

anadolum
e K a m p ü s
ve

anadolu mobil

dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Takvim

Duyurular

Ders
Kitabı (PDF)

Epub

Html5

Mobi
Kitap

Sesli Kitap

Canlı Ders

Video

Ünite
Özeti

Sesli Özet

Sorularla
Öğrenelim

Alıştırma

Çözümlü
Sorular

Deneme
Sınavı

Tartışma
Forumu

Çıkmış Sınav
Soruları

Sınav Giriş
Bilgisi

Sınav
Sonuçları

Öğrenci
Toplulukları

AOS DESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

Açıköğretim Sistemi ile ilgili
merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sisteminde...

- Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

/AOFAnadolum

/Anadolu_Univ

instagram.com/anadoluuniv

Bölüm 1

Temel Kavramlar

1	Önemli Kavramlar 1. Bilgi, enformasyon ve veri kavramlarını ayırt edebilme	2	Bilgi İşleme Modeli ve Bilgi İşleme Süreçleri 2. Bilgi işleme süreci ve aşamalarını örneklerle tanımlama
3	Bilgisayarların Bileşenleri 3. Bilgisayarları oluşturan bileşenleri sıralayabilme	4	Bilgi İşleme ve Teknoloji 4. Bilgi işleme sürecinde teknolojinin oynadığı rolü açıklayabilme
5	Sosyal Hayatta Teknoloji 5. Teknolojinin sosyal yaşam üzerindeki etkilerini tanımlayabilme		

Öğrenme çıktıları

Bölüm içinde hangi bilgi, beceri ve yeterlikleri kazanacağınızı ifade eder.

Bölüm Özeti

Bölümün kısa özetini gösterir.

Sözlük

Bölüm içinde geçen önemli kavramlardan oluşan sözlük ünite sonunda paylaşılır.

Karekod

Bölüm içinde verilen karekodlar, mobil cihazlarınız aracılığıyla sizi ek kaynaklara, videolara veya web adreslerine ulaştırır.

Tanım

Bölüm içinde geçen önemli kavramların tanımları verilir.

Dikkat

Konuya ilişkin önemli uyarıları gösterir.

Neler Öğrendik ve Yanıt Anahtarı
Bölüm içeriğine ilişkin 10 adet çoktan seçmeli soru ve cevapları paylaşılır.

Öğrenme Çıktısı Tablosu

Araştır/İlişkilendir/Anlat-Paylaş

İlgili konuların altında cevaplayacağınız soruları, okuyabileceğiniz ek kaynakları ve konuyla ilgili yapabileceğiniz ekstra etkinlikleri gösterir.

Yaşamlı İlişkilendir

Bölümün içeriğine uygun paylaşılan yaşama dair gerçek kesitler veya örnekleri gösterir.

Araştırmalarla İlişkilendir

Bölüm içeriği ile ilişkili araştırmaların ve bilimsel çalışmaları gösterir.

Türkiye Ekonomisi

Editörler

Prof.Dr. Metin TOPRAK
Doç.Dr. Nazım ÇATALBAŞ

Yazarlar

BÖLÜM 1 Doç.Dr. Nazım ÇATALBAŞ

BÖLÜM 2 Prof.Dr. Özgür TONUS

BÖLÜM 3 Prof.Dr. Selami SEZGİN

BÖLÜM 4 Prof.Dr. Ekrem ERDEM
Doç.Dr. Can Tansel TUĞCU

BÖLÜM 5, 6 Prof.Dr. Sadık Rıdvan KARLUK

BÖLÜM 7 Prof.Dr. Ekrem ERDEM

BÖLÜM 8 Prof.Dr. Metin TOPRAK
Doç.Dr. Nazım ÇATALBAŞ

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 3860

AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 2667

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2019 by Anadolu University

All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

Grafik Tasarım ve Kapak Düzeni

Prof.Dr. Halit Turgay Ünal

Dil ve Yazım Danışmanı

Emine Koyuncu

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör.Dr. Aslı Büyükerşen

Grafikerler

Ayşegül Dibek

Gülşah Karabulut

Hilal Özcan

Özlem Çayırılı

Dizgi ve Yayına Hazırlama

Burak Arslan

Selin Çakır

Zülfıye Çevir

Handan Bağ

Gül Kaya

Beyhan Demircioğlu

Diğdem Aydın

Kader Abpak Arul

TÜRKİYE EKONOMİSİ

E-ISBN

978-975-06-3427-7

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.

ESKİŞEHİR, Şubat 2019

2497-0-0-0-2002-V01

İçindekiler

BÖLÜM 1

Türkiye Ekonomisinin Temel Özellikleri ve Dünya Ekonomisindeki Yeri

Giriş	3
Türkiye'nin Coğrafi Konumu ve Doğal Kaynakları	3
Türkiye'nin Yüzölçümü ve Coğrafi Konumu	3
Coğrafi Bölgeler, İklim ve Ekonomik Faaliyetler	3
Madenler	3
Su Kaynakları	4
Nüfus ve Demografik Göstergelerde Gelişmeler	5
Nüfusun Türkiye Ekonomisi Açısından Önemi	5
Nüfusun Eğitim Özellikleri	8
İşgücü Piyasası ve Sosyal Güvenlikte Gelişmeler	10
İşgücü Piyasasına İlişkin Tanımlar ve Gelişmeler	10
Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminde Gelişmeler	12
Tasarruf Eğilimi ve Bölgesel Kalkınmada Gelişmeler	16
Türkiye'de Tasarruf Eğiliminde Gelişmeler	16
Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Politikaları	17
Türkiye'de Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları	18
Dünya Ekonomisinde Türkiye'nin Yeri	20
İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye	20
Küresel Rekabetçilik Endeksi ve Türkiye	21
Bazı Uluslararası Endekslerde Türkiye ...	21

BÖLÜM 2

Türkiye'de Ulusal Gelir, Gelir Dağılımı ve Yoksulluk

Giriş	33
Türkiye'de Dönemler İtibarıyla GSYH ve Büyüme	33
1923-1960 Dönemi	33
Planlı Kalkınma Dönemi	36
Dışa Açılma ve İhracata Dayalı Sanayileşme Dönemi	37
Sektörel Gelişmeler ve Ekonomik Büyüme ..	40
Kişi Başına Gelirin Gelişimi	41
GSYH'nın Sektörel Dağılımı	43
GSYH'nın Bileşenleri	45
Türkiye'de Gelir Dağılımı	47
Gelir Dağılımı ve Eşitsizlik Ölçütleri ...	49
Türkiye'de Gelir Dağılımı Araştırmaları ve Sonuçları	50
Kişisel Gelir Dağılımı	51
Fonksiyonel Gelir Dağılımı	55
Türkiye'de Yoksulluk	56
Türkiye'de Mutlak Yoksulluk	57
Türkiye'de Göreli Yoksulluk	58

BÖLÜM 3**Kamu Ekonomisinde
Gelişmeler**

Giriş	71
Kamu Ekonomisi ve Türkiye'deki Gelişimi ...	71
Kamu Kesiminin Büyüklüğü	71
Türkiye'de Kamu Harcamaları	
ve Kamu Gelirleri	73
Türkiye'de Kamu Harcamaları	73
Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması	
ve Türkiye'deki Durum	74
Türkiye'de Kamu Gelirleri	76
Türkiye'de Vergi Yükü	79
Türkiye Bütçesinin Gelişimi	81
Mali Yapıdaki Kanuni Değişiklikler	
ve Getirdiği Yenilikler	81
Bütçe Büyüklüklerinde Gelişmeler	82
Türkiye'de Eğitim, Sağlık	
ve Savunma Harcamaları	83
Türkiye'de İç Borçlanma ve Borç Yönetimi ...	86
Kamu İç Borçlanmasında Vade	
ve Maliyet	87
Kamu Kesimi Borçlanma Gereği	88
Türkiye'de Özelleştirme	90
Özelleştirmenin Tanımı, Kapsamı	90
Dünyada ve Türkiye'de Özelleştirmeye	
Genel Bir Bakış	91
Türkiye'de Özelleştirme Yöntem	
ve Uygulamaları	92
Türkiye'de Mahalli İdareler	94

BÖLÜM 4**Temel Sektörlerde
Gelişmeler I: Tarım
Sektörü**

Giriş	105
Tarım Sektörü ve Tarımsal Faaliyetin İşlev	
ve Özellikleri	105
Tarım Sektörünün Kapsamı	105
Tarımın Sektörünün İşlevleri	106
Tarım Sektörünün Genel Özellikleri ...	106
Türk Tarım Sektörünün Çatı Kuruluşları,	
Arazi Yapısı ve İşletme Büyüklüğü	108
Tarım Sektörü ile İlgili Kurum	
ve Kuruluşlar	108
Tarım Sektöründe Arazi Yapısı	
ve İşletme Büyüklüğü	108
Türk Tarım Sektörünün Üretim Yapısı	
ve Dağılımı	110
Bitkisel Tarım Sektörü	
ve Bitkisel Üretim	110
Hayvancılık Sektörü	
ve Hayvansal Üretim	114
Su Ürünleri Üretimi	119
Türkiye'de Tarımsal GSYH, İstihdam	
ve Dış Ticaret	120
Tarımsal GSYH	120
Tarımsal İstihdam	121
Tarımsal Dış Ticaret	121
Türkiye'de Tarımsal Destekleme	
Politikaları	122
Türk Tarım Sektörünün AB Ortak Tarım	
Politikasına Uyumuna	124

BÖLÜM 5**Temel Sektörlerde
Gelişmeler II: Sanayi
Sektörü**

Giriş	135
Türkiye’de Sanayi Sektörünün Gelişimi	135
Osmanlı Devleti’nde Sanayi Sektörünün Gelişimi	135
Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Sanayileşmeye Yönelik Politikalar	136
Devletçi Sanayileşme Yılları	138
Liberal Döneme Geçiş	142
Planlı Dönemde Sanayi Sektöründe Gelişmeler	143
1980 Sonrası Dönem	146
Sanayide Yapısal Değişim	148
Sanayi Sektörünün Katma Değer İçindeki Yeri	150
İmalat Sanayisi	150
Madencilik	151
Enerji	151
Sanayi Sektöründe Sorunlar	152
Sanayileşme Politikalarında Değişim ...	153

BÖLÜM 6**Temel Sektörlerde
Gelişmeler III:
Hizmetler Sektörü**

Giriş	161
Hizmetler Sektörünün Kapsamı ve Türkiye’deki Durumu	161
Hizmetler Sektörünün Tanım ve Kapsamı	161
Hizmetler Sektörüne İlişkin Sınıflandırmalar	161
Hizmetlerin Özellikleri ve Uluslararası Hizmetler Ticareti Biçimleri	162
Türkiye Ekonomisinde Hizmetler Sektörü	163
Ticaret Sektörü	164
Ulaştırma Sektörü	165
Karayolları	166
Demiryolları	167
Denizyolları	167
Havayolları	169
Boru Hatları	169
Haberleşme Sektörü	171
İnşaat ve Müteahhitlik Hizmetleri	172
İnşaat Sektörü ve İnşaat Sanayisi	172
Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri	173
Turizm Sektörü	174

BÖLÜM 7

Türkiye’de Finansal Yapı, Krizler ve Ekonomik İstikrar Kararları

Giriş	187
Türkiye’de Finansal Yapı, Bankacılık Sektörü ve Para Politikası	187
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ..	187
Mevduat Bankaları	189
Katılım Bankaları	189
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	189
Türk Bankacılık Sektörünün Yapısı:	
2002 Sonrası Gelişmeler	190
2002 Sonrasında Türk Bankacılık Sektöründe Gelişmeler	190
Türk ve AB Bankacılık Sektörlerinin Karşılaştırması	193
Ekonomik Krizler ve İstikrar Politikaları	194
Ekonomik Krizler	195
Ortodoks ve Heterodoks İstikrar Politikaları	196
Türkiye’de Ekonomik İstikrar Programları ...	197
4 Ağustos 1958 İstikrar Kararları	197
10 Ağustos 1970 İstikrar Programı	198
1978 ve 1979 Yıllarındaki İstikrar Kararları	199
24 Ocak 1980 Kararları	199
5 Nisan 1994 Kararları	201
1995-1999 Döneminde Ekonomik Gelişmeler ve İstikrar Tedbirleri	202
Kasım 2000, Şubat 2001 Krizleri ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ...	204
2008 Küresel Krizi: Sebepleri ve Sonuçları	206
Küresel Krizin Avrupa’da Borç Krizine Dönüşmesi ve Türkiye’nin Durumu	207
Küresel Krizin Türk Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Alınan Tedbirler	208

BÖLÜM 8

Ödemeler Dengesi, Dış Borçlar ve Döviz Piyasası

Giriş	219
Ödemeler Bilançosu	219
Cari İşlemler Hesabı ve Dış Ticaret Açığı.....	223
Ulusal Ekonomi İçinde Cari İşlemler Açığının Yeri	224
Tarihsel Süreç İçinde Dış Ticaret Açığı	224
1980’den Günümüze Dış Ticaretin Yapısı	227
Dış Ticaret Açığı ve İhracatın İthalatı Karşılama Düzeyi	229
Dış Ticarete Yatırım, Ara ve Tüketim Mallarının Payı	229
Coğrafi Bölgeler ve Ülkeler İtibarıyla Dış Ticaret	230
Finans Hesabı	231
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	231
Yurt Dışı Yerleşiklerin Portföy Yatırımları	232
Dış Borçlar	233
Türkiye Dış Borçlarının Tarihî Seyri	234
Dış Borçlarda Güncel Durum	236
Kamu Dış Borç Stoku	237
Kamu Borç Faizinin Ulusal Ekonomiye Maliyeti	238
Dış borç sürdürülebilirliğinin Döviz Rezervi ile İlişkisi	238
Türkiye’nin Uluslararası Kredi Notundaki Gelişim	239
Döviz Piyasası	239
Türkiye’de Döviz Kuru Rejimi ve Döviz Kurunda Gelişmeler	241
Bankacılık Sisteminde Döviz Kullanım Yaygınlığı	242
Türkiye’nin Uluslararası Rezervleri	242
Yabancı Para Genel Pozisyonu	243
Firmalar Kesiminin Döviz Yükümlülükleri	243

Sevgili öğrenciler,

Türkiye Ekonomisi dersi, teorik iktisat bilgilerinin günlük hayata diğer bir ifadeyle uygulamaya nasıl yansıdığının görülmesi bakımından önemlidir. Bu derste karşılaşacağınız pek çok kavram ve konu, önceki derslerde işlediğiniz daha ziyade teorik ağırlıklı konuların uygulama kısmı olduğu için sizlere çok yabancı gelmeyecektir. Günlük hayatımızda Türkiye ekonomisi ile ilgili pek çok günlük, haftalık, aylık ve yıllık verilerle karşılaşmaktayız. Söz konusu veriler devamlı değişmekte ve güncellenmektedir. Bu nedenle kitabınızdaki her veriyi bilmeniz, ezberlemeniz elbette mümkün değildir, buna gerek de yoktur. Burada dikkat etmeniz gereken esas nokta, Türkiye ekonomisinin temel makro-ekonomik değişkenlerine ilişkin verileri ve bunların genel eğilimlerini ana hatlarıyla kavrayarak yorumlayabilme, geçmişten günümüze ve geleceğe yönelik ekonomi politikalarını değerlendirebilme becerisini kazanmanızdır.

Anadolu Üniversitesi açıköğretim sistemindeki fakültelerin (Açıköğretim, İktisat ve İşletme Fakülteleri) müfredatlarında yer alan Türkiye Ekonomisi dersi için hazırlanan bu kitap en güncel gelişmeleri kapsamaktadır. Türkiye Ekonomisi dersi dönemlik bir ders olduğu için toplam 8 bölümden oluşmaktadır. Türkiye ekonomisine ilişkin tüm konuları detaylarıyla 8 bölüme sığdırma imkânımız olmadığından hangi konuların alınacağı noktasında, hem biz editörler hem de yazar hocalarımız titiz davranmaya gayret ettik. Bu kitapta, Türkiye ekonomisi sektörel bir yaklaşımla ele alınmış, bazı konular detaylı bazıları ise özet şeklinde işlenmiştir.

Kitabın birinci bölümünde, Türkiye ekonomisinin temel özellikleri ve dünya ekonomisindeki yeri ele alınmıştır. İkinci bölümde, Türkiye’de ulusal (milli) gelir, gelir dağılımı ve yoksullukla ilgili gelişmelere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, ulusal ekonomide kamu kesiminin yeri, kamu harcamaları ve gelirlerindeki gelişmeler, iç borçlar, özelleştirme ve bütçe sistemindeki gelişmelere yer almıştır. Dördüncü bölümde, tarımsal faaliyet ve işlevleri, tarımla ilgili kuruluşlar, arazi yapısı ve işletme büyüklüğü, tarımsal üretimin yapısı, tarım sektörünün milli gelir ve istihdamdaki yeri ile tarımsal destekle-

me konuları analiz edilmiştir. Beşinci bölümde, sanayi sektörünün gelişimi, sanayide yapısal değişim, sanayi sektörünün Türkiye ekonomisindeki yeri ve sanayi sektörünün sorunları ele alınmıştır. Altıncı bölümde, hizmetler sektörünün kapsamı ve Türkiye ekonomisindeki yeri ve ticaret, ulaştırma, haberleşme, inşaat ve müteahhitlik hizmetleri ile turizm gibi çeşitli hizmet alt sektörlerindeki gelişmeler değerlendirilmiştir. Yedinci bölümde, önce finansal yapı içinde yer alan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve bankacılık sektörü ele alınmış, ardından krizler ve Türkiye’de uygulanan çeşitli istikrar tedbirleri incelenmiştir. Sekizinci bölümde, Türkiye’nin ödemeler dengesi, cari işlemler dengesi, dış ticaret dengesi, ithalat ve ihracattaki gelişmeler ile dış borçlar ve döviz piyasası üzerinde durulmuştur.

Türkiye ekonomisi hakkında genel bilgi sahibi olmada, istatistikî bilgilerin önemli yeri vardır. Bu noktada, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (eski adıyla Kalkınma Bakanlığı), Hazine ve Maliye Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı gibi yurt içindeki bakanlık ve kuruluşların yanı sıra Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) ve Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) gibi uluslararası kuruluşların veri ve yayınlarından faydalanılmıştır.

Türkiye Ekonomisi kitabının bölüm yazarlarına ve kitabın yayımlanmasında emeği geçen herkese teşekkür eder, hazırlamış olduğumuz kitabın başta öğrencilerimiz olmak üzere tüm okuyuculara katkı sağlamasını dileriz.

Editörler

Prof.Dr. Metin TOPRAK

Doç.Dr. Nazım ÇATALBAŞ

Bölüm 1

Türkiye Ekonomisinin Temel Özellikleri ve Dünya Ekonomisindeki Yeri

öğrenme çıktıları

Türkiye'nin Coğrafi Konumu ve Doğal Kaynakları

- 1 Türkiye'nin coğrafi konumu ve doğal kaynakları konusunda ekonomik açıdan değerlendirme yapabilme

Nüfus ve Demografik Göstergelerde Gelişmeler

- 2 Türkiye'de nüfusun ülke ekonomisi açısından önemini analiz edebilme

İşgücü Piyasası ve Sosyal Güvenlikte Gelişmeler

- 3 Türk işgücü piyasasındaki gelişmeleri açıklayabilme
- 4 Türkiye'de sosyal güvenlik sistemini değerlendirebilme

Tasarruf Eğilimi ve Bölgesel Kalkınmada Gelişmeler

- 5 Türkiye'deki tasarruf eğilimini ve bölgesel gelişme farklılıklarını açıklayabilme

Dünya Ekonomisinde Türkiye'nin Yeri

- 6 Türkiye ekonomisinin dünyadaki yerini bazı gösterge ve endekslere göre analiz edebilme

Anahtar Sözcükler: • Doğal Kaynaklar • İşsizlik • Sosyal Güvenlik • Bölgesel Gelişme • Tasarruf Eğilimi • İnsani Gelişme Endeksi • Küresel Rekabetçilik Endeksi

GİRİŞ

Bir ülke ekonomisini değerlendirirken, söz konusu ülkenin sahip olduğu tüm kaynakları ve potansiyellerini dikkate almak gerekir. İlk önce söz konusu ülkenin üretim faktörleri (işgücü, sermaye ve doğal kaynaklar) stokuna bakmak gerekir. Ülke nüfusunun niceliği ve niteliği (beşerî (insan) sermayesi), fiziki ve finansal sermayesi, yeraltı ve yerüstü kaynakları, ülkenin üretim gücü ve dış ticareti gibi faktörler, ülkenin kendi kendine yeterliliğini ve diğer pek çok değişkeni etkilemektedir. Buradan hareketle kitabımızın birinci bölümünde ilk olarak Türkiye'nin coğrafi konumu ve doğal kaynakları ele alınmıştır. İkinci olarak nüfus ve temel demografik göstergeler değerlendirilmiştir. Üçüncü olarak işgücü piyasası ve sosyal güvenlikte gelişmeler üzerinde durulmuştur. Dördüncü olarak kalkınma çabası içindeki Türkiye'de tasarruf eğilimi ve bölgesel kalkınma politikaları ele alınmıştır. Son olarak çeşitli ekonomik ve sosyal göstergeler açısından Türkiye ekonomisinin dünyadaki yeri üzerinde durulmuştur.

TÜRKİYE'NİN COĞRAFI KONUMU VE DOĞAL KAYNAKLARI

Türkiye'nin Yüzölçümü ve Coğrafi Konumu

Türkiye'nin yüzölçümü 783.577 km², izdüşüm alanı ise 779.452 km²'dir. Göller ve adalar da yüzölçümüne dâhil edildiğinde, toplam yüzölçümü 814.578 km²'ye yükselmektedir. Türkiye yüzölçümü bakımından dünyanın 37'nci ülkesidir. Genel olarak bakıldığında Türkiye coğrafyasının yarından fazlası dağlarla ve engebeli arazilerle kaplıdır. Bunlara bağlı olarak Türkiye'nin ortalama yükseltisi (1.132 m) oldukça fazladır (Emekli, 1995, s. 226).

Türkiye coğrafi olarak Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine en çok yaklaştığı yerde; Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayıran iki önemli deniz boğazının üzerindedir. Ülke topraklarının yaklaşık %97'si Asya, %3'ü ise Avrupa kıtasındadır. Doğu, batı, kuzey ve güneydeki uç noktalar dikkate alındığında, Türkiye'nin konumu yaklaşık 35°-42° kuzey paralelleri (enlemleri) ile 25°-44° doğu meridyenleri (boylamları) arasındadır. Türkiye'nin kara komşuları; doğuda Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan (Azerbaycan'a bağlı) ve İran, batıda Yunanistan

ve Bulgaristan, güneyde Irak ve Suriye'dir. En kısa sınır Nahçıvan (18 km), en uzun sınır ise Suriye (911 km) ile dir.

Coğrafi Bölgeler, İklim ve Ekonomik Faaliyetler

Türkiye coğrafi olarak 7 bölgeye (*Marmara, Ege, Akdeniz, İç Anadolu, Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu*) ve idari açıdan 81 vilayete (il) ayrılmıştır. Türkiye iklimsel olarak yarı kurak bir iklim özelliğine sahiptir. Kuzeyde her mevsim yağışlı olan *Karadeniz iklimi*, güneyde yazları kurak ve çok sıcak, kışlar ise ılık ve yağışlı olan *Akdeniz iklimi* görülür. İç bölgelerde (İç Anadolu, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmında) karasal iklim görülür. Az yağış alan bu bölgelerde yıllık ve günlük sıcaklık farkları çok olup, özellikle İç ve Doğu Anadolu'da kışlar uzun ve soğuktur.

Coğrafi bölgelerdeki ekonomik faaliyetlere baktığında coğrafi yapı, doğa ve iklim şartlarının bölgelerdeki tüm üretim faaliyetlerini etkilediği görülmektedir. Yüksek, engebeli, ısı farkının fazla olduğu ve kış şartlarının uzun sürdüğü bölgelerde hayvansal üretime dayalı tarım faaliyetleri yoğunlaşmakta, buna karşılık bitkisel üretime dayalı tarım ile sanayi faaliyetleri sınırlı kalmaktadır. Sınai üretim faaliyetlerinin genelde ülkenin batı ve iç kesimlerinde, ulaşım olanaklarının fazla olduğu, pazara yakın ve nitelikli işgücünün yoğun olduğu bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir.

Üretim faaliyetlerinin belli bölgelerde toplanması, bu bölgelere göçü tetiklemektedir. Coğrafi ve iklimsel zorlukların yanı sıra bazı kamu hizmetlerinin (eğitim, sağlık vb.) yetersizliği, ulaşım olanaklarının yetersizliği, kentlerin çekici yönü ile kırsal yaşamın itici yönü ve üretim ve istihdam olanaklarının sınırlı olması, dezavantajlı bölgelerden diğer bölgelere göçü hızlandırmaktadır.

Madenler

Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığına göre, dünya genelinde ticareti yapılan 90 çeşit madenden sadece 13'ünün varlığı Türkiye'de henüz tespit edilememiştir. Türkiye, 27 çeşit maden bakımından yetersiz kaynaklara sahip olmasına karşılık, 50 çeşit maden açısından zengin ya da çok zengin kabul edilmektedir. Türkiye dünyada toplam maden

üretiminde 28'inci, üretilen maden çeşitliliği açısından da 10'uncu sırada yer almaktadır (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı). Türkiye, dünyada kendi hammadde gereksiniminin önemli bir bölümünü karşılayabilen maden çeşitliliğine sahip nadir sayılı ülkelerden biri olsa da yakıt madenlerinde (petrol, doğal gaz ve taşkömürü) büyük ölçüde dışa bağımlıdır. Tablo 1.1'de görüldüğü üzere **Türkiye birincil enerji talebinin %74'ünü yurt dışından karşılamaktadır**. Türkiye dünya linyit rezervlerinin yak-

laşık %1,6'sına sahiptir. Mevcut linyit rezervlerinin yaklaşık %46'sı Afşin-Elbistan havzasında bulunmaktadır (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı). **Linyit rezervlerinin yaklaşık üçte ikilik kısmının ısı değeri düşük olması nedeniyle, bu maden daha çok termik santrallerde kullanılmaktadır.**

✓ Yakıt madenleri kömür (taş kömürü), linyit, petrol ve doğal gazdan oluşur.

Tablo 1.1 Türkiye'de petrol ve doğal gaz üretimi ve enerjide dışa bağımlılık oranı (2000-2017)

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017
Doğal Gaz üretimi (milyon m³/yıl)	639	378	707	907	1.015	726	664	502	382	354
Ham Petrol Üretimi (varil/gün)	55.208	49.696	45.698	43.692	43.379	50.127	46.943	49.319	49.315	49.171
Enerji Talebinin Dışa Bağımlılık Oranı (%)	67,2	69	72,3	72,7	71,8	69,4	73,4	75	74,1	..

Kaynak: Türkiye Petrolleri (2018). 2017 Yılı Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu, s. 36; <http://www.tpao.gov.tr/?mod=sektore-dair&contID=42> (Erişim 11.11.2018); Türkiye Petrolleri. (2015). Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu.

Türkiye yakıt madenlerinde dışa bağımlı olmasına karşın, başta bor olmak üzere trona, bentonit, mermer, feldspat, manyezit, alçıtaşı, pomza, perlit, stronsiyum ve kalsit gibi madenlerde dünyanın sayılı ülkeleri arasındadır. Türkiye'de bilinen 3.500'e yakın metalik ve 2.000 civarında endüstriyel hammadde yatak ve zuhurları mevcuttur (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı).

Bor Rezervleri ve Dış Ticareti

Dünyada 8 ülkede bulunan bor rezervinin yaklaşık %73'ü Türkiye'dedir (<http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Bor> Erişim 12.12.2018). Türkiye'deki başlıca bor yatakları Eskişehir-Kırka, Kütahya-Emet, Bursa-Kestelek ve Balıkesir-Bigadiç'te bulunmaktadır (Eti Maden, 2015, s. 20). Bor ve kimyasal bor bileşikleri 500'e yakın alanda kullanılan stratejik bir üründür.

2000 yılında 215 milyon dolar olan bor ihracatı, 2017 yılında 880 milyon dolara yükselmiştir (Eti Maden, 2015, s. 22; <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Bor> Erişim 13.12.2018). Borun işlenerek daha fazla katma değer ve ihracat geliri sağlamasına yönelik çalışmalar neticesinde 2000-2014 döneminde bor kimyasallarının ihracattaki payı ise %53'ten %95'e yükselmiş, ihracatta konsantre borun oranı ise %43'ten %5'e düşmüştür. Son dönemdeki yeni yatırım projeleri (Bandırma'daki bor karbür tesisi) ve teknoloji transferine yönelik girişimlerle bu sektörde Türkiye'nin ağırlığı ve ihracat gelirlerinin artırılması hedeflenmektedir.

Su Kaynakları

Türkiye üç tarafı denizlerle çevrili olmasına karşılık deniz ürünleri ve deniz taşımacılığından yeterince faydalanamamaktadır. Aynı şekilde akarsular açısından sahip olunan zenginlik nehir taşımacılığına yansımamaktadır. Nehirlerin düzensiz akışları ve eğimlerinin fazla olması gibi nedenlerle akarsularda taşı-

macılık yapılamamaktadır. Buna karşılık **akarsular kuvvetli eğimleri ve gömük yataklarıyla büyük bir hidroelektrik potansiyeline sahiptirler**. Türkiye'nin önemli yeraltı su rezervlerine sahip olduğu tahmin edilmektedir (<http://www.dsi.gov.tr/toprak-ve-su-kaynaklari> Erişim 12.11.2018). Türkiye durgun sular (göller) açısından da zengindir. Türkiye'nin sahip olduğu su kaynaklarının önemli bir kısmı buharlaşmayı ve yeraltı su kaynaklarını beslediği için kullanılamamaktadır. Diğer yandan göllerin bir kısmı da tuzlu ve sodalı olduğu için, bu durum kullanılabilir su rezervleri açısından olumsuzluk yaratmaktadır.

Türkiye'de kişi başına düşen yıllık kullanılabilir su miktarı 1.519 m³ civarındadır. **Türkiye, kullanılabilir su açısından zengin bir ülke değil, aksine su azlığı yaşayan bir ülkedir** (<http://www.dsi.gov.tr/toprak-ve-su-kaynaklari> Erişim 12.11.2018).

Mevcut kullanılabilir su rezervleri, arıtma tesislerinin/ işlemlerinin yetersizliği, su havzalarındaki kontrolsüz yapılaşma, orman dokusunun bozulması ve çevre üzerindeki diğer baskılar nedeniyle ciddi tehdit altındadır.

✓ Ülkede yılda kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı 1.000 m³'ten daha az ise söz konusu ülke su fakiridir. Eğer kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı 2.000 m³'ten daha az ise ülkede su azdır. Yılda kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı 8.000-10.000 m³'ten daha fazla olan ülkeler su açısından zengindir.

Öğrenme Çıktısı

1 Türkiye'nin coğrafi konumunu ve doğal kaynaklarını ekonomik açıdan değerlendirebilme

Araştır 1

Türkiye'nin maden kaynakları hakkında bilgi veriniz.

İlişkilendir

Türkiye'nin maden ve diğer doğal kaynaklarıyla ilgili verileri,
<http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Anasayfa> ve <http://www.mta.gov.tr/v3.0/> adreslerindeki bilgi merkezi sekmesinin yayınlar kısmında bulabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

Türkiye'nin durgun su kaynakları ile kullanılabilir su kaynaklarını açıklayınız.

NÜFUS VE DEMOGRAFİK GÖSTERGELERDE GELİŞMELER

Nüfusun Türkiye Ekonomisi Açısından Önemi

Nüfus, ülkenin emek (işgücü) arzının belirleyicisidir. Ayrıca, nüfus toplam tüketimi ve asker sayısını da belirlemektedir. Nüfus artışı sermaye birikimi, işgücü ve istihdam düzeyi, doğal kaynaklar, teknolojik gelişme, millî gelir, kamu harcamaları, konut talebi, beslenme, iç göç ve kentleşme (şehirleşme) gibi pek çok ekonomik ve sosyal değişkeni etkilemektedir. Yüksek nüfus artış hızına sahip ülkelerde, nüfus artış hızı ülke ekonomisinin yıllık net büyümesini (brüt ekonomik büyüme hızı – nüfus artış hızı) etkilemektedir. Bu nedenle ülke ekonomisinin yıllık büyüme hızının nüfus artış hızının üzerinde olması arzulanır.

Hızlı nüfus artışı, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, sınırlı kaynakların önemli bir kısmı **demografik yatırımlar** için harcanması demektir. Artan nüfusa bağlı olarak eğitim ve sağlık harcamalarına daha fazla ihtiyaç duyulur, konut talebi artar ve hızlı bir şehirleşme yaşanır. Hızlı nüfus artışı, ülkenin daha verimli yatırımlarına gidecek kaynaklarını emer, dolayısıyla hızlı ekonomik kalkınma açısından, kısa vadede, olumsuzluk yaratır. Diğer yandan ekonomik kalkınmanın başarılması ve sürdürülebilmesi için de demografik yatırımların mutlaka yapılması gerekir.

✓ Demografik Yatırımlar

Eğitim, sağlık, beslenme, barınma (konut) gibi alanlar için yapılan harcamalardır. Bu yatırımlar özellikle hızlı nüfus artışı ile birlikte ekonomideki sınırlı kaynakları emer. Böylece daha hızlı kalkınma için gerekli yatırımlara ayrılan kaynaklar azalır.

Diğer taraftan nüfusun sayısal olarak yetersiz olması, ülkenin ekonomik kaynakları ve üretim gücünün atıl kalması başta olmak üzere birçok başka olumsuzluğa da yol açmaktadır. Diğer yandan nüfusun ülkenin ekonomik kaynaklarına ve potansiyeline göre fazla olması da işsizliğe, elde edilen gelirin daha çok kişi tarafından tüketilmesine, refah kaybına ve buna bağlı olarak pek çok ekonomik ve sosyal soruna neden olabilmektedir (Karluk, 2007, s. 8). Bu noktada, ülke nüfusunun ekonomik kaynaklarıyla dengeli olmasının (optimal nüfus) önemi ortaya çıkmaktadır.

✓ Optimal Nüfus

Ülkenin doğal kaynaklarının mevcut sermaye ile en iyi şekilde kullanılabileceği nüfus miktarıdır.

Nüfus Sayımları

Nüfus sayımı ülke içinde yaşayan nüfusu doğru bir şekilde tespit edebilmek için yapılmaktadır. Bu sayımlarda nüfusun idari birimlere göre dağılımının yanı sıra toplumun başlıca demografik, sosyal ve ekonomik niteliklerini tam ve doğru bir şekilde ortaya çıkarmak önemlidir. Çünkü bir ülkede toplumu oluşturan fertlerin (bireylerin) sayısı, cinsiyeti, yaşı, mesleği ve öğrenim durumu, ülke ekonomisinin üretim gücünü önemli ölçüde belirlemektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Sayımı ve Amaçları

Cumhuriyetten önce Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı II. Mahmut döneminde 1830-1831 arasında yapılmıştır. Bu sayımda sadece erkek nüfus sayılmıştır. Bu nüfus sayımında amaç, devletin asker potansiyeli ve vergi kaynaklarını tespit etmektir. Bir diğer amaç ise ülkede yaşayan Müslüman ve Müslüman olmayan (gayrimüslim) nüfusu belirlemektir (Karal, 1995).

Osmanlıda modern anlamda ilk nüfus sayımı ise 1882-1890 döneminde gerçekleştirilmiştir. Osmanlıda son nüfus sayımı ise 1903-1907 yılları arasında yapılmıştır. Son nüfus sayımında İmparatorluğun toplam nüfusu 20,8 milyon kişidir (Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 1996).

Cumhuriyet Döneminde Nüfus Sayımları

Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu sayımda toplam nüfus, yaklaşık 13,7 milyon kişidir (Tablo 1.2). İlk nüfus sayımında kadın nüfusu erkeklerden yaklaşık 400 bin kişi fazladır. Balkan Savaşlarının yanı sıra I. Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı'nda verilen kayıplar nedeniyle toplam nüfus içinde erkek nüfusu azaltmıştır. **İkinci nüfus sayımı 1935 yılında yapılmış, 1990 yılına kadar her beş yılda bir yapılan nüfus sayımı, 1990 yılından sonra on yılda bir yapılmaya başlanmıştır.** 25 Nisan 2006'da çıkarılan *5490 sayılı Nüfus Hizmetleri Kanunu* ile **Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi**'ne (ADNKS) geçilmiştir. ADNKS'ye dayalı ilk nüfus sayımı ise 2007 yılına aittir.

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sisteminde yerleşim yerlerinin nüfus büyüklüğü, yaş ve cinsiyet yapısı gibi bilgiler derlenmektedir. ADNKS'de Türkiye'de 6 aydan fazla kalacak yabancı uyruklu kişiler de ayrı bir form ile bu sisteme dahil edilmektedir. Yurt dışında yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları da ayrı bir veri tabanında yaşadıkları ülke, şehir, yerleşim yeri, nüfus bilgileri ile yer almaktadır. Buna ek olarak, yüz yüze görüşme yolu ile hanhalkları ve hanhalklarının oturduğu konutlara ilişkin bilgiler ile sayımı yapılan kişilerin başlıca demografik, sosyal ve ekonomik nitelikteki detaylı bilgileri de derlenmektedir. Önceki genel nüfus sayımları (de facto yönteme göre), ADNKS gibi detaylı ve net bilgiler vermemekte idi.

✓ Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS)

Kişilerin yerleşim yerlerine göre nüfus bilgilerinin güncel olarak tutulduğu, nüfus hareketlerinin her an izlenebildiği, MERNİS (Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi) kayıtlarındaki T.C. Kimlik Numarasına göre kayıtlı kişiler ile ikamet adreslerinin eşleştirildiği TÜİK tarafından yürütülen bir kayıt sistemidir. Bu sistemde, TÜİK ile İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri (NVI) Genel Müdürlüğü ortaklaşa çalışmaktadır. ADNKS, Ulusal Adres Veri Tabanı (UAVT) ve nüfus idaresinde yapılan işlemlerle devamlı olarak güncellenmektedir.

Tablo 1.2 Türkiye toplam nüfusu ve nüfus ile ilgili bazı göstergelerde gelişmeler (1927-2017)

Yıl	Nüfus ⁽¹⁾ (bin kişi)	Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı (%)		Nüfusun Yerleşim Yerlerine Göre Dağılımı (%)		Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%)			Yıllık Nüfus Artış Hızı (binde) ⁽²⁾	Nüfus Yoğunluğu ⁽³⁾⁽⁴⁾
		Erkek	Kadın	Şehir	Köy	0-14	15-64	65+		
1927	13.648	48,1	51,9	24,2	75,8				-	18
1935	16.158	49,1	50,9	23,5	76,5	41,2	54,4	3,9	21,1	21
1940	17.821 ⁽⁵⁾	49,9	50,1	24,4	75,6	42,1	54,3	3,5	17,0	23
1950	20.947	50,3	49,7	25,0	75,0	38,3	58,3	3,3	21,7	27
1960	27.755	51,0	49,0	31,9	68,1	41,2	55,1	3,5	28,5	36
1970	35.605	50,6	49,4	38,6	61,4	41,8	53,8	4,4	25,2	46
1980	44.737	50,7	49,3	49,2	50,8	39,0	55,9	4,7	20,7	58
1990	56.473	50,7	49,3	59,0	41,0	35,0	60,7	4,3	21,7	73
2000	67.804	50,7	49,3	64,9	35,1	29,8	64,5	5,7	18,3	88
2007	70.586	50,1	49,9	70,5	29,5	26,4	66,5	7,1	-	92
2010	73.723	50,2	49,8	76,2	23,8	25,6	67,2	7,2	15,9	96
2015 ⁽⁶⁾	78.741	50,2	49,8	92,1	7,9	24,0	67,8	8,2	13,4	102
2016	79.815	50,2	49,8	92,3	7,7	23,7	68,0	8,3	13,5	104
2017	80.811	50,2	49,8	92,5	7,5	23,6	67,9	8,5	12,4	105

(1) 2007 yılı ve sonrasına ilişkin değerler ADNKS'ye göre. (2) Nüfus artışı iki sayım arasındaki yıllık ortalamayı göstermektedir. (3) Türkiye'nin yüzölçümü 769.604 km² olarak alınmıştır. (4) Yüzölçümüne barajlar ve göller dahil değildir. (5) Hatay ilinin nüfusu dahil edilerek hesaplanmıştır. (6) 2012 ve sonrasında yapılan yasal değişiklikler ile köylerin önemli bir kısmının statüsü mahalle olarak değiştirildiği için köy nüfusunda ciddi bir düşüş meydana gelmiştir.

Kaynak: TÜİK.

Nüfus Artışında Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki savaşlar nedeniyle ülke nüfusu özellikle de erkek nüfusu azalmış idi. Diğer yandan yetersiz sağlık hizmetleri, bulaşıcı hastalıklar, yetersiz beslenme, yüksek ölüm oranları ve diğer faktörler de ülke nüfusunu olumsuz etkilemiştir. **Cumhuriyetin ilanından sonra nüfus artışı teşvik edilmiştir.** İlk yıllardaki nüfus artışında, doğum oranlarındaki artış kadar eski Osmanlı toplumlarından mübadele anlaşmaları ve göçlerle gelenler de etkili olmuştur. **II. Dünya Savaşı'na denk gelen 1940-1945 döneminde ortalama yıllık nüfus artışı hızı binde 10,59 ile Cumhuriyet tarihinin en düşük seviyesine inmiştir.** Bu gelişmede, bebek ölüm oranlarının yüksek olması ve silah altına alınan erkek nüfusa bağlı olarak doğum oranlarındaki azalma etkili olmuştur (Kasarcı, 1993, s. 248-253).

II. Dünya Savaşı'nın ardından teşvik ve diğer tedbirlerin de etkisiyle nüfus artış hızı tekrar yükselmeye başlamıştır. Yol Vergisi'nden istisnalar (en az 5 çocuğu olanların muaf tutulması), çocuklu memurlara yardım yapılması ve ikramiye verilmesi, hayatta altı çocuktan daha fazla çocuğu olan annelere maddi ödül verilmesi gibi teşvikler, doğum oranını artırmıştır. Tıbbi alanda sağlanan iyileşmeler ile doğum ve doğum sonrası anne ve çocuk sağlığına daha fazla önem verilmesi, devletin doğumla ilgili yardımları ücretsiz vermesi ve salgın hastalıklarla mücadelenin yaygınlaştırılması, ölüm oranlarını nispeten azaltmıştır. Bu dönemde eski Osmanlı coğrafyasından Anadolu'ya göç edenler de nüfus artışında temel nedenleri arasındadır (Semiz, 2010, s. 429-438). **Nüfus artışı 1955-1960 döneminde nüfus artışı rekor düzeye ulaşmıştır.**

Hızla artan nüfus beraberinde istihdam sorunu gündeme getirmiş, aşırı nüfus artışının ekonomik kalkınmaya olumsuz yansımaması için kalkınma planlarında nüfus artışını kontrol altında tutmaya yönelik tedbirler öngörülmüştür. 1960'lı yıllardan itibaren aile planlaması ön plana çıkmıştır. 1960 yılına kadar nüfus artışını teşvik eden pronatalist politikanın yerini artık nüfus artışını sınırlandırmaya yönelik antinatalist politika almıştır. Bu kapsamda aile planlaması ve doğum kontrolüne yönelik çeşitli tedbirler, nüfus artış hızını istenilen ölçüde olmasa da yavaşlatmaya başlamıştır (Oktay, 2014, s. 36-42). 1960'larda başlayan yurt dışına işçi göçleri de nüfus artışının yavaşlamasına katkı sağlamıştır (Kasarcı, 1993, s. 259). Ülke nüfusu 1975 yılı sonrasında sınırlı ölçüde de olsa azalma eğilimine girmiştir. Nüfus artış hızında ciddi düşüş ise 1985'ten sonra gerçekleşmiştir. Nüfus artışında son yılların en büyük düşüşü 2012 yılında (binde 12) gerçekleşmiştir.

✓ Demografik geçiş süreci

Yüksek doğurganlık ve yüksek ölüm hızlarının hüküm sürdüğü bir durumdan (geleneksel demografik rejim), doğumların bilinçli olarak kontrol edildiği ve ölüm hızlarının düşük olduğu yeni bir duruma (modern demografik rejim) geçiş sürecidir.

Türkiye'de eğitim seviyesinde artış, kentleşme, kadının çalışma hayatına daha fazla katılımı, evlenme yaşının giderek yükselmesi, doğurganlığın azalması ve diğer sosyoekonomik şartlar ailelerde çocuk sayısının azalmasında etkili olmuştur. Türkiye, gelişmiş ülkelerin 20. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı, "demografik geçiş" sürecini yaşamaktadır. Türkiye, gelişmiş ülkelerin günümüzde yaşadığı sorunları yaşamamak için nüfus artışını hızlandırmak, en azından dünya ortalamasını tekrar yakalamak adına birtakım politikaları devreye sokmuştur (<http://asem.org.tr/tr/publication/details/75/Dünyanın-Nüfusla-İmtihanı> Erişim 18.05.2016). Bunlardan bazıları; sosyal güvenliği olmayan ailelere gebelik tedavisi sağlanması, doğum izninin 16 haftadan 24 haftaya çıkarılması, çalışan annelere süt izni kolaylığının artırılması, işyerlerine kreş ve ailelere üç çocuğa kadar doğum parası, çocuk sayısına göre vergi indirimi gibi tedbirlerdir.

Nüfus artışı konusu çok boyutlu bir konu olduğundan, alınacak tedbirler her açıdan değerlendirilmelidir. Eğer ülkede nüfusa katılan her yeni bireye yeterli ölçüde temel sağlık, eğitim ve kültür hizmetleri verilebiliyor ve nüfus artışına bağlı yatırımlar diğer üretken yatırımları olumsuz etkilemiyorsa, bu durumda ekonomi nüfus artışını hazmedebiliyor (absorbe) demektir. Ülke nüfusuna katılan her bireyin bütün temel hizmetleri kaliteli ve eksiksiz bir şekilde alması kadar, yeterli istihdam ve refah olanaklarının sağlanması da en az nüfus artışı kadar önemlidir.

Nüfusun Eğitim Özellikleri

Eğitim, işgücünün daha nitelikli hâle gelmesini sağlayarak beşerî (insani) sermayeyi geliştirir. Eğitimle nitelik kazandırılmış nüfus (beşerî sermaye), en az fiziki sermaye kadar önemli bir faktördür. İşgücünün niteliği genelde eğitim düzeyi (diploma) ile ölçülmektedir. İşgücünün niteliğini sadece alınan diploma ile ölçmek yanıltıcı olabilmekte, diploma kadar iş başında alınan eğitim, kullanılan teknoloji ve edinilen deneyim ve kazanımlar da nitelik açısından önemlidir (Kepenek ve Yentürk, 2010, s. 420). Yapılandırılmış (formel) eğitimin yanı sıra yarı-yapılandırılmış (nanformel) eğitim ve yapılandırılmamış (informel) öğrenmeyi de kapsayan yaşam boyu öğrenme yaklaşımı, bireylerin sürekli öğrenmeyi hayatlarının bir parçası hâline getirmesini sağlamaktadır. Bir ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasında beşerî sermayenin geliştirilmesi nitelikli ve istikrarlı bir eğitim ile mümkün olmaktadır.

Türkiye'de eğitim ve öğretim anlamında Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze önemli ilerleme sağlanmış olsa da gelişmiş ülkelerin düzeyi henüz yakalanamamıştır. **1927'de %10'lar düzeyinde olan okuryazarlık oranı 2017'de %97'ye yükselse de hâlâ kadın nüfusun %4,9'u okur-yazar değildir** (TÜİK, 2017). Tablo 1.3'e bakıldığında, Türkiye'de yaklaşık 11 milyon kişinin okula hiç gitmediği ve/veya zorunlu eğitim süresini tamamlamadığı görülmektedir. 2,3 milyon kişi ise okuma yazma bilmemekte ve bunların büyük bir bölümünü kadınlar oluşturmaktadır. Buna karşılık **nüfusun yaklaşık %13'ü (10.340.326 milyon kişi) yüksekokul ve üstü eğitime sahiptir.**

Tablo 1.3 Bitirilen eğitim düzeyi ve cinsiyete göre nüfus (2017)

Bitirilen Eğitim Düzeyi ⁽¹⁾	Toplam (kişi)	Erkek (kişi)	Kadın (kişi)
Okuma Yazma Bilmeyen	2.336.847	359.534	1.977.313
Okuma Yazma Bilen Fakat Bir Okul Bitirmeyen	7.910.526	3.307.584	4.602.942
İlkokul Mezunu	20.624.450	9.251.606	11.372.844
İlköğretim	8.691.859	5.032.195	3.659.664
Ortaokul ve Dengi Okul Mezunu	7.745.909	4.339.831	3.406.078
Lise veya Dengi Okul Mezunu	13.965.683	7.921.816	6.043.867
Yüksekokul veya Fakülte	9.246.078	5.014.120	4.231.958
Yüksek lisans (5 veya 6 yıllık fakülteler dâhil)	890.437	503.452	386.985
Doktora	203.811	121.250	82.561
Bilinmeyen	572.521	280.585	291.936
2017 Yılı Toplam Nüfusu	80.810.525	40.535.135	40.275.390

(1) 6 yaş ve üstünü kapsamaktadır.

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/VeriTabanlari.do?ust_id=105&vt_id=9 (Erişim 13.11.2018)

Türkiye’de, gelişmiş ülkelere kıyasla daha hızlı artan nüfus, eğitim açısından yeni derslik, öğretmen, personel, araç-gereç vb. ihtiyacını artırmaktadır. Bir taraftan artan nüfusun eğitim ihtiyacını karşılamak, diğer taraftan eğitim kalitesini yükseltmek daha fazla kaynak gerektirmektedir. Bir diğer önemli bir husus, ülkenin ihtiyaç duyduğu insan kaynağının niteliği ile eğitim sonucu mezun olanların niteliklerinin uyuşmamasıdır (Özkaplan, 2008). Türkiye’de eğitim politikasının sürekliliği olan bir stratejiye göre oluşturulamaması, eğitimde

önceliklerin ve sistemlerin sürekli değişmesi, eğitim çıktılarına olumsuz yansımaktadır. Eğitim sektörü ile bu sektörün çıktılarına kullanacak sektörler ve kamu kurumları arasında tam bir eşgüdüm olmaması, eğitimli işsizlerin büyük boyutlara ulaşmasına katkıda bulunmaktadır. Bu noktada, Millî Eğitim Bakanlığı, üniversiteler ve eğitimle ilgili sivil toplum kuruluşlarının eğitim çıktılarına kullanan sektörler ve bakanlıklar arasında insan kaynağı planlaması ve nitelikli işgücü ihtiyacını karşılamak için uzun vadeli iş birliği ve stratejik planlar gereklidir.

Öğrenme Çıktısı

2 Türkiye’de nüfusun ülke ekonomisi açısından önemini analiz edebilme

Araştır 2

Türkiye’de nüfusun yerleşim yerlerine göre dağılımı ile eğitim özellikleri hakkında bilgi veriniz.

İlişkilendir

Nüfus ve nüfusun eğitim seviyesi ilgili detaylı verileri, <http://www.tuik.gov.tr/> adresinde haber bültenleri sekmesinin ADNKS ve eğitim istatistikleri kısmında bulabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

Cumhuriyet’in ilk döneminden günümüze nüfus politikalarını anlatınız.

İŞGÜCÜ PİYASASI VE SOSYAL GÜVENLİKTE GELİŞMELER

İşgücü Piyasasına İlişkin Tanımlar ve Gelişmeler

Ülke nüfusu, işgücünün kaynağıdır fakat, ne nüfusun tamamı işgücüdür ne de işgücünün tamamı üretim sürecine katılmaktadır. Şimdi kavramlara bakarak ne demek istediğimiz daha iyi anlayalım. Aktif nüfus, ülke nüfusunun çalışma çağındaki nüfusu için kullanılır ve 15-64 yaş arasındaki bireylerden oluşur. Aktif nüfus (daha geniş tanımla kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus), ülkenin işgücü arzını oluşturur. Üniversite yurtları, yetiştirme yurtları (yetimhane), huzurevi, özel nitehastane, hapishane, kışla vb. yerlerde ikamet edenler dışında kalan nüfus kurumsal olmayan nüfustur. Kurumsal olmayan nüfus içerisindeki 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus, kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfusu oluşturmaktadır. İstihdam, çalışmak istek ve yeteneğinde bulunan bireylerin (kişilerin) üretim sürecinde kullanılmasıdır. İşsiz ise çalışma istek ve yeteneğinde olduğu hâlde geçerli (cari) ücret ve çalışma şartlarında iş bulamayan bireylere denir. İşgücü, ekonomik mal ve hizmetlerin üretimi için emek arzında bulunan çalışma çağındaki nüfusu kapsar. İşgücü, istihdamda olanlar ile işsizlerin toplamı olarak ifade edilmektedir.

✓ Aktif Nüfus

Ülke nüfusunun üretici konumunda olan kesimi, 15-64 yaş arası bireylerden oluşmaktadır. Hastalar, yaşlılar, engelliler, askerler ve mahkûmların yanı sıra üniversite yurtları ve yetiştirme yurtlarında kalanlar, üretim sürecine katılma imkânı olmadığı için aktif nüfus içinde yer almazlar.

İşgücüne katılma oranı (İKO), nüfusun işgücü olan kısmının kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfusa (15 ve üstü yaş grubuna) oranıdır. İKO, nüfusun yaş gruplarına göre dağılımının yanı sıra okullaşma oranı, emeklilik yaşı, kişi başına gelir düzeyi gibi pek çok ekonomik ve sosyal değişkene bağlıdır. Ülkede işgücüne katılım oranı düşüktüğü, bağımlılık oranının yanı sıra işsizlik de artmaktadır. **Bağımlılık oranı**, ülkede çalışan (15-

64 yaş arası) her 100 kişinin bakmakla yükümlü olduğu çalışmayan (0-14 ile 65+) kişi sayısı ile ölçülmektedir. Bu oran gençler ve yaşlılar için ayrı ayrı hesaplanmaktadır. Aktif çağındaki nüfus ne kadar çok üretim sürecine katılırsa, bağımlılık oranı o derece düşer. **İşgücü maliyeti**, işverenin ücretli çalışanlara yaptığı toplam ödemelere (kazanç) ek olarak sosyal güvenlik ödemeleri ve diğer işgücü maliyeti ödemelerini kapsar. İşgücünün emeği karşılığında işverenin ödediği ücretin dışında, işveren istihdam ettiği bireyler için başka çeşitli ödemeler de yapmaktadır.

İşsizlik ve İstihdamda Gelişmeler

1970'lerden günümüze Türkiye ekonomisinin karşılaştığı en önemli sorunlardan birisi işsizliktir. Nispeten daha liberal ekonomi politikalarının izlendiği 1980 yılından günümüze işsizlik oranları %6,5'in altına indirilememiştir. 2002 ile 2008'in ilk yarısındaki dönemde ise hızlı ekonomik büyümeye rağmen, işsizlik oranları genelde çift haneli rakamlarda seyretmiştir. Üretim artışı için yeni işgücü alımı yerine mevcut işgücünün vardiyasının artırılmasının yanı sıra daha yoğun teknoloji ve makine kullanımı işgücü piyasasına olumsuz yansımış ve işsizliği artırmıştır.

Küresel mali krizin etkisiyle 2009 yılında üretimde yaşanan daralma, işsizlik oranını %14 gibi rekor düzeylere çıkarmıştır. Türkiye, küresel mali krizin olumsuz etkilerini azaltmak ve işsizlikle daha etkili mücadele için aktif istihdam politikalarına yönelmiştir. Bu kapsamda işsizlere iş ve meslek danışmanlığı gibi danışmanlık hizmetleri sunma, mesleki eğitim, istihdam yaratanlara ve kendi işini kuranlara parasal destekler ve çeşitli kolaylıklar, işsizlere kamuda geçici ve daimi istihdam, gençlere yönelik çeşitli teşvikler ve engellilere yönelik istihdam tedbirleri alınmıştır.

Aktif istihdam politikasında önemli bir rol üstlenen İŞKUR istihdam garantili kurslar/ işgücü yetiştirme kursları/ işbaşı eğitim programı, girişimcilik kursları, engellilere yönelik kurslar, hükümlü ve eski hükümlülere yönelik kurslar, işsizlik sigortası kapsamında düzenlenen kurslar ve diğer kurs ve programlarla işsizlere yeni nitelikler kazandırarak istihdama katkı sağlamaktadır. Pasif istihdam politikası kapsamında işsizlik sigortasından faydalanma şartları hafifletilmiştir. Krizin olumsuz etkilerinin

azalması ve istihdama getirilen teşviklerle beraber, işsizlik oranı Mayıs 2012'de %8,2 seviyesine düşmüştür. 2012-2018 dönemine bakıldığında ise işsizliğin arttığı görülmektedir. Genç işsizlik oranı %18-%21 arasında dalgalı bir seyir izlemektedir. Ağustos 2018 verilerine göre, Türkiye'de yaklaşık 3,7 milyon kişi işsiz olup, işsizlik oranı %11,1'dir (Tablo 1.4).

2000-2018 döneminde toplam istihdamda tarımdaki istihdamın payı hızla azalarak, %36'dan %19,4'e inmiştir. Tarımdan ayrılan işgücünün çoğunluğu hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir. Tarımın istihdamdaki payı azalırken, hizmetler sektörünün payı %46,3'ten %54'e yükselmiştir. **Türkiye'de, tarımın istihdamdaki payı gelişmiş ülkelere göre hâlâ oldukça yüksektir.** Türkiye'de istihdam olanaklarının artırılması için daha fazla yeni yatırımlara ihtiyaç vardır. İşsizlikle mücadelelenin başarılması, kamunun hem yeni yatırımlarla istihdam olanakları yaratması hem de yatırım ve istihdam konusunda özel sektörü teşvik etmesi ile mümkün olacaktır.

İşgücüne Katılma ve Bağımlılık Oranlarında Gelişmeler

Türkiye'de işgücüne katılma oranı, gelişmiş ülkelere göre düşüktür. 2017 yılında Türkiye'de İKO %52,8 iken, bu oran AB'de %73, G7'de %74 ve OECD'de %72'dir. Türkiye'de kadınların işgücüne katılımının düşük olması toplam İKO'yu olumsuz etkilemektedir. 2004-2018 (Ağustos) döneminde kadınların işgücüne katılım oranı %23'lerden %35'ler seviyesine çıksa da bu oran gelişmiş ülkelerin (AB-28'de %62,5) oldukça gerisindedir. Buna karşılık ülkemizde bireylerin eğitim seviyeleri yükseldikçe işgücüne katılım oranları da artmaktadır. İşgücüne katılma oranının düşük olduğu her ekonomide bağımlılık oranı yüksektir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde genç bağımlılık oranı (0-14) daha fazla iken, gelişmiş ülkelere yaşlı bağımlılık oranı daha yüksektir

✓ G7 ülkeleri

Dünyanın en gelişmiş yedi ülkesidir: Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada, Almanya, Fransa, İtalya ve Japonya.

Tablo 1.4 İstihdama ilişkin bazı göstergeler⁽¹⁾ (1980-2018)

Yıl	15 ve Daha Yukarı Yaştaki Nüfus (bin kişi)	İşgücü (bin kişi)	İstihdam (bin kişi)	İşgücüne Katılma Oranı (%)	İşsiz (bin kişi)	İşsizlik Oranı (%)	Genç İşsizlik Oranı (%) ⁽¹⁾
1980	25.612	15.609	14.267	60,9	1.342	8,6	..
1990	33.821	18.417	16.845	54,5	1.573	8,5	..
2000	46.211	23.078	21.581	49,9	1.497	6,5	..
2005	48.356	21.691	19.633	44,9	2.058	9,5	17,5
2010	52.904	24.594	21.858	46,5	2.737	11,1	19,9
2015	57.854	29.678	26.621	51,3	3.057	10,3	18,6
2016	58.720	30.535	27.205	52,0	3.330	10,9	19,6
2017	59.894	31.643	28.189	52,8	3.454	10,9	20,8
2018 ⁽²⁾	..	32.989	29.318	54,3	3.670	11,1	20,8

(1) Reel hesaplamalarda 1994-2004 yılları arasında TEFE (1994=100), 2005 yılından sonra ise ÜFE (2003=100). TÜİK tarafından Hanehalkı İşgücü Anketi (HİA) kapsamında açıklanan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine (ADNKS) göre işgücü istatistiklerinin, geçmiş HİA serileri kullanılarak Kalkınma Bakanlığı tarafından geriye çekilmiş halidir.

(2) Ağustos 2018 verileridir.

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı; TÜİK, İşgücü İstatistikleri.

İşgücü Maliyetlerinde Gelişmeler

2016 verilerine göre, imalat sanayisinde saat başına brüt giydirilmiş ücret, istihdamdaki vergi yükü, kıdem tazminatı yükü ve işten çıkarma maliyetinde, Türkiye OECD ülkeleri arasında ilk sıralardadır (TİSK, 2016, s. 8, 14, 19, 20). 2014 verilerine göre, Türkiye’de çalışılan süreye ilişkin ücretin toplam işgücü maliyetindeki payı, yaklaşık %35’tir. **Türkiye’de çalışılan saatle (üretimle) bağlantılı ücret payının küçüklüğü nedeniyle ücret-verimlilik ilişkisi kurulamamakta ve ücret artışlarının verimliliğe etkisi çok sınırlı kalmaktadır** (TİSK, 2015, s. 9). Türkiye’de istihdamın artırılabilmesi için yüksek olan işgücü maliyetlerinin (özellikle çalışılan süreye ilişkin ücretin dışındaki işgücü maliyetlerinin) aşağıya çekilmesi gerekmektedir. İşgücü maliyetlerindeki düşüş kayıtdışı istihdam ve işsizliği azaltmasına, verimliliğin ise artmasına katkı sağlayacaktır.

Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sisteminde Gelişmeler

Sosyal Güvenliğin Kapsamı

Sosyal güvenliğin temeli, bireylerin yaşamlarında karşılaşılabilecekleri muhtemel risklere karşı önceden tedbir almalarına dayanır. Bireyler yaşamları boyunca kendi iradeleriyle (*analık ve aile sahibi olma*) ya da iradeleri dışında çeşitli mesleki (*iş kazası, meslek hastalığı ve malullük*), fizyolojik (*hastalık, yaşlılık, ölüm* gibi) ve sosyoekonomik (*işsizlik, yoksulluk*) risklerle karşı karşıyadırlar. Bireylerin giderek artan sosyal güvenlik ihtiyaçlarına cevap vermek, onlara insan onuruna yaraşır huzurlu ve mutlu bir yaşam sunmak sosyal refah devletinin temel yükümlülükleri arasındadır.

✓ Refah devleti, en genel anlamda piyasa ekonomisinin başarısızlıklarını ve yetersizliklerini ortadan kaldırma amacıyla devletin toplum ve ekonomik hayata müdahalede bulunmasını ifade eden kavramdır.

Uluslararası standartlar bakımından sosyal güvenliğin kapsamında kısa ve uzun vadeli ekonomik ve sosyal risklere karşı sigorta oluşturulması ve belirlenen hak sahiplerine aylık bağlanması ya da diğer ödemelerin yapılması yer almaktadır. *Geniş anlamda sosyal güvenlik* kapsamına sosyal hizmetler ve sosyal yardımlar da girmektedir. *Sosyal hizmetler* daha çok bakıma muhtaç durumdaki bireylere yönelik verilen ve onların onurlu bir yaşam için gerekli tüm ihtiyaçlarının karşılanmasını kapsamaktadır. **Sosyal yardımlar** ise yoksulluğu ortadan kaldırmaya yönelik yardımlardır.

Sosyal güvenlik kavramı her ne kadar sosyal yardım ve sosyal hizmetleri de içeren geniş bir anlama sahip olsa da sosyal güvenlik sistemleri ağırlıklı olarak sosyal sigortalar temelinde oluşmuştur. Artık sosyal güvenlik ihtiyacının yalnızca sosyal sigortalarla karşılanması olanaklı değildir (DPT, 2007a, s. 2). Günümüzde aile bağları başta olmak üzere geleneksel dayanışmanın giderek zayıflaması, özellikle sosyal dışlanmayla mücadele açısından sosyal hizmetlere duyulan gereksinimi artırmaktadır (DPT, 2007a, s. 3). Dolayısıyla, sosyal güvenliğin kapsamı da genişlemektedir. **Sosyal güvenlik ihtiyacı çağdaş toplum için bir zorunluluk hâline gelmiştir.** Geniş açıdan bakıldığında, sosyal güvenlik toplumun refahının artırılması ve yaşam standartlarının yükseltilmesi için sosyal ve ekonomik politikaların hayata geçirilmesini kapsamaktadır.

Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sistemi

Türkiye Cumhuriyeti’nde sosyal güvenlikle ilgili düzenlemelerin bir kısmının temeli Osmanlı İmparatorluğu dönemine dayanmaktadır. 19.yy’da **Darülaceze** (*düşkünler yurdu*), **Darüşşafaka** (*yoksul, öksüz ve yetimler için okul*) gibi kurumların yanı sıra emeklilik ve yardımlaşma sandıkları kurulmuştur (<http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/tarihce> Erişim 30.07.2012). **Modern anlamda sosyal güvenlik Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa’ya oranla oldukça geç gelişme göstermiştir.** Tanzimat sonrasında çalışma hayatı ve işçilerle ilgili kanuni düzenlemeler (*Maden Nizamnamesi* (1863), *Dilaver Paşa Nizamnamesi* (1865) ve *Maadin Nizamnamesi* (1869)) ise dar kapsamlı kalmıştır (Dilik, 1985, s. 93).

Cumhuriyet Dönemi'nde Sosyal Güvenlikle İlgili Düzenlemeler

Cumhuriyet'in ilk yıllarında sosyal güvenlik alanındaki düzenlemeler, Osmanlı'da olduğu gibi dar kapsamlı ve yetersiz kalmıştır. 1921'deki 151 sayılı *Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Muteallik Kanun* (4. madde) ile kurulan **Amele Birliği**, Cumhuriyet'in kanun ile kurulan ilk sosyal güvenlik kuruluşudur. İlk yıllardaki sandıkların çoğu askerî fabrikalarda, tersanelerde, denizyollarında, maden işletmelerinde vb. kurumlarda çalışan işçiler için kurulmuştur. Söz konusu sandıklar hem kapsadığı kişiler hem de riskler açısından çok dar kapsamlıdır (<http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/tarihce> Erişim 30.07.2012).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra çıkarılan 4792 sayılı *İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu* (1945) ile **Cumhuriyet tarihinin ilk geniş kapsamlı sosyal güvenlik kurumu, İşçi Sigortaları Kurumu kurulmuştur**. 1950'de ise 5434 sayılı *Kanun* ile **Emekli Sandığı** kurulmuştur. Emekli Sandığı ile sayıları 11'i bulan emeklilik sandıkları ortadan kaldırılmış, bütün devlet görevlilerinin emeklilik işlemleri de bir çatı altında toplanmıştır. Sosyal güvenlik alanında 1961 Anayasası kabulünün ardından 506 sayılı *Sosyal Sigortalar Kanunu* uyarınca 1965 yılında **İşçi Sigortaları Kurumu, Sosyal Sigortalar Kurumu'na (SSK'ya) dönüştürülmüştür**. 506 sayılı *Kanun* ile işçi statüsünde çalışanlarla ilgili düzenlemelerde birlik sağlanmış, işçilerin sosyal güvenlik ile ilgili hakları genişletilmiştir.

1972 yılında 1479 sayılı *Kanun* ile **Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu (BAĞ-KUR)** kurulmuştur. 1479 sayılı *Kanun* ile (Bağ-Kur ile) esnaf, sanatkâr ve diğer bağımsız çalışanlar sosyal güvence kapsamına alınmıştır. 1977'de yapılan kanuni düzenleme ile köy ve mahalle muhtarları BAĞ-KUR kapsamında zorunlu sigortalı olmuştur. Ardından 1979 yılında herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna tabi olmayan vatandaşların yanı sıra ev hanımlarına BAĞ-KUR kapsamında isteğe bağlı sigortalı olma hakkı verilmiştir. 1983 yılında yapılan düzenleme ile tarım kesiminde çalışanlar sosyal güvenlik sistemine dâhil edilmiştir. BAĞ-KUR kapsamındaki sigortalılara sağlık sigortası yardımları verilmesi, ancak 1986 yılında mümkün olabilmıştır.

Sosyal Güvenlik ile İlgili Kuruluşların Birleştirilmesi ve Genel Sağlık Sigortası

2000'li yıllara gelindiğinde, Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminde üç farklı örgütlenmenin yanı sıra farklı yasal düzenlemeler mevcut idi. Bu ise sosyal güvenlik kapsamındaki bireylerin hak ve yükümlülükleri arasındaki norm ve standart birliğini ortadan kaldırmıştır. Bu farklılıkların giderilmesi, norm birliğinin sağlanması ve sürdürülebilir bir sosyal güvenlik sistemi oluşturulması amacıyla **sosyal güvenlik reformu** yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Esasında sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında birleştirilmesi fikrine ilk kez Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) yer verilmiştir. 16 Mayıs 2006'da kabul edilen 5502 sayılı *Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu* ile SSK, Emekli Sandığı ve BAĞ-KUR, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) çatısı altında toplanmıştır. Böylece farklı kurum ve kanunlara tabi sigortalıların sigorta hak ve yükümlülüklerinin eşitlenmesi, mali olarak sürdürülebilir tek bir emeklilik ve sağlık sigortası sisteminin kurulması öngörülmüştür.

✓ Türk Sosyal Güvenlik Sistemi'nin ilk kurumu 1946'da oluşturulan **İşçi Sigortaları Kurumu**dur. Bu kurum 1965'te **Sosyal Sigortalar Kurumu**na (SSK'ya) dönüştürülmüştür. 1950'de 11 farklı emekli sandığı birleştirilerek Emekli Sandığı kurulmuştur. BAĞ-KUR ise 1972 yılında kurulmuştur. 2006 yılındaki 5502 sayılı Kanun ile Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur, **Sosyal Güvenlik Kurumu** (SGK) çatısı altında toplanmıştır.

Sosyal güvenlikteki bu reform süreci ile aynı zamanda nüfusun tamamına eşit, kolay ulaşılabilir ve kaliteli sağlık hizmeti sunumunu amaçlayan **genel sağlık sigortası** sisteminin oluşturulması hedeflenmiştir. 5510 sayılı *Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu* (Ekim 2006) ile genel sağlık sigortasına geçilmesi kararlaştırılmıştır. Anayasa Mahkemesi süreci nedeniyle 5510 sayılı Kanunun tüm hükümleri ile yürürlüğe girmesi 1 Ekim 2008'de mümkün olabilmıştır. Genel sağlık sigortası ile toplum kesimlerinin neredeyse tamamı sosyal güvence altına alınmıştır. 5502 ve 5510 sayılı kanunlarla

SSK, Emekli Sandığı ve BAĞ-KUR'un SGK çatısı altında toplanmasının yanı sıra farklı kalite ve kapsamdaki uygulamalar yerine, devletin tüm vatandaşlarına aynı sosyal güvencenin sağlanması için sunulan hizmetlerde norm ve standart birliği getirilmiştir.

1 Ocak 2012 tarihinden önce herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna tabi olmayan yeşil kart sahipleri de genel sağlık sigortası (GSS) kapsamına alınmıştır. GSS kapsamında ödenecek primler ise **gelir testi** sonuçlarına göre belirlenmektedir. Gelir testi sonucuna göre aile içinde kişi başına düşen aylık ortalama gelirleri asgari ücretin üçte birinin altında olanlar, primi devlet tarafından karşılanarak sağlık hizmetlerinden faydalanmaya devam edeceklerdir. 2017 yılı verilerine göre, GSS kapsamındaki yaklaşık 9,8 milyon kişinin büyük bir kısmının (beşte dördünün) primleri devlet tarafından ödenmektedir. 2015-2017 döneminde, primi devlet tarafından ödenenlerin sayısı giderek artmıştır (Tablo 1.5).

✓ Gelir Testi

Herhangi bir kapsamda sosyal güvencesi olmayan vatandaşların prim ödeyip ödeyeceklerini; ödeyeceklerse ne kadar prim ödeyeceklerini belirleyen işlem gelir testidir. Bu kapsamdaki vatandaşlar genel sağlık sigortalısı oldukları tarihten itibaren ikametlerinin bulunduğu yerdeki Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarına müracaat ederek gelir testi yaptırmaktadırlar.

Sosyal Güvenlik ile İlgili Sorunlar ve Genel Değerlendirme

Türk sosyal sigorta sisteminin sorunları gelişmekte olan ülkelerde yaşanan temel sorunlarla büyük ölçüde benzerlikler göstermektedir. Türk sosyal sigorta sisteminin sorunlarının başında aktif sigortalı/ pasif sigortalı oranının (aktüeryal dengenin) düşük olması yer almaktadır. Kayıtdışı istihdam ve işsizlik oranlarının yüksek olması da sigorta dengesini bozan önemli nedenler arasında yer almaktadır. Ayrıca, geçmişte emeklilik yaşının sıklıkla değiştirilmesi, emekliliğe hak kazanma yaşının nispeten düşük tutulması, erken emeklilik uygulamaları, prim tahsilat oranlarının istenilen düzeyde olmaması, sık aralıklarla yapılan prim affı uygulaması ve bunun sonucunda sigortalıların af beklentisine girmesi ve bundan da prim tahsilatının olumsuz etkilenmesi, sosyal güvenlik sisteminin diğer sorunları arasındadır. Yıllar itibarıyla emekli sayısının artması, 1990 öncesi dönemde toplanan prim gelirlerinin siyasi amaçlar için ya da sosyal güvenlik ile ilgisi olmayan diğer kamu hizmetleri için kullanılması ile kurumsal ve yönetsel sorunlar, sosyal güvenlik sisteminin diğer başlıca sorunlarıdır.

Sosyal güvenlik kapsamındaki nüfus oranına bakıldığında, 1960-1980 döneminde sigortalı nüfus oranı %5,7'ten ancak %47'ye yükselmiştir. 2000'li yıllara kadar olan dönemdeki sosyal güvenlik kapsamındaki nüfus oranı, sosyal refah devleti ilkesi ile uyumlu olmayacak kadar düşük idi. 2000 yılından sonra yapılan reform ve düzenlemelerle sosyal güvenlik kapsamında nüfus önemli oranda artmıştır. 2017 yılında nüfusun yaklaşık %87'si sosyal güvenlik kapsamındadır. SGK kapsamı dışındaki nüfus ise genel sağlık sigortası kapsamında yer almaktadır (Tablo 1.5).

Tablo 1.5 Sosyal güvenlik kapsamındaki nüfus (2005-2017)

	2005	2012	2017
SGK-4/a (SSK)	29.345.239	37.015.094	43.375.332
SGK- 4/b (Bağ-Kur)	14.290.187	15.185.232	14.885.177
SGK- 4/c (Emekli Sandığı)	8.448.727	10.342.989	11.696.483
Özel Sandıklar	307.161	350.890	406.856
Sosyal Güvenlik Kapsamı	52.391.314	62.899.356	70.363.848
Sigortalı Nüfus Oranı (%)	76,0	83,0	87,1
GSS Kapsamında Tescil Edilenler ⁽¹⁾	7.256.000	11.357.306	9.825.269
- GSS Primlerini Kendileri Ödeyenler	..	3.798.485	1.889.260
- GSS Primi Devlet Tarafından Ödenenler	7.256.000	7.558.821	7.936.009

⁽¹⁾ 01.01.2012 tarihinden itibaren herhangi bir sosyal güvence kapsamında olmayan ya da genel sağlık sigortalısının bakmakla yükümlü olduğu kişisi olmayanlar ile 5510 sayılı Kanun kapsamı dışında olan herkes zorunlu genel sağlık sigortalısı kapsamına alınmıştır.

Kaynak: SGK (2017), SGK İstatistik Yıllıkları.

Emeklilere ve diğer hak sahiplerine ödenen aylıklar pek çok kişi için yeterli seviyede değildir. Uzun bir dönem yüksek enflasyon ortamında yaşamış ülkemizde emekli maaşı dışında başka geliri olmayan önemli sayıdaki birey ve aile, TÜİK ve TÜRK-İŞ'in araştırmalarındaki yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır.

Prim oranlarının ödenebilir seviyede olması noktasında Türkiye OECD standartlarıyla karşılaştırıldığında, ülkemizde prim oranları oldukça yüksektir. 2014 verilerine göre Türkiye'de istihdamdaki vergi yükü toplam işgücü maliyetinin yaklaşık %37'sini oluştururken, OECD ortalaması ise yaklaşık %27'dir (TİSK, 2016, s.11).

Sağlık hizmetlerine erişimin kolay ve sağlanan hizmetlerin nitelikli olması için yapılan düzenlemelerden 2000'li yıllara kadar istenilen ölçüde başarı sağlanamamıştır. 5502 ve 5510 sayılı kanunlarla birlikte sağlık hizmetlerine kolay erişim ve hizmetlerin niteliği konusunda önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Günümüzde giderek artan sosyal güvenlik finansman açığı nedeniyle sağlık hizmetleri ve muayene ücretlerine getirilen katılım payları özellikle düşük gelire sahip bireyleri olumsuz etkilemektedir. Buna karşılık, bazı hastalık ve tedavilerde devletin harcamaların tamamını finanse etmesi olumlu bir gelişmedir.

Yoksullukla mücadele etme noktasında son dönemde yapılan yasal düzenlemelerle sosyal hizmetler ve sosyal yardımların artırılması, yoksulluğun neden olduğu olumsuzlukların azaltılmasına katkı sağlamıştır.

Sistemin gelirleri ve giderleri arasında uygun bir dengenin oluşturulması ve bu dengenin sürdürülebilir olması bakımından Türk sosyal güvenlik

sistemi henüz istenilen seviyenin oldukça uzağındadır. Sosyal güvenlik sisteminin aktüeryal dengesinin bozulması (aktif sigortalı/ pasif sigortalı oranının düşmesi) özellikle 1992'den sonra sosyal güvenlik kurumlarının gelir-gider dengesini olumsuz etkilemiştir. **Bir sosyal güvenlik sisteminin sağlıklı bir finansman yapısına sahip olması için aktüeryal dengenin en az 4 (1 emekli başına düşen çalışan kişi sayısı) olması gerekmektedir** (DPT, 2007a, s. 8). Bu oran Türkiye'de 2017 yılında 1,95'tir. Bu nedenle sosyal güvenlik kuruluşlarına bütçeden yapılan transferlerin tutar ve oranları giderek artmıştır. 2002'de SGK'ya yapılan transferlerin merkezi yönetim bütçe giderleri içindeki payı %9,4 iken, bu oran 2017 yılında %19,5 seviyesine ulaşmıştır (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2019, s. 290).

Sosyal güvenlik sisteminin finansman açığının kapatılması, aktif/ pasif sigortalı oranı kadar kayıtlı istihdamın ve reel ücretlerin artışına da ihtiyaç duymaktadır (Alagöz ve Yapar, 2003, s. 448). Türkiye'de aktif/ pasif sigortalı oranını artırmak için yaklaşık %34 olan kayıtdışı istihdamı (SGK, 2017) makul seviyelere (%20'lere) indirmek gerekir. Bu noktada işçi ve işveren primlerinin daha makul seviyelere indirilmesi ve kayıtdışı istihdamın %80'lere çıktığı tarım (SGK, 2017) ile kayıtdışı istihdamın yaygın olduğu diğer sektörlerde etkin bir denetim ağının kurulması önemli bir adım olacaktır. Sosyal güvenlikle ilgili sorunların önemli bir kısmı 5502 ve 5510 sayılı kanunlarla aşılmaya çalışılsa da kısa vadede ciddi bir başarı beklenmemektedir. Bu sorunların çözümü için zamana ihtiyaç duyulmaktadır.

Öğrenme Çıktısı

- 3 Türk işgücü piyasasındaki gelişmeleri açıklayabilme
4 Türkiye'de sosyal güvenlik sistemini değerlendirebilme

Araştır 3

Türkiye ekonomisini istihdam, işsizlik ve aktif sigortalı/pasif sigortalı oranı açısından değerlendiriniz.

İlişkilendir

Sosyal Güvenlik ve Genel Sağlık Sigortası ile ilgili verilere adresinde istatistikler sekmesinden ulaşabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

Türkiye'de işgücüne katılım oranı ve bağımlılık oranını gelişmiş ülkelerle kıyaslayarak anlatınız.

TASARRUF EĞİLİMİ VE BÖLGESEL KALKINMADA GELİŞMELER

Türkiye’de Tasarruf Eğiliminde Gelişmeler

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler kalkınmalarını gerçekleştirebilmek için daha fazla yatırıma dolayısıyla daha fazla tasarrufa ihtiyaç duymaktadırlar. Ülkedeki tasarruf eğilimini pek çok ekonomik ve sosyal değişken etkilemektedir. Takip eden başlıklarda, bu noktalar üzerinde durulmaktadır.

Tasarruf Niçin Önemlidir?

Dışa kapalı bir ekonomide tasarrufların yatırımlara eşit olduğu kabul edilir. Ülkede yurt içi tasarruf eğiliminin (oranının) yüksek olması, yatırımların finansmanını kolaylaştırır. Dışa açık ekonomide ise yurt içi tasarrufların yetersiz olduğu durumda yurt dışı tasarruflara başvurulur. Yurt dışı tasarruflar, kısa vadede ekonomide ek kaynak yaratmaları ve düşük maliyetli olmaları bakımından tercih edilse de istenmeyen sonuçlar da ortaya çıkabilmekte; ekonominin dışa bağımlılığı artmakta, uzun vadede ülkenin hem ekonomik hem de siyasi bağımsızlığına etki edecek sonuçlar ortaya çıkabilmektedir.

Dönemler İtibarıyla Tasarruf Eğiliminde Gelişmeler

Türkiye’de tasarruf eğilimindeki gelişime dönemselsel olarak bakıldığında, 1975-1988 döneminde Türkiye’de yurt içi tasarrufların GSYH’ya oranı, dalgalı bir seyir izlemekle birlikte genelde arttığı görülmektedir. **1970’lerin ikinci yarısında başlayan ekonomik bunalım sürecinde giderek artan enflasyon oranı, yurt içi tasarrufları negatif etkilemiştir** (TCMB, 2015, s. 16).

24 Ocak 1980 Kararları’nın ardından yatırım ve tasarrufları artırmak için çeşitli tedbirler alınmıştır. Atıl tasarrufların mali sisteme girişini hızlandırmak, farklı yatırım olanakları sunmak ve benzeri amaçlarla Merkez Bankası bünyesinde bankalararası para piyasası (1986), açık piyasa işlemleri (1987), döviz piyasası (1988) ve altın piyasası (1989) faaliyete geçirilmiştir. **1980-1988 döneminde yurt içi tasarruflar ve sabit sermaye yatırımları artmıştır** (TCMB, 2015, s. 17).

1989-2017 döneminde yurt içi tasarruflar/ GSYH oranı azalma eğilimindedir. 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve diğer liberal tedbirlerin alındığı süreçte faiz oranlarının serbestleşmesi sonrasında faiz oranları artmıştır. Faiz oranlarındaki artış, kamunun bütçe açıkları ve kamu kesimi borçlanma gereğinin (KKBG) yüksek olmasından dolayı kamu tasarruflarında düşüşe, özel tasarruflarda yükselişe neden olmuştur. **1992-2004 döneminde tasarruf oranının azalmasında kamunun negatif tasarrufları etkili olmuştur.** 1994’deki krizden, yine bir kriz yılı olan 2001’e kadar kamu kesiminin tasarruf-yatırım açığı giderek artmış, bu açığın Merkez Bankası parası ile kapatılmaya çalışılması enflasyonda yükselişe yol açmıştır. Bununla birlikte, yüksek faiz oranları özel tasarrufları yatırıma dönüştürmekten çok kamu açıklarını finanse etmeye yönelmiştir (TCMB, 2015, s. 17).

2001 sonrası dönemde tasarruf oranlarının azalmasında özel sektördeki tasarruf eğilimindeki düşüş belirleyici olmuştur. Bu dönemde kamu tasarrufları/GSYH oranındaki artış, özel sektör tasarruflarındaki düşüşü karşılayamamıştır. Yeni dönemde faiz oranlarındaki düşüş ve verimlilikteki artış özel sektörü yatırıma yönlentmiş, şirketler kesimi tasarrufları büyük oranda azalmıştır. Düşen faiz oranları ve artan kredi imkânları ile birlikte hanehalkı, tüketim harcamalarını artırmış, böylece özel kesim tasarruf oranları düşüşü hızlandırmıştır (TCMB, 2015, s. 18). **2000’li yıllara kadar kamu tasarruf açığı özel tasarruf fazlası ile kapatılırken, 2000’li yıllarda durum değişmiş, mali disiplin sayesinde kamu tasarruf açığı azalma eğilimine girmiştir.** Özel kesim tasarruflarındaki düşüşün kamu kesimi tasarruflarındaki artıştan fazla olması nedeniyle toplam yurt içi tasarruf oranı azalmıştır.

Gelir Gruplarına Göre Tasarruf Eğilimi

Türkiye’de bireylerin eğitim düzeyleri arttıkça tasarruf eğilimlerinin yükseldiğini tespit edilmiştir. Ayrıca Türkiye’de gelir ve eğitim düzeyleri ile tasarruf oranları arasında yüksek bir doğrusal ilişki (pozitif korelasyon) olduğu görülmektedir (Dünya Bankası ve Kalkınma Bakanlığı, 2012, s. 7). Türkiye’deki üst gelir gruplarında tasarruf eğiliminin yüksek iken, en düşük gelir grubunda ise negatif tasarruf söz konusudur. Bu gelir grubunda bireyler borçlanma yoluyla gelecekteki tasarruflarını bugünden tüketmektedirler.

Tasarruf Eğilimini Etkileyen Faktörler

Türkiye ekonomik ve sosyal kalkınmasını gerçekleştirebilmek için daha fazla yatırıma dolaşısıyla daha fazla tasarrufa ihtiyaç duymaktadır. **Türkiye’de tasarruf oranlarına baktığımızda, tasarruf eğilimimizin orta-yüksek gelirli ülkelerin tasarruf oranlarının altında olduğu anlaşılmaktadır.** (Kalkınma Bakanlığı, 2017). Türkiye’deki tasarruf eğiliminin düşük çıkmasında ülkedeki tasarruf anlayışının da önemli etkisi vardır. Ülkedeki tasarrufların kayda değer bir kısmı “yastık altı” şeklinde değerlendirilmekte ve finansal sistemde değerlendirilmediği için de yatırımların finansmanında kullanılamamaktadır. Mevcut yapının oluşmasında bireylerin ve toplumun tasarruf anlayışı kadar, tasarrufları değerlendiren finansal sistemin özellikle bankacılık sisteminin de önemli payı vardır.

Tasarrufların Artırılmasına Yönelik Tedbirler

Son dönemde Türkiye’de tasarruf açığını azaltmak için bireysel emeklilikte %25 devlet katkısının getirilmesi, işverenlerin çalışanları için yaptığı emeklilik katkısına teşvik getirilmesi, çalışanların işverenleri aracılığıyla bireysel emeklilik sistemine otomatik olarak katılması, tasarruf bilincini artırmaya yönelik çeşitli kampanyalar, kredi kartı limitlerine ve taksitlerine sınırlama getirilmesi gibi birçok önlem alınmıştır. Yurt içi tasarrufları artırmaya yönelik tedbirlerle birlikte tasarruf oranı nispeten artsa da yatırım oranı da arttığı için yurt dışı tasarruflara olan ihtiyaç devam etmektedir.

Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Politikaları

Türkiye’de bölgesel kalkınmaya (gelişmeye) yönelik politikalar planlı kalkınma dönemi ile başlamıştır. 1923-1950 döneminde ülkenin tamamının kalkınma açısından yetersiz olması sebebiyle ülke çapında kalkınmaya ağırlık verilmiştir. 1950-1960 döneminde özel sektör yatırımları daha çok İstanbul ve Marmara Bölgesi’nde yoğunlaşmıştır. Devlet, kamu yatırımlarını her ne kadar ülke geneline yaymak istemişse de dağıtımda ülkenin doğu kesimi yeterli payı alamamıştır (DPT, 2000, s. 24). **1960 sonrasında bölgesel kalkınma (gelişme) politikasının amacı, bölgeler arası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltarak ekonomik kalkınmayı hızlan-**

dırmak olmuştur. Bu dönemde, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), bölgesel politikanın oluşturulması, koordinasyonu, değerlendirme ve izlenmesinin yanı sıra kaynak tahsisini yürütmüştür.

✓ **Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2011 yılında Kalkınma Bakanlığına dönüştürülmüş, cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş birlikte Kalkınma Bakanlığı, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı adı altında yeniden yapılandırılmıştır.**

1963-1982 döneminde DPT’nin hazırladığı kalkınma planlarında bölgesel kalkınma için ilk önce altyapının geliştirilmesine ağırlık verilmiştir. İlk dört kalkınma planında bölgesel gelişmeyi teşvik etmek için finansal teşvikler, vergi indirimleri, pilot projeler, özel sektör yatırımlarına yönelik teşvikler, sektörel planlama, kalkınmada öncelikli iller, il planlaması, yatırımlar için faiz indirimleri, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) gibi bölgesel projeler ve çeşitli finansal yardımlar gibi araçlar kullanılmıştır (DPT, 2008, s. 14). 1985-2000 döneminde kullanılan araçlar ise bölge kaynaklarının belirlenmesi için gelişme programlarının hazırlanması ve yatırımların buna göre yapılması, öncelikli bölge ve sektörler için altyapının hazırlanması, kalkınmada öncelikli bölgelere finansal yardımların artırılması, sanayi bölgelerinin oluşturulması, önceden başlanan bölgesel kalkınma projelerindeki yatırımların hızlandırılması, konut ve altyapı projeleridir (DPT, 2008, s. 15). **2000 yılına kadar olan dönemde yerel aktörler bölgesel kalkınma planlamasının dışında kalmıştır.** Ayrıca bu döneme kadar dalgalı bir seyir izleyen bölgesel planlama, kavramsal ve özellikle uygulama olarak ülkemizde yeterince gelişmemiştir. Türkiye’de Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında önerilen “kalkınma ajansı” şeklindeki yerel kurumsal yapı tesis edilemediğinden hazırlanan kalkınma planlarından bölgesel düzeyde GAP dışında hedeflenen başarı elde edilememiştir (DPT, 2007b, s. 18).

AB Müktesebatına Uyum Sürecinde Bölgesel Kalkınma Politikaları

Avrupa Birliği (AB) kendi içindeki az gelişmiş bölgelere yönelik olarak uyguladığı politikalarla bölgesel gelişmişlik farklarını önemli ölçüde azaltmıştır. Bu ba-

şarında AB'nin üye ülkeleri homojen bölgeleri ayırarak her bölgenin mevcut durumu ve potansiyelini tespit ettikten sonra bu bölgelere özgü kalkınma stratejisi ve teşvik sistemlerini yürürlüğe koyması etkili olmuştur (Yüce Dural ve Çatalbaş, 2007, s. 412-413). Aralık 1999'daki AB Helsinki Zirvesi'nde, Türkiye'nin AB'ye "aday ülke" ilan edilmesinin ardından, AB Müktesebatına uyum kapsamında bölgesel gelişme için AB'nin deneyimlerinden faydalanılmıştır.

✓ Düzey 1 bölgeleri kendi içlerinde Düzey 2 ve Düzey 3 alt bölgelerine ayrılmaktadır. Düzey 2 bölgeleri, Düzey 1'e göre daha homojen komşu illerin gruplandırılmasıyla oluşturulmuştur. Düzey 3 bölgeleri ise, Türkiye'nin 81 ilinden meydana gelmektedir.

AB Müktesebatına uyum kapsamında AB'nin bölgesel politikasının önemli bir unsuru olan **İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS)** sistemine geçilmiştir. İBBS'ye (NUTS) göre üç farklı bölge sınıflandırması (Düzey 1, Düzey 2 ve Düzey 3) yapılmıştır. Düzey 1 bölgeleri kendi içlerinde Düzey 2 ve Düzey 3 alt bölgelerine ayrılmaktadır. **Düzey 2'ye göre belirlenmiş 26 bölge merkezinde ise bölgesel kalkınma ajansları oluşturulmuştur. Yeni bölgesel kalkınma politikalarında yerel aktörler giderek daha fazla ön plana çıkmaktadır.** Yerel aktörler katılımcı planlama ilkesi doğrultusunda sürece dahil edilmiştir. Günümüzde hem iş dünyası temelli hem de toplumsal amaçlı STK'lar artan oranda bölgesel gelişmede rol almaktadırlar (DPT, 2007a, s. 52).

Şimdi Türkiye'deki İBBS sistemini kısaca tanıyalım. Türkiye'de Düzey 1'e (NUTS 1) göre 12, Düzey 2'ye (NUTS 2) göre 26 ve Düzey 3'e (NUTS 3) göre 81 bölge mevcuttur. 12 adet Düzey 1 bölgesinden **İstanbul (TR1) Bölgesi** sadece İstanbul'u kapsar. **Batı Marmara (TR2) Bölgesi** Tekirdağ ve Balıkesir alt bölgeleri (Düzey 2) ve 5 ilden (Düzey 3 bölgesi) oluşur. **Ege (TR3) Bölgesi** İzmir, Aydın ve Manisa alt bölgeleri ile bunlara bağlı 8 ili kapsar. **Doğu Marmara (TR4) Bölgesi** Bursa ve Kocaeli alt bölgeleri ve bunlara bağlı 8 ilden oluşur. **Batı Anadolu (TR5) Bölgesi** Ankara ve Konya olmak üzere 2 alt bölge ve 3 ili kapsar. **Akdeniz (TR6) Bölgesi** Antalya, Adana ve Antakya olmak üzere 3 alt bölge ve bunlara bağlı 8 ilden oluşur. **Orta Anadolu (TR7) Bölgesi**'nde Kırıkkale ve Kayseri alt bölgeleri ile bunlara bağlı 8 il bulunur. **Batı Karadeniz (TR8) Bölgesi** Zonguldak ve Kastamonu alt bölgeleri ile bunlara bağlı 6 ilden

oluşur. **Doğu Karadeniz (TR9) Bölgesi** Trabzon alt bölgesine bağlı 6 ili kapsar. **Kuzeydoğu Anadolu (TRA) Bölgesi** Erzurum ve Ağrı alt bölgelerine bağlı 7 ilden oluşur. **Ortadoğu Anadolu (TRB) Bölgesi** Malatya ve Van alt bölgelerine bağlı 8 il bulunur. **Güneydoğu Anadolu (TRC) Bölgesi**'nde ise Gaziantep, Şanlıurfa ve Mardin alt bölgeleri ve bunlara bağlı 9 il yer alır.

✓ Kalkınma Ajansları, bölgesel kalkınma için projeleri destekleyerek ve finansman sağlamanın yanı sıra bölgesel kalkınmada merkezi ve yerel otorite arasında uyumlaştırıcı ve işbirliğini sağlayıcı işlev de görmektedir.

Türkiye'de Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları

Türkiye'de bölgeler arasında kişi başına gelir, işsizlik oranları, nüfus artış hızı, net göç hızı, bebek ölüm oranları, doğumda anne ölüm oranları, üniversite sayıları, kişi başına düşen uzman hekim ve hemşire sayıları gibi birçok ekonomik, sosyal, demografik ve sağlıkla ilgili değişkende önemli farklılıklar mevcuttur. Düzey 2 bölgesi sosyoekonomik gelişmişliğe (kalkınmışlığa) göre sıralandığında, ilk 14 bölge Türkiye ortalamasının üstünde, 15.sırada yer alan Samsun'un ise Türkiye ortalamasında bir gelişmişliğe sahip olduğu görülmektedir (Tablo 1.6). Ülke nüfusunun yaklaşık %30'unun bulunduğu geri kalan 11 bölge ise Türkiye ortalamasının altında bir sosyoekonomik gelişmişliğe sahiptir. **Sosyoekonomik gelişmişlik farklılıkları, az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru göçü hızlandıran etkenlerin başında gelmektedir.**

Türkiye'de bölgelerin (Düzey 2'ye göre) gayri safi katma değere (GSKD) katkılarını bakıldığında (2014 verilerine göre) en yüksek paya %30,5 ile İstanbul, en düşük paya %0,6 Ağrı bölgesi sahiptir. İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa bölgelerin ülke gayri safi katma değerinin yarısından fazlasını gerçekleştirdiği görülmektedir.

✓ Gayri Safi Katma Değer (GSKD)

Temel fiyatlar üzerinden çıktı ile alış fiyatı üzerinden ara tüketim (ham madde ve diğer ara girdiler) arasındaki farktır. Üretimdeki diğer vergiler, çalışanların ücretleri, iş yeri karı, sabit sermaye harcamaları ve bilanço kalemi işletme fazlası gibi unsurlar, temel fiyatlarla katma değer içinde yer alır.

Tablo 1.6 Düzey 2 bölgelerine ilişkin bazı kalkınma (gelişmişlik) göstergeleri

Düzey 2 Alt Bölgeleri	Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2011)	Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeks Değeri	Bölgelerin GSKD'ye Katkısı (2014-%)	Nüfusun Payı (2017-%)	İşsizlik Oranı (2017-%)	Net Göç Hızı (2017-%)	İstihdamın Sektörel Dağılımı (2017-%)			Bölgesel GSKD'de Sektörlerin Payı (2014-%)		
							Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
TR10 İstanbul	1	4,5154	30,5	18,6	13,9	-0,4	1,2	31,8	67,1	0,2	30,2	69,6
TR51 Ankara	2	2,8384	9,2	6,7	11,3	5,9	3,2	23,6	73,2	1,9	29,9	68,5
TR31 İzmir	3	1,9715	6,2	5,3	14,0	5,8	10,0	31,1	58,9	5,4	37,0	57,6
TR41 Bursa	4	1,2667	5,5	5,0	9,8	8,5	10,8	41,8	47,4	5,9	45,5	48,6
TR42 Kocaeli	6	1,0528	5,9	4,7	10,8	11,9	14,9	36,7	48,3	4,1	47,5	48,4
TR61 Antalya	5	1,2305	3,9	3,8	12,1	5,1	21,8	16,5	61,7	10,8	18,1	71,1
TR32 Aydın	7	0,8257	3,3	3,8	7,1	6,1	26,8	24,1	49,1	16,1	27,1	56,8
TR21 Tekirdağ	8	0,7736	2,4	2,2	8,3	14,8	17,1	35,9	46,8	11,1	47,6	41,3
TR62 Adana	9	0,5211	3,8	5,0	10,7	-3,5	21,0	21,3	57,7	12,2	27,9	59,9
TR22 Balıkesir	10	0,5133	1,9	2,1	6,0	5,3	30,8	20,7	48,6	17,8	30,0	52,2
TR52 Konya	11	0,4951	2,4	3,0	5,9	-2,2	26,4	28,9	44,6	22,1	27,7	50,2
TR33 Manisa	12	0,2437	3,2	3,8	6,2	0,2	32,6	25,7	41,6	20,7	35,5	43,8
TR81 Zonguldak	13	0,1934	0,9	1,3	7,2	-2,1	33,1	24,1	42,9	6,0	37,5	56,5
TR72 Kayseri	14	0,1130	2,4	3,0	11,9	-3,7	25,3	28,4	46,3	13,3	32,0	54,7
TR83 Samsun	15	0,0000	2,3	3,4	6,7	-2,4	39,9	18,1	41,9	17,1	21,9	61,0
TRC1 Gaziantep	16	-0,0547	2,2	3,4	15,1	-2,8	17,7	31,8	50,4	7,1	43,5	49,4
TR90 Trabzon	17	-0,0756	2,3	3,3	3,6	-12,6	43,2	15,1	41,7	11,1	25,9	62,9
TR71 Kırıkkale	18	-0,1248	1,4	1,9	11,4	-2,3	29,2	21,7	49,1	22,7	24,1	53,3
TR82 Kastamonu	19	-0,2190	0,7	0,9	4,6	-0,1	47,6	17,3	35,2	20,9	22,8	56,3
TRB1 Malatya	20	-0,2448	1,3	2,1	7,0	-1,7	29,3	18,0	52,7	9,0	26,8	64,2
TR63 Hatay	21	-0,2729	2,5	4,0	11,5	-3,2	23,7	24,5	51,8	11,1	35,3	53,5
TRA1 Erzurum	22	-0,3751	0,9	1,3	5,5	-18,6	40,3	13,0	46,8	17,6	19,9	62,5
TRC2 Şanlıurfa	23	-1,1416	1,9	4,6	13,8	-5,7	36,0	19,9	44,1	19,8	24,0	56,2
TRC3 Mardin	24	-1,3284	1,3	2,8	26,9	-1,7	18,2	19,0	62,8	14,9	21,2	64,0
TRA2 Ağrı	25	-1,3611	0,6	1,4	5,5	-23,7	59,5	12,2	28,3	25,8	14,3	59,9
TRB2 Van	26	-1,4927	1,1	2,6	12,8	-14,9	46,9	19,6	33,5	16,6	24,4	59,0
TR Türkiye			100,0	100,0	10,9	0	19,4	26,5	54,1	7,5	31,9	60,7

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı (2011) ve TÜİK.

TÜİK (2014) verilerine göre, Türkiye’de bölgesel düzeyde (Düzyey 2) temel sektörlerin bölgesel gayri safi katma değere (GSKD) katkısında ciddi farklılıklar mevcuttur. **Tarımın bölgesel GSKD’ye en fazla katkı sağladığı ilk üç bölge sırasıyla Ağrı, Kırıkkale ve Konya’dır.** Tarımın bölgesel gayri safi katma değere en az katkı sağladığı bölge ise İstanbul’dur. **Sanayi sektörünün bölgesel GSKD’ye en fazla katkı sağladığı ilk üç bölge Tekirdağ, Kocaeli ve Bursa, sanayinin bölgesel katma değerinde en düşük paya sahip olduğu bölge ise Ağrı’dır.** Hizmetler sektörünün bölgesel GSKD’de en fazla paya sahip olduğu bölgeler Antalya, İstanbul ve Ankara’dır. Hizmetler sektörünün

bölgesel GSKD’de en düşük paya sahip olduğu bölge ise Tekirdağ’dır (Tablo 1.6).

Sektörlerin istihdama katkısı açısından bakıldığında **tarımın istihdama en fazla katkı yaptığı ilk beş bölge Ağrı, Kastamonu, Trabzon, Van, Erzurum ve Samsun** şeklindedir. Sanayinin istihdama en fazla katkı yaptığı ilk beş bölge Bursa, Kocaeli, Tekirdağ, Gaziantep ve İstanbul olarak sıralanmaktadır. Hizmetler sektörünün istihdama en fazla katkı yaptığı ilk beş bölge ise Ankara, İstanbul, Mardin, Antalya ve İzmir şeklindedir. Gelişmiş bölgelerin istihdam yapısının, hizmetler ve sanayi sektörleri ağırlıklı olduğu görülmektedir.

Öğrenme Çıktısı

5 Türkiye’deki tasarruf eğilimi ve bölgesel gelişme farklılıklarını açıklayabilme

Araştır 4

Türkiye’de tasarruf eğilimindeki gelişmeleri dönemsel olarak kısaca açıkladıktan sonra, AB müktesebatına uyum sürecinde bölgesel kalkınma politikasının temel özelliklerini açıklayınız.

İlişkilendir

Türkiye’de eğitim ve gelir düzeyleri ile tasarruf eğilimi arasındaki ilişkiyi değerlendiriniz.

Anlat/Paylaş

Türkiye’de uygulanan İstatistik Bölge Birimleri Sistemi (İBBS) hakkında bilgi veriniz.

DÜNYA EKONOMİSİNDE TÜRKİYE’NİN YERİ

Türkiye, IMF’nin 2017 yılı verilerine göre, cari fiyatlarla, 851,5 milyar dolar GSYH büyüklüğü ile dünyanın 17’nci büyük ekonomisidir. 2017 verilerine göre, Türkiye nüfus büyüklüğü bakımından dünyanın en kalabalık 19’uncu ülkesidir (<http://worldpopulationreview.com/countries/> Erişim: 15.11.2018). GSYH büyüklüğü bakımından dünyanın ilk 20 ülkesi arasında yer alan Türkiye, nispeten kalabalık ve artan nüfusu nedeniyle kişi başına GSYH sıralamasında orta sıralara gerilemektedir. 2018’in ikinci yarısında Türk lirasında yaşanan ciddi değer kaybını da dikkate alırsak kişi başına gelir (dolar cinsinden) artmak yerine azalma eğilimine girmiştir. Dolar cinsinden millî geliri artırmak için pozitif ekonomik büyümenin yanı sıra ₺’nin dolar karşısındaki değerini koruması da gerekmektedir.

İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılından bu yana yıllık hazırlanan **İnsani Gelişme Raporu’nda**, ülkelerin “*İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE)*” değerleri yayımlanmaktadır. UNDP raporlarında ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerini *uzun ve sağlıklı*

✓ **Satınalma gücü paritesi**, ülkeler arasındaki fiyat düzeyini dikkate alarak bir paranın farklı ülkelerdeki satınalma gücünü karşılaştırır. Örneğin, aynı sepet malın bedeli, A ülkesinde 10 dolar iken, B ülkesinde 5 dolar ise, B ülkesinde paranın satınalma gücü A ülkesindeki 2 katıdır. Dolayısıyla, B ülkesinde elde edilen gelirin satınalma gücü A ülkesindeki 2 katıdır.

yaşam, eğitim (bilgi) ve **gelir** (insanca yaşamaya imkân veren) boyutlarına göre değerlendirmektedir (UNDP, 2014, s. 163). İnsani gelişmede asıl amaç, yalnızca gelirleri artırmak değil, aynı zamanda insan hakları, özgürlükleri, yetkinlikleri ve fırsatları genişleterek ve insanların uzun, sağlıklı ve yaratıcı yaşamlar sürmelerini güvence altına alarak insanların seçeneklerini en üst düzeye çıkarmaktır (UNDP, 2015, s. 3).

UNDP, ülkeleri insani gelişmişlik düzeylerine göre **çok yüksek insani gelişme, yüksek insani gelişme, orta insani gelişme ve düşük insani gelişme** olmak üzere 4 gruba ayırmaktadır. 2017 verilerine göre, Türkiye insani gelişmişlikte 178 ülke arasında 64'üncü sırada olup, *yüksek insani gelişme* grubunda yer almaktadır. Türkiye insani gelişmişlikte (İGE değeri 0,791) dünya ortalamasının (0,728) üstünde yer alsa da İGE değeri gelişmiş ülkelerin (2017 yılı için OECD ülkeleri İGE değeri; 0,895) gerisindedir (UNDP, 2018). Bu sonuçta eğitim, bilim, sağlık ve diğer çevresel faktörlere ilişkin endekslerdeki düşük performanslar Türkiye'nin sıralamadaki yerini aşağıya çekmiştir. Türkiye özellikle eğitim, sağlık, gelir dağılımı gibi ekonomik ve sosyal konularda gelişmiş ülkelerin yanı sıra pek çok gelişmekte olan ülkenin gerisinde kalmıştır.

✓ **İnsani Gelişme Endeksi** (Human Development Index):

UNDP tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Raporu'nda kullanılan endekstir. İnsani Gelişme Endeksi (İGE) Pakistanlı iktisatçı ve maliye bakanı Mahbub ul Haq ve Nobel ödüllü Hintli iktisatçı Amartya Sen liderliğindeki ekip tarafından geliştirilmiştir. Endeksin en düşük değeri 0 iken, en yüksek değeri 1'dir.

Küresel Rekabetçilik Endeksi ve Türkiye

Türkiye, Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) yayımlamış olduğu küresel rekabetçilik endeksi sıralamasında (2018) 140 ekonomi arasında 61'inci sıradadır. İlk üç ülke ABD, Singapur ve Almanya şeklindedir. Türkiye küresel rekabetçilik endeksinde dünya ortalamasının üstündedir (WEF, 2018, s. xi). 2018 yılı küresel rekabetçilik endeksinde, Türkiye altyapı, halk sağlığı ve inovasyon (yenilik) ekosisteminde nispeten güçlü iken, çift haneli

enflasyon, negatif borç dinamikleri ve makroekonomik sorunlar Türkiye ekonomisinin zayıf taraflar arasında yer almaktadır (WEF, 2018, s. 31).

Bazı Uluslararası Endekslerde Türkiye

Türkiye politik, ekonomik ve düzenleyici (regülasyon) değişikliklerden doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının nasıl etkilendiğini gösteren doğrudan yabancı yatırım güven endeksi (2015) sıralamasında 22'nci sırada yer almıştır. 2018 yılında Doğrudan Yatırım Güven Endeksi'nde ilk üç sırayı ABD, Kanada ve Almanya almıştır (<https://www.atkearney.com/foreign-direct-investment-confidence-index> Erişim 15.12.2018). Türkiye 2016 ve 2017 yıllarındaki raporlarda ilk 25 ülke arasına girememiştir.

Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi'nde (2018) Türkiye 162 ülke arasında 86. sırada yer almaktadır. İlk sıralarda Hong Kong, Singapur ve Yeni Zelanda'nın yer aldığı endekste, son sırada Venezuela bulunmaktadır (Fraser Institute, 2018). Türkiye'nin ekonomik özgürlükleri artırmak için kredi, işgücü ve iş piyasalarındaki düzenlemeleri, hukuk sistemi ve mülkiyet hakları ile uluslararası ticaret serbestisini iyileştirip geliştirmesi gerekmektedir.

✓ **Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi,**

Kanada'nın önde gelen düşünce kuruluşu Frazer Enstitüsü tarafından yayımlanmaktadır. Endekste, ülkeler kişisel tercih hakkı, gönüllü mübadele, serbest rekabet ve özel mülkiyet hakları gibi ekonomik özgürlüğü destekleyen politikaları esas alan ölçütlere göre değerlendirilmektedir.

Türkiye kırılganlık endeksinde (2018) ise 178 ülke arasında 58'inci sırada yer almaktadır (<http://fundforpeace.org/fsi/> Erişim 14.11.2018). Kırılganlık endeksinde ülkeler, en olumludan en olumsuzu doğru, sürdürülebilir (sustainable), istikrarlı (stabil), uyarı veren (warning) ve alarm veren (alert) şeklinde dört gruba ayrılmaktadır. Türkiye aldığı skorla (82,2) uyarı veren grubundadır. En olumsuz skorun 120 olduğu endekste, Güney Sudan 113,5'lik skorla ilk sırada (alarm veren) yer alırken, Finlandiya 17,9'luk skorla kırılganlığı en az olan ülkedir.

Farklı kurumların hazırladığı raporlar da Türkiye'nin dışa bağımlılığına ve kırılganlığına vurgu yapmaktadır. Ekonomik ve finansal verilerin gösterdiği gerçek; Türkiye'nin üretimde, tasarrufta, enerjide ve diğer alanlarda dışa bağımlılığının oldukça yüksek olmasıdır. Bu durum ekonomik kırılganlığı artırmaktadır. Ülke ekonomisinin daha sağlıklı büyümesi ve geleceğe daha güvenli bakmak açısından dışa bağımlılığı azaltacak ekonomi, sanayi, teknoloji, finansal, askeri alanlardaki politikalar büyük önem arz etmektedir.

Öğrenme Çıktısı

6 Türkiye ekonomisini, bazı göstergeleri dikkate alarak diğer ekonomilerle arasındaki farkları analiz edebilme

Araştır 5

Türkiye'nin GSYH, kişi başına gelir ve rekabetçilik açısından dünya ekonomisindeki yerini hakkında kısaca bilgi veriniz.

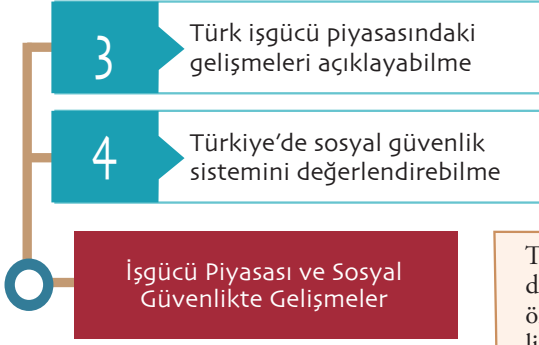
İlişkilendir

Ülkelerin insani gelişmişliği ile ilgili verilere <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> adresinden ulaşabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

Türkiye'nin dünya ekonomisindeki yerini diğer göstergelerle açıklayınız.

Türkiye gelişmiş ülkelere göre genç bir nüfusa sahiptir. 1970'lerden günümüze işsizlik, Türkiye ekonomisinin karşılaştığı en önemli sorunlardan biridir. Nispeten daha liberal ekonomi politikalarının izlendiği 1980 yılından günümüze işsizlik oranları %6,5'in altına indirilememiştir. Türkiye'de işgücüne katılma oranı gelişmiş ülkelere göre düşüktür. Bu oranın düşüklüğünde, kadınlarda işgücüne katılma oranlarının düşük olması etkili-dir. Bir ülkede işgücüne katılma oranı düşükse bağımlılık oranı yüksektir. Türkiye 2000'li yıllara kadar düşük işgücü maliyetleri sayesinde önemli avantaj yakalamış, 1999-2006 döneminde iş-gücü maliyetlerindeki yüksek artış bu avantajı olumsuz etkile-miştir. Türkiye'de çalışılan süreye ilişkin ücretin toplam işgücü maliyetindeki payı, yaklaşık %35'tir. Bu nedenle ücret-verimlilik ilişkisi kurulamamakta ve ücret artışlarının verimliliğe etkisi çok sınırlı kalmaktadır. Türkiye'de yüksek olan işgücü maliyetle-rinin düşürülmesi verimliliğe, kayıtdışı istidama ve işsizlik oran-larının aşağıya çekilmesine olumlu katkı sağlayacaktır.

Türkiye'de modern anlamda sosyal güvenlik, II. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiştir. Türkiye'de sosyal güvenlik ku-rumları kuruluş yıllarına göre; İşçi Sigortaları Kurumu (işçiler için), Emekli Sandığı (devlet memurları için), Sosyal Sigortalar Kurumu (İşçi Sigortaları Kurumu'nun dönüştürülmüş hali) ve Bağ-Kur (bağımsız çalışanlar için) olarak sıralanmaktadır. 1961 ve 1982 Anayasaları sosyal devleti ön plana çıkarmalarına kar-şılık, sosyal güvenlik sistemi uzun bir süre tüm toplum kesim-lerini kapsayamamıştır. 2006 yılında SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) çatısı altında birleştirilmiştir. Genel sağlık sigortasını (GSS) ile kanunla SGK kapsa-mı dışındaki bireylerin sosyal güvencesi düzenlenmiş, kanunla nüfusun tamamının sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınması amaçlanmıştır. GSS kapsamındaki bireylerin prim ödemeleri gelir testi sonuçlarına göre düzenlenmektedir. GSS kapsam-ındaki bireylerin büyük bir kısmının primi devlet tarafından ödenmektedir. Türk sosyal güvenlik sistemi, yüksek işgücü ma-liyetleri (ücret dışındaki istihdam maliyetleri), düşük aktif /pa-sif sigortalı oranı, kayıtdışı istihdamın fazla olması gibi pek çok etkene bağlı olarak finansman açığı yaşamakta olup, söz konusu açık merkezi yönetim bütçesinden karşılanmaktadır.

5

Türkiye'deki tasarruf eğilimini ve bölgesel gelişme farklılıklarını açıklayabilme

Tasarruf Eğilimi ve Bölgesel Kalkınmada Gelişmeler

Yurt içi tasarruflar/GSYH oranı 1988-2011 döneminde yarı yarıya düşmüş, alınan tedbirlerle biraz artış görülse de mevcut oran Türkiye gibi yüksek büyüme hızının gerekli olduğu bir ekonomi için mevcut yurt içi tasarruflar yetersizdir. 2003 yılına kadar tasarruf oranının azalmasında, kamu tasarruflarındaki olumsuz seyir etkili olurken, 2003 yılından sonra ise özel tasarruflardaki ciddi orandaki düşüş etkili olmuştur. Türkiye'de eğitim seviyesi arttıkça, tasarruf eğilimi de artmaktadır.

Türkiye'de bölgesel gelişmişlik farklılıkları AB ülkelerine göre oldukça yüksektir. Ülkede bölgesel kalkınmaya yönelik politikalar, planlı kalkınma dönemi ile daha ciddi şekilde ele alınsa da bölgesel gelişmişlik farklılıkları azaltılamamıştır. Türkiye'nin AB müktesebatına uyum sürecinde Birliğin bölgesel politikası benimsenmiş, ülke homojen bölgelere ayrılarak her bölgenin ihtiyacına yönelik ayrı teşvik ve kalkınma politikalarının yürürlüğe konması kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda Düzey 1, 2 ve 3 bölgeleri belirlenmiş ve kalkınma ajansları kurulmuştur. Yeni uygulamada eskiye göre yerel aktörler daha fazla ön plandadır.

6

Türkiye ekonomisinin dünyadaki yerini bazı gösterge ve endekslere göre analiz edebilme

Dünya Ekonomisinde Türkiye'nin Yeri

Türkiye 2017 yılında cari fiyatlarla, 851.521 milyar dolar GSYH büyüklüğü ile dünyanın 18'inci büyük ekonomisidir. 2017 verilerine göre, Türkiye nüfus büyüklüğü bakımından dünyanın en kalabalık 19'uncu ülkesidir. İnsani gelişmişlikte, 2017 yılı verilerine göre, 178 ülke arasında 64'üncü sırada olan Türkiye yüksek insani gelişme grubundadır. Türkiye küresel rekabetçilik endeksi verilerine göre 140 ekonomi arasında 61'inci sıradır. Türkiye kırılganlık endeksinde (2018) ise 178 ülke arasında 58'inci sırada yer almaktadır. Söz konusu endeks, en olumludan en olumsuz doğru sürdürülebilir, istikrarlı, uyarı veren ve alarm veren şeklinde dört gruba ayrılmaktadır. Türkiye uyarı veren grubunda yer almaktadır.

1 Türkiye ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- A. Türkiye'nin dört tarafı denizlerle çevrilidir
- B. Türkiye dünyanın en kalabalık 5'inci ülkesidir
- C. Türkiye'de cari fiyatlarla kişi başına düşen milli gelir 25.000 dolardır.
- D. Türkiye yüzölçümü bakımından dünyadaki ilk 40 ülke arasındadır.
- E. Türkiye'nin en kısa kara sınırına sahip olduğu ülke Bulgaristan'dır.

2 Türkiye'deki madenler ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- A. Dünyada ticareti yapılan madenlerin sadece 10'u Türkiye'de bulunmaktadır.
- B. Türkiye yakıt madenlerinde kendi kendine yeterlidir.
- C. Dünya genelinde ticareti yapılan 90 çeşit maddeden sadece 13'ünün Türkiye'de varlığı henüz belirlenememiştir.
- D. Türkiye bor rezervleri açısından dünyanın en zengin ikinci ülkesidir.
- E. Türkiye'de linyit genelde ısınma amaçlı olarak evlerde kullanılmaktadır.

3 Aşağıdaki illerden hangisinde bor rezervi bulunmaktadır?

- A. Antalya
- B. Nevşehir
- C. Sakarya
- D. Amasya
- E. Bursa

4 Nüfus ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi mutlak doğrudur?

- A. Ülke nüfusu ekonominin işgücü kaynağını oluşturur.
- B. Günümüzde Türkiye'de nüfus sayımı de facto yönteme göre yapılmaktadır.
- C. Nüfus artışının yüksek olması demografik yatırımların azalmasına neden olur.
- D. Türkiye'de genç nüfusun toplam nüfus içindeki payı giderek artmaktadır.
- E. Genç nüfusun yüksek oranda olduğu Türkiye'de tasarruf eğilimi yüksektir.

5 Ülkenin doğal kaynaklarının mevcut sermaye ile en iyi şekilde kullanılabileceği nüfus miktarına ne ad verilir?

- A. Genç nüfus
- B. Optimal nüfus
- C. Aktif nüfus
- D. Kurumsal olmayan nüfus
- E. Kurumsal nüfus

6 Aşağıdakilerden hangisi Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımının temel amaçları arasında yer almıştır?

- A. Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımını belirlemek
- B. Nüfusun eğitim düzeyini tespit etmek
- C. Nüfusun bağımlılık oranını öğrenmek
- D. Vergi kaynaklarını tespit etmek
- E. Nüfusun işgücüne katılım oranını ölçmek

7 Türkiye'deki eğitim ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- A. 1927 nüfus sayımına göre nüfusun yaklaşık %10'u okuryazar idi.
- B. Günümüzde kadın okuryazar oranı erkek okuryazar oranına göre daha düşüktür.
- C. Türkiye'de nüfusun yaklaşık %25'i yükseköğretimde eğitime sahiptir.
- D. Türkiye'de yaklaşık 2 milyon kadın okuma-yazma bilmemektedir.
- E. Türkiye'de işgücü niteliğinin artırılması için iş ve çalışma hayatında hizmet içi eğitimin daha nitelikli ve işlevsel hale getirilmesi gerekir.

8 Türkiye’de bölgesel kalkınma ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- A. Günümüzde yerel aktörler bölgesel kalkınma süreçlerine planlama aşamalarında daha fazla katılmaktadır.
- B. 1923-1950 döneminde Marmara Bölgesi’nin kalkınmasına ağırlık verilmiştir.
- C. 1950-1960 döneminde özel sektör yatırımları Ankara ve çevresinde toplanmıştır.
- D. Türkiye’de 32 adet Düzey 2 bölgesi oluşturulmuştur.
- E. Bölgesel kalkınma için kalkınma ajansları 1960’lı yıllarda kurulmuştur.

9

- I. Ağustos 2018’de genç işsizlik oranı %11,1’dir.
- II. Türkiye’de tarımın istihdamdaki payı yaklaşık %20’dir.
- III. 2008 küresel mali krizi Türkiye’de işsizlik oranını olumlu etkileyerek azaltmıştır.
- IV. 2017 yılında Türkiye’de işsizlik oranı çift haneli düzeylerdedir.
- V. Türkiye’de işgücüne katılma oranı gelişmiş ülkelere göre düşüktür.
- VI. 2017’de Türkiye’de işgücüne katılım oranı yaklaşık %65’tir.

Türkiye’de işgücü piyasası ile ilgili yukarıdaki ifadelerden hangileri doğrudur?

- A. I, II, III
- B. I, II, IV, V
- C. II, IV, V
- D. II, IV, V, VI
- E. III, IV, V, VI

10 Türkiye’nin dünya ekonomisindeki yeri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- A. Türkiye’nin insani gelişmişlik sıralamasındaki yeri, GSYH sıralaması ile doğru orantılıdır.
- B. 2017 yılında GSYH büyüklüğü açısından Türkiye dünyanın 18’inci büyük ekonomisidir.
- C. 2017 yılında Türkiye en az kırılgan ekonomiler arasında ilk sıralardadır.
- D. Türkiye’nin tasarruf eğilimi gelişmiş ülkelerdeki oranlardan daha yüksektir.
- E. 2003’ten sonra Türkiye’de kamu kesimi tasarruf eğilimi azalmaktadır.

1. D

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’nin Yüzölçümü ve Coğrafi Konumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

2. C

Yanıtınız yanlış ise “Madenler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

3. E

Yanıtınız yanlış ise “Bor Rezervleri ve Dış Ticareti” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

4. A

Yanıtınız yanlış ise “Nüfus Sayımları ve Ülke Nüfusu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

5. B

Yanıtınız yanlış ise “Nüfus Sayımları ve Ülke Nüfusu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

6. D

Yanıtınız yanlış ise “Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Sayımı ve Amaçları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

7. C

Yanıtınız yanlış ise “Nüfusun Eğitim Özellikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

8. A

Yanıtınız yanlış ise “AB Müktesebatına Uyum Sürecinde Bölgesel Kalkınma Politikaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

9. C

Yanıtınız yanlış ise “İşgücü Piyasasına İlişkin Tanımlar ve Gelişmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

10. B

Yanıtınız yanlış ise “Dünya Ekonomisinde Türkiye’nin Yeri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

1

Araştır Yanıt Anahtarı

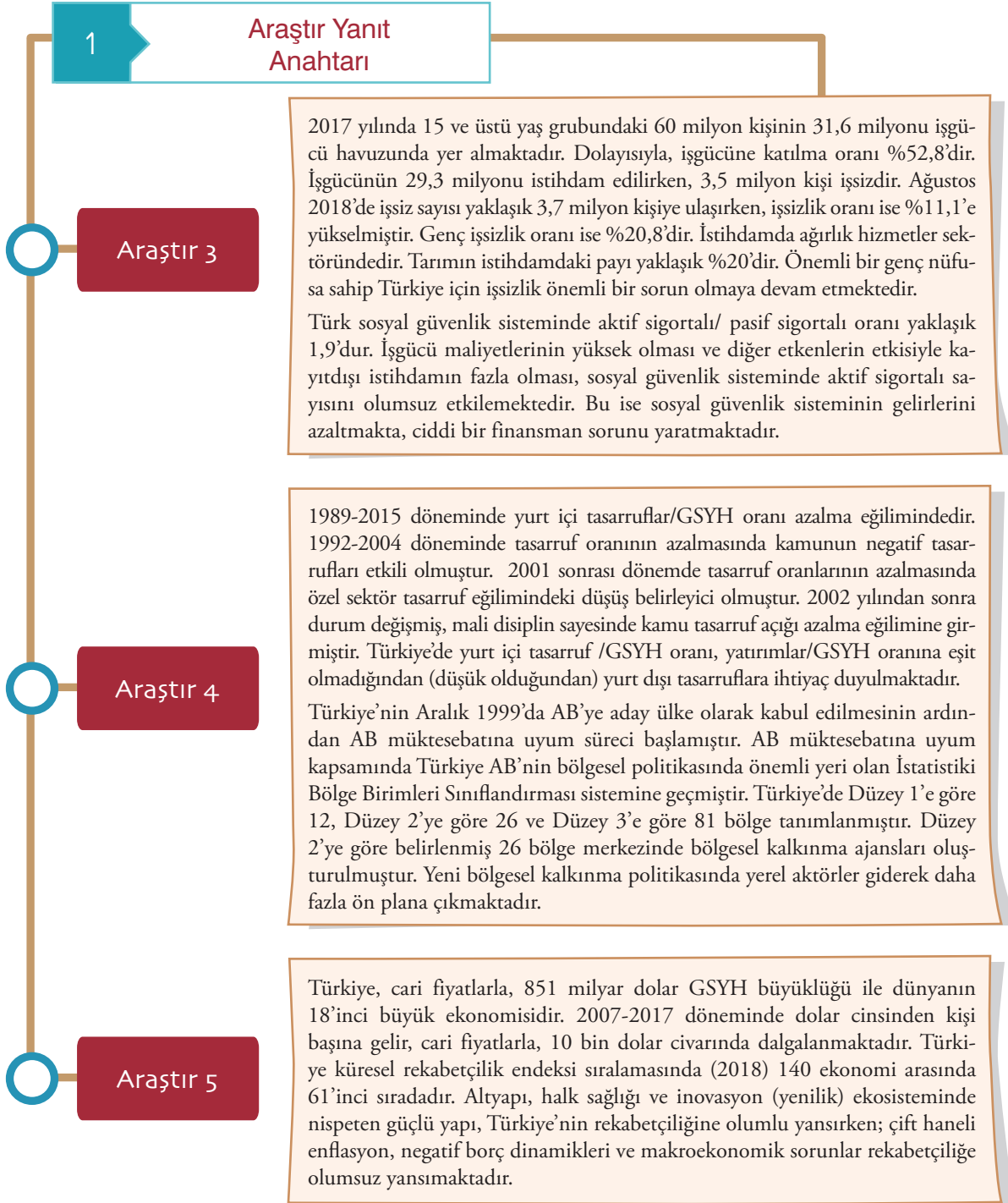
Araştır 1

Dünya genelinde ticareti yapılan 90 madenden sadece 13’ü Türkiye’de tespit edilememiştir. 27 çeşit maden Türkiye’de bulunmakla birlikte rezervler yeterlidir. Türkiye geri kalan 50 çeşit maden açısından zengin ya da çok zengindir. Maden çeşitliliği açısından zengin gibi görünen Türkiye, özellikle yakıt madenlerinde dışa bağımlıdır. Bununla birlikte Türkiye başta bor olmak üzere trona, bentonit, mermer, feldspat, manyezit, alçıtaşı, pomza, perlit, stronsiyum ve kalsit gibi madenlerde dünyanın önemli ülkeleri arasındadır.

Araştır 2

Türkiye’de cumhuriyetin ilan edildiği dönemden 1980’lere kadar nüfusun büyük kısmı köylerde yaşamakta idi. 1980’e gelindiğinde bu oran yarı yarıya gelmiştir. 2018’de nüfusun %92,5’i şehirlerde yaşamaktadır. Şehirde yaşayan nüfusun bu kadar yüksek çıkmasında, büyükşehir yasası ile kırsal kesimdeki yerleşim alanlarının da büyükşehir kapsamına alınması olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda nüfusun (1927 sayımına göre) ancak %10,6’lık kısmı okuryazar idi. Bu tarihten sonra eğitim düzeyini ve dolayısıyla okuryazarlık oranını artırmaya yönelik politikalarda önemli ilerlemeler sağlansa da eğitim-öğretimin tüm bireylere ulaştırılamadığı, bazı verilere bakılarak söylenebilir. 2017 yılında 6 ve üstü yaş grubunda okuryazar olmayan 2,3 milyon kişi bulunmaktadır. Bunların büyük bir kısmı kadınlardan oluşmaktadır. Yaklaşık 10,1 milyon kişi hiç okula gitmemiş ve/veya zorunlu eğitim süresini tamamlayamamıştır Yüksekokul ve üstü eğitim düzeyine sahip nüfusun toplam nüfusa oranı ise yaklaşık %13’tür.

Kaynakça

- Alagöz, M. ve S. Yapar. (2003). “Kalkınma Planları Çerçevesinde Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sorunu” **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. 10. s. 439-450.
- DiE. (1996). **Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927**. Yayın No: 1877, Hazırlayan: Cem Behar, Tarihi İstatistikler Dizisi.
- Dilik, S. (1985). “Atatürk Döneminde Sosyal Politika”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. 1/40. s. 93-102.
- DPT. (2008). **9. Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme ÖİK Raporu**.
- DPT. (2007a). **9. Kalkınma Planı Sosyal Güvenlik ÖİK Raporu**.
- DPT. (2007b). **Yeni Bölgesel Gelişme Politika ve Uygulamaları**.
- DPT. (2000). **8. Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**.
- Dünya Bankası ve Kalkınma Bakanlığı. (2012). **Uluslararası Karşılaştırmalar Temelinde Türkiye’deki Tasarruf Eğilimleri**. Rapor No: 66301-TR.
- Emekli, G. (1995). “Yararlanma Bakımından Türkiye Topraklarının Bölünüşü ve Zamanla Gösterdiği Değişmeler”, **Ege Coğrafya Dergisi**, 8 (1995), ss. 225-236.
- Eti Maden. (2015). **Bor Sektör Raporu**.
- Fraser Institute. (2018). **Economic Freedom of the World**.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2019). **2019 Yılı Bütçe Gerekçesi**.
- Kalkınma Bakanlığı. (2017). **Türkiye’de Yurt İçi Tasarrufların Ve Tüketime Gelişimi**.
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) Sosyal Güvenlik Sisteminin Sürdürülebilirliği ÖİK Raporu**.
- Kalkınma Bakanlığı. (2011). **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2010**.
- Karal, E. Z. (1995). **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, 8. Baskı.
- Karluk, S. R. (2007). **Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm**, Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Beta: İstanbul: Beta Basım Yayım A.Ş.
- Kasarcı, R. (1993). “Türkiye’de Nüfus Gelişimi”, **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**. 5. s. 247-266.
- Kepenek, Y. ve N. Yentürk. (2010). **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Semiz, Y. (2010). “1923–1950 Döneminde Türkiye’de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. 27. s. 423-469.
- SGK (2017), SGK İstatistik Yıllıkları
- TCMB. (2015). **Tasarruf – Yatırım Dinamikleri Ve Cari İşlemler Dengesi Gelişmeleri**.
- TİSK. (2016). “**2015 Yılı Çalışma İstatistikleri Ve İşgücü Maliyeti**” nin TİSK Araştırma Servisince Değerlendirilmesi.
- TİSK. (2015). “**2013 Yılı Çalışma İstatistikleri Ve İşgücü Maliyeti**” nin TİSK Araştırma Servisince Değerlendirilmesi.
- Türkiye Petrolleri. (2018). **2017 Yılı Ham Petrol Ve Doğal Gaz Sektör Raporu**.
- Türkiye Petrolleri. (2015). **Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu**.
- Özkaplan, N. (2008). “Türkiye İşgücü Piyasasının Dönüşümü (1980-2007)”, **Türkiye Ekonomisi**, Editör: Gülen Elmas Arslan. Ankara: Gazi Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını.
- UNDP. (2018). **İnsani Gelişme Raporu 2018**.
- UNDP. (2015). **İnsani Gelişme Raporu 2015**.
- UNDP. (2014). **Human Development Report 2014**.
- WEF. (2018). **The Global Competitiveness Report**.
- Yüce Dural, B. ve N. Çatalbaş. (2008). “Avrupa Birliği Bölgesel Politikasının Gelişimi ve Başarı Durumu”, **Ekonominin AB’si**. Ed.: Ümit Güner, İstanbul: Ekin Yayınevi.
- Yüksel Oktay, E. (2014). “Türkiye’de Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Uygulanan Nüfus Politikaları”, **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**. 4/7. s. 31-53.

■ İnternet Kaynakları

<http://www.tpaogov.tr/?mod=sektoredair&contID=42> (Erişim 11.11.2018)

<http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Bor> (Erişim 12.12.2018)

<http://www.dsi.gov.tr/toprak-ve-su-kaynaklari> (Erişim 12.11.2018)

<http://asem.org.tr/tr/publication/details/75/Dünyanın-Nüfusla-İmtihanı> (Erişim 18.05.2016)

http://www.tuik.gov.tr/VeriTabanlari.do?ust_id=105&vt_id=9 (Erişim 13.11.2018)

<http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/tarihce> (Erişim 30.07.2012)

<http://worldpopulationreview.com/countries/> (Erişim 15.11.2018)

<https://www.atkearney.com/foreign-direct-investment-confidence-index> (Erişim 15.12.2018)

<http://fundforpeace.org/fsi/> (Erişim 14.11.2018).

<http://www.enerji.gov.tr> (Erişim: 11.12.2012)

<http://www.sgk.gov.tr> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)

<http://www.tuik.gov.tr> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)

■ Bölüm 2

Türkiye’de Ulusal Gelir, Gelir Dağılımı ve Yoksulluk

öğrenme çıktıları

1 Türkiye’de Dönemler İtibarıyla GSYH ve Büyüme

- 1 Türkiye ekonomisinde yaratılan toplam hasılanın gelişimini değerlendirebilme

2 Sektörel Gelişmeler ve Ekonomik Büyüme

- 2 Dönemler itibarıyla büyüme hızının seyrini yorumlayabilme

3 Türkiye’de Gelir Dağılımı

- 3 Türkiye’de kişisel ve fonksiyonel gelir dağılımının temel özelliklerini sıralayabilme

4 Türkiye’de Yoksulluk

- 4 Türkiye’de yoksulluk göstergelerini yorumlayabilme

Anahtar Sözcükler: • Açlık Sınırı • Büyüme • Gelir Eşitsizliği • Gini Katsayısı • Hanehalkı Geliri • Lorenz Eğrisi • P80/P20 Göstergesi • Yoksulluk

GİRİŞ

Ülke ekonomileri karşılaştırılırken ülkelerin yarattıkları hasılları (gelirleri) ölçmeye yarayan makroekonomik göstergelere sıkça başvurulmaktadır. “Ülke mevcut üretim faktörü stokuyla belirli bir dönemde ne kadar mal ve hizmet üretebilmektedir?” sorusuna cevap vermemizi sağlayan bu göstergeler, hepinizin bildiği Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH), Gayri Safi Millî Hasıla (GSMH) ve kişi başına GSYH’dır. Ulusal gelir istatistikleri üretim, harcama veya gelir yöntemleriyle hesaplanabilmektedir. Genelde kayıt dışı ekonomik faaliyetler nedeniyle, üretim yönünden yapılan ulusal gelir hesaplamalarına daha çok güvenilmektedir. Ülke ekonomilerinin performanslarını ölçmede kullanılan bir diğer makro gösterge de büyüme hızıdır.

Günümüzde bu göstergelerdeki performans açısından bakıldığında, Türkiye ekonomisi sıralamalarda hep üst basamaklarda yer almaktadır. Dünya Bankası tarafından kişi başına gelir esas alınarak yapılan sınıflandırmada, Türkiye üst-orta gelir grubunda yer alan ülkelerden birisidir. Ancak, yakın geçmişe dönüp baktığımızda, örneğin 30 yıl önce de Türkiye’nin aynı kategoride yer aldığını görmekteyiz. Elbette 30 yıl öncesine göre, Türkiye, daha fazla mal ve hizmet üretebilmektedir. Diğer taraftan, bu süreçte Türkiye’nin nüfusu da artmıştır. O hâlde sadece üretilen mal ve hizmetlerin miktarının artmış olması, bir başka ifadeyle büyüme, tek başına gelişmiş bir ekonomi, refah toplumu olmak için yeterli koşul değildir.

Türkiye ekonomisine genel olarak bakıldığında, ekonomik büyüme açısından istikrarsız bir görünüm sergilediği görülmektedir. 1945, 1960, 1980 ve 2001 yıllarını dönüm noktaları olarak aldığımızda, günümüzde 5. dalgalanma dönemini yaşadığımız söylenebilir. Her bir dönemde birbiri ardına gelen yükseliş ve daralma hareketleri adeta ekonomimizin gelişme karakteristiğini oluşturmuştur.

Bir ekonomi her yıl örneğin %3 seviyesinde büyürse, 24 yıl sonra GSYH’sı iki katına ulaşacaktır. Ancak, bu durum, o ülkede yaşayanların tamamının refahının iki kat artacağı anlamına gelmez. Yaratılan gelirin veya üretilen mal ve hizmet miktarının büyüklüğü kadar onun bölüşüm biçimi de önem taşımaktadır. Toplumda gelir eşitsizliklerinin fazla olması ve yoksulluğun yaygın olması, ekonomik büyüme ve kalkınma açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu bölüm kapsamında öncelikle Türkiye’de dönemler itibarıyla yaratılan gelir ve büyüme hızları değerlendirilmiştir. Ardından, yaratılan gelirin bölüşüm biçimi analiz edilmiş ve Türkiye’de yoksulluk konusu açıklanmıştır.

TÜRKİYE’DE DÖNEMLER İTİBARIYLA GSYH VE BÜYÜME

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede yarattığı hasılayı değerlendirmek istediğimizde, izlenen makroekonomik politikalar ve dünya konjonktüründe yaşanan değişimleri göz önüne alarak bir dönem sınıflandırması yapmak gerekir. Bu sayede, her bir dönemi kendi koşulları içinde değerlendirmek mümkün olacaktır. 100’üncü yılına yaklaşan Türkiye Cumhuriyeti’nin yarattığı ulusal gelirin özet bir değerlendirmesini yapmak oldukça zor olmakla birlikte, bu başlık altında kuruluşundan itibaren planlı kalkınma ve 1980 sonrası dışa açılma dönemlerini esas alan bir dönemsel sınıflandırma yapılmıştır.

Tablo 2.1 Dönelmlere göre ortalama büyüme hızları (1923-2017)

Dönem	Ortalama Büyüme (%)
1923-1929	10,8
1930-1939	6,0
1940-1945	-6,6
1946-1953	11,6
1954-1962	4,0
1963-1977	6,0
1980-1989	4,1
1990-2001	3,4
2002-2017	5,9
1923-2017	5,1

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, TÜİK verileriyle uyumlaştırılmış GSYH, (Zincirlenmiş hacim % değişme)

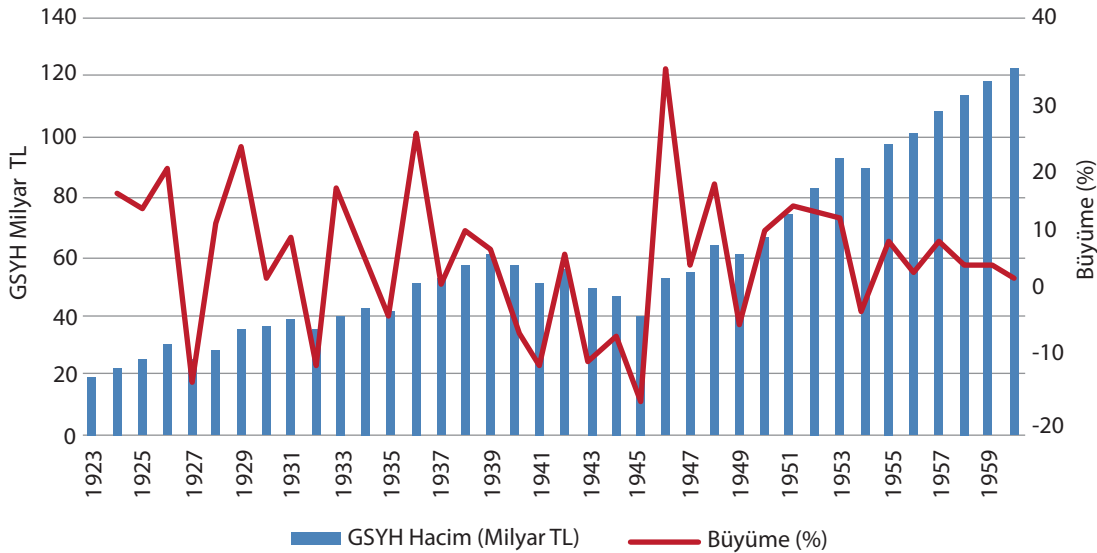
1923-1960 Dönemi

Lozan Antlaşması hükümlerine göre, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti tam anlamıyla ekonomik bağımsızlığını kazanamamıştır. Osmanlı Devleti’nden kalan borçlar ve gümrük tarifelerinin

1929 yılına (1928 yılı sonuna) kadar 1 Eylül 1916 tarihindeki seviyelerde tutulma zorunluluğu nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti’nin bağımsız bir dış ticaret politikası uygulayamaması, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında sıkıntılı dönemler yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemde izlenecek ekonomi politikasının temelleri, 1923 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi ile atılmıştır. Kazanılan siyasi bağımsızlığın ancak ekonomik bağımsızlıkla korunabileceği düşüncesiyle hızla sanayileşmek için özel kesim girişimciliğine dayanan hamleler yapılmıştır. Ancak sermaye birikimindeki yetersizlik nedeniyle ulusal girişimciler yetersiz kalmış, devlet kurduğu kamu işletmeleri ile hem temel maddeleri üretmeye hem de özel sektörü desteklemeye başlamıştır.

1923-1929 döneminde ekonomik faaliyetleri düzenleme amacıyla birçok yasal düzenleme yapılmıştır. Tarım sektörüne yönelik olarak 1925 yılında **Aşar Vergisi** kaldırılmış, sanayi sektörüne yönelik olarak ise 1927 yılında **Teşvik-i Sanayi Kanunu** yeniden düzenlenerek yürürlüğe konmuştur. 1927 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk banknotları basılarak dolaşıma çıkarılmıştır. Nüfusun büyük bir kesimini oluşturan ve geçimini tarımdan sağlayanların reel gelirleri artırılarak, yurt içi talep yaratılmaya çalışılmıştır. Bu uygulamalara rağmen, özel sektörün imalat sanayisinde yatırımlarını artıramadığı görülmüştür. Dönemin ortalama büyüme hızı, Tablo 2.1’de görüldüğü gibi, yaklaşık %11 seviyesindedir.

Cumhuriyet’in ilk 10 yılında kurumsal düzenlemelerin yanı sıra başta demiryolları olmak üzere altyapı yatırımları yapılmıştır. Lozan Antlaşması’nın öngördüğü kısıtlamalar 1928 yılında sona ermiş, ardından dünya ekonomisi **1929 Bunalımına** (Büyük Buhran) sürüklenmiştir. 1932’den itibaren Düyun-u Umumiye’nin el koyduğu alanlarda kamu tekelleri oluşmaya başlamıştır.

Şekil 2.1 1923-1960 döneminde reel GSYH ve büyüme (Zincirlenmiş hacim; % değişim)

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

✓ Türkiye ekonomisi Cumhuriyet’in ilk 10 yılında özel girişimciliğin esas alındığı politikalarla yönlendirilmeye çalışılsa da 1930’lu yıllarda hem kendi ekonomisinden hem de dış konjonktürden dolayı devletin ekonomik hayat içinde daha fazla rol aldığı bir ekonomi politikasına yönelmek durumunda kalmıştır.

1930-1939 dönemi Türkiye’nin ilk sanayileşme dönemi olarak nitelemek mümkündür (Sanayinin toplam ulusal gelir içindeki payı 1929 yılında %9,9 iken, 1939 yılında %18,3’e çıkmıştır). Dünya ekonomisinin 1929 Bunalımı’nın yıkıcı etkileriyle uğraştığı bu dönemde, Türkiye dışa kapanarak, devlet eliyle ulusal sanayileşme hamlesini başlatmıştır. 1930 yılında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kurulmuş ve artık ülke para politikasını kendisi yürütmeye başlamıştır. 1934 yı-

linda Türkiye’de **Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı** uygulamaya konmuştur. Plan kapsamında dokuma, maden, kâğıt ve selüloz, toprak ve seramik ve kimya sanayilerinde faaliyet gösterecek 23 fabrika ülkenin çeşitli bölgelerinde kurulmuştur. **Planın temel stratejisi, halkın ihtiyaç duyduğu temel malların yurt içinde üretilmesi olmuştur.** Böylece döviz tasarrufu sağlanması, dış ticaret açığının küçültülmesiyle birlikte ulusal paranın değer kaybetmesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca, sanayileşme için gerekli olan nitelikli işgücü ve mühendislerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Hükümetlerin yatırım harcamalarının düzene sokulmasına yönelik planlar yapılmıştır. Böylece **devlet; yatırımcı, işletmeci ve denetleyici olarak ekonomik hayatın şekillenmesinde ve gelişmesinde büyük ölçüde egemen olmuştur.**

✓ Kapitalizm içinde devletçilik, kamu sermayeli işletmelerin piyasaya mal ve hizmet üretiminde bulunmasının yanında kamulaştırma, kamu tekelleri oluşturma, piyasalara ve fiyatlara müdahale etme, koruma ve teşvik uygulamaları yoluyla ekonomiye müdahale edilmesi anlamına gelir. Atatürk, devletçilik ilkesini şu şekilde açıklamaktadır: “*Türkiye’nin uyguladığı devletçilik sistemi, ondokuzuncu yüzyıldan beri sosyalizm kuramcılarının ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye’nin gereksinimlerinden doğmuş, Türkiye’ye özgü bir sistemdir. Devletçiliğin bizce anlamı şudur: Bireylerin özel girişimlerini ve faaliyetlerini esas tutmak; fakat büyük bir milletin bütün gereksinimlerini ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleket ekonomisini devletin eline almak. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk vatanında yüzyıllardan beri bireysel ve özel girişimlerle yapılamamış olan şeyleri bir an önce yapmak istedi ve kısa bir zamanda yapmayı başardı. Bizim izlediğimiz bu yol, görüldüğü gibi, liberalizmden başka bir yoldur*” (Aysan, 2006).

✓ Kalkınma süreci içinde durum ve şartlara göre, bireysel girişimin yanı sıra kamu yararının söz konusu olduğu alanlarda devlete de görev yükleyen Atatürk’ün devletçilik ilkesi, ekonomik alanda “karma ekonomi” kavramıyla ifade edilebilir.

1930-39 döneminde sanayinin yakaladığı %11,6’lık büyüme hızı Cumhuriyet tarihimizde rekordur. Tarım sektörü de sanayi kadar olmasa da (%5,8) yüksek bir büyüme yakalamıştır. **Devletin ekonomide ağırlığı giderek artarken, özel sermaye sahipleri de devlet ihaleleri, ticaret ve sanai faaliyetler aracılığıyla güçlenmeye başlamışlar, sermaye birikimlerini artırmışlardır.** Planın başarılı bir şekilde uygulanması sanayileşme konusundaki cesareti artırmış, 1936 yılında daha kapsamlı olan İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlıkları başlamıştır. Ancak Atatürk’ün ölümü ve II. Dünya Savaşı’nın başlama ihtimalinin yükselmesi, bu Planın rafa kalkmasına neden olmuştur. Onun yerine, İktisadi Savunma Planı hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. 1930-39 dönemi ortalama büyüme hızı, Tablo 2.1’de görüldüğü gibi, %6 seviyesindedir.

1940-1945 döneminde II. Dünya Savaşı’nın olumsuz etkileri nedeniyle sanayileşme süreci yavaşlamış, ekonomi yıllık ortalama %6,6 küçülmüştür. Bu dönemde gerçekleştirilen *Millî Koruma Kanunu (1940)*, *Varlık Vergisi (1942)*, *Toprak Mahsulleri Vergisi (1943)*, *Çiftçiye Topraklandırma Kanunu (1945)* gibi uygulamalara duyulan tepkiler, mevcut “devletçilik” anlayışına alternatif bir siyasi görüşün de oluşmasına katkıda bulunmuştur.

1946-1953 döneminde izlenen politikalarla dışa kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük ekonomi politikaları gevşetilmiştir (Boratav, 2015). Bu dönemdeki yeni devletçilik anlayışına göre, devletin özel girişimciliği açıkça desteklemesi, yönetim, güvenlik ve kamu hizmetlerinden başka ekonominin planlı kalkınması için önlemler alması ve yabancı sermaye yatırımlarının özendirilmesi söz konusu olmuştur. 1946-1953 döneminde altyapı yatırımları hızla artmış, KİT’lerin faaliyet alanları genişlemiş, iç talep canlanmış ve sanayi sektörü de hızlı büyümüştür. Söz konusu dönemde, tarım alet ve makinaları ve gübre kullanımının artmasıyla birlikte tarım sektöründe ciddi üretim artışı yaşanmış; yıllık ortalama büyüme oranı tarımda %14,2, sanayide %9,8 ve GSYH’da %11,5 olmuştur. 1948 yılından itibaren Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ekonomilerini canlandırmayı amaçlayan **Marshall Yardımları** kapsamında ekonomik kalkınmanın finansmanı için destek almıştır. Tabi bu yardımların ve ardından geleceği düşünülen ilave kaynakların kullanılabilmesi için Türkiye ekonomisinin devletçilikten vazgeçmesi gerektiği vurgulanmıştır. 1950 yılında ithalat büyük ölçüde serbestleştirilmiş, 1951 yılında *Yabancı Sermaye Teşvik Kanunu* çıkarılmıştır.

✓ II. Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye Batı bloğuna dahil olma tercihini gösterebilmek için siyasi ve askerî alanlarda olduğu kadar ekonomi politikasında da değişikliğe gitmiştir.

1950-60 döneminde tarım sektörü ağırlıklı olarak desteklenmiş, makroekonomik dengelerin bozulması ve ithalatın hızlı bir şekilde artmasıyla ülkenin döviz ihtiyacı artmıştır. Bu sürecin sonunda, 1958’de döviz krizi yaşanmış ve 4 Ağustos 1958 İstikrar Kararlarını takiben IMF İstikrar Programı uygulanmaya başlanmıştır (Kazgan, 2012, s.100-104). 1954-1962 döneminde büyüme oranı yıllık ortalama %3,7 seviyesine gerilemiştir.

Planlı Kalkınma Dönemi

Türkiye’de 1950’den sonra uygulanan liberal ekonomi politikaları yerini, 1961 yılından sonra planlı kalkınma hareketi ile devletin geniş ölçüde denetim önlemleri aldığı müdahaleci bir politikaya bırakmıştır. Planlı kalkınma döneminde, sanayi lokomotif sektör olarak belirlenmiş ve ekonomik dengenin kurulması, ekonomik ve sosyal kalkınmanın birlikte gerçekleştirilmesi, hızlı bir büyüme ve sanayileşmeye öncelik verilmesi gibi uzun vadeli hedefler belirlenmiştir. 1963 yılında uygulanmaya başlanan **beş yıllık kalkınma planları**, kamunun ithal ikameci sanayileşme stratejisini (1980 yılına kadar olan dönemde) uygulamasına aracılık etmiştir.

Türkiye ekonomisinde 1960’lı yılların ilk yarısından itibaren ekonomik büyümeyi hızlandırabilmek amacıyla **planlı kalkınma** stratejisi ekonomi politikasının temelini oluşturmuştur. Bu dönemde ithal ikameci bir sanayileşme ve dış ticaret politikasının izlenmesi esas alınmıştır. Bu sayede, hem yurt içinde gerçekleştirilecek yatırımlarla sanayi sektörünün güçlenmesi hem de Türkiye ekonomisinin dış bağımlılığının azaltılması hedeflenmiştir.

✓ I. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın uygulamaya girdiği 1963 yılından III. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın uygulama süresinin bittiği 1978 yılına kadar olan dönemde 15 yıllık perspektifi ifade etmek için **planlı kalkınma** dönemi tanımlaması yapılmaktadır.

İzlenen ilk üç kalkınma planında yüksek büyüme hızları hedeflenmiş, gerçekleşen büyüme de yüksek seviyelerde olmuştur. Nitekim 1963-1977 döneminde GSYH’daki yıllık ortalama artış yaklaşık %6, sanayi sektörünün büyüme hızı ise %11’dir. Tüm plan dönemlerinde tarım sektörünün büyümesi, hedeflenen büyüme oranının altında kalmıştır. Buna karşılık, sanayi sektörünün gelişmesiyle birlikte hizmetler sektörünün daha hızlı büyümeye başladığı görülmüştür.

Tablo 2.2 Plan dönemlerinde hedeflenen ve gerçekleşen büyüme oranları (Yıllık ortalama; %)

	I. Plan		II. Plan		III. Plan		IV. Plan		V. Plan		VI. Plan		VII. Plan		VIII. Plan		IX. Plan	
	1963-1967		1968-1972		1973-1977		1979-1983		1985-1989		1990-1994		1996-2000		2001-2005		2007-2013	
Büyüme Oranı	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G	H	G
Tarım	4,2	3,0	4,1	1,8	3,7	1,2	5,3	0,3	3,6	0,8	4,1	1,6	2,9	1,7	2,1	1,0	3,6	2,2
Sanayi	12,3	10,9	12	9,1	11,2	8,8	9,9	2,4	7,5	6,5	8,1	3,8	6,0	4,0	7,0	4,9	7,8	3,7
Hizmetler	6,8	7,2	6,3	6,6	7,7	7,3	8,5	2,6	6,5	5,0	6,7	4,1	5,1	4,5	7,5	4,8	7,3	4,2
GSYH	7,0	6,4	7,0	5,4	8,0	5,9	8,2	2,0	6,3	4,6	6,8	3,6	5,0	3,9	6,5	4,3	7,0	3,4

H: Hedeflenen, G: Gerçekleşen

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

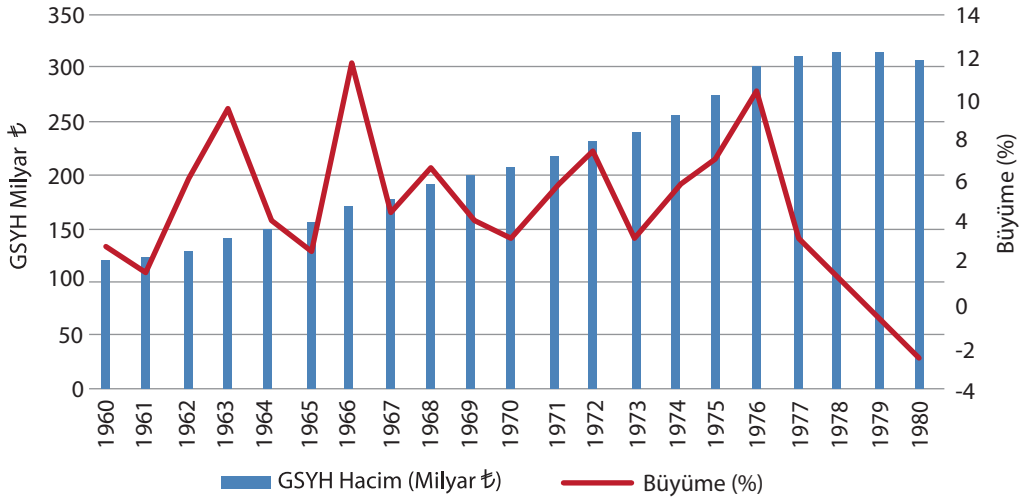
İthal ikamesi, daha önce yurt dışından ithal edilen bir malın yurt içinde üretilmesini öngören bir sanayileşme stratejisi olarak tanımlanır. Bu strateji sayesinde, ulusal sanayiler dış ticaret ve döviz kuru politikalarıyla dış piyasanın rekabetinden korunmaya çalışılır. Fakat Türkiye ekonomisi için bu sürecin uzaması, dışa kapalı-hantal bir sanayi yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1970'li yıllarla birlikte GSYH'daki değişimlerin dinamiği olan sanayinin büyümesi ile ithalat arasında yakın bir ilişki oluşmuştur. Türkiye yerli sanayisini korumayı amaçlarken, giderek daha fazla dışa bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Ara ve yatırım mallarında yurt içi arzın artırılmaması, bu malların ithalatının artması sonucunu doğurmuştur. Diğer yandan, 1970'li yıllarda dünya ekonomisinde yaşanan petrol krizleri ve uluslararası para sisteminin döviz kurunun ayağının çökmesi ile ayarlanabilir sabit kurdan dalgalı kura geçiş süreci, tüm gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de döviz ihtiyacının giderek artmasına neden olmuştur. Türkiye, ödemeler dengesindeki güçlüklerin yanı sıra dış borçları ödemede sıkıntılarla karşılaşmaya başlamıştır. Bu darboğazdan kurtulabilmek amacıyla 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konulan istikrar kararları ile sanayileşme stratejisi değiştirilmiştir.

✓ İthal İkameci Sanayileşme

Bir malın ithal edilmesi yerine yurt içinde üretimini teşvik eden, bu sayede döviz tasarrufu sağlayan sanayileşme stratejisidir.

Şekil 2.2'de görüldüğü gibi, önceki yıllarda yalakanan yüksek büyüme hızları, 1975 sonrasında hızla düşmeye başlamıştır. Artan sanayileşme, beraberinde ithalata olan gereksinimi artırmış, buna karşılık çok kısıtlı döviz gelirlerine sahip olan Türkiye, sanayinin ihtiyaç duyduğu girdi ve yatırım mallarını ithal edemeyince üretim düşmüş, GSYH'da küçülmeler kaçınılmaz hâle gelmiştir.

✓ Türkiye ekonomisinin uzun dönemde büyüme hızı ortalaması (potansiyel büyüme hızı) %5 seviyesindedir.

Şekil 2.2 1960-1980 döneminde reel GSYH ve büyüme (Zincirlenmiş hacim; % değişim)

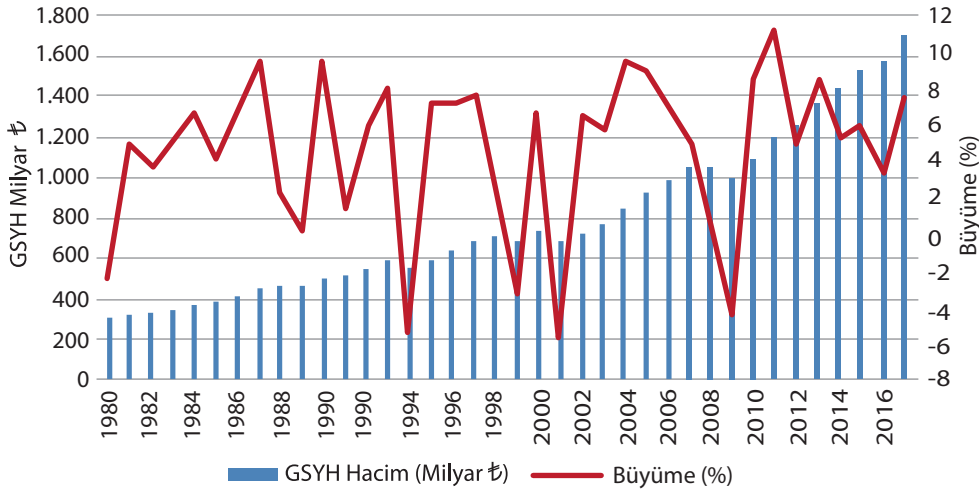
Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

Dışa Açılma ve İhracata Dayalı Sanayileşme Dönemi

Türkiye'de, GSYH'nın gelişimi açısından bakıldığında, 1980 sonrasında, önceki dönemden ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Önceden de belirttiğimiz üzere, Türkiye 24 Ocak 1980 tarihinde alınan istikrar kararları ile ithal ikameci sanayileşme stratejisinden vazgeçmiş, dışa açık, ihracat ve özel sektöre dayalı

bir sanayileşme stratejisi benimsemiştir. İzlenen ekonomi politikaları sonucunda (yüksek enflasyona rağmen), 1980-88 döneminde yakalanan yıllık ortalama %4,3 seviyesinde ekonomik büyüme sanayi sektöründeki üretim artışına bağlı olarak gerçekleşmiş, tarım sektörünün büyümeye katkısı ise azalmıştır.

✓ Dönemler itibarıyla bakıldığında, Türkiye ekonomisinin büyüme performansı 1923-1929 (%10,8) ile 1946-1953 (%11,5) dönemlerinde en yüksek olmuştur.

Şekil 2.3 1980 sonrası reel GSYH ve büyüme (Zincirlenmiş hacim; % değişim)

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

✓ İhracata dayalı sanayileşme stratejisinde ekonomideki kaynaklar ihracat amacıyla yapılacak üretime yönlendirilir. Sanayileşmenin yanında döviz gelirlerini artırmak amaçlanır.

Türkiye ekonomisinde kaynakların ihracata yönelik seferber edilmesinin ardından, 1989 yılında alınan “**Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar**” ile **finansal serbestleşme** açısından önemli bir adım atılmıştır. Kambiyo rejiminin serbestleştirilmesiyle, ülkeye çekilmesi öngörülen uluslararası sermaye hareketleri aracılığıyla Türkiye ekonomisinde sanayileşme sürecinin ve gittikçe artan kamu açıklarının finansmanı amaçlanmıştır. Böylece, Türkiye ekonomisinde, kaynakların dağılımının piyasa güçleri tarafından belirlenmesini ve üretim yapısı

üzerinde siyasi iktidarların etkisinin azaltılmasını esas alan neoliberal iktisat politikaları egemen olmaya başlamıştır.

1989-2001 döneminde birbiri ardına yaşanan finansal krizler (Nisan 1994, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri) Türkiye ekonomisini derinden sarsmıştır. Bu dönemin en önemli sorunları, **bütçe dengesinin hızla bozulması** ve buna bağlı olarak **borçlanmanın artması** olmuştur. Ekonomide fiyat istikrarı bozulmuş, 1983-2001 döneminde enflasyon ortalama %60 seviyesinde seyretmiştir. Sermaye hareketlerine duyarlılığın arttığı bu dönemde, ithalat artışları ve iç talepteki canlanmaya dayalı kısa süreli büyüme dönemleri bir finansal kriz ile sonlanmış ve sonrasında devalüasyon ve istikrar tedbirleri gelmiştir. 2001 Krizi sonrasında bir taraftan gerçekleştirilen yapısal reformlar ve kamu mali disiplininin sağlanması diğer taraftan da küresel sermaye hareketlerinde bollaşmanın da etkisiyle Türkiye ekonomisinin potansiyel büyüme hızına yeniden kavuştuğu göze çarpmaktadır. 1980 sonrası dönemde Türkiye’nin büyüme oranlarındaki gelişime bakıldığında ise, büyüme grafiğinin adeta bir testerenin ağzına benzediği ve istikrarsızlık sergilediği görülmektedir (Şekil 2.3).

- ✓ Gümrük Birliğine dahil olan ülkeler arasında ticarete konulan her türlü kısıtlamalar kaldırılır ve birlik dışındaki ülkelere karşı ise ortak ticaret politikası yürütülür.
- ✓ Neoliberal politika, serbest piyasa ekonomisine dayanır ve iç ve dış ticarette, uluslararası sermaye ve para hareketlerinde sınırlamaların kaldırılmasını, devletin ekonomideki icracı rolünün sınırlandırılmasını savunur.

Dışa açılan Türkiye ekonomisi için bir diğer kilometre taşı Avrupa Birliği (AB) ile **Gümrük Birliği**nin tamamlanmasıdır. Türkiye, 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla, AB'den ithal ettiği sanayi ürünlerine uyguladığı mevcut tüm gümrük vergileri ve benzeri kısıtlamaları kaldırmış, üçüncü ülkelere karşı AB'nin Ortak Ticaret Politikasını uygulamaya başlamıştır. Taraflar arasında sanayi malları ve işlenmiş tarım ürünlerinin serbest dolaşımını kapsayan gümrük birliği sürecinde Türkiye, yasal düzenlemelerini ve kurumlarını AB'ye uyumlaştırma yükümlülüğünü üstlenmiş ve bu alanlarda birçok değişiklikler gerçekleştirmiştir. 1999 yılında,

Türkiye'nin AB'ye aday ülke ilan edilmesi ve 2005 yılından itibaren de üyelik müzakerelerine başlanmış olması, Türkiye'deki yapısal değişim sürecini daha da hızlandırmıştır.

Türkiye'nin dışa açılma süreci, makroekonomik yapıdaki istikrarsızlıkların giderilmesi amacıyla 1998 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) ile imzalanan **Yakın İzleme Anlaşması** sonrasında farklı bir yönelim kazanmıştır. Bu süreçte, Türkiye ekonomisi Kasım 2000 ve Şubat 2001'de finansal krizlerle karşılaşmıştır. Bu krizlerin ardından, Türkiye, 2008 yılına kadar IMF ve Dünya Bankası gözetiminde sürdürülen **yapısal reformlar**la birlikte ekonomide **yeniden yapılanmayı** gerçekleştirmiştir.

2001 krizinden sonra 2008 yılının sonuna kadar kesintisiz bir büyüme temposu yakalanmıştır (Şekil 2.3). Türkiye 2001 krizi sonrasında uluslararası piyasalarda bollaşan sermaye hareketlerinden kaynaklanan finansal genişleme ve ucuz kredi olanağına kavuşmuştur. Bu sayede, canlanan iç talep yoluyla büyüme desteklenmiştir. Diğer taraftan, giderek artan dış açıklar (cari işlemler açıkları), önce yüksek faizlerin cazibesıyla Türkiye'ye akmakta olan sıcak para, daha sonraları ise şirket birleşmeleri ve özelleştirmeler ile elde edilen doğrudan yatırım finansmanı ile karşılanmaya çalışılmıştır.

Öğrenme Çıktısı

1 Türkiye ekonomisinde yaratılan toplam hasılanın gelişimini değerlendirebilme

Araştır 1

24 Ocak 1980 tarihli istikrar kararları ile başlayan Türkiye ekonomisindeki dönüşüm ile ilgili başlıca uygulamaları araştırın.

İlişkilendir

Türkiye ekonomisinin yaşadığı dönüşüm hakkında ayrıntılı bilgi için Korkut BORATAV, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009. Ankara: İmge Kitapevi, 2015.

Anlat/Paylaş

Türkiye'nin 1996 yılından itibaren Gümrük Birliği kapsamında AB ülkeleri ile sanayi ürünleri ve işlenmiş tarım ürünleri ticaretinde herhangi bir dış ticaret önlemi uygulamadan rekabet edebildiğini paylaşınız.

SEKTÖREL GELİŞMELER VE EKONOMİK BÜYÜME

Türkiye ekonomisinin 90 yılı aşan süre içinde, yaratılan hasıla açısından nasıl geliştiğini açıklamaya çalıştık. Ekonomik büyüme olarak tanımladığımız reel GSYH’da artış sağlamadan, bir toplumda gelirin ve refahın artırılması mümkün değildir. 1923’ten günümüze dönemlere göre farklı ekonomi politikaları izlense de Tablo 2.1 ve 2.2’deki verilerden anlaşılacağı üzere, Türkiye ekonomisinin uzun dönemde potansiyel büyüme hızı %5 seviyesindedir.

Tablo 2.3 Dünyanın en büyük 20 ekonomisi (1980-2023) (Cari fiyatlarla, milyar dolar)

Sıra	Ülke	1980	Sıra	Ülke	1990	Sıra	Ülke	2000	Sıra	Ülke	2017 ⁽¹⁾	Sıra	Ülke	2023 ⁽¹⁾
1	ABD	2.862	1	ABD	5.980	1	ABD	1.028	1	ABD	19.391	1	ABD	24.537
2	Japonya	1.087	2	Japonya	3.104	2	Japonya	4.731	2	ÇHC	12.238	2	ÇHC	21.574
3	Almanya	851	3	Almanya	1.593	3	Almanya	1.956	3	Japonya	4.872	3	Japonya	5.962
4	Fransa	705	4	Fransa	1.279	4	İngiltere	1.555	4	Almanya	3.677	4	Almanya	5.272
5	İngiltere	565	5	İtalya	1.173	5	Fransa	1.372	5	İngiltere	2.622	5	Hindistan	4.663
6	İtalya	484	6	İngiltere	1.095	6	ÇHC	1.209	6	Hindistan	2.597	6	Fransa	3.586
7	ÇHC ⁽²⁾	303	7	Kanada	594	7	İtalya	1.145	7	Fransa	2.583	7	İngiltere	3.477
8	Kanada	273	8	İran	568	8	Kanada	742	8	Brezilya	2.056	8	Brezilya	2.717
9	Arjantin	250	9	İspanya	534	9	Meksika	684	9	İtalya	1.935	9	İtalya	2.554
10	Meksika	235	10	Brezilya	475	10	Brezilya	655	10	Kanada	1.653	10	Kanada	2.434
11	İspanya	230	11	ÇHC	397	11	İspanya	597	11	Rusya	1.578	11	G. Kore	2.155
12	Hollanda	190	12	Hindistan	327	12	G. Kore	562	12	G. Kore	1.531	12	Rusya	1.974
13	Hindistan	189	13	Avustralya	323	13	Hindistan	477	13	Avustralya	1.323	13	Avustralya	1.958
14	S. Arabistan	165	14	Hollanda	314	14	Hollanda	414	14	İspanya	1.311	14	İspanya	1.875
15	Avustralya	163	15	Meksika	298	15	Avustralya	397	15	Meksika	1.150	15	Meksika	1.587
16	Brezilya	152	16	G. Kore	279	16	Arjantin	341	16	Endonezya	1.016	16	Endonezya	1.549
17	İsveç	138	17	İsviçre	258	17	Tayvan	331	17	Türkiye	851	17	Türkiye	1.224
18	Belçika	124	18	İsveç	256	18	Rusya	277	18	Hollanda	826	18	Hollanda	1.168
19	İsviçre	119	19	Türkiye	202	19	İsviçre	272	19	S. Arabistan	684	19	İsviçre	929
21	Türkiye	99	20	Belçika	201	20	Türkiye	267	20	İsviçre	679	20	Nijerya	874

(¹) 2017-2023 dönemine ilişkin IMF tahmini (²) Çin Halk Cumhuriyeti

Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database.

✓ Dünyanın en büyük 20 ve Avrupa’nın ise 10 büyük ekonomisi arasında yer alan Türkiye, en güçlü ekonomilerin temsil edildiği G-20’nin de faal bir üyesidir.

Tablo 2.3, Türkiye ekonomisinin 1980’den sonra gelişimi hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır. Türkiye GSYH büyüklüğü bakımından 1980 yılında dünyanın 21. büyük ekonomisi iken, 2017 yılında 17. büyük ekonomi konumuna gelmiştir. IMF’nin Ekim 2018’de yaptığı projeksiyona göre, 2023 yılında Türkiye ekonomisi 1 trilyon doları aşan GSYH’sıyla Hollanda’nın üzerinde 17. büyük ekonomi olacaktır. Dünya Bankasının *kişi başına gelir üzerinden*

yaptığı sınıflandırmaya göre, **Türkiye üst-orta gelir grubunda yer almaktadır.** Türkiye ekonomisi, son otuz yılda önemli bir değişim yaşamış, güçlenmiştir. Üstelik bu gelişmeyi petrol gibi bir doğal kaynağa dayanmadan, sanayisinin rekabet gücü ile başarmıştır. Ancak hâlâ orta gelirli ülkeler grubunda olmamız

Türkiye'nin yeterince hızlı büyümediğini göstermektedir. Bu nedenle Türkiye'nin istikrarlı, sürdürülebilir bir büyüme hızını yakalaması temel hedef olmalıdır.

Türkiye, 2001 yılında 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte 2001-2023 dönemini kapsayan **Uzun Vadeli Stratejisi**'ni (Vizyon 2023) belirlemiştir. Bu kapsamda 2001-2023 döneminde yıllık ortalama büyüme hızının %7 dolayında olması ve büyümenin yaklaşık %30'unun toplam faktör verimliliğinden kaynaklanması, böylece 1998 yılında 3.200 dolar olan kişi başına gelirin 2023 yılında AB ülkeleri düzeyine yaklaştırılması hedeflenmiştir. Türkiye'nin, dönem sonunda ulaşacağı 1,9 trilyon dolar civarında hasıla düzeyi ile dünyanın ilk on ekonomisi arasına gireceği öngörülmüştür.

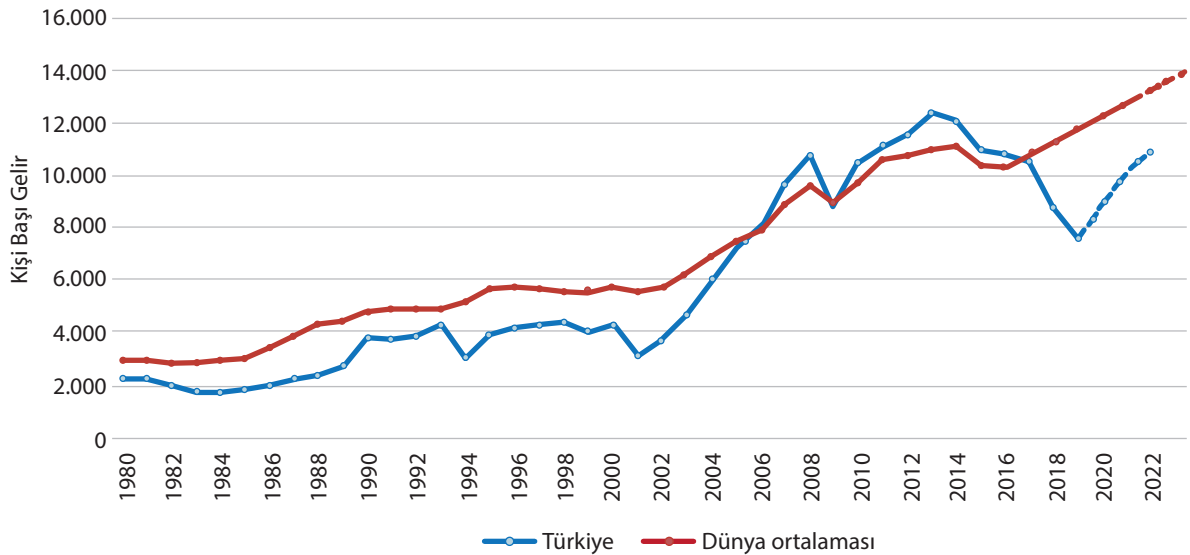
Türkiye ekonomisi için hazırlanan tüm kalkınma planlarını Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının internet sitesinde bulabilirsiniz: <http://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>

Kişi Başına Gelirin Gelişimi

Uluslararası karşılaştırmalarda kullanılan bir diğer gösterge, kişi başına GSYH'dır. Türkiye'nin GSYH'sı, ülkenin yıl ortası nüfusuna bölünerek kişi başına GSYH bulunur. Ülkeler arası karşılaştırmalarda ABD doları (kısaca dolar olarak ifade edilecektir) cinsinden kişi başına gelir rakamları kullanılır. Dolar cinsinden kişi başına düşen GSYH'yı bulmak için cari fiyatlarla (nominal) GSYH'nın (₺ cinsinden) ortalama döviz kuruna bölünmesi gerekir.

Kişi başına GSYH ülke ekonomisi açısından önemli bir gösterge olmakla birlikte, bunu tek başına kalkınmanın veya refahın bir göstergesi olarak değerlendirmek zordur. Bu gösterge, Türkiye ekonomisi hakkında sadece fikir verebilir. Ancak yine de bir ülkede refah artışını sağlayabilmek için, nüfus artış hızından daha yüksek oranda kişi başına gelirin artması bir ölçüt olarak takip edilir.

✓ Kişi Başına GSYH, cari fiyatlarla tahmin edilen GSYH'nın yıl ortası nüfus tahminine bölünmesi ile Türk lirası olarak elde edilir. Hesaplanan bu değer ortalama dolar kuruna bölünmesi ile dolar değeriyle kişi başına GSYH değerine ulaşılmaktadır.

Şekil 2.4 Kişi başına GSYH'nın gelişimi (1980-2022) (Cari fiyatlarla, dolar)⁽¹⁾

(1) 2018-2023 yıllarına ait veriler, IMF tarafından yapılan tahminlerdir.

Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database.

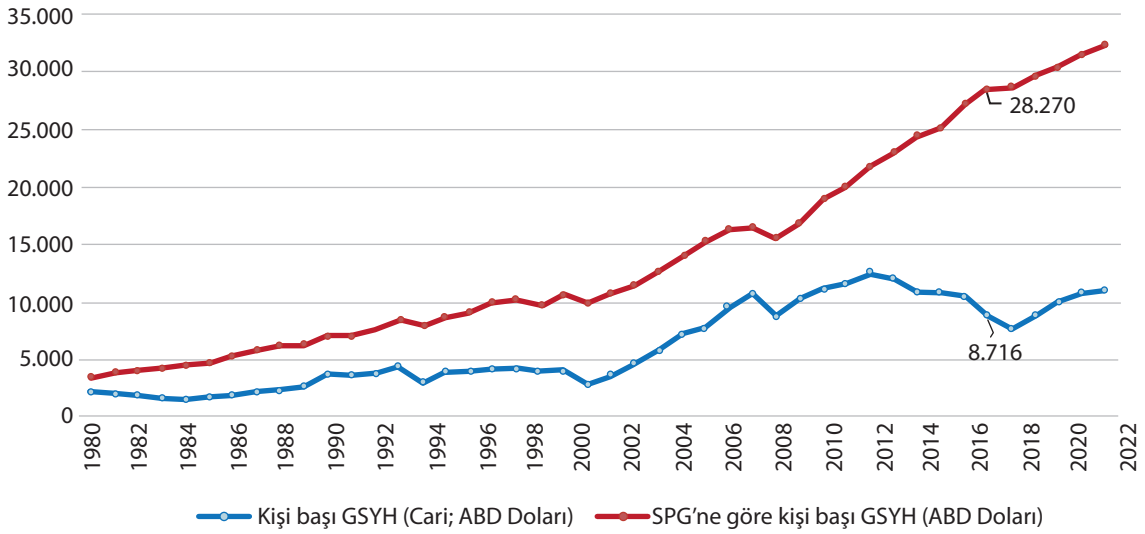
Şekil 2.4’te 1980’den 2023’e kadar IMF tarafından hesaplanan cari fiyatlarla kişi başına GSYH değerleri sunulmaktadır. Buradan da açıkça görüleceği üzere, Türkiye’de kişi başına gelir 2005 yılında dünya ortalamasını yakalamış, 2007 yılından sonra ise 10 bin dolar eşiğinin üzerine çıkmıştır. GSYH büyüklüğü açısından ilk 20 ekonomi arasında yer alan Türkiye, sıralama kişi başına GSYH açısından yapıldığında 189 ülke arasında orta sıralara gerilmektedir. Nüfusun yüksek olması, bu sıralamayı etkileyen en önemli faktördür. IMF’nin tahminlerine göre, 2023 yılında cari fiyatlarla dolar cinsinden Türkiye’nin kişi başına geliri 11 bin dolar seviyesinde gerçekleşecektir.

Ülkeler arası iç fiyat farklılıkları nedeniyle, ülkeler arası gelir karşılaştırmalarında, **satın alma gücü paritesine** göre hesaplanan gelir (GSYH) rakamlarının kullanılması da yaygın bir yöntemdir. Satın alma gücü paritesine (SGP) göre belirlenen döviz kurunda ülkeler arasındaki iç fiyat farklılıkları ortadan kaldırılır. Türkiye’nin SGP’ye göre hesaplanan GSYH’sının, üretim veya harcamalar yöntemiyle hesaplanan GSYH’sından daha yüksek olması nedeniyle SGP’ye göre kişi başına GSYH da daha yüksek çıkmaktadır (Şekil 2.5).

✓ Satın Alma Gücü Paritesi

Belirli bir mal ve hizmet sepetinin satın alınması için gereken ulusal para tutarlarının birbirine oranı şeklinde hesaplanmaktadır. Bu oran kullanılarak harcamalar ortak bir değer üzerinden ifade edilmekte, böylece ülkeler arasında karşılaştırma yapmak mümkün olmaktadır.

✓ Kişi başına gelir göstergeleri ortalama bir değer olup herhangi bir kişi veya grubun fiilen aldığı geliri göstermez. Örneğin, 2015 yılında herkesin yıllık 9.200 dolar tutarında bir gelir elde ettiği anlamına gelmez. Gelirin nasıl dağıldığını anlayabilmek için gelir dağılımı göstergelerini kullanmak gerekir.

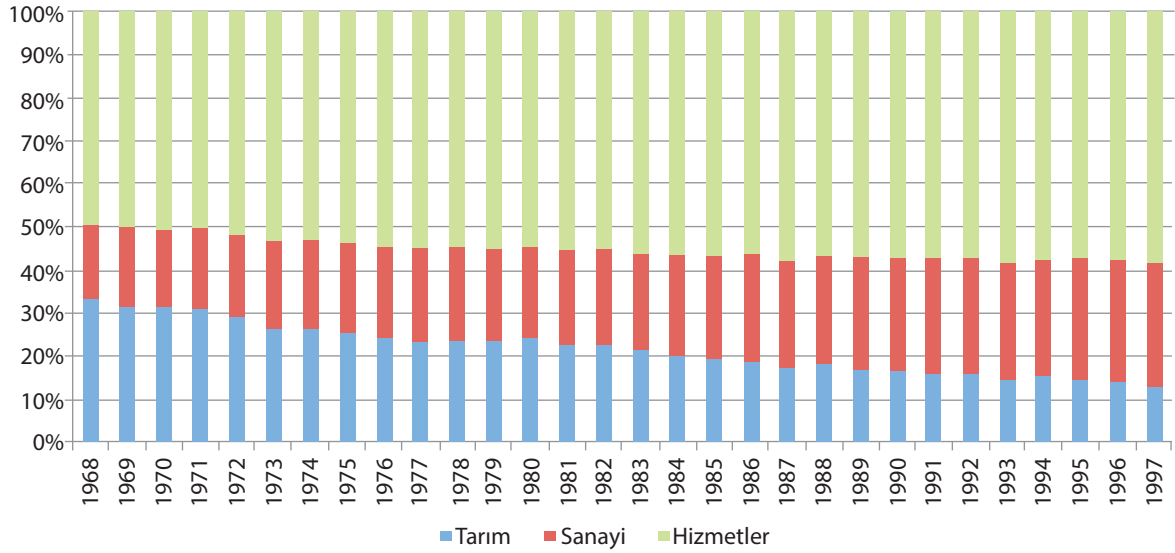
Şekil 2.5 Satın alma gücü paritesine göre ve kişi başına GSYH⁽¹⁾

(1) 2017 yılından sonraki değerler IMF tahminidir.

Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database, Ekim 2018.

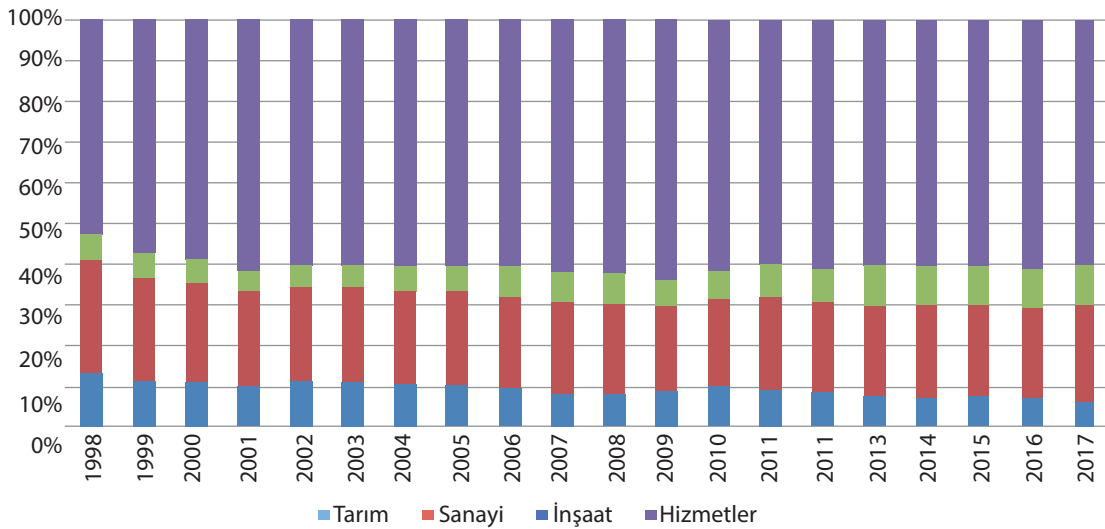
GSYH'nın Sektörel Dağılımı

Toplam hasıladaki artış yaşanırken, hangi sektörlerin reel üretimlerinin arttığı, toplam hasıladaki paylarının nasıl geliştiği konusu önem taşır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanan ulusal gelir hesapları içinde üretim yöntemiyle GSYH verileri kullanılarak bu gelişimi izlemek mümkündür. Şekil 2.6 ve 2.7'de, 1968 yılından 2017 yılına kadar olan dönemde, Türkiye'de üç temel sektörün (tarım, sanayi ve hizmetler) GSYH'dan aldıkları payların gelişimi gösterilmektedir. Türkiye ekonomisinin yapısındaki değişime bakıldığında, hizmetler sektörünün giderek büyüdüğü görülmektedir. Buna karşılık, tarım sektörünün özellikle 1980 sonrasındaki politika değişikliklerine bağlı olarak giderek küçüldüğü, adeta yapısal çözümlere yaşadığını söyleyebiliriz. Söz konusu dönemde, Türkiye'de sanayi sektörünün üretim gücü artmasına rağmen, GSYH'daki payı neredeyse değişmemiştir. Buna karşılık hizmetler sektörünün GSYH'daki payı giderek artmaktadır.

Şekil 2.6 1968-1997 döneminde GSYH'da sektörel paylar (1987 temel fiyatlarıyla; %)

Kaynak: TÜİK, Ulusal Gelir Hesapları.

Şekil 2.7 1998-2017 döneminde GSYH'da sektörel paylar (2009 fiyatlarıyla; %)

Kaynak: TÜİK, Ulusal Gelir Hesapları.

Türkiye’de GSYH’nın sektörel dağılımına bakıldığında, hizmetler sektörünün payının günümüzde %60 seviyesine kadar yükseldiği görülmektedir (Hizmetler sektörüne inşaat sektörü de eklendiğinde bu oran yaklaşık %70’ler seviyesindedir). GSYH’ya en çok katkı yapan ikinci sektör, %20 ile sanayi sektörüdür. Tarım sektörünün GSYH içindeki payı ise %10 seviyesinin altına düşmüştür. Bu oranları sektörlerin toplam istihdam içindeki payları ile birlikte değerlendirmek daha anlamlı olacaktır. Örneğin; tarım sektörü toplam istihdamın yaklaşık %20’sini oluştururken, GSYH’dan en az pay (%7 civarında) alan sektördür. Bu durum, tarım sektöründe hem ortalama gelirin düşük olmasına hem de yoksulluğun yaygınlaşmasına yol açmaktadır.

2019-2021 dönemini kapsayan Orta Vadeli Program’da 2018 yılında Türkiye ekonomisinin %7,4, takip eden dört yıllık dönemde ise sırasıyla %3,8, %2,3, %3,5 ve %5,0 oranlarında büyüyeceği öngörülmektedir. Daha uzun vadeli bakıldığında ise 2023 yılında Türkiye’de tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerinin toplam katma değer içindeki paylarının sırasıyla %5, %30 ve %65 olması beklenmektedir.

✓ Hizmetler sektörü

Pek çok farklı alt sektörden oluşmaktadır. Bunlar; inşaat, toptan ve perakende ticaret, oteller ve lokantalar, ulaştırma, depolama ve haberleşme, mali aracı kuruluşların faaliyetleri, konut sahipliği, gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri, kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenlik, eğitim, sağlık işleri ve sosyal hizmetler, diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmet faaliyetleri şeklinde sıralanabilir.

Tablo 2.4 Orta Vadeli Program’da temel ekonomik büyüklükler (2017-2021)

	2017	2018 ⁽¹⁾	2019 ⁽²⁾	2020 ⁽²⁾	2021 ⁽²⁾
Büyüme					
GSYH (Milyar ₺, Cari Fiyatlarla)	3.107	3.741	4.450	5.150	5.742
GSYH (Milyar Dolar, Cari Fiyatlarla)	851	763	795	858	926
Kişi Başı Gelir (GSYH, Dolar)	10.602	9.385	9.647	10.292	10.973
GSYH Büyümesi	7,4	3,8	2,3	3,5	5,0
Toplam Tüketim	5,9	3,7	1,9	2,5	3,9
Toplam Sabit Sermaye Yatırımı	7,8	1,8	-3,2	5,1	6,7
Toplam Yurt İçi Tasarruf / GSYH	25,4	25,9	25,3	26,3	26,8
Toplam Yurt İçi Talep ⁽³⁾	6,4	3,2	0,5	3,2	4,7
Net İhracatın Büyümeye Katkısı	0,1	1,4	1,5	0,2	0,2
İstihdam					
İşsizlik Oranı (%)	10,9	11,3	12,1	11,9	10,8
Dış Ticaret					
İhracat (fob) (Milyar Dolar)	157	170	182	191	204
İthalat (cif) (Milyar dolar)	234	236	244	252	267
Cari İşlemler Dengesi (Milyar Dolar)	-47,4	-36,0	-26,0	-23,5	-24,1
Cari İşlemler Dengesi / GSYH (%)	-5,6	-4,7	-3,3	-2,7	-2,6
Enflasyon					
TÜFE Yıl Sonu % Değişme	11,9	20,8	15,9	9,8	6,0

Not: (1) Gerçekleşme tahmini, (2) Program, (3) Sabit fiyatlarla % değişim,

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı.

GSYH'nın Bileşenleri

Türkiye’de ulusal gelir hesaplarına harcamalar yönünden baktığımızda, GSYH; nihai iç talep (yurt içi yerleşik hanehalklarının tüketimi (C), devletin nihai tüketim harcamaları ve yatırım harcamaları toplamı (G), özel sektörün yatırım harcamaları (I)), net dış talepteki değişim (X-M) ve stok değişimi kalemlerinden oluşmaktadır. Harcamalar yöntemiyle GSYH rakamları, özel tüketim harcamaları, yatırımlar, stok değişimleri veya dış ticaret bileşenlerinden hangilerinin ne ölçüde büyümeye katkı sağladığını göstermesi açısından önemlidir.

Tablo 2.5’te 2000-2017 döneminde GSYH bileşenlerinin değerleri ve toplam hasıla içindeki payları gösterilmektedir. Hanehalklarının dayanıklı - dayanıksız tüketim malları ve hizmet alımlarını kapsayan tüketim harcamaları, GSYH’nın en önemli harcama kalemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, ekonomik büyümeye en büyük katkı bu kalemden gelmektedir. Makine- teçhizat ve inşaat harcamalarından oluşan yatırım harcamaları da 2010 yılından itibaren %25’in üzerinde pay almaktadır. Kamunun gerçekleştirdiği tüketim harcamalarının payı 1990’lı yıllardan itibaren gerileyerek %15 seviyesinde seyretmektedir. Özellikle devletin gerçekleştirdiği yatırım harcamalarının azalması bu oranın düşüşünde etkili olmuştur. İhracat ve ithalat arasındaki farkı gösteren net ihracat ise dış ticaret açığı nedeniyle negatif değerler almaktadır. Başka bir ifadeyle net ihracatın negatif olması Türkiye’de yaratılan hasıladan daha fazla harcama yapıldığını göstermektedir.

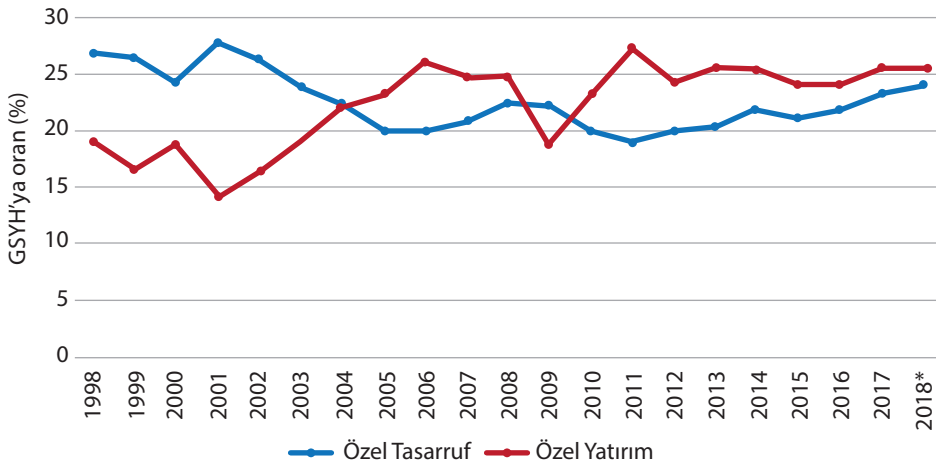
Tablo 2.5 Harcamalar yöntemiyle gayri safi yurt içi hasıla (2000-2017) (2009 fiyatlarıyla; bin ₺)

		2000	2010	2015	2017
GSYH	Değer	170.666.715	1.160.013.978	2.338.647.494	3.106.536.751
Devletin Nihai Tüketim Harcamaları	(Bin ₺)	20.456.956	173.684.929	324.551.507	450.496.428
	Pay (%)	12,0	15,0	13,9	14,5
Yerleşik Hanehalkı ve Kâr Amacı Olmayan Kuruluşların Nihai Tüketim Harcaması	(Bin ₺)	114.886.684	731.460.489	1.411.800.255	1.834.155.684
	Pay (%)	67,3	63,1	60,4	59,0
Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu	(Bin ₺)	38.066.601	288.473.760	694.786.860	931.869.607
	Pay (%)	22,3	24,9	29,7	30
Stok Değişimleri	(Bin ₺)	2.552.353	24.414.075	-31.499.083	30.230.140
	Pay (%)	1,5	2,1	-1,3	1,0
Mal ve Hizmet İhracatı	(Bin ₺)	33.192.580	237.209.028	545.979.015	770.552.594
	Pay (%)	19,5	20,4	23,3	24,8
(Eksi) Mal ve Hizmet İthalatı	(Bin ₺)	38.488.459	295.228.303	606.971.060	910.767.701
	Pay (%)	-22,6	-25,5	-26,0	-29,3
Toplam (%)		100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: TÜİK, Harcamalar yönünden GSYH.

✓ GSYH hesaplamasında üretim, harcama ve gelir olmak üzere üç yöntem vardır. Türkiye’de GSYH hesaplamalarında üretim yöntemi esas alınmaktadır.

✓ TÜİK, üretim ve harcamalar yöntemiyle hesaplanan GSYH verilerini cari fiyatlarla ve 2009 yılı fiyatlarıyla olmak üzere üçer aylık dönemler (çeyrek) itibarıyla yayımlamaktadır.

Şekil 2.8 Özel kesim tasarruf ve yatırımlarının GSYH'ya oranı (1998-2018)

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonominin Genel Dengesi, 2018.

Ülkemizde ulusal hesap sistemini oluşturmakla sorumlu Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), üretim ve harcama yöntemiyle GSYH ve bileşenlerine ilişkin tahminleri yapmakta iken; Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, kamu ve özel kesim için yatırım-tasarruf dengesi ve yurt içi tasarruflarla ilgili olarak “ekonominin genel dengesi” tablolarını yayımlamaktadır. Genel denge tabloları Türkiye ekonomisindeki kaynak – harcama ilişkisini göstermektedir. Toplam kaynaklar tüketim, yatırım veya stok değişimleri olarak toplam harcamaya eşitlenir. Eğer ekonomide yaratılan gelirden daha fazla harcama söz konusu ise, dış kaynak kullanımı söz konusudur. Birinci bölümdeki bilgilerden de hatırlayacağınız üzere, Türkiye ekonomisi için 2000 yılından günümüze kadar olan dönemde kamu mali dengele-

rindeki iyileşmeye paralel olarak kamu tasarruf açığının GSYH'ya oranı düşmüştür. Ancak 2001 krizi sonrası canlanan özel sektör yatırımlarının, yurt içi tasarrufları aştığı görülmektedir (Şekil 2.8). Bu, yurt içi tasarrufları düşük olan bir ekonomi için yatırımların daha fazla dış finansmanla gerçekleştirilmesi anlamına gelir ki bu durum, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği açısından önemli riskler yaratır.

✓ Tüketim, tasarruf ve yatırımlardaki toplam değerler ve bunların GSYH içindeki payları yıllık programlarda ve Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından hazırlanan **Ekonominin Genel Dengesi** başlıklı tabloda gösterilir.

Öğrenme Çıktısı

2 Dönemler itibarıyla büyüme hızının seyrini yorumlayabilme

Araştır 2

Orta gelir tuzağı ne demektir? Türkiye için böyle bir risk var mıdır? Araştırınız.

İlişkilendir

TÜİK'in yayımladığı güncel GSYH rakamlarını kullanarak yıllık büyüme hızını hesaplayınız.
(http://www.tuik.gov.tr/Pre-Tablo.do?alt_id=1105)

Anlat/Paylaş

2019-2021 Orta Vadeli Program'da Türkiye ekonomisi için öngörülen makroekonomik hedefleri inceleyiniz.

TÜRKİYE'DE GELİR DAĞILIMI

Bu bölümün önceki konularında Türkiye'nin GSYH büyüklüğü açısından dünyanın en büyük 20 ekonomisi arasında iken, kişi başına GSYH açısından yapılan sıralamada daha gerilerde yer aldığını vurgulamıştık. Bu nedenle Türkiye'nin yüksek ve sürdürülebilir- istikrarlı bir büyüme hızını yakalaması, temel makroekonomik hedeflerinin başında yer almaktadır. Toplam hasılayı (geliri) artırmanın yanı sıra bu geliri paylaşım biçimi de oldukça önem taşımaktadır. Literatürdeki çalışmalar göstermektedir ki ekonomik büyüme dönemlerinde gelir eşitsizlikleri artmaktadır. Türkiye ekonomisi büyürken eğer gelir eşitsizlikleri artıyorsa bu, farklı toplum kesimlerinde aynı düzeyde bir refah artışı yaşanmadığı anlamına gelir. Çünkü büyüyen bir ekonomide, bütün toplum kesimlerinin gelirleri mutlak anlamda artmasına rağmen, daha yüksek sosyoekonomik grupların gelirleri oransal olarak daha fazla artıyorsa, gelir dağılımı bozulacaktır. Bu nedenle, toplumdaki zayıf kesimleri de **kapsayıcı büyüme** hedeflenmeli ve gelir eşitsizliklerinin nasıl değiştiği de takip edilmelidir.

✓ Ulusal gelir artışından ortaya çıkan fayda ve fırsatların toplumun farklı kesimlerine dengeli şekilde dağıtıldığı bir ekonomik büyüme, **kapsayıcı büyüme** olarak adlandırılır.

Gelir dağılımı, bir ekonomide belli bir dönemde yaratılan gelirin kişiler, toplumsal gruplar (kesimler) ve üretim faktörleri arasında bölüşülmesini ifade etmektedir. Gelir dağılımı, gelir eşitsizlikleri ile sosyal ve ekonomik kurumlar arasında nasıl bir ilişki olduğunu, zengin ve yoksul arasındaki gelir farklılığının zaman içindeki değişimini ve bu durumun servet, sermaye birikimi ve büyüme üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle, ekonomik büyüme aracılığıyla sağlanan refah artışının bireylere ve toplumsal sınıflara nasıl yansımaları göstermektedir.

✓ Gelir dağılımı, bir ülkede belirli dönemler içinde yaratılan gelirin fertler, hanehalkları veya üretim faktörleri arasında nasıl dağıldığını göstermektedir.

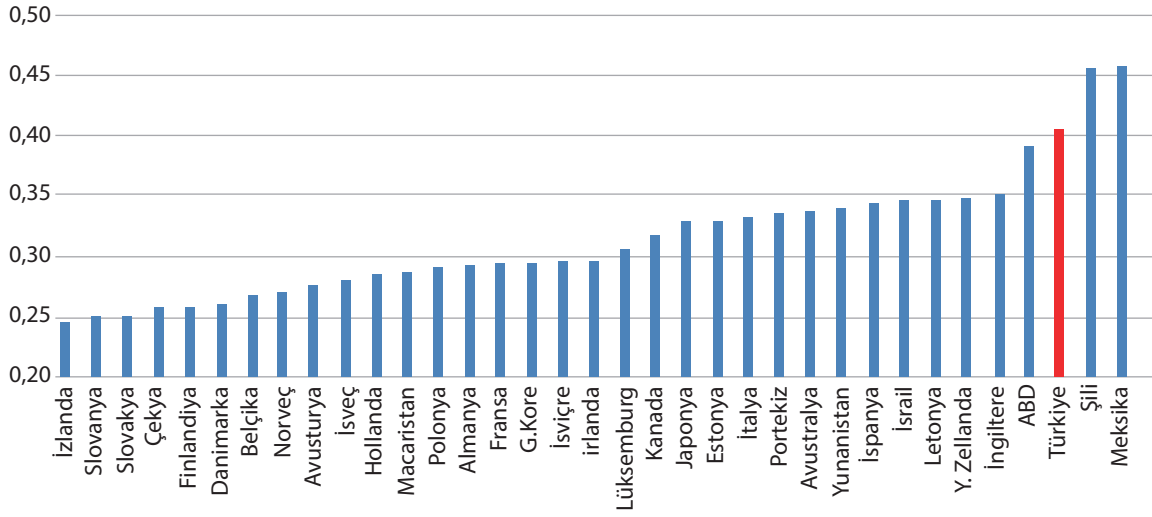
Gelir eşitsizliği ve yoksulluk birbirlerini besleyen iki önemli sorun olarak her çağda toplumların gündeminde yer almalarına rağmen, Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan sanayi kapitalizmi döneminde özel bir önem kazanmıştır (Çelik, 2004: 53). Küreselleşen dünya ekonomisinde Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler (BM) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası örgütler küresel yoksullukla mücadele etmek için birçok strateji üretmektedir. Diğer taraftan sosyal devlet anlayışı çerçevesinde bir yandan kalkınmanın sağlanması, diğer yandan refah artışının nimetlerinden tüm bireylerin/kesimlerin yararlanması amaçlanmaktadır (Şenses, 1991: 51). Elbette, serbest piyasa kapitalizminde teorik olarak "her bireyin / hanenin gelirden eşit pay alması" mümkün olmadığı için burada kastedilen; gelir dağılımında iyileşme, düşük gelir gruplarının gelirden daha fazla pay almasını sağlama ve yoksulluğu azaltmadır. Bu nedenle günümüzde gelir dağılımı kavramının yanı sıra, artan bir biçimde gelir eşitsizliği kavramı da kullanılmaya başlanmıştır (Çelik, 2004).

Gelir eşitsizliği göstergelerinden Dünya Bankası'nın derlediği **Gini katsayısı** verileri aracılığıyla ülkelere baktığımızda, Güney Afrika, Botsvana, Namibya, Zambiya gibi birçok Afrika ülkesinin 0,55'in üzerinde Gini katsayısı değerine sahip olduğu görülecektir. Diğer taraftan Ukrayna, Slovenya, Çekya gibi Merkezî Doğu Avrupa ülkelerinde ise 0,25 seviyelerindeki Gini katsayısı değerleri ile gelir eşitsizliğinin en az olduğu ülkeler konumundadır.

✓ Gini Katsayısı

Sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımında eşitsizliğin azaldığını, 1'e (Bazı çalışmalarda 100 ile ifade edilir) yaklaştıkça gelir dağılımında eşitsizliğin arttığını ifade etmektedir. OECD, Avrupa Birliği ve Dünya Bankası istatistiklerinde, yöntem ve kapsam farklılığından dolayı Gini katsayısı aynı ülke için farklı hesaplanabilmektedir.

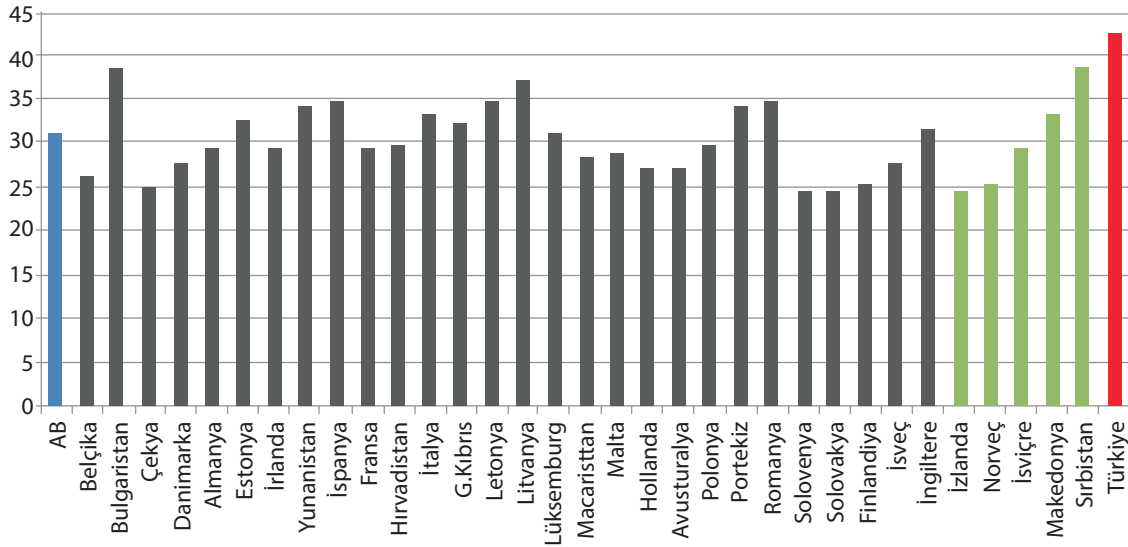
Türkiye, 0,40 Gini katsayısı değeri (OECD, 2015 yılı) ile İsrail, Arjantin, ABD, Meksika ve Uruguay gibi gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkeler arasındadır. Bu tür ülkelerde gelirden en çok pay alan nüfusun %10'luk diliminin payı %30'un üzerinde, %20'lik dilimin payı ise %45'in üzerindedir. Dünya ekonomisi içinde sanayileşmiş ve gelişmiş 36 ülkenin üye olduğu OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ülkeleri arasında gelir eşitsizliğinin en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla Meksika, Şili, Türkiye ve ABD'dir (Şekil 2.9).

Şekil 2.9 OECD ülkelerinde gelir eşitsizliği (2017)

Kaynak: OECD (2018), Income inequality (indicator). doi: 10.1787/459aa7f1-en (Erişim 16.11.2018)

2017 yılına ait Gini katsayısını kullanarak 28 AB üyesi (Şekil 2.10’da siyah renkle işaretli ülkeler) ile Türkiye’yi karşılaştırdığımızda, ülkemizde gelir eşitsizliğinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir (Şekil 2.10). Gelirden en az pay alan kesim ile en çok pay alan kesim arasındaki fark, 28 AB ülkesinde ortalama 5,2 kat iken, Türkiye’de 7,5 kattır. Türkiye’de 2016 yılı için Gini katsayısı Avrupa Birliği İstatistik Ofisi (Eurostat) tarafından 0,426, Dünya Bankası tarafından ise 0,419 olarak hesaplanmıştır. OECD’nin en son hesaplama yaptığı yıl 2015’tir.

Şekil 2.10 AB ülkeleri ve Türkiye’de Gini katsayısı (2016)⁽¹⁾

(1) Ülkelere ait verilerin elde edilmesinde yaşanan zorluklardan dolayı, yıl verisi ülkeye göre değişebilmekte, ancak genelde 2014-2016 yılları arasında kalmaktadır.

Kaynak: Eurostat. Income inequality statistics.

Gelir Dağılımı ve Eşitsizlik Ölçütleri

Yüzdelik hanehalkı/ fert grupları: Hanehalkları, kullanılabilir gelirlerine veya hanedeki tüm fertler, eşdeğer hanehalkı kullanılabilir gelirlerine göre küçükten büyüğe doğru sıralanarak 20 gruba bölünerek %5'lik; 10 gruba bölünerek %10'luk veya 5 gruba bölünerek %20'lik hanehalkı/fert grupları oluşturulmaktadır. Bu grupların toplam gelirden aldıkları paylar gelir dağılımı eşitsizliği hakkında bilgi vermektedir.

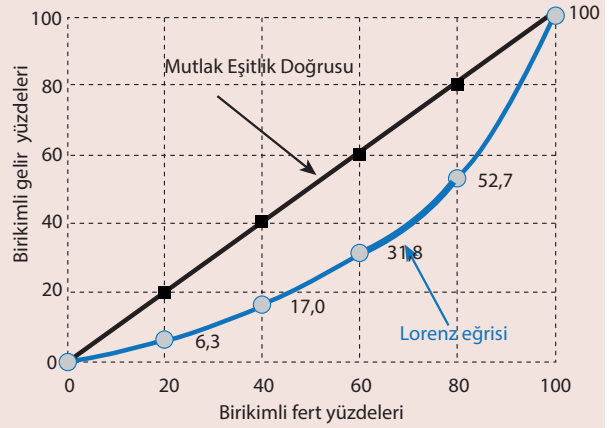
Lorenz Eğrisi: Gelirin hanehalkı veya fert yüzdelik gruplarına göre dağılımındaki eşitsizliği göstermekte kullanılan grafikdir. Fertler eşdeğer hanehalkı kullanılabilir gelirlerine göre küçükten büyüğe doğru sıralanarak 5 gruba ayrıldığında; “İlk %20'lik grup” *en düşük gelir grubu*, “son %20'lik grup” ise *en yüksek gelir grubu* olarak tanımlanmaktadır. Her bir grubun gelirden aldığı payı gösteren noktalar birleştirilerek elde edilen eğri, bir karenin köşegenini uç noktalarda keser. Karenin dikey kenarında gelirin birikimli payları, yatay kenarında ise nüfusun birikimli payları yüzde olarak gösterilir. Köşegen doğru, gelirin nüfus arasında eşit dağılımını (mutlak eşitlik doğrusu) gösterir. Lorenz eğrisi mutlak eşitlik doğrusundan uzaklaştıkça, “gelir dağılımı eşitsizliği artmaktadır” şeklinde yorumlanır.

2017 yılında TÜİK tarafından hesaplanan gelir dağılımı payları ve buna bağlı olarak Lorenz Eğrisi (2017) aşağıdaki Tablo 2.6 ve Şekil 2.11'de sunulduğu gibidir. Her bir %20'lik dilimin gelirden aldığı pay birikimli olarak işaretlendiğinde Lorenz eğrisi elde edilir.

Tablo 2.6 Gelir dağılımı payları (2017)

	Pay	Birikimli Gelir Payı
Birinci %20	6,3	6,3
İkinci %20	10,7	17,0
Üçüncü %20	14,8	31,8
Dördüncü %20	20,9	52,7
Beşinci %20	47,4	100,0

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2017.

Şekil 2.11 Türkiye'nin Lorenz eğrisi (2017)

Kaynak: TÜİK.

Gini katsayısı, Lorenz eğrisi ile köşegen (mutlak eşitlik doğrusu) arasında kalan alanın, köşegenin (mutlak eşitlik doğrusunun) altında kalan toplam alana oranlanmasıyla elde edilir. Bu oran büyüdükçe (1'e yaklaştıkça), dağılımdaki eşitsizlik artmaktadır. Başka bir ifadeyle, Lorenz eğrisinin tam eşitlik doğrusundan uzaklaşmaya (yatay ve dikey köşegenlere yaklaşılmaya) başlayarak daha çukur hâle gelmesi gelir dağılımında eşitsizliğin arttığını gösterir. Gini katsayısı “0 ile 1” arasında değerler alır. **Gini katsayısının 1'e yaklaşması çukurluğun, yani gelir eşitsizliğinin arttığını gösterir.** Bazı çalışmalarda, okuma kolaylığı açısından, Gini katsayısı yüzde ile ifade edilir, 0 ile 100 arasında bir değer alır.

Yüzde paylar analizi (P80/20), kişisel gelir dağılımını ölçmede kullanılan ölçütlerden biridir. %20'lik fert/ hanehalkı gruplarının toplam gelirden aldıkları paylar dikkate alınarak gelir dağılımı değerlendirmesi yapılır. Buna göre, “Son %20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay/ İlk %20'lik grubun toplam gelirden aldığı pay” formülü uygulanarak, geliri en yüksek olan son %20'lik grubun, geliri en düşük olan ilk %20'lik gruba göre toplam gelirden kaç kat daha fazla pay aldığı hesaplanarak ülkedeki gelir dağılımının eşitlikçi olup olmadığı değerlendirilmesi yapılır.

Türkiye’de Gelir Dağılımı Araştırmaları ve Sonuçları

Türkiye ekonomisinin gelişim sürecinde gelir eşitsizliği daima önemli bir sorun olmuştur. Özellikle 1980’li yıllarda dışa açılma sürecinde iç ticaret hadlerinin tarım sektörünün aleyhine dönmesi ve geçimini tarımdan sağlayan kesimin reel gelirlerindeki azalma, gelir eşitsizliklerini artırmıştır. 1988 yılından itibaren hızla yükselen enflasyon, ücretli maaşlı çalışan kesimlerin reel gelirlerini aşındırmıştır.

1961 Anayasası’na giren sosyal devlet kavramı çerçevesinde gelir eşitsizliklerinin azaltılmasına yönelik politikaları oluşturma görevi tanımlanmış, bu amaçla Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan Kalkınma Planlarında politika öncelikleri arasına gelir eşitsizliklerini azaltma da girmiştir. 1963 yılında DPT bünyesinde yapılan ilk kapsamlı gelir dağılımı araştırmasından günümüze kadar birçok araştırma yapılmıştır. Farklı yöntemler kullanılan bu araştırmalarda elde edilen sonuçlar Tablo 2.7’de sunulmuştur.

✓ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2011 yılında Kalkınma Bakanlığı’na dönüştürülmüş, 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi kapsamında yapılan değişikliklerle Kalkınma Bakanlığı diğer bakanlıklarla birleştirilmiş, bakanlığın önceki yetki ve sorumluluklarının büyük bir bölümü Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığına devredilmiştir.

Tablo 2.7 Türkiye’de 2005 yılı öncesinde yapılmış gelir dağılımı çalışmaları sonuçları (1963-2005)

%20’lik Hanehalkı Dilimleri	1963	1968	1973	1978	1983	1986	1987	1994	2002	2003	2004	2005
Birinci %20	4,5	3,0	3,5	2,9	2,7	3,9	5,2	4,9	5,3	6,0	6,0	6,1
İkinci %20	8,5	7,0	8,0	7,4	7,0	8,4	9,6	8,6	9,8	10,3	10,7	11,1
Üçüncü %20	11,5	10,0	12,5	13,0	12,6	12,6	14,1	12,6	14,0	14,5	15,2	15,8
Dördüncü %20	18,5	20,0	19,5	22,1	21,9	19,2	21,2	19,0	20,8	20,9	21,9	22,6
Beşinci %20	57,0	60,0	56,5	54,7	55,8	55,9	49,9	54,9	50,1	48,3	46,2	44,4
Gini Katsayısı	0,55	0,56	0,51	0,51	0,52	0,50	0,43	0,49	0,44	0,42	0,40	0,38

Kaynak: DPT (2007), ÖİK.

Gelir dağılımı eşitsizliği Gini katsayısına göre yorumlandığında, 1963’ten (0,55) 1968’e (0,56) kısmi bir bozulma olmuştur. Daha sonraki yıllarda ise sürekli bir iyileşme göstererek Gini katsayısı 1987’de 0,43’e kadar düşmüştür. Ancak 1994 yılına gelindiğinde gelir dağılımında ciddi bir bozulma meydana gelmiş ve 0,49 değerini almıştır. 2002 yılı için hesaplanan Gini katsayısında ise tekrar 1987 yılı seviyesine bir geri dönüş yaşanmıştır. 2003 ve 2004 yıllarında sırasıyla 0,42 ve 0,40’a gerileyen Gini katsayısı, 2005 yılında 0,38’e düşerek son kırk yılın en iyi seviyesine ulaşmıştır.

TÜİK, 2006 yılından itibaren gelir dağılımı istatistiklerini üretmek üzere *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması*’nı uygulamaya başlamıştır. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar bireysel ve fonksiyonel gelir dağılımı başlıkları altında aşağıda değerlendirilmektedir.

TÜİK, gelir dağılımı eşitsizlik ölçüsü olarak Gini katsayısı, yüzdelik gelir dilimleri, yüzde payları (P80/P20) ve Lorenz eğrisini yayımlamaktadır. **Yüzde payları göstergesi (P80/P20)** ile zaman içinde gelirden en çok pay alan ile en az pay alan grupların değişimini izlemek mümkün olabilmektedir. Bu oranın büyük çıkması eşitsizliğin giderek arttığını, küçük çıkması ise azaldığını ifade etmektedir.

Gelir ve Yaşam Koşulları araştırmasının sonuçları her yıl yayımlanmaktadır. Verilere TÜİK veri tabanından ulaşmak mümkündür (<http://www.tuik.gov.tr>).

✓ Fertler eşdeğer hanehalkı kullanılabilir gelirlerine göre küçükten büyüğe doğru sıralanarak 5 gruba ayrıldığında; “İlk %20’lik grup” geliri en düşük olan grubu, “Son %20’lik grup” ise geliri en yüksek olan grubu tanımlamaktadır. Bu grupların toplam gelirden aldıkları paylar gelir dağılımı eşitsizliği hakkında bilgi vermektedir.

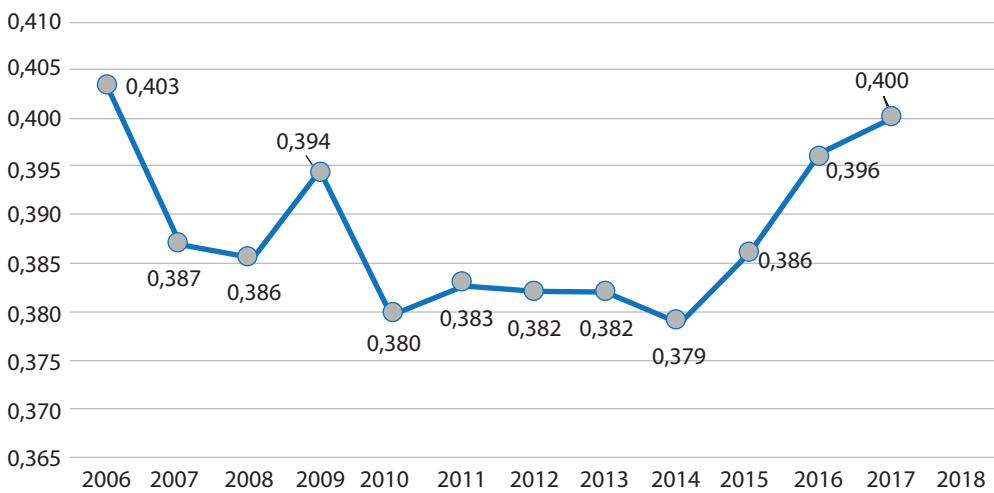
✓ Yüzde payları (P80/P20) analizi, son (en zengin) %20’lik grubun toplam gelirden aldığı payın ilk (en yoksul) %20’lik grubun toplam gelirden aldığı paya bölünmesi formülü ile hesaplanır. Bu analiz ile geliri daha yüksek olan son %20’lik grubun, geliri düşük olan ilk %20’lik gruba göre toplam gelirden kaç kat daha fazla pay aldığı gösterilir.

✓ Hanehalkı ya da fert açısından gelir, üretime yapılan katkı karşılığında belirli bir sürede elde edilen değerlerin toplamı olarak tanımlanabilir. Bu gelirler faaliyet gelirleri (maaş, ücret, yevmiye ve müteşebbis gelirleri) veya faaliyet dışı gelirleri (gayrimenkul (kira geliri), mülk geliri, sosyal transferler ve haneler arası karşılıksız transferler) kapsamaktadır.

Bir ekonomide yaratılan GSYH’nın paylaşımı, gelirin oluşmasını sağlayan bireyler arasında olabileceği gibi, bu oluşuma katkı sağlayan üretim faktörleri, bu geliri oluşturan sektörler veya ülkenin çeşitli bölgeleri arasında da olabilir. Bu açıdan gelir dağılımı; fonksiyonel, kişisel, sektörel ve bölgesel gelir dağılımı şeklinde sınıflandırılmaktadır. Aşağıda Türkiye ekonomisi için 2006 yılından günümüze kişisel, fonksiyonel ve bölgesel gelir dağılımı göstergelerinin nasıl seyrettiği değerlendirilmektedir.

Kişisel Gelir Dağılımı

Kişisel gelir dağılımı bize gelirin bireyler ya da haneler arasındaki dağılımını/ eşitsizliğini gösterir. Bu dağılımda kişilerin gelir düzeyleri onların sosyal/ sınıfsal durumlarından bağımsız olarak ele alınır. Kişisel gelir dağılımında bireyler ya da haneler elde ettikleri gelirlerinin büyüklüğüne göre sıralanır ve bu yolla gelir eşitsizliği ölçülür. En yaygın olan yöntem, hanehalklarının %20’lik 5 dilime bölünmesidir. Kişisel gelir dağılımı, ekonomik eşitsizliğin olduğu kadar sosyal eşitsizliğin de oldukça iyi bir göstergesidir. Bu istatistikler aracılığıyla kişisel gelirin mesleklere, sektörler, bölgelere ve eğitim durumuna göre dağılımını da izlemek mümkündür.

Şekil 2.12 Türkiye’de Gini katsayısının seyri (2006-2017)

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırmaları.

2006 yılından itibaren aynı yöntemle hesaplanan Gini değerlerine baktığımızda, 2009 yılındaki bozulmanın dışında 2015 yılına kadar gelir eşitsizliğinde azalma trendi görülmektedir. 2009’daki bozulma 2008’deki küresel mali krizin Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerinin sonucudur. 2016 yılından itibaren ise Gini katsayısı değeri tekrar 0,40’ın üzerine çıkmış, gelir eşitsizliği artmaya başlamıştır (Şekil 2.12). Tablo 2.8’de ise %20’lik dilimlerin gelirden aldığı pay görülmektedir. Buna göre, gelirden en az pay alan %20’lik dilimin 2006 yılında %5,1 olan payı, 2017 yılında %6,3 seviyesine yükselmiştir. P80/P20 göstergesi ise bize 2017 yılında gelirden en çok pay alan grubun gelirinin en az pay alan grubun gelirine göre 6,4 kat fazla (veya 7,4 katı) olduğunu ifade etmektedir.

✓ 2017 yılı için P80/P20 oranının sonucu, 7,4’tür.

Tablo 2.8 Yüzde 20’lik grupların gelirden aldığı paylar (2006-2017)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Birinci %20	5,8	6,4	6,4	6,2	6,5	6,5	6,5	6,6	6,5	6,3	6,3	6,3
İkinci %20	10,5	10,9	10,9	10,7	11,1	11,0	11,0	10,9	11,0	10,9	10,6	10,6
Üçüncü %20	15,2	15,4	15,4	15,3	15,6	15,5	15,6	15,4	15,6	15,5	15,2	15,1
Dördüncü %20	22,1	21,8	22,0	21,9	21,9	21,9	22,0	21,8	22,2	22,0	21,6	21,4
Beşinci %20	46,5	45,5	45,3	46,0	44,9	45,2	45,0	45,2	44,7	45,3	46,3	46,7
P80/P20	8,1	7,1	7,1	7,4	6,9	7,0	6,9	6,8	6,9	7,2	7,4	7,4

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırmaları, 2006-2017 (Erişim 30.12.2018)

TÜİK’in gerçekleştirdiği gelir ve yaşam koşulları araştırmalarında, gelir bilgileri hanehalkı düzeyinde derlenmektedir. Ardından, hanehalkındaki yetişkin sayısı üzerinden bir düzeltme yapılarak **eşdeğer hanehalkı kullanılabilir geliri** hesaplanmaktadır. Buradan da hanehalkı toplam yıllık kullanılabilir geliri hanehalkının eşdeğer hanehalkı büyüklüğüne bölünerek, **eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliri** elde edilmektedir.

✓ Hanehalkı Kullanılabilir Net Geliri

Hanehalkı fertlerinin elde ettiği kişisel yıllık kullanılabilir gelirlerin (maaş-ücret, yevmiye, müteşebbis geliri ile emekli maaşı, dul-yetim aylıkları ve yaşlılara yapılan ödemeler, karşılıksız burs vb. aynı veya nakdi gelirlerin toplamı) toplamı ile hane bazında elde edilen yıllık gelirlerin (gayrimenkul kira geliri, haneye yapılan karşılıksız yardımlar, 15 yaşın altındaki fertlerin elde ettiği gelirler vb.) toplamından, gelir referans döneminde ödenen vergiler ve diğer hane veya kişilere yapılan düzenli transferler düşülerek elde edilir.

✓ Eşdeğer Hanehalkı Kullanılabilir Fert Geliri

Hanehalkı kullanılabilir gelirinin, hanehalkı büyüklüğü ve kompozisyonu dikkate alınarak hesaplanan eşdeğer hanehalkı büyüklüğüne bölünmesi ile elde edilmektedir.

✓ Ortalama Gelir

Gelir toplamalarının örneklem büyüklüğüne bölünmesi ile elde edilir. Her bir yüzdelik dilime ait gelirlerin aritmetik ortalamasını gösterir. Gelirler küçükten büyüğe sıralandığında ortaya düşen değer ise **medyan geliri** olarak ifade edilmektedir.

Tablo 2.9 Yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirinin dağılımı (2006-2017)

Yıllar	%20'lik Gruplar						
		Toplam	İlk %20	İkinci %20	Üçüncü %20	Dördüncü %20	Son %20
2006	Yüzde (%)	100,0	5,1	9,9	14,8	21,9	48,4
	Ortalama (₺)	6.395	1.615	3.157	4.727	6.989	15.487
	Medyan (₺)	4.702	1.666	3.146	4.702	6.899	12.264
2017	Yüzde (%)	100,0	6,3	10,7	14,8	20,9	47,4
	Ortalama (₺)	21.577	6.779	11.528	15.962	22.496	51.127
	Medyan (₺)	15.887	7.047	11.519	15.888	22.277	38.533

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2006-2017.

Tablo 2.9'da sunulan veriler Türkiye'de ortalama yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirinin 2017 yılında 21.557 ₺, medyan gelirin ise 15.887 ₺ olduğunu göstermektedir. Medyan gelir değeri yoksulluk sınırı belirlenirken kullanılmaktadır. Burada elde edilen ortalama gelirden her bir %20'lik dilimlerin aldıkları paylar Gini katsayısının ve P80/20 değerinin hesaplanmasında kullanılır.

Gelir dağılımının kent ve kırsalda nasıl geliştiğine ilişkin sadece 2006-2013 dönemine ait veriler bulunmaktadır. Kırsal alanlarda tarımsal ekonomik faaliyetler yaygındır. Tarım sektöründe imalat sanayi ve hizmetler sektörlerine göre işgücü verimliliği ve ortalama gelir düşüktür. Her ne kadar ülkemizde tarım sektöründe önemli sayıda istihdam gerçekleşse de sektörde ücretsiz aile işçiliği hâkimdir. Tablo 2.10 bize Türkiye'de *gelir eşitsizliğinin kırsalda, kentlere göre daha az olduğunu* göstermektedir. Bunu Gini katsayısının kırsalda daha düşük olmasıyla da gözlemleyebiliriz. Ancak, *kırsalda kişi başına gelir seviyesinin daha düşük olduğu ve kırsalda yoksulluğun daha yaygın olduğu gerçeğini gözden kaçırmamak gerekmektedir*. Bir başka ifadeyle kırsalda daha fazla yoksullukla birlikte gelir eşitsizliğinin az olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 2.10 Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre Gini katsayısı ve P80/P20 oranı (2006-2017)

Gini katsayısı								
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Türkiye	0,428	0,406	0,405	0,415	0,402	0,404	0,402	0,400
Kent	0,415	0,394	0,395	0,405	0,389	0,394	0,391	0,392
Kır	0,406	0,375	0,378	0,380	0,379	0,385	0,377	0,365
P80/P20 Oranı								
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Türkiye	9,5	8,1	8,1	8,5	8,0	8,0	8,0	7,7
Kent	8,6	7,5	7,5	7,9	7,3	7,4	7,2	7,2
Kır	8,3	6,9	6,8	7,2	7,1	7,4	7,2	6,5

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2006-2013.

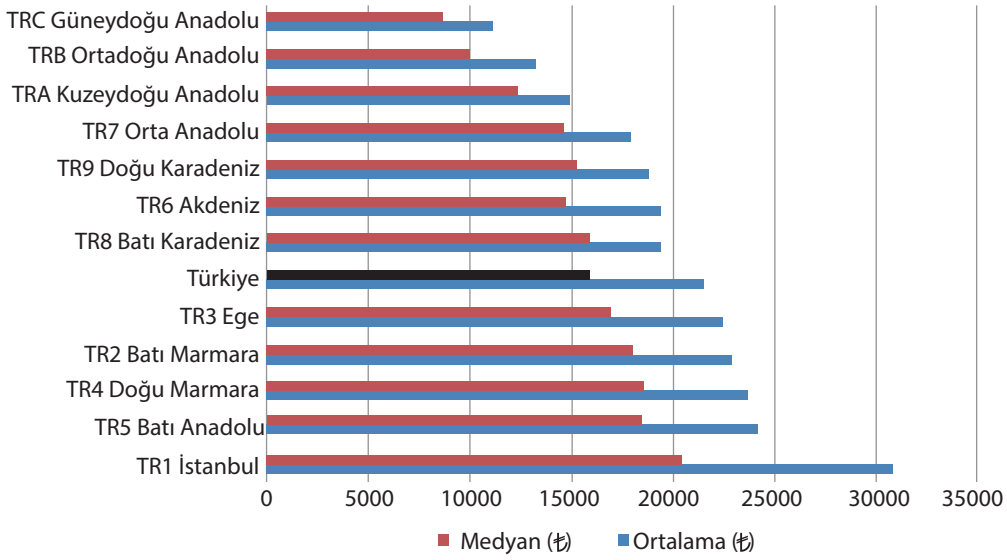
2014 yılından itibaren örneklem tasarımında istatistiki bölge birimleri (Birinci Bölümde gördüğünüz Düzey 1 ve 2 bölgeleri) temel alındığı için artık kırsal ve kent düzeyinde tahmin üretilmemektedir. Tablo 2.11’de Türkiye’de 2006-2017 döneminde bölgesel düzeyde Gini değerleri sunulmuştur. *Gelir eşitsizliğinin en çok arttığı bölge İstanbul’dur. Akdeniz bölgesi Gini katsayısının en yüksek olduğu ikinci bölgedir. 2017 yılında Kuzeydoğu Anadolu, Doğu ve Batı Karadeniz bölgeleri Gini katsayısının en düşük olduğu bölgelerdir.*

Tablo 2.11 Düzey 1 bölgelerine göre eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre Gini katsayısı (2006-2017)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İstanbul	0,375	0,346	0,362	0,363	0,373	0,371	0,384	0,392	0,367	0,397	0,413	0,443
Batı Marmara	0,350	0,321	0,331	0,361	0,360	0,365	0,356	0,337	0,333	0,353	0,364	0,371
Ege	0,426	0,376	0,387	0,381	0,387	0,397	0,382	0,370	0,358	0,363	0,361	0,363
Doğu Marmara	0,392	0,393	0,335	0,368	0,341	0,326	0,344	0,322	0,336	0,339	0,330	0,342
Batı Anadolu	0,413	0,379	0,402	0,408	0,367	0,374	0,369	0,396	0,395	0,386	0,395	0,372
Akdeniz	0,421	0,418	0,387	0,403	0,397	0,404	0,407	0,399	0,395	0,396	0,398	0,382
Orta Anadolu	0,342	0,328	0,339	0,395	0,362	0,366	0,360	0,342	0,355	0,341	0,357	0,334
Batı Karadeniz	0,372	0,360	0,366	0,382	0,348	0,335	0,338	0,331	0,340	0,344	0,340	0,335
Doğu Karadeniz	0,378	0,346	0,365	0,359	0,327	0,327	0,309	0,315	0,309	0,332	0,356	0,325
Kuzeydoğu Anadolu	0,381	0,405	0,436	0,407	0,404	0,390	0,393	0,398	0,400	0,380	0,353	0,324
Ortadoğu Anadolu	0,404	0,397	0,405	0,415	0,417	0,427	0,386	0,373	0,386	0,380	0,388	0,369
Güneydoğu Anadolu	0,396	0,366	0,395	0,411	0,404	0,396	0,375	0,380	0,379	0,380	0,369	0,358
Türkiye	0,428	0,406	0,405	0,415	0,402	0,404	0,402	0,400	0,391	0,397	0,404	0,405

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2006- 2017.

Şekil 2.13’te sunulduğu gibi, **2017 yılı verileri esas alındığında ortalama gelirin en yüksek olduğu bölge İstanbul’dur.** Ardından sırasıyla, Batı Anadolu, Doğu Marmara, Batı Marmara ve Ege bölgeleri Türkiye ortalamasının üzerinde ortalama gelire sahip bölgelerdir. **En düşük ortalama gelire sahip bölge ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi’dir.** Bu bölgeyi Ortadoğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri takip etmektedir. Bu üç bölgede, ortalama ve medyan gelirin düşüklüğünün yanı sıra gelir eşitsizliğinin de yüksek olması, toplumsal refahın daha fazla düşmemesi için bölgesel politikalar uygulanması gerekliliğine işaret etmektedir. Bu veriler, Gini katsayısının düşük olduğu bölgelerde aslında ortalama ve medyan gelirin de düşük olduğunu göstermektedir.

Şekil 2.13 Bölgelere göre ortalama ve medyan gelir (2017)

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması.

Fonksiyonel Gelir Dağılımı

Fonksiyonel gelir dağılımı, gelirin sosyoekonomik gruplar veya sosyal sınıflar arasındaki dağılımındaki eşitsizlik düzeyini gösterir. Bu dağılım, üretim süreci sonucunda ortaya çıkan gelirin, üretim sürecine katılan faktörler (emek, sermaye, toprak, girişim) arasındaki bölüşümünü ifade eder. Bu nedenle üretim faktörlerinin gelirden aldıkları payları analiz etmek istediğimizde fonksiyonel gelir dağılımı verilerine bakmamız gerekecektir.

Fonksiyonel Gelir Dağılımı

Gelirin emek gelirleri (ücret, maaş, yevmiye) ile emek dışı gelirler (kâr, faiz, kira gelirleri) arasındaki bölüşümdür.

Tablo 2.12 Gelir türlerine göre yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirinin dağılımı (% , 2006-2017)

	Maaş ve ücret	Yevmiye	Müteşebbis	Gayrimenkul	Menkul kıymet	Sosyal transferler	Hanelerarası transfer	Diğer
2006	40,8	3,7	24,2	3,1	6,1	17,8	2,9	1,5
2007	39,7	4,0	23,2	4,1	7,0	18,2	2,6	1,1
2008	41,9	4,1	22,4	4,4	4,2	19,1	3,1	0,9
2009	42,9	3,5	20,4	5,0	5,3	19,6	3,1	0,2
2010	43,7	3,6	20,2	4,2	4,5	20,5	3,1	0,2
2011	44,8	3,6	21,4	3,9	3,8	19,4	3,0	0,2
2012	46,5	3,4	20,4	3,5	3,3	20,0	2,7	0,2
2013	48,3	3,2	19,6	3,3	3,1	19,7	2,5	0,2
2014	49,1	3,3	18,5	3,3	2,9	20,1	2,6	0,2
2015	49,7	2,8	18,8	3,3	2,6	20,0	2,6	0,2
2016	49,7	2,5	19,8	3,1	2,5	19,6	2,5	0,2
2017	48,9	2,6	19,6	3,4	3,2	19,7	2,4	0,2

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırmaları, 2006- 2017.

Tablo 2.12’deki verilere bakıldığında, Türkiye’de gelirin neredeyse yarısının *maaş ve ücret gelirlerinden* oluştuğu görülmektedir. İkinci büyük payı ise müteşebbis gelirleri oluşturmaktadır. 2006 yılından sonra müteşebbis gelirlerinin payının %20’nin altına düşmesinde tarım müteşebbislerinin gelir payının azalması etkili olmuştur. İşsizlik, emeklilik, yaşlılık, dul-yetim, sakatlık, vb. maaşları, eğitim bursu gibi gelirleri içeren sosyal transfer gelirleri de yaklaşık %20’lik (1/5’lik) paya sahiptir. Sosyal transferlerin yaklaşık %95’ini emekli ve dul-yetim aylıkları oluşturmaktadır.

✓ Türkiye’de **fonksiyonel gelir dağılımı** açısından bakıldığında gelirden en çok payı maaş ve ücret geliri elde edenler almakta, onu sırasıyla sosyal transferler ile müteşebbis geliri elde edenler takip etmektedir.

Öğrenme Çıktısı

3 Türkiye’de kişisel ve fonksiyonel gelir dağılımının temel özelliklerini sıralayabilme

Araştır 3

Maliye politikası aracı olarak vergiler, gelir eşitsizliğini azaltma amacına yönelik olarak kullanılabilir mi?

İlişkilendir

TÜİK İnternet sitesinden en son yayımlanan gelir dağılımı istatistiklerini inceleyiniz: http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1011

Anlat/Paylaş

Gelir eşitsizliğinin fazla olduğu bir toplumda ne gibi sorunlar ortaya çıkabilir? Tartışınız.

TÜRKİYE’DE YOKSULLUK

Ekonomi politikalarına karar verirken, gelir dağılımı göstergelerinin yanında yoksulluk göstergeleri de büyük önem taşır. Genel olarak **yoksulluk**, insanların temel gereksinimlerini karşılayamama durumudur. Yoksulluğu iki türlü tanımlamak olasıdır. Bunlardan *dar anlamda* yoksulluk; açlıktan ölme ve barınacak yeri olmama durumu iken, *geniş anlamda* yoksulluk; gıda, giyim ve barınma gibi olanakları yaşamlarını devam ettirmeye yettiği hâlde, toplumun genel düzeyinin gerisinde kalmayı ifade eder.

Yoksullukta, hane ve fertlere ilişkin faktörlerin yanı sıra toplumsal ve bölgesel faktörler de oldukça etkilidir. *Hanehalkı ve fertlerin özellikleri* açısından bakıldığında hanehalkının büyüklüğü, serveti, fertlerin eğitim durumları, bağımlılık oranı, istihdam ve gelir durumları yoksulluğu belirleyen faktörlerdir. *Toplumsal faktörler* arasında mülkiyetin dağılımı, kamu hizmetlerine erişim olanakları, altyapı ve beşerî sermaye sayılabilir. Yoksulluğu etkileyen *bölgesel faktörleri* ise coğrafi yapı, iklim, toprak-su kaynakları, pazara yakınlık, bölge içi eşitsizlikler

gibi birçok faktör şeklinde sıralayabiliriz. Yoksullukla mücadele edebilmek için öncelikle yoksulluğu ölçmek gerekmektedir. Bireylerin gelirleri veya yaptıkları harcamalar üzerinden yapılan yoksulluk tanımları iki kategoride toplanır: Mutlak ve nispi yoksulluk.

Mutlak yoksulluk, hanehalkı veya bireyin yaşamını sürdürebilecek asgari refah düzeyini yakalayamaması durumudur. Bir insanın hayatta kalabilmesi için gerekli minimum kalori miktarını almaya yönelik harcamayı gerçekleştiremeyen kişiler mutlak yoksul olarak tanımlanır. Dünya Bankasının yaptığı yoksulluk analizlerinde 2011 yılı baz alınarak satın alma gücü paritesine göre, günlük kişi başına harcamaya açısından 1,90\$ gelir, *uluslararası yoksulluk sınırı* olarak tanımlanmıştır.

Görelî (nispi) yoksulluk ise bireylerin, toplumun ortalama refah düzeyinin belli bir oranının altında olması durumudur. Buna göre, toplumun genel düzeyine göre belli bir sınırın altında gelir ve harcamaya sahip olan birey veya hanehalkı görelî yoksul olarak tanımlanır. TÜİK yaptığı çalışmalar-

da göreceli yoksulluğu, eşdeğer hanehalkı kullanılabılır medyan gelirin %50'si olarak belirlemektedir. Bu sınırların altında eşdeğer hanehalkı kullanılabılır gelire sahip olanlar yoksul olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de veya diğer gelişmiş olsa dahi başka bir ülkede göreceli yoksulluğun tamamen ortadan kalkması söz konusu değildir. Ancak gelir eşitsizliklerinin azalmasıyla göreceli yoksulluğun da azalacağı söylenebilir.

✓ Göreceli Yoksulluk

Toplunun ortalama gelir veya harcaması düzeyinin belli bir oranının (genelde %50) altında gelir veya harcamaya sahip olan birey veya hanehalkı göreceli anlamda yoksul sayılmaktadır.

Türkiye'de Mutlak Yoksulluk

Ülkemizdeki mutlak yoksulluğu izleyebilmek için iki temel göstergiyi esas alabiliriz: *Birincisi* TÜİK tarafından açıklanan **mutlak yoksulluk oranları**dır. Tablo 2.13'te sunulan verilere göre, Türkiye'de açlık sınırının altında kalan nüfusun oranı oldukça düşük seviyelerdedir. Kişi başına günlük harcaması, cari satın alma gücü paritesine göre 1 doların altında kalan fert bulunmamaktadır. Mutlak yoksullukta eşik 2,15 dolar olarak alındığında ise 2015 yılında yoksul fert oranı %0,06 seviyesine kadar gerilemiştir. İkincisi ise **açlık sınırı** yaklaşımıdır. TÜİK'in çalışmalarında açlık sınırını

bir kişi için günlük 2.100 kaloriyi elde edebilmek için gerekli 80 maddelik gıda sepetinin maliyeti olarak belirlenmiştir (gıda yoksulluk sınırı).

Bir diğer tanım da gıda harcamalarının yanında eğitim, sağlık, ulaşım vb. harcamaların da katıldığı **gıda ve gıda dışı yoksulluk** oranıdır. 2009 yılında Türkiye'de fertlerin yaklaşık %0,48'i, bir başka ifadeyle 339 bin kişi, sadece gıda harcamalarını içeren **açlık sınırının** altında gelire sahiptir. Gıda ve gıda dışı harcamalar birlikte dikkate alındığında, 2009 yılında yoksulluk oranı %18,08 seviyesindedir. Bu oranın yaklaşık 13 milyon kişiye karşılık gelmesi, Türkiye'de mutlak yoksulluğun yüksek seviyelerde olduğunu göstermektedir. TÜİK harcamaya dayalı yoksulluk sınırı esaslı yoksulluk göstergelerini artık hesaplamadığı için günümüzde bu oranların hangi seviyelerde gerçekleştiğini değerlendirmek mümkün değildir.

✓ Bir kişinin yaşamını devam ettirebilmesi için alması gerekli temel gıda maddelerinden oluşan sepetin maliyeti **açlık sınırı**, iyi beslenme yanında ihtiyaç duyduğu giyim, barınma, ulaştırma, haberleşme gibi temel gereksinimlerini karşılayabilmesi için gerekli olan tüm mal ve hizmetleri satın alabilmesinin maliyeti de **yoksulluk sınırı** olarak tanımlanır. Bu sınırlar Hanehalkı Bütçe Anketi verilerine bağlı olarak tanımlanır.

Tablo 2.13 Yoksulluk sınırı yöntemlerine göre fert yoksulluk oranları (2002-2015)

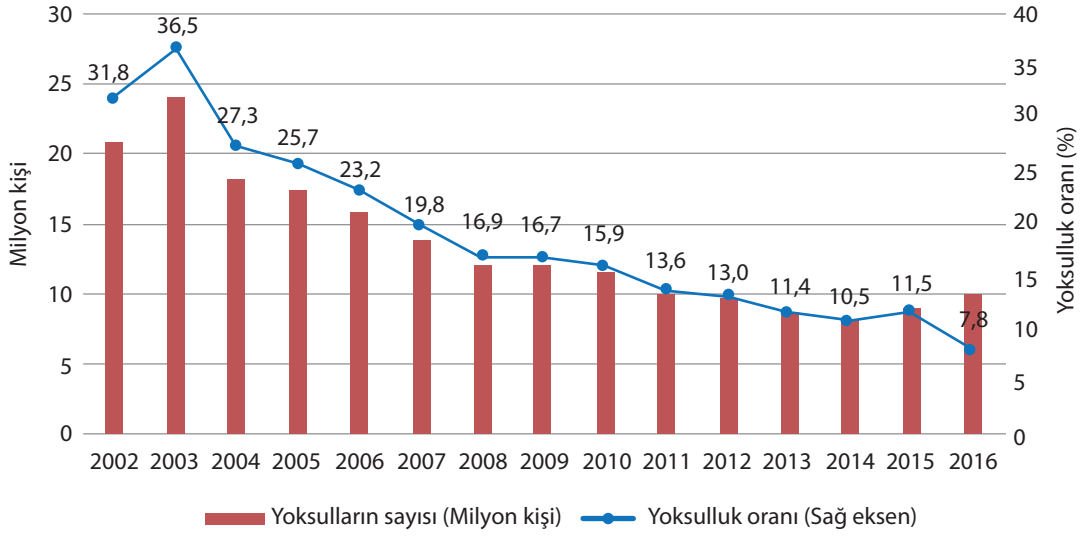
Yoksulluk Sınırları	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2015
Gıda Yoksulluğu (Açlık)	1,35	1,29	1,29	0,87	0,74	0,48	0,54	0,48	..
Yoksulluk (Gıda+Gıda Dışı)	26,96	28,12	25,60	20,50	17,81	17,79	17,11	18,08	..
Kişi Başına Günlük 1 \$'ın Altı	0,20	0,01	0,02	0,01	..	..	..	..	..
Kişi Başına Günlük 2,15 \$'ın Altı⁽¹⁾	3,04	2,39	2,49	1,55	1,41	0,52	0,47	0,22	0,06
Kişi Başına Günlük 4,3 \$'ın Altı⁽¹⁾	30,30	23,75	20,89	16,36	13,33	8,41	6,83	4,35	1,58
Harcama Esaslı Göreceli Yoksulluk⁽²⁾	14,74	15,51	14,18	16,16	14,50	14,70	15,06	15,12	..

(1) 1 \$'ın SGP üzerinden ₺ karşılığı olarak ilgili yılın cari değerleri kullanılmıştır.

(2) Eşdeğer fert (kişi) başına tüketim harcaması medyan değerinin %50'si esas alınmıştır.

Kaynak: TÜİK, Yoksulluk Çalışması 2015.

Dünya Bankası ise Türkiye üst-orta gelir grubunda olduğu için yoksulluk sınırını 5,50 \$ olarak almaktadır. Buna göre, 2002 yılında 20,7 milyon olan yoksulların sayısı 2016 yılında 9,9 milyona gerilemiş; yoksulluk oranı da %31,8’den %7,8’e düşmüştür.

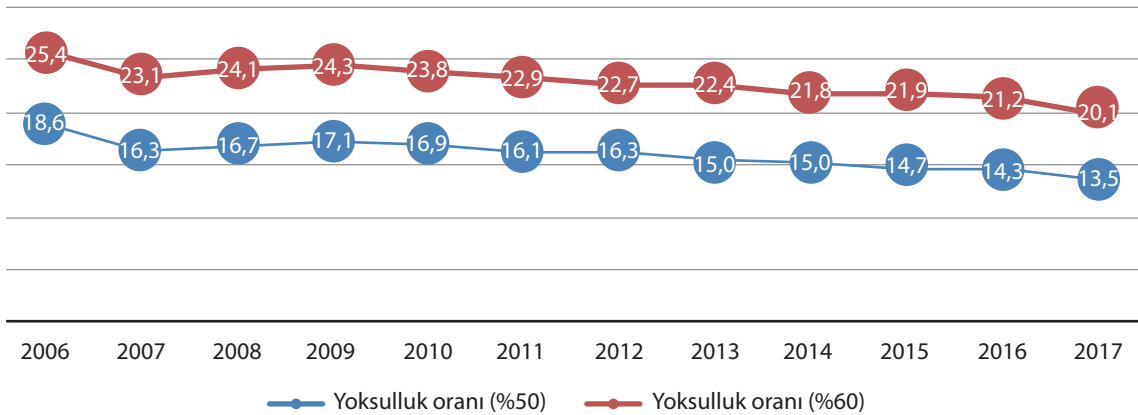

Şekil 2.14 Dünya Bankasının günlük 5,50 dolar kriterine göre yoksulların sayısı ve oranı (2002-2016) (2011 SGP’ye göre)

Kaynak: <http://povertydata.worldbank.org/poverty/country/TUR> (Erişim 24.11.2018)

Türkiye’de Göreli Yoksulluk

TÜİK’in gerçekleştirdiği yoksulluk çalışmalarında göreli yoksulluk sınırı belirlenirken, eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliri esas alınır. Medyan gelirin %50’sinin altında gelire sahip olanlar yoksul olarak kabul edilir. Örneğin önceki sayfalarda verdiğimiz Tablo 2.9’daki verilere göre, 2017 yılında yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliri 21.557 ₺, medyan geliri ise 15.887 ₺’dir. Buna göre, yoksulluk sınırı $(15.887 \times 0,5)$ 7.944 ₺ olacaktır. 2017 yılında gelirinin bu değerin (7.944 ₺) altında olduğunu beyan eden yaklaşık 10,6 milyon kişinin toplam nüfusa oranı %13,5’tir. Bu yöntemle hesaplanan yoksulluk oranlarının seyri Şekil 2.15’te sunulmuştur. **2006 yılında %18,6 olan yoksulluk, 2017 yılında %13,5 seviyesine gerilemiştir.** Yoksulluk sınırını medyan gelirin %60’ı olarak aldığımızda ise bu oranlar yükselmekte, 2017 yılı için %20,1 değerini almaktadır.

Şekil 2.15 Türkiye’de yoksulluk oranları (2006-2017)

Kaynak: TÜİK.

✓ Yoksulluk Oranı

Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir geliri yoksulluk sınırının altında olanların (yoksulluk riski altında olan nüfusun) toplam nüfus içindeki oranıdır.

Bireylerin eğitim seviyeleri ile yoksulluk oranları arasında negatif ilişki olduğunu gösteren birçok akademik çalışma bulunmaktadır. Eğitim, bireylerin bilgi, beceri ve yetkinliklerini güçlendirerek istihdam olanaklarını artırmaktadır. Böylece bireyler yoksulluktan sakınabilirler. Ancak yoksul hanelerde bireylerin eğitimin üst basamaklarına erişiminde güçlükler yaşanmaktadır. Ülkemiz açısından da Tablo 2.14'te **eğitim seviyesi arttıkça, yoksulluk oranlarının düştüğü görülmektedir**. Bir okul bitirmeyen ve

okur-yazar olmayan kesimlerde yoksulluk oranının oldukça yüksek olduğu, her 4 kişiden birinin yoksul olduğu görülmektedir. Toplam nüfusun da önemli bir kesimini oluşturan lise altı eğitilmişler için yoksulluk oranı %11,7 seviyesindedir. Toplam nüfus içinde payı artan yükseköğretim mezunları arasında da yoksulluk oranı %1,5 seviyesini bulmuştur.

Tablo 2.14 Eğitim durumuna göre yoksul sayıları ve yoksulluk oranı (2006-2017)

	Yoksul sayısı (Bin kişi)					Yoksulluk oranı (%)				
	Okur-yazar Olmayanlar	Bir Okul Bitirmeyenler	Lise Altı Eğitilmişler	Lise ve Dengi Okul Mezunlar	Yükseköğretim Mezunları	Okur-yazar Olmayanlar	Bir Okul Bitirmeyenler	Lise Altı Eğitilmişler	Lise ve Dengi Okul Mezunlar	Yükseköğretim Mezunları
2006	1.969	1.004	3.783	463	24	32,8	27,8	5,4	14,3	0,7
2007	1.842	919	3.392	486	31	30,7	24,9	12,5	5,2	0,8
2008	1.798	938	3.647	491	29	29,5	24,2	13,3	5,2	0,7
2009	2.010	1.071	3.916	488	54	32,7	27,2	13,9	5,1	1,2
2010	1.733	1.085	4.055	424	50	28,8	27,5	14,3	4,5	1,0
2011	1.708	1.072	3.789	552	55	28,9	27,0	13,1	5,8	1,1
2012	1.800	1.044	3.948	566	66	30,1	26,1	13,5	5,9	1,1
2013	1.577	938	3.696	537	115	26,6	23,7	12,4	5,6	1,8
2014	1.667	1.043	3.731	553	90	27,7	25,1	12,5	5,7	1,3
2015	1.637	957	3.808	576	129	27,2	23,7	12,8	5,6	1,6
2016	1.523	929	3.734	642	150	26,2	24,1	12,5	6,2	1,7
2017	1.451	843	3.566	599	139	25,4	21,7	11,7	5,5	1,5

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması.

TÜİK'in yaptığı çalışmalarda, yoksul fertlerin belirlenmesinin yanında hanehalkı tipi ile yoksulluk arasındaki ilişki de önemli olmaktadır. Tablo 2.15'teki verilere bakıldığında, **hanehalkı büyüklüğü arttıkça, yoksulluk oranının yükseldiği dikkat çekmektedir**. Örneğin; iki yetişkinli, üç ve daha fazla çocuğu olan hanelerde yoksulluk oranı; medyan gelirin %50'si sınır alındığında %34'ün, %60'ı sınır alındığında ise %47'nin üzerindedir.

Tablo 2.15 Hanehalkı tipine göre yoksulluk oranı (2017)

Hanehalkı Tipi	Medyan Gelirin %50’si		Medyan Gelirin %60’ı	
	Yoksulluk Sınırı: ₺7.944		Yoksulluk Sınırı: ₺9.532	
	Yoksul Sayısı (Bin Kişi)	Yoksulluk Oranı (%)	Yoksul Sayısı (Bin Kişi)	Yoksulluk Oranı (%)
Toplam	10.622	13,5	15.864	20,1
Tek Kişilik Hanehalkı	296	8,2	435	12,1
65 Yaşın Altında	111	5,4	178	8,7
65+ Yaş	185	11,9	257	16,6
Erkek	93	6,4	129	8,9
Kadın	203	9,4	306	14,2
Bağımlı Çocuğu Olmayan Hanehalkı	714	3,8	1.260	6,7
İki Yetişkinli; Yetişkinlerin İkisi de 65 Yaşın Altında	151	2,6	254	4,4
İki Yetişkinli; Yetişkinlerden En Az Biri 65 Yaş Üstü	219	6,6	328	9,9
Bağımlı Çocuğu Olmayan Diğer Hanehalkı	344	3,6	678	7,1
Bağımlı Çocuğu Olan Hanehalkı	9.612	17,0	14.169	25,1
Tek Yetişkinli, En Az Bir Bağımlı Çocuğu Olan	209	17,9	306	26,3
İki Yetişkinli, Bir Bağımlı Çocuğu Olan	310	3,8	616	7,5
İki Yetişkinli, İki Bağımlı Çocuğu Olan	790	6,6	1.598	13,4
İki Yetişkinli, Üç ve Daha Fazla Bağımlı Çocuğu Olan	4.075	34,3	5.624	47,3
Bağımlı Çocuğu Olan Diğer Hanehalkı	4.228	18,1	6.025	25,8

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2017.

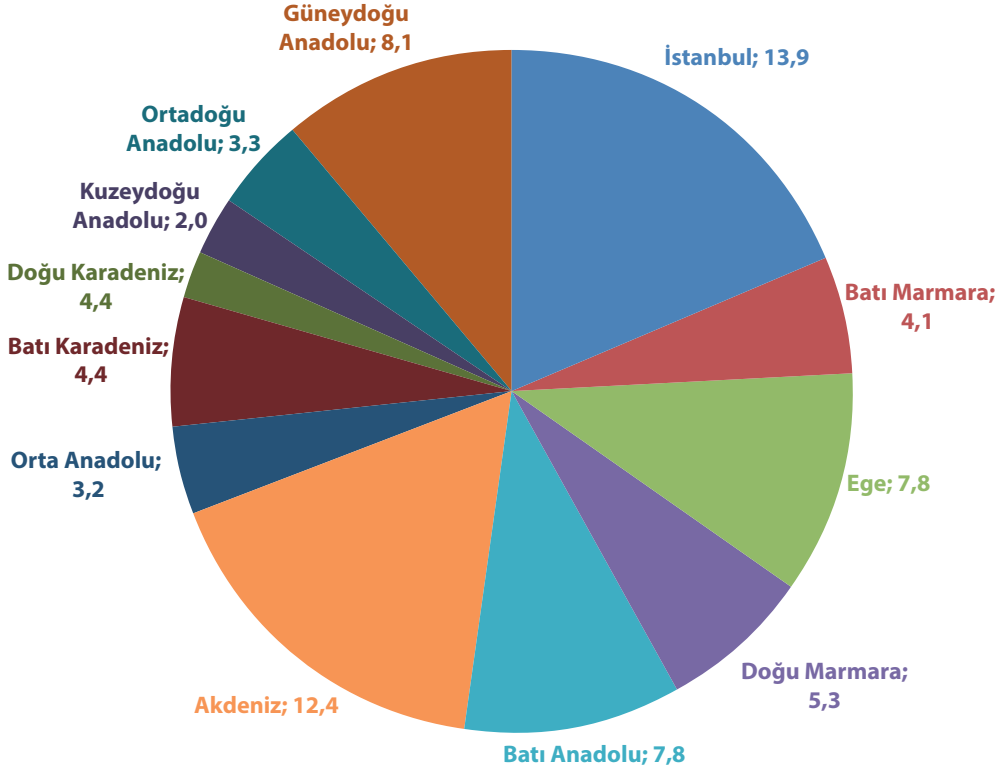
✓ Yetişkin sayısının az, bağımlı çocuk sayısının fazla olduğu hanelerde yoksulluk oranı da yükselmektedir.

Tablo 2.16 Bölgelere (Düzey 1) göre yoksulluk oranları (2006-2017)

	2006	2010	2015	2017
Türkiye	18,6	16,9	14,7	13,5
TR1 İstanbul	13,3	11,5	11,1	10,0
TR2 Batı Marmara	14,9	14,6	12,8	13,1
TR3 Ege	14,5	12,1	10,9	8,2
TR4 Doğu Marmara	12,5	9,9	9,9	7,4
TR5 Batı Anadolu	15,0	14,5	11,5	10,8
TR6 Akdeniz	17,0	12,6	13,4	13,0
TR7 Orta Anadolu	12,0	12,2	10,1	8,9
TR8 Batı Karadeniz	15,3	14,4	11,6	10,6
TR9 Doğu Karadeniz	13,2	13,4	9,1	7,5
TRA Kuzeydoğu Anadolu	16,3	15,3	14,5	10,2
TRB Ortadoğu Anadolu	16,3	11,5	8,3	9,5
TRC Güneydoğu Anadolu	13,3	11,5	14,5	10,1

Kaynak: TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması.

Düzey 2 bölgelerine göre yoksulluk oranlarına baktığımızda, **yoksulluk oranlarının Batı Marmara ve Akdeniz bölgelerinde yüksek olduğu görülmektedir. Doğu Marmara, Doğu Karadeniz ve Ege bölgeleri ise yoksulluğun düşük olduğu bölgelerdir** (Tablo 2.16). Bölgelerin nüfusları arasında büyük farklılıklar olduğu için yoksulların sayısının bölgelere göre nasıl dağıldığını da incelemek yararlı olacaktır. **2017 yılında medyan gelirin %50'si eşiğine göre**, Türkiye genelinde yoksulların sayısı 10,6 milyon kişidir. Şekil 2.16'da Türkiye'deki yoksulların büyük bir kesiminin İstanbul (%13,9), ve Akdeniz (12,4) bölgelerinde olduğu görülmektedir.

Şekil 2.16 Yoksulların düzey 1 bölgelerine göre dağılımı (2017)

Öğrenme Çıktısı

4 Türkiye'de yoksulluk göstergelerini yorumlayabilme

Araştır 4

Yoksullukla mücadele politikası olarak, eğitim seviyesinin artırılması çözüm olabilir mi? Örneğin, ülkemizde yükseköğrenimi yaygınlaştırmak beraberinde yoksulluğun da azalmasını sağlayabilir mi?

İlişkilendir

TÜİK'in yoksullukla ilgili göstergeleri ile yazılı ve görsel medyada sıkça duyduğunuz Türk-İş, Kamu-Sen gibi işçi-memur sendikaları konfederasyonlarının açıkladığı yoksulluk göstergeleri arasındaki farklılıklar nereden kaynaklanmaktadır?

Anlat/Paylaş

Bir toplumda mutlak yoksulluğun ortadan kaldırılabilceğini, ancak neden nispî (görelî) yoksulların hep var olacağını anlatınız.

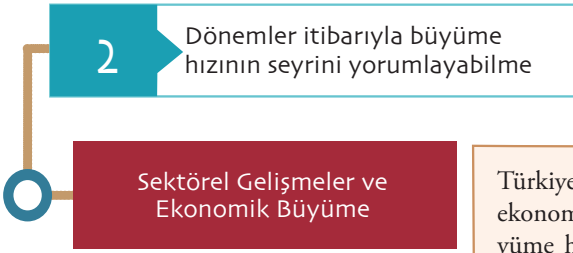
1

Türkiye ekonomisinde yaratılan toplam hasılanın gelişimini değerlendirebilme

Türkiye’de Dönemler İtibarıyla GSYH ve Büyüme

Türkiye GSYH büyüklüğü bakımından 1980 yılında dünyanın 21’inci büyük ekonomisi iken, 2017 yılında 17’nci büyük ekonomisi konumuna gelmiştir. IMF’nin Ekim 2018’de yaptığı projeksiyona göre, 2023 yılında Türkiye ekonomisi 1 trilyon doları aşan GSYH’sıyla Hollanda’nın üzerinde 17’nci büyük ekonomi olacaktır. Ancak kişi başına GSYH açısından yapılan sıralamalarda Türkiye orta sıralara gerilemektedir. Dünya Bankası’nın kişi başına gelir üzerinden yaptığı sınıflandırmaya göre, *Türkiye üst-orta gelir grubunda* yer almaktadır. Türkiye ekonomisi, son otuz yılda önemli bir değişim yaşamış, güçlenmiştir. Üstelik bu gelişmeyi petrol gibi bir doğal kaynağa dayanmadan, ekonomisinin rekabet gücü ile başarmıştır. Ancak hâlâ orta gelirli ülkeler grubunda olmamız Türkiye’nin yeterince hızlı büyümediğini göstermektedir. Bu nedenle Türkiye’nin istikrarlı, sürdürülebilir bir büyüme hızını yakalaması temel hedef olmalıdır.

Türkiye ekonomisine genel olarak bakıldığında, ekonomik büyüme açısından istikrarsız bir görünüm sergilediği görülmektedir. 1945, 1960, 1980, 2001 yıllarını dönüm noktaları olarak aldığımızda, günümüzde 5’inci dalgalanma dönemini yaşadığımızı söyleyebiliriz. Her bir dönemde, birbiri ardına gelen yükseliş ve daralma hareketleri, adeta ekonomimizin gelişme karakteristiğini oluşturmuştur. 1923’ten günümüze dönemlere göre farklı ekonomi politikaları izlense de Türkiye ekonomisinin uzun dönemde potansiyel büyüme hızı %5 seviyesindedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında tarıma dayalı bir ekonomik büyüme gerçekleşmiştir. 1923-1929 döneminde büyüme hızı yaklaşık %11'dir. Türkiye ekonomisi, Cumhuriyetin ilk 10 yılında özel girişimciliğin esas alındığı politikalarla yönlendirilmeye çalışılmıştır. Ülkemiz 1930'lu yıllarda ise hem kendi ekonomisinden hem de dış konjonktürden dolayı devletin ekonomik hayat içinde daha fazla rol aldığı bir ekonomi politikasına yönelmek durumunda kalmıştır.

1930-1939 dönemini Türkiye'nin ilk sanayileşme dönemi olarak nitelemek mümkündür. 1929 Bunalımı'nın olumsuz etkileriyle 1930-1939 döneminde ortalama büyüme hızı %6 seviyesinde kalmıştır. II. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileriyle 1940-1945 döneminde sanayileşme süreci yavaşlamış, ekonomi yıllık ortalama %6,6 küçülmüştür.

1946-1953 döneminde dışa kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı politikalar gevşetilmiş, tarım sektörüne dayalı hızlı bir büyüme yaşanmış, tarımın yıllık ortalama büyüme oranı %14,2; sanayinin %9,8 ve GSYH'nın yıllık ortalama büyüme hızı ise %11,5 olmuştur. Bu dönem, Türkiye ekonomisinin en hızlı büyüdüğü dönemdir. Ancak makroekonomik dengelerin bozulması ve ithalatın hızlı bir şekilde artmasıyla, dönem krizle sonuçlanmıştır.

Türkiye'de 1963 yılında başlayan beş yıllık kalkınma planlarının uygulanmasıyla liberal ekonomi politikaları yerini, devletin (kamunun) geniş ölçüde denetim önlemlerinin mevcut olduğu müdahaleci bir politikaya bırakmıştır. 1963-1977 döneminde GSYH %6 seviyesinde artmış, 1970'li yıllarla birlikte GSYH'daki değişimlerin dinamiği olan sanayinin büyümesi ile ithalat arasında yakın bir ilişki oluşmuştur. Çok kısıtlı döviz gelirlerine sahip olan Türkiye sanayisinin ihtiyaç duyduğu ara ve yatırım mallarını ithal edemeyince, üretim gerilemiş ve GSYH'da küçülmeler yaşanmıştır.

24 Ocak 1980 tarihinde alınan istikrar kararları ile ithal ikameci sanayileşme stratejisinden vazgeçilmiş; dışa açık, ihracata yönelik ve özel sektöre dayanan bir sanayileşme stratejisi benimsenmiştir. Bu dönemde, izlenen ekonomi politikaları sonucunda yüksek enflasyona rağmen, 1989 yılına kadar Türkiye ekonomisi ortalama %5 büyümüştür. 1989-2001 döneminde Türkiye ekonomisi istikrarsız bir şekilde, ortalama %3,2 seviyesinde büyümüştür. Bu dönemde, yaşanan finansal serbestlik GSYH dalgalanmalarını artırmıştır. 2002 sonrasında ise Türkiye ekonomisi ortalama %5'lik büyüme hızına yeniden kavuşmuştur.

3

Türkiye’de kişisel ve fonksiyonel gelir dağılımının temel özelliklerini sıralayabilme

Türkiye’de Gelir Dağılımı

Gelir dağılımı eşitsizliği Gini katsayılarına göre yorumlandığında, 1963’ten (0,55) 1968’e (0,56) kısmi bir kötüleşme olmuştur. Daha sonraki yıllarda ise sürekli bir iyileşme göstererek, Gini katsayısı 1987’de 0,43’e kadar düşmüştür. Ancak 1994 yılına gelindiğinde, ekonomide yaşanan krizin (Nisan 1994 Krizi) de etkisiyle gelir dağılımında ciddi bir bozulma meydana gelmiştir. 1987’de 0,43 olarak hesaplanan Gini katsayısı 1994’te 0,49’a yükselmiştir.

2002 yılı için hesaplanan Gini katsayısında ise tekrar 1987 yılı seviyesine olumlu bir dönüş söz konusudur. 2003 ve 2004 yıllarında sırasıyla 0,42 ve 0,40’a gerileyen Gini katsayısı, 2005 yılında 0,38’e düşerek son kırk yılın en iyi seviyesine ulaşmıştır. 2006 yılından itibaren aynı yöntemle hesaplanan Gini değerine baktığımızda, 2009 yılındaki bozulmanın dışında 2015 yılına kadar gelir eşitsizliğinde azalma trendi görülmektedir.

2016 yılından itibaren ise Gini değeri tekrar 0,40’ın üzerine çıkmış, gelir eşitsizliği artmaya başlamıştır. Gelirden en az pay alan %20’lik nüfus diliminin 2006 yılında %5,1 olan payı, 2017 yılında %6,3 seviyesine yükselmiştir.

Fonksiyonel dağılım açısından bakıldığında, günümüzde (2017) Türkiye’de gelirden en çok payı maaş ve ücret gelirlerinin aldığı, son yıllarda transfer gelirlerinin payının ise yükseldiği görülmektedir. Müteşebbis gelirlerinin payındaki azalmaya karşı, transfer gelirlerinin payının yüksekliği dikkat çekmektedir. Yerleşim yerlerine göre gelir dağılımı verilerine bakıldığında, gelir eşitsizliğinin en çok arttığı bölge İstanbul’dur. Akdeniz bölgesi, Gini katsayısının en yüksek olduğu ikinci bölgedir.

Türkiye'de Yoksulluk

Genel olarak Türkiye'de açlık sınırının altında kalan nüfusun oranı oldukça düşük seviyelerdedir. Kişi başına günlük harcaması, cari satın alma gücü paritesine göre, 1 doların altında kalan fert bulunmamaktadır. Satın alma gücü paritesine göre eşik 2,15 dolar olarak alındığında, yoksul fert oranı 2014 yılında %0,03 seviyesine kadar gerilemiştir. Ancak gıda ve gıda dışı harcamalar esas alındığında, 2009 yılında yoksulluk oranı %18,08 seviyesindedir. Dünya Bankasının belirlediği SGP'ye göre günlük 5,50 \$'lık gelir esas alındığında, 2002 yılında 20,7 milyon olan yoksul kişi sayısı, 2016 yılında 9,9 milyona gerilemiş; yoksulluk oranı da %31,8'den %7,8'e düşmüştür.

2006 yılında %18,6 olan göreceli yoksulluk oranı, 2017 yılında %13,5 seviyesine gerilemiştir. Bu oran, yaklaşık 10,6 milyon kişiye karşılık gelmektedir. Yoksulluk sınırını medyan gelirin %60'ı olarak aldığımızda ise bu oranlar yükselmekte, 2017 yılı için %20,1 değerini almaktadır.

Ülkemiz açısından eğitim seviyesi arttıkça, yoksulluk oranlarının düştüğü görülmektedir. Bir okul bitirmeyen ve okur-yazar olmayan kesimlerde yoksulluk oranının oldukça yüksek olduğu, her 4 kişiden birinin yoksul olduğu görülmektedir. Toplam nüfusun da önemli bir kesimini oluşturan lise altı eğitimliler için yoksulluk oranı %12 seviyesindedir.

Toplam nüfus içinde payı artan yükseköğrenim mezunları arasında da yoksulluk oranı %1,5 seviyesindedir. Ayrıca hanehalkı büyüklüğü arttıkça yoksulluk oranının arttığı dikkat çekmektedir.

Yoksulluk oranlarının Batı Marmara ve Akdeniz bölgelerinde yüksek olduğu görülmektedir. Doğu Marmara, Doğu Karadeniz ve Ege bölgeleri ise yoksulluğun görece düşük olduğu bölgelerdir.

1 Ülkenin reel GSYH’sındaki yüzde artış aşağıdaki büyüklüklerden hangisi ile ölçülür?

- A. Büyüme
- B. Kalkınma
- C. Deflatör
- D. GSMH
- E. Millî gelir

2 Günümüzde Türkiye’deki sektörlerin GSYH’dan aldıkları payların, küçükten büyüğe doğru sıralanışı aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Tarım, Sanayi, Hizmetler.
- B. Hizmetler, Tarım, Sanayi.
- C. Sanayi, Tarım, Hizmetler.
- D. Hizmetler, Sanayi, Tarım.
- E. Sanayi, Hizmetler, Tarım.

3 Türkiye ekonomisinde ekonomik büyümeyi hızlandırabilmek amacıyla, “planlı kalkınma stratejisi” hangi yılda uygulanmaya başlamıştır?

- A. 1929 B. 1963 C. 1980
- D. 1989 E. 2001

4 Türkiye’de 1923-2017 periyodunda büyüme hızının en yüksek olduğu dönem aşağıdakilerden hangisidir?

- A. 1923-1929 B. 1946-1953
- C. 1963-1977 D. 1980-1989
- E. 2002-2011

5 Gelir dağılımı eşitsizliği göstergelerinden biri olan “Lorenz eğrisi” ile ilgili ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- A. Toplumda gelir yüzde yüz eşit dağılıyorsa, Lorenz eğrisi mutlak eşitlik doğrusu olacaktır.
- B. Eğri, belirli bir dönemde ekonomide yaratılan gelirin yüzde olarak kişisel bölüşümünü gösterir.
- C. Gini katsayısı, eğri temel alınarak hesaplanır.
- D. Lorenz eğrisinin eğimi sabittir.
- E. Lorenz eğrisi mutlak eşitlik doğrusuna yaklaştıkça gelir dağılımı eşitsizliği azalır.

6 Türkiye’de fonksiyonel açıdan gelirden en çok pay alan gelir grubu aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Sermaye
- B. Müteşebbis gelirleri
- C. Maaş- ücret gelirleri
- D. Gayrimenkul gelirleri
- E. Menkul kıymet gelirleri

7 Bir ekonomide birinci %20’lik dilimin gelirden aldığı pay %6, beşinci dilimin %42 ise P80/P20 değeri aşağıdakilerden hangisidir?

- A. 4,0 B. 7,0 C. 9,0
- D. 14,3 E. 39,0

8 2017 yılı için Türkiye’de P80/P20 göstergesinin 7,4 olması aşağıdakilerden hangisini ifade eder?

- A. Gelirden en az pay alan %20’lik dilim ile en çok pay alan %20’lik dilim arasındaki fark 6,4 katıdır.
- B. Gelirden en az pay alan %20’lik dilimin payı %7,4’tür.
- C. Büyüme oranı %7,4’tür.
- D. Kişi başına GSYH %7,4 artmıştır.
- E. Gelirden en çok pay alan %20’lik dilimin payı %7,4 artmıştır.

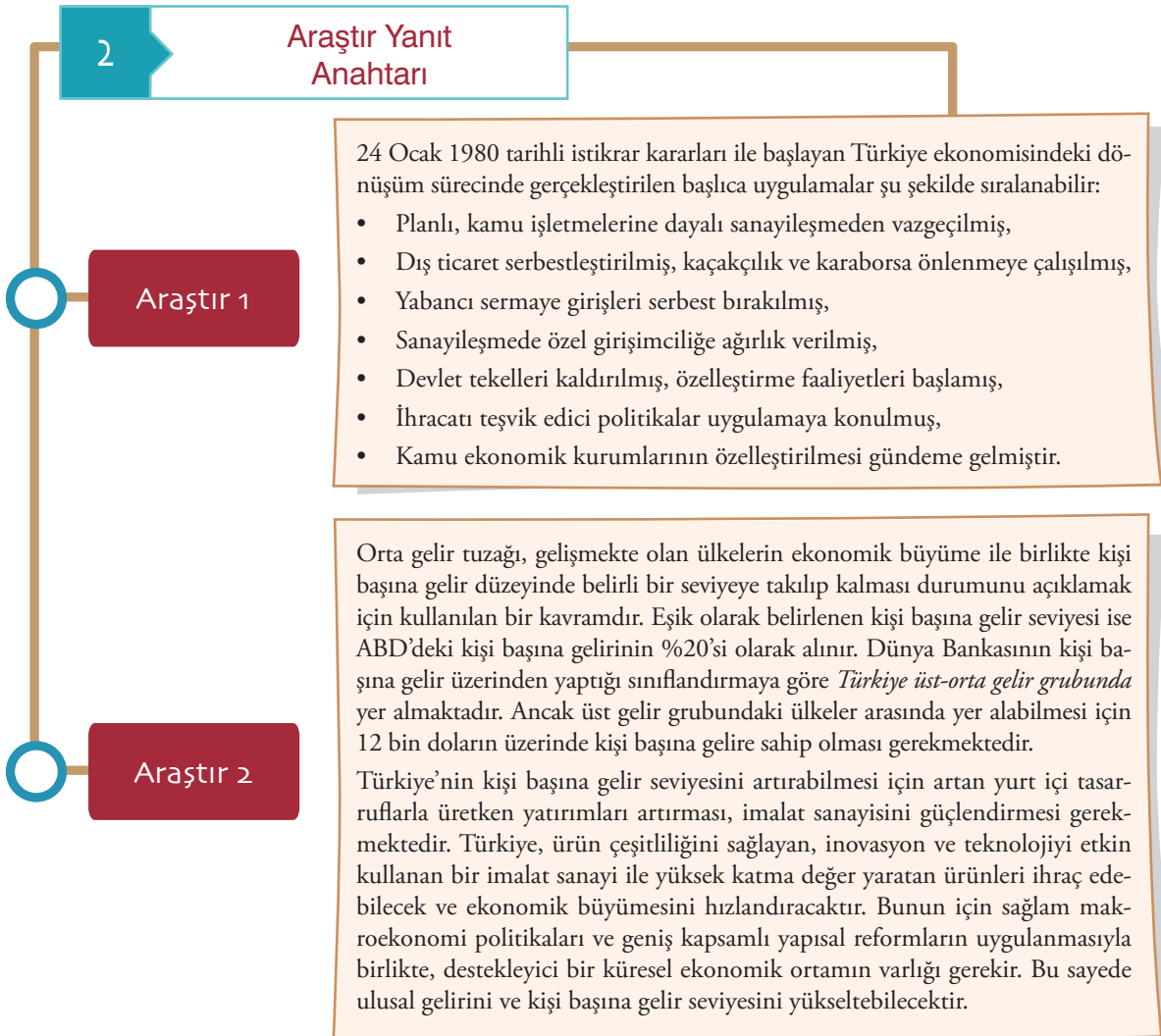
9 Dünya Bankasının kişi başına gelir üzerinden yaptığı sınıflandırmaya göre, Türkiye hangi gruptaki ülkeler arasında yer almaktadır?

- A. Düşük gelir grubu B. Yüksek gelir grubu
- C. Üst-orta gelir grubu D. Yükselen piyasalar
- E. Geçiş ekonomileri

10 Türkiye’deki yoksullukla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- A. İstanbul ve Akdeniz bölgelerinde yoksulluk yüksektir.
- B. 2006-2017 döneminde genel olarak yoksulluk oranı azalmıştır.
- C. Tarımdan geçinenler ihtiyaçlarını karşılayabildikleri için yoksulluktan sakınabilmektedirler.
- D. Hanehalkı büyüklüğü arttıkça, yoksulluk da artmaktadır.
- E. Eğitim seviyesi düştükçe yoksulluk daha da artmaktadır.

1. A	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Dönemler İtibarıyla GSYH ve Büyüme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. C	Yanıtınız yanlış ise “Fonksiyonel Gelir Dağılımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. A	Yanıtınız yanlış ise “GSYH’nın Sektörel Dağılımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. B	Yanıtınız yanlış ise “Kişisel Gelir Dağılımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. B	Yanıtınız yanlış ise “Planlı Kalkınma Dönemi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. A	Yanıtınız yanlış ise “Kişisel Gelir Dağılımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. B	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Dönemler İtibarıyla GSYH ve Büyüme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. C	Yanıtınız yanlış ise “Sektörel Gelişmeler ve Ekonomik Büyüme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. D	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Gelir Dağılımı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. C	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Yoksulluk” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

2

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 3

Gelir eşitsizliklerini azaltmakta birçok ülkede vergi sistemi etkin bir araç olarak kullanılmaktadır. Türkiye’de olduğu gibi toplam vergi gelirleri içinde dolaylı vergilerin (KDV, ÖTV, vb.) ağırlığı fazla ise bu durum gelir eşitsizliğini artırıcı etki yaratmaktadır. Çünkü dolaylı vergiler, gelir veya servet üzerinden değil de harcamalar üzerinden alınır. Gelir düzeyi yükseldikçe harcama eğilimi azalır, tasarruf eğilimi arttığı için, düşük gelirli birinin harcamasının gelirine oranı, yüksek gelirli birine göre daha fazla olacaktır. Bir başka ifadeyle, dolaylı vergiler nispi olarak düşük gelirliden daha çok vergi alınmasına yol açtığı için, gelir eşitsizliğini artırıcı etki yaratacaktır.

Araştır 4

Türkiye’de eğitim seviyesi arttıkça, yoksulluk oranları düşmektedir. Ülkemizde yoksullukla işsizlik arasında doğrusal yakın ilişki bulunmaktadır. Genel bir varsayım olarak eğitim seviyesi yükselen fertlerin, işsiz kalmayacağını böylece yoksulluktan da sakınabileceğini söyleyebiliriz. Ancak, yoksul bir ferdin daha yüksek eğitim seviyelerine ulaşabilmesi de oldukça güçtür.

İşsizlik ve eğitim durumu ilişkisini incelediğimizde ise ortaya farklı bir gerçek çıkmaktadır. Ülkemizde genel olarak eğitim seviyesi artmakla birlikte, eğitim seviyesinin artışı ile bu gruplardaki işsizlik oranlarının da yükselmeye başladığını görüyoruz. Bu nedenle yoksullukla mücadele politikası olarak; hem yoksulların daha yüksek eğitim seviyelerine ulaşabilmelerini sağlayacak politikalar hem de istihdamla ilişkili bir eğitim reformu beraber değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Boratav, K. (2015). **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**. 21. Basım. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çelik, A. (2004). “AB Ülkeleri ve Türkiye’de Gelir Eşitsizliği: Piyasa Dağılımı, Yeniden Dağılım”. Çalışma ve Toplum, s. 53-92.
- Çepni, E. (2010). **Ekonomik Göstergeler ve İstatistikler Rehberi**. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- DPT. (2007). **Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu**. Ankara: DPT.
- Eğilmez, M. (2018). **Değişim Sürecinde Türkiye**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eren, A. (2012). **Türkiye Ekonomisi**. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). **10. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)**.
- Karluk, S. R. (2014). **Türkiye Ekonomisi**. 13. Baskı. İstanbul: Beta.
- Kazgan, G. (2012). **Türkiye Ekonomisinde Krizler 1929-2009**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y. (2016). **Türkiye Ekonomisi**. 25. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2016). **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**. 6. Baskı. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2018) Yeni Ekonomi Programı (Orta Vadeli Program) 2019-2021
- Şahin, H. (2012). **Türkiye Ekonomisi**. 12. Basım. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şenses, F. (1991). **Türkiye’de Gelir Dağılımı, Gelirin Yeniden Dağıtımı ve İşgücü Piyasaları**. İstanbul: Türkiye Sosyal, Ekonomik, Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları, No:18. s.51-80.
- Şenses, F. (2009). **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TÜİK. (2008). **Tüketim Harcamaları, Yoksulluk ve Gelir Dağılımı**. Ankara: TÜİK Yayınları.
- Tonus, Ö. (2015). **Temel Göstergelerle Türkiye Ekonomisi**. Bursa: Ekin Yayınevi.

İnternet Kaynakları

- TCMB. (2018). <http://evds.tcmb.gov.tr>
- TÜİK. (2018). <http://www.tuik.gov.tr>
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018). <http://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler>
- OECD. (2018). Income inequality (indicator). doi: 10.1787/459aa7f1-en (Erişim 16 Kasım 2018)
- IMF. (2018). World Economic Outlook Database. <https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases#sort=%40imfdate%20descending> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- World Bank. (2018). Poverty&Equity Brief. <http://povertydata.worldbank.org/poverty/country/TUR> (Erişim 18.09.2018)

Bölüm 3

Kamu Ekonomisinde Gelişmeler

öğrenme çıktıları

1 Kamu Ekonomisi ve Türkiye’de Kamu Ekonomisinin Gelişimi
1 Kamu ekonomisi ve Türkiye’de kamu ekonomisinin gelişimini değerlendirebilme

3 Türkiye Bütçesinin Gelişimi
3 Türkiye bütçesinin gelişimini açıklayabilme

5 Türkiye’de Özelleştirme
5 Türkiye’de özelleştirmenin amaçlarını tanımlayabilme

2 Türkiye’de Kamu Harcamaları ve Kamu Gelirleri
2 Türkiye’de kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin gelişimini açıklayabilme

4 Türkiye’de İç Borçlanma ve Borç Yönetimi
4 Türkiye’de iç borçlanma ve borç yönetimi ile ilgili gelişmeleri açıklayabilme

6 Türkiye’de Mahalli İdareler
6 Türkiye’de mahalli idareler bütçelerindeki gelişmeleri açıklayabilme

Anahtar Sözcükler: • Kamu Kesimi • Kamu Harcamaları • Kamu Gelirleri • Vergi Yüğü • İç Borçlanma • Kamu Kesimi Borçlanma Gereğı • Özelleştirme • Mahalli İdare Bütçeleri

GİRİŞ

Kamu ekonomisi, ekonominin bir alt dalıdır ve devletin ekonomi içindeki temsil ettiği pay ile ölçülür. Kamu ekonomisi, devletin harcamaları, gelirleri ve borçları ile ilgili uygulamaların nedenleri, sonuçları ve etkilerini incelemektedir. Bir ülkede uygulanan vergiler kimlerden ve ne oranda alınmaktadır? Yapılan harcamalar hangi kesim ve gruplara yöneliktir? Kamu harcamalarının ve gelirlerinin gelir dağılımı ve ekonomik istikrar üzerindeki etkileri nelerdir? Önemli bir diğer nokta ise toplumda üretilen mal ve hizmetlerin hangi kısmı hangi oranda ve hangi kesim tarafından üretilmektedir? Özel kesim dışında kalan ve kamu kesimi tarafından üretilen mal ve hizmetlerin tamamı kamu ekonomisinin konusunu oluşturmaktadır. Bu bölümde Türkiye’de devlet (kamu) bütçesindeki gelişmeler, kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG), borç yönetimi ve iç borçlar (dış borçlar 8’inci Bölümde ele alınmıştır), özelleştirme ve mahalli idarelerin bütçeleri gibi kamu ekonomisi ile ilgili bazı başlıklar incelenmiştir.

KAMU EKONOMİSİ VE TÜRKİYE’DEKİ GELİŞİMİ

Kamu ekonomisi, yukarıda ifade edildiği gibi, devletin harcamaları, gelirleri ve borçları ile ilgili uygulamaların nedenleri, sonuçları ve etkilerini inceler. Kamu kesiminin büyüklüğü ve ölçülmesi kamu ekonomisinin analizi açısından önemlidir. Kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla’ya (GSYH’ya) oranları, kamu kesiminin büyüklüğünü ölçmede kullanılan ölçütlerden biridir. Kamu kesimi, genellikle tam kamusal mal ve hizmetler ile yarı kamusal mal ve hizmetler üretmenin yanında özel mal ve hizmet de üretmektedir. Tam ve yarı kamusal mal ve hizmetlerin üretimini üstlenen kamu kesimi bunları piyasa fiyatlarından satma olanağı genellikle olmadığından, finansmanını tamamen veya kısmen vergi ve benzeri gelirlerle karşılamaktadır. Kamu kesiminin büyüklüğünü *dar anlamda* merkezî yönetim bütçesi içinde görebiliriz. *Geniş anlamda* kamu kesimi ise yerel yönetimleri (mahalli idareleri), kamu iktisadi teşebbüsleri, fonları, düzenleyici ve denetleyici kurumları, sosyal güvenlik kuruluşları ve döner sermayeli kuruluşlarını da kapsamaktadır.

Kamu Kesiminin Büyüklüğü

Kamu kesiminin millî hasıladan aldığı pay dünyada ve Türkiye’de yıllar itibarıyla büyük değişiklikler göstermiş ve tartışma konusu olmuştur. Genel olarak bakıldığında, Cumhuriyet’in ilanından günümüze kamu kesiminin ekonomideki büyüklüğü artmıştır. Kamu kesiminin büyüklüğü ülkelerin siyasal sistemlerinin de belirleyicisi olmaktadır. Devletin millî hasıladan aldığı payın küçültülmesinin gerekli olduğu argümanı, son yıllarda ekonomik etkinlik açısından daha fazla önerilmektedir. Aşağıdaki tablolarda (Tablo 3.1 ve 3.2’de) kamu gelirlerinin ve kamu harcamalarının payları karşılaştırmalı olarak verilmektedir. 2013-2016 döneminde kamu gelirlerinin GSYH içindeki payına bakıldığında, ülkeler bazında büyük değişiklikler gözükmemektedir. Sosyal harcamaların yüksek olduğu İngiltere’de kamu gelirlerinin GSYH içindeki payı diğer ülkelerden ve dünya ortalamasından yüksek iken, Brezilya kamu gelirlerinin görece büyüklüğünde en sondadır. Bir ülkenin vatandaşlarına sağladıkları hizmetlere ve kamu kesiminin ekonomideki aldığı *paya göre bu oranlar değişmektedir*. Sosyal yardımlar ve harcamalar, daha az kamu geliri toplayan ülkelerde doğal olarak daha düşük olacaktır. Seçilmiş bazı ülkelerde kamu gelirlerinin GSYH’ya oranlarının yer aldığı Tablo 3.1’de, dünya ortalaması ilgili dönemde (2013-2016) %23,3 ile %24,7 arasında değişmektedir. Türkiye dünya ortalamasının *üzerinde* yer alırken, sosyal devletin ağırlığının olduğu AB üyesi ülkelerden İngiltere ve Yunanistan’da bu oranlar *çok daha yüksektir*. ABD ve Brezilya’da ise kamu gelirlerinin GSYH’ya oranı %20’ler civarındadır.

✓ Tam Kamusal Mal / Hizmet

Bireylerden herhangi birisinin tüketimi nedeniyle, diğerlerinin aynı malı tüketme olanağında herhangi bir azalışın olmadığı, birlikte ve eşit biçimde tüketilen mal ve hizmetlerdir.

✓ Yarı Kamusal Mal / Hizmet

Tüketimleri sonucu topluma yoğun dışsal faydalar sağlarken, kişilere de ayrıca özel fayda sağlayan mal ve hizmetlerdir.

Tablo 3.1 2013-2016 döneminde kamu gelirlerinin GSYH'ya oranı (%)

Yıllar	Türkiye	İngiltere	ABD	Rusya	Brezilya	Yunanistan	Dünya
2013	31,3	35,5	19,3	26,5	18,9	47,5	23,3
2014	31,0	34,5	19,3	27,1	19,2	45,2	24,1
2015	32,4	34,9	19,2	24,4	19,8	46,7	24,0
2016	33,1	35,4	18,7	24,2	20,2	48,7	24,7

Kaynak: Dünya Bankası, <http://databank.worldbank.org> Revenue, excluding grants (% of GDP) (Erişim 14.11.2018)

Kamu harcamaları açısından Tablo 3.2'ye baktığımızda, daha yüksek oranlarla benzer bir durum ortaya çıkmaktadır. AB üyesi İngiltere ve Yunanistan'da, kamu harcamalarının GSYH içindeki payı oldukça yüksektir. Yunanistan'da bu pay 2009 yılında %50'nin üzerine çıkmıştır. Kamu kesiminin verimliliğinin özel kesime göre düşük olduğu düşünüldüğünde, yüksek kamu harcama oranlarının ekonomik sorunlara yol açması kaçınılmazdır. Kamu harcamalarının oranının çok yüksek olması ekonomik sorunlara yol açarken, çok düşük olması durumunda da toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetler yeterince karşılanamayacaktır. Bu noktada, kamu harcamaları açısından optimal (en uygun) oranın sağlanması önemlidir. Toplumun kamudan talep ettiği mal ve hizmetleri karşılayan harcama oranı optimal ölçüt olmalıdır.

Tablo 3.2 2013-2016 döneminde kamu harcamalarının GSYH'ya oranı (%)

Yıllar	Türkiye	İngiltere	ABD	İspanya	Şili	Yunanistan	Japonya
2013	34,5	43,9	38,5	45,6	22,9	62,2	40,8
2014	33,7	43,0	37,8	44,8	23,8	50,2	40,3
2015	33,1	42,2	37,4	43,7	25,2	53,5	39,4
2016	34,1	41,3	37,6	42,2	25,4	49,1	39,0

Kaynak: OECD, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=SNA_TABLE1 General government spending (Erişim: 04.01.2019); TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> Genel Devlet Ana Bileşenleri (Erişim 04.01.2019)

Kamu harcamaları ile kamu gelirleri arasındaki oluşan fark, kamu harcamalarının daha yüksek olması şeklinde geliştiğinde, kamu açığı oluşacaktır. Bu açık ise borçlanma yoluyla karşılanmaktadır. Yukarıda incelediğimiz ülkeler açısından merkezi hükümet borçlarının GSYH'ya oranına (Tablo 3.3) baktığımızda, bu oranların artma eğiliminde olduğu gözlenmektedir. **Türkiye kamu ekonomisindeki borçlanma açısından istikrarlı bir çizgiye sahiptir.** Yunanistan borçlarının GSYH oranı %100'lerin çok üzerinde gerçekleşmiştir. Böyle bir ekonominin uzun süre sürdürülebilir olması mümkün değildir. Alınan borçlar başlangıçta, çeşitli kamusal mal ve hizmetlerin sağlanmasında kullanılırken, borçların hızlı büyümesi ile yeni

Kamu Açığı

Toplam kamu harcamalarının toplam kamu gelirlerini aşan kısmıdır.

Merkezi yönetim, genel ve katma bütçeli idareleri ifade eder ve merkezi hükümet kavramı olarak da ifade edilebilir.

borçlanmalar, faiz ödemeleri ile borç taksitlerini ödemede kullanılmaktadır. Bu ise ekonominin ihtiyaç duyduğu yatırımların ve üretimlerin yapılamaması anlamına gelmektedir. **Giderek artan borç taksitleri ve faiz ödemeleri ülke ekonomilerini kısır döngü içine sokmaktadır.** 2008 krizinden sonraki dönemde, ülkelerin büyük bölümünde borç oranları aşırı yükselmiştir. Ancak, Japonya'nın borç oranı %200'ler düzeyinde olmakla birlikte, sürdürülebilirlik sorunu yaşamamaktadır. Rusya son dönemde borç oranı açısından dünyanın en düşük oranına sahiptir. **Türkiye de merkezi hükümet borçlarının GSYH'ya oranı açısından düşük ülkeler grubundadır.**

Tablo 3.3 2014-2017 döneminde merkezî hükümet borçlarının GSYH'ya oranı (%)

Yıllar	Türkiye	İngiltere	ABD	Japonya	Rusya	Yunanistan
2014	27,4	111,6	103,2	221,8	17,9	181,0
2015	32,8	112,2	105,3	223,4	17,9	183,6
2016	32,1	121,0	107,2	221,5	18,5	187,9
2017	30,7	118,3	105,6	240,3	17,4	191,1

Kaynak: OECD, Government at a Glance, <https://stats.oecd.org/> (Erişim 14.11.2018)

Öğrenme Çıktısı

1 Kamu ekonomisi ve Türkiye’de kamu ekonomisinin gelişimini değerlendirebilme

Araştır 1

Türkiye’de ve dünyada kamu kesimi ve kamu kesiminin büyüklüğü nasıl ölçülmektedir?

İlişkilendir

Kamu kesiminin büyüklüğünü, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bakımından karşılaştırınız.

Anlat/Paylaş

Kamu kesiminin büyüklüğünü ülkelere göre karşılaştırmadaki zorluklar nelerdir?

TÜRKİYE’DE KAMU HARCAMALARI VE KAMU GELİRLERİ

Türkiye’de Kamu Harcamaları

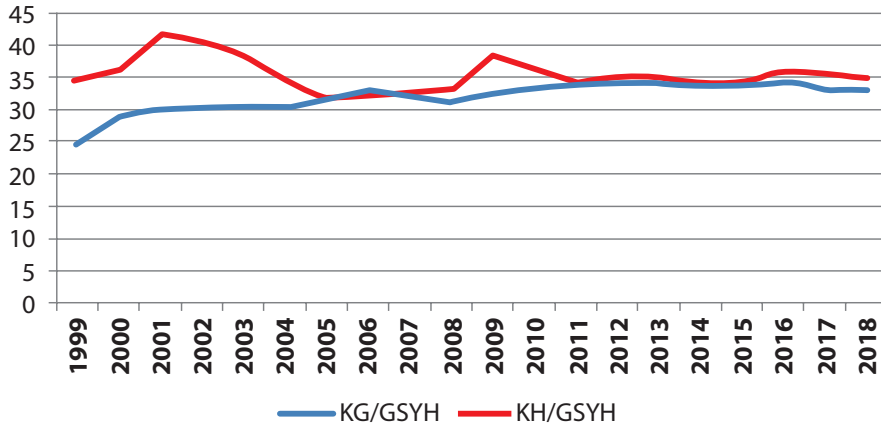
Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze kadar olan süreçte, kamu harcamalarının GSYH’ya oranında genel eğilim, tüm dünyada olduğu gibi, artış yönündedir. Şekil 3.1’de, 1999-2018 döneminde, kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin GSYH’ya oranı gösterilmiştir. **Kamu harcamaları ile kamu gelirleri arasındaki fark, 1999-2004 döneminde oldukça yüksektir.** 2001’in ortasından itibaren uygulanan ekonomik istikrar politikaları ile harcama ve gelir arasındaki fark belirgin olarak azalmıştır. **2008’de başlayan küresel mali krizin etkileri ile 2008-2010 döneminde, kamu harcamaları ile gelirleri arasındaki fark açılmış fakat daha sonra tekrar düşmüştür.** Şekil 3.1’de kamu harcamaları “KH”, kamu gelirleri ise “KG” ile gösterilmiştir.

Kamu harcamaları ile kamu gelirlerinin gelişimi için Cumhuriyet dönemindeki gelişmelere kısaca göz attığımızda, 1930’lu yıllarda devletçi sanayileşme politikaları neticesinde kamu harcamaları hızla artmıştır. **1939-1945 döneminde (II. Dünya Savaşı döneminde) kamu harcamalarının GSYH’ya oranı giderek düşmüştür.** Dolayısıyla devletçi politikaların uygulandığı 1930’lu yıllar ile II. Dünya Savaşı döneminde kamu harcamalarında ani dalgalanmalar mevcuttur. **Savaştan sonraki dönemde kamu harcamalarının GSYH’ya oranında tekrar bir artış trendi söz konusudur.**

1950’li yıllarda ise ciddi dalgalanmalar olmamıştır. Bu dönemde, kamu gelirleri de harcamalarla benzer bir seyir izlemiştir. **1970’lerin ilk yıllarına kadar bütçe denkliliği genel olarak önemsenirken,** bu tarihlerden sonra belirgin bir şekilde açık **veren bütçeler söz konusudur.** 1990’lı yıllar, kamu harcamaları ve kamu gelirleri arasındaki farkın iyice açıldığı yıllardır. **Kriz yılı olan 2001’de ise kamu harcamaları ile gelirleri arasındaki fark maksimum (en yüksek) seviyeye ulaşmıştır.** 2001 krizi sonrasında uygulanan istikrar programı (Güçlü

Ekonomiye Geçiş Programı) sonrasında bu açık oranlarında büyük düşüş sağlanmıştır. 1990'ların ortasından 2000'lerin başlarına kadar kamu harcamalarının GSYH'ya oranı ile kamu giderlerinin GSYH'ya oranı arasındaki fark %10'ların üzerinde seyretmiştir. Bu fark 2011 yılında %1,36'ya kadar düşerken, 2018 yılında %2'nin biraz üzerindedir.

Şekil 3.1 Türkiye'de genel yönetim kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin gelişimi (1999-2018)

Kaynak: <http://www.bumko.gov.tr/TR,184/genel-yonetim-butce-dengesi.html> (Erişim 06.01.2019)

Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması ve Türkiye'deki Durum

Kamu harcamalarının sınıflandırılması devlet hizmetlerinin yapısını, biçimini ve ekonomik kaynakların kullanımını belirlemek açısından önemlidir. Bu amaçla kamu harcamaları *idari (kurumsal)*, *işlevsel (fonksiyonel)* ve *ekonomik* sınıflandırmalara tabi tutulur. **Türkiye'de kamu harcamalarında 1950'lere kadar sadece idari sınıflandırma yapılmıştır.** Bu tarihten sonra ekonomik sınıflandırma mevcuttur. *5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu*'na göre, Türkiye'de idari sınıflandırmada **genel bütçe, özel bütçe ve düzenleyici denetleyici kurum bütçelerinden oluşan bir sınıflama mevcuttur.** İdari sınıflama ekonomik analizlere uygun bir sınıflama değildir. Bu sınıflama harcamayı yapan yönetim birimlerini esas almaktadır. Kurumların yerine getirdikleri görevlere göre göre düzenlenmiş fonksiyonel (işlevsel) sınıflama ise ekonomik kaynakların kullanımını belirlemek açısından daha belirleyici olmaktadır. Harcamalarla ulaşmak istenen hedefler birleştirilmektedir. **Fonksiyonel sınıflandırmada savunma, sağlık, eğitim gibi hizmetler, o hizmetleri hangi kurum/ kuruluşların yaptığı dikkate alınmaksızın, harcamaların hangi amaçları gerçekleştirdiğine bakılır.**

Tablo 3.4'te, fonksiyonel sınıflandırmaya göre, *Türkiye'de üretilen kamu mal ve hizmetlerinin dağılımı, kamu bütçesi içindeki aldığı paylara göre verilmektedir.* **Genel kamu hizmetleri bütçeden en yüksek payı almakla birlikte, oransal olarak düşme eğilimi göstermektedir.** *Eğitim hizmetlerinin bütçe içindeki payı artış trendi gösterirken, savunma hizmetlerinin bütçeden aldığı pay yıllar itibarıyla düşme eğilimine sahiptir.* **Sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetlerinin kamu harcamalarından aldığı pay, 2010-2018 döneminde, bütçenin beşte birinden biraz fazla olup, bu pay artma eğilimindedir.**

Tablo 3.4 2010-2018 döneminde fonksiyonel sınıflandırmaya göre kamu harcamalarının merkezi yönetim bütçesindeki payı (%)

	2010	2014	2015	2016	2017	2018(1)
Genel Kamu Hizmetleri	30,4	28,0	28,0	25,3	25,2	28,2
Savunma Hizmetleri	5,1	4,7	4,5	4,5	4,5	4,7
Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri	6,4	7,5	7,7	8,0	7,9	7,7
Ekonomik İşler ve Hizmetler	14,0	13,9	14,5	13,3	13,4	12,8
Çevre Koruma Hizmetleri	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
İskân ve Toplum Refahı Hizmetleri	2,2	1,3	1,2	1,0	1,3	0,9
Sağlık Hizmetleri	5,5	4,8	4,9	4,9	5,2	5,3
Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri	1,8	2,3	2,2	2,0	2,0	1,7
Eğitim Hizmetleri	14,1	16,9	17,2	17,8	16,8	16,3
Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri	20,3	20,5	19,8	22,5	23,5	21,6
TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(1) Bütçe tahmini.

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2019 Yılı Bütçe Gerekçesi, s. 10.

Kamu harcamalarının ekonomik bakımdan sınıflanması, devlet hizmetlerinin ekonomik faaliyet düzeyi üzerindeki etkilerini ölçmeye yardımcı olur. Ekonomik sınıflandırma ile ilgili olarak Türkiye’de 5018 sayılı *Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu* ile bütçede kamu harcamalarının sınıflandırılması yeniden yapılandırılmıştır. **Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile performans esaslı bütçelemeye geçilmiş ve bütçedeki sınıflandırma sistemi de yeniden yapılandırılmıştır.** Yeni ekonomik sınıflandırma, uluslararası karşılaştırmalara imkân vermesi ve gelişmiş ülkelerle aynı yöntemleri kullanması bakımından oldukça işlevseldir.

2006 yılından itibaren başlayan yeni bütçe ve sınıflandırma sistemine göre kamu harcamalarına baktığımızda (Tablo 3.5), *personel harcamalarının* payı %25’ler civarında seyretmektedir. **Faiz giderleri düşüş eğilimindedir (2017’de %8,4).** *Sosyal güvenlik harcamaları devlet primi payı* %4 civarında bir dengeye oturmuştur. Kamu personelinin sağlık hizmetlerinin Sosyal Güvenlik Kurumuna devri ve genel sağlık sigortası uygulamasının da etkisiyle Merkezî Yönetim Bütçesindeki sağlık harcamaları azalırken, sosyal güvenlik harcamalarında artışlar olmuştur. **Cari transferler ise bütçenin en büyük harcama kalemi olmuştur (2017’de yaklaşık %40).**

Tablo 3.5 2010-2018 döneminde ekonomik sınıflandırmaya göre kamu harcamalarının merkezî yönetim bütçesindeki payı (%)

Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri (Harcamaları)	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Personel Giderleri	21,2	24,6	24,7	25,5	23,9	24,0
Sosyal Güvenlik Kurumları Devlet Primi	3,8	4,2	4,2	4,2	4,0	4,0
Mal ve Hizmet Alımları	9,9	9,1	9,0	9,3	9,4	8,7
Faiz Giderleri	16,4	11,1	10,5	8,6	8,4	9,4
Cari Transferler	34,6	36,2	36,1	38,5	39,9	39,3
Sermaye Giderleri	8,8	10,7	11,3	10,3	10,5	9,0
Sermaye Transferleri	2,3	1,7	2,1	1,5	2,0	2,0
Borç Verme	3,2	2,4	2,2	2,2	2,0	2,7
TOPLAM	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2019 Yılı Bütçe Gerekçesi, s. 12.

Türkiye’de Kamu Gelirleri

Kamu bütçesinde harcamaların finansmanında kullanılan kamu gelirlerinin en önemlisi **vergi gelirleri**-dir. Bunun dışındaki gelirler ise vergi dışı normal gelirler, özel gelirler ve fon gelirleri, diğer gelirler ve katma bütçe gelirleri olarak sınıflandırılmaktadır. Saydığımız bu gelirler, *dar anlamda kamu gelirlerini* oluşturur.

Geniş anlamda kamu gelirleri ise dar anlamda kamu gelirlerine ek olarak merkezî yönetim, il özel idareleri, belediyeler ve sosyal güvenlik kuruluşlarının gelirlerinden oluşur. Kamu gelirleri kapsamında merkezî yönetim bütçe gelirlerine baktığımızda, gelirlerin *vergi gelirleri* ve *vergi dışı (diğer) gelirler* ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Vergi gelirlerine ilerde detaylı olarak değineceğiz, bu nedenle vergi dışı gelirlere bakalım.

Vergi dışı (diğer) gelirler; teşebbüs ve mülkiyet gelirleri, faiz, pay, ceza gelirleri ve sermaye gelirlerinden oluşur.

Merkezî yönetim bütçe gelirlerinin GSYH’ya oranı, Tablo 3.6’da görüldüğü gibi, 2000 yılında %22,9 iken, bu oranın 2018 yılında %20 olacağı tahmin edilmektedir. Vergi gelirlerinin GSYH’ya oranı ise 2000 yılında %17,7 iken, 2017 yılında bu oran %17,4 düzeyine inmiştir. 2018 yılında bazı vergilerde yapılan indirimlerinde etkisiyle söz konusu oranın %16,9 düzeyinde gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Vergi dışı kamu gelirlerinin GSYH’ya oranı ise 2010 yılında %3,9 olmuştur. 2000-2018 döneminde vergi ve vergi dışı gelirlerin kamu gelirleri içindeki payına baktığımızda, vergi gelirlerinin toplam kamu gelirleri içindeki nispi öneminin azda olsa artmış olduğunu görmekteyiz. Kamu gelirlerinin daha çok vergilere dayanması kamu kesiminde hesap verme sorumluluğunun ve şeffaflığın gelişmesine katkıda bulunur.

Tablo 3.6 2000-2018 döneminde merkezî yönetim bütçe gelirlerinin GSYH’ya oranı (%)

	2000	2002	2004	2005	2010	2015	2016	2017	2018 ⁽¹⁾
Gelirler	22,9	22,1	21,3	22,7	21,9	20,9	21,2	20,3	20,0
Vergi Gelirleri	17,7	16,8	17,4	17,8	18,2	17,4	17,6	17,3	16,9
Vergi Dışı Gelirler	5,2	5,3	4,9	3,9	3,8	3,2	3,6	3,0	3,2

(1) Gerçekleşme tahmini

Kaynak: Maliye Bakanlığı, 2012 Yılı Bütçe Gerekçesi, s. 5; Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2019 Yılı Bütçe Gerekçesi, s. 8.

Kamu gelirlerinin GSYH oranı dışında merkezî yönetim bütçesindeki payları, bize Türkiye’de vergi yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Kamu gelirlerinin merkezî yönetim bütçesindeki paylarına baktığımızda, *gelir vergisinin payı 1980 yılında %50’nin üzerinde iken, bu pay istikrarlı biçimde düşmüş ve 2017 yılında %22,8 değerini almıştır. Gelir vergileri* dolaysız vergilerin en önemli bölümünü oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, **Türk vergi sisteminde dolaysız vergilerin payı düşerken, dolaylı vergilerin payı artmıştır.** Bu, bizi gelir dağılımı tartışmalarına götürecektir. Dolaysız vergilerin vergi gelirleri içindeki payının giderek azalması, gelir dağılımını olumsuz etkilemektedir.

✓ Cari harcamalar

Yatırım harcamaları dışında kalan, ağırlıklı olarak personel harcamaları ile yönetim giderlerinden oluşan harcamalardır.

✓ Transfer harcamaları

Emekli ve muhtaçlara yapılan ödemeler ile tarım kesimine yönelik destekleme alım ödemeleri, öğrencilere yapılan aktarımlar gibi transferleri ifade eder.

✓ Fon

Belirli bir amacın veya birbirine yakın amaçlar grubunun gerçekleştirilmesi için belirli kaynakların toplandığı ve harcanıldığı, bütçe içi veya bütünüyle bütçe dışı kamusal nitelikli özel bir hesaptır.

Tablo 3.7'ye baktığımızda, dolaylı vergi olarak kabul edilen mal ve hizmet vergilerinin toplam merkezî yönetim bütçesi gelirleri içindeki payı 1980 yılında %22,6 oranından 2017 yılında %44,4 oranına kadar yükselmiştir. *Fonlar* ise 1990'lı yıllarda hızlı yükseliş göstermiştir. **Fonların bütçenin birliği, şeffaflığı ve genelliği ilkelerine verdiği önemli zararlar nedeniyle 2000'li yıllardan itibaren fonların sayısı hızla azaltılmıştır.** *Dış ticaret vergileri* ise söz konusu dönemde istikrarlı bir çizgi izlemiştir. **Devletin dolaylı vergilere yönelmesinin en önemli nedenleri arasında bu vergilere karşı tepkinin düşük olması ile vergi maliyetinin düşük olması ilk sıralarda gelmektedir.**

Tablo 3.7 1980-2017 döneminde kamu gelirlerinin merkezî yönetim bütçesindeki payları (%)

	1980	1990	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Gelir Vergileri	50,8	42,1	31,6	21,6	23,0	21,9	21,6	22,0	22,8
Servet Vergileri	0,8	0,7	1,0	1,6	1,9	1,7	1,8	1,7	1,6
Mal ve Hizmet Vergileri	22,6	24,8	34,2	42,7	43,5	43,5	44,9	44,5	44,4
Dış Ticaret Vergileri	8,0	14,6	12,9	13,0	16,5	15,0	15,5	13,9	15,8
Vergi Dışı Gelirler	15,5	7,7	10,5	18,2	10,8	13,3	11,7	13,5	10,9
Özel Gelir ve Fonlar	1,2	8,9	8,9	1,3	0,7	0,5	0,5	0,5	0,7
Katma Bütçe	1,1	1,2	0,9	1,5	3,5	4,0	4,0	3,9	3,7
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

Tablo 3.8 kamu gelir türlerini daha ayrıntılı bir şekilde göstermektedir. Vergi gelirleri ve vergi dışı gelirlerin toplam kamu gelirlerine oranları sunulmuştur. Vergi gelirlerinin toplam gelirlere oranı 2011'de %88,7 iken, 2017 yılında %88,9'a yükselmiştir. **Vergi gelirleri içinde en yüksek pay dâhilde alınan mal ve hizmet vergilerinden oluşmaktadır.** Bunlar içinde en yüksek payı özel tüketim vergisi oluşturmaktadır. *İthalde alınan KDV, uluslararası ticaret ve muamelelerden alınan vergilerin altında yer alır.* Dâhilde alınan KDV'nin toplam kamu gelirlerine oranı 2011'de %15,1 ve 2017'de %15,8 olarak gerçekleşmiştir. Motorlu taşıtlar üzerinden alınan vergiler ise toplam vergilerin %1,6 ile %2'si arasında değişmekte ve merkezî yönetim bütçesi de önemli bir yer tutmamaktadır. Öte yandan motorlu taşıtlar üzerinden ise yüksek oranda ÖTV alınmaktadır. Gelir üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirlerine oranı %25 seviyesinde iken, tüketim üzerinden alınan temel vergilerin oranı %50 düzeyindedir.

Tablo 3.8 2011-2017 döneminde kamu gelir türlerinin toplam gelirlere oranı (%)

	2011	2013	2015	2016	2017
Merkezî Yönetim Bütçesi Gelir Kalemleri (I+II+III+IV+V+VI)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
I- Vergi Gelirleri (1+2+3+4+5+6)	88,7	87,2	88,2	86,5	88,9
1. Gelir ve Kazanç Üzerinden Alınan Vergiler	25,9	23,9	24,6	25,1	25,9
a) Gelir Vergisi	16,4	16,2	17,4	17,1	17,3
b) Kurumlar Vergisi	9,4	7,7	7,3	8,0	8,6
2. Mülkiyet Üzerinden Alınan Vergiler	2,0	1,9	1,9	1,8	1,7
a) Veraset ve İntikal Vergisi	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
b) Motorlu Taşıtlar Vergisi	2,0	1,8	1,8	1,7	1,6
3. Dâhilde Alınan Mal ve Hizmet Vergileri	38,7	38,9	39,5	39,4	39,3
a) Dâhilde Alınan Katma Değer Vergisi	15,1	15,0	15,6	15,7	15,8
b) Özel Tüketim Vergisi	20,7	21,1	21,0	20,7	20,7
c) Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi	1,4	1,5	1,8	1,9	2,0
d) Şans Oyunları Vergisi	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1
e) Özel İletişim Vergisi	1,4	1,1	0,9	0,9	0,6
4. Uluslararası Ticaret ve Muamelelerden Alınan Vergiler	17,2	16,8	16,4	14,8	16,8
5. Damga Vergisi	2,1	2,3	2,4	2,3	2,4
6. Harçlar	2,7	3,2	3,4	3,1	2,9
II- Teşebbüs ve Mülkiyet Geliri	2,9	3,5	3,9	4,1	2,9
III- Alınan Bağışlar ve Yardımlar ile Özel Gelirler	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2
IV- Faizler, Paylar ve Cezalar	7,1	6,5	5,9	6,7	5,9
V- Sermaye Gelirleri	0,8	2,5	1,6	2,2	1,7
VI- Alacaklardan Tahsilat	0,1	0,1	0,2	0,3	0,3

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2019 Yılı Bütçe Gerekçesi, s. 19.

Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi, Katma Değer Vergisi (KDV) ve Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) vergi sisteminin dört temel ayağını oluşturmaktadır. 2017 yılında söz konusu dört vergi kalemi toplam merkezî yönetim bütçesi gelirlerinin yaklaşık %63'üne denk gelmektedir. Kişisel gelir vergisi artan oranlı tarife tabi iken, harcamalar üzerinden alınan vergiler ise sabit oranlı tarife göre alınmaktadır. Kişisel gelir vergisi hem artan oranlı olma hem de gelir üzerinden alınma özellikleri nedeniyle gelire karşı esnek bir vergidir. **Kişisel gelir vergisi, gelir adaletini sağlamada daha etkin bir vergidir.**

KDV ve ÖTV ise gerek harcamalar üzerinden alınması gerekse sabit oranlı olması nedeniyle **esnekliği düşük vergilerdir**. Ekonomik etkinlik açısından ise harcamalar üzerinden alınan vergiler daha avantajlıdır. Çünkü harcamalar üzerinden alınan vergiler, artan oranlı olmadığı ve üretim üzerine değil tüketim üzerine konuldukları için tasarrufları negatif yönde etkilemezler ve hatta sermaye birikimine olumlu katkıda bulunurlar. Ayrıca, yatırım kararları üzerinde harcamalar üzerinden alınan vergilerinin etkisi objektif ve tarafsızdır. **Türkiye'de dolaylı vergilerin dolaysız vergiler aleyhine gelişmesi, hükümetler nezdinde ekonomik etkinliğin, gelir dağılımından daha öncelikli olduğunu gösterir.**

Ülkemizdeki detaylı vergi istatistiklerine Hazine ve Maliye Bakanlığı Gelir İdaresi Başkanlığının internet sitesindeki (<http://www.gib.gov.tr>) “Vergi İstatistikleri” bölümünden ulaşabilirsiniz

Türkiye’de Vergi Yüğü

Verginin ödenmesi mikro açıdan gerçek ve tüzel kişilerin gelirlerinin, makro açıdan toplumun gelirlerinin özel kesimden kamu kesimine aktarılmasıdır. Vergi doğrudan karşılığı olmayan bir ödemedir ve ödeyenin şimdiki ve gelecekteki harcanabilir gelirinde bir azalmaya yol açar. Bu durumdan mükellef hem maddi olarak hem de psikolojik olarak etkilenmektedir. Verginin ödenmesi mükellefler üzerinde ölçülemeyen (sübjektif) veya ölçülebilen (objektif) bir yük yaratır.

Vergilemede *adalet* ve *eşitlik* kavramı temel vergi prensiplerindendir. Kamu hizmetlerinden sağlanan faydaya göre mi vergi alınması gerektiği, yoksa vergi ödemek dolayısıyla katlanılan fedakârlık ve ödeme iktidarlarına göre mi vergi alınacağı sorununun ele alan fayda, *ödeme* gücü ve iktidar teorileri de vergi yükünün bireyler arasında nasıl dağıtılacağını incelemiştir. Bunun yanında vergilerin tüm ekonomiye etkisi yine vergi yükü ile ilgilidir. Yani hem vergi teorisi hem de kamu maliyesi vergi yükü sorunu ile ilgilenmektedir.

✓ Bireysel Vergi Yüğü

Bireyin ödediği vergilerin bireyin gelirin oranıdır (Bireyin ödediği tüm vergiler/Bireyin geliri).

✓ Net Vergi Yüğü= (Ödenen tüm vergiler - Kamu hizmetlerinden sağlanan yarar) / Gelir

✓ Toplam Vergi Yüğü: Bir ülkede ödenen vergilerin toplum gelirin (millî gelire) oranıdır (Ödenen vergiler/ Millî gelir).

Ödenen vergi ile gelir arasındaki oranı ifade eden vergi yükü, bir ekonomide gelişme, kalkınma, ekonomik denge ve adil gelir dağılımı gibi ekonomi politikası amaçlarına uygun vergi politikalarının belirlenmesi açısından önem taşır. Türkiye’de kurumlar vergisi ve gelir vergisi mükelleflerinin katlanması gereken vergi yükü 2003 yılından itibaren Tablo 3.9’da gösterilmiştir.

Tablo 3.9 Gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin yıllara göre vergi oranları (2003-2018)

Yıllar	Kurumlar Vergisi Oranları	Gelir Vergisi Oranları
2003	Kurumlar Vergisi %30	Gelir Vergisi %20-45
2004	Kurumlar Vergisi %33	Gelir Vergisi %20-45
2005	Kurumlar Vergisi %30	Gelir Vergisi %20-40
2006-2017	Kurumlar Vergisi %20	Gelir Vergisi %15-35
2018	Kurumlar Vergisi %22 (Türkiye’de ticari kârlar üzerinden tarh olunan kurumlar vergisi oranı %20’dir. Kurumlar vergisi oranı 2018, 2019 ve 2020 yılları için %22’ye yükseltilmiştir; ancak Bakanlar Kurulu, %22’lik söz konusu oranı %20’ye kadar düşürme yetkisine sahiptir.)	Gelir Vergisi Birinci Dilim %15 İkinci Dilim %20 Üçüncü Dilim %27 Son Dilim %35

Tablo 3.10’da, 1965 yılından 2016 yılına kadar seçilmiş bazı OECD ülkelerinin toplam vergi gelirlerinin GSYH’ya oranı verilmiştir. Bu oran, toplam vergi gelirlerinin GSYH içindeki yüzdesini cari piyasa fiyatlarıyla hesaplamaktadır. Söz konusu oran aslında bize ülkelerin makro vergi yükünü gösterir. Genellikle bu oran politika tartışmalarının konusu olmakta ve ulusal ekonomik performansın bir göstergesi olarak da kabul edilmektedir.

Tablo 3.10’a baktığımızda, toplam vergi gelirlerinin GSYH’ya oranının 1965 yılından 2016’ya kadar sürekli arttığını gözlemleyebiliriz. Söz konusu dönemde, OECD ortalaması da %24,8’den %34,3’e yükselmiştir. 2005 yılından sonra ise birçok ülkede vergi yükünde artış olmadığı gibi düşüşler meydana gelmiştir. 2014 ile 2016 yıllarını karşılaştırdığımızda, seçilen ülkeler içinde Türkiye dâhil yedi ülkede vergi gelirlerinin GSYH’ya oranı artarken, dört ülkede toplam vergi yükü azalmış, iki ülkede ise değişiklik olmamıştır. Tablo 3.11’e bakıldığında, vergi yükünün ülkeler arasında ciddi farklılıklar gösterdiği görülür. Örneğin, 2016 yılında, İsveç ve Danimarka gibi ülkelerde vergi yükü %45’leri bulurken, İrlanda’da bu oran %25’in altındadır. Türkiye’yi bazı OECD ülkeleri ile karşılaştırdığımızda, Türkiye’deki toplam vergi yükü diğer ülkelere (İrlanda hariç) düşüktür.

Tablo 3.10 Seçilmiş OECD ülkelerinde toplam vergi gelirlerinin GSYH'ya oranı (%)

Ülkeler	1965	1975	1985	1995	2005	2010	2014	2015	2016
Kanada	25,2	31,4	31,7	34,8	32,2	30,6	31,2	32,0	31,7
Danimarka	29,1	36,8	43,6	46,5	48,0	44,8	48,6	45,9	45,9
Finlandiya	30,0	36,1	39,1	44,5	42,1	40,8	43,8	43,9	44,1
Fransa	33,6	34,9	41,9	41,9	42,8	42,0	45,3	45,2	45,3
Almanya	31,6	34,3	36,1	36,2	33,9	35,0	36,8	37,1	37,6
Yunanistan	17,1	18,7	24,6	27,8	31,2	32,0	35,9	36,4	38,6
İrlanda	24,5	27,9	33,6	31,7	29,4	27,0	28,5	23,1	23,0
İtalya	24,7	24,5	32,5	38,6	39,1	41,9	43,5	43,3	42,9
İspanya	14,3	18,0	26,8	31,3	35,1	31,2	33,7	33,8	33,5
İsveç	31,4	38,9	44,8	45,6	46,6	43,2	42,6	43,3	44,1
Türkiye	10,6	11,6	11,2	16,4	23,4	24,8	24,6	25,1	25,5
İngiltere	30,1	34,2	35,1	29,8	32,9	32,6	32,2	32,5	33,2
ABD	23,5	24,6	24,6	26,5	25,9	23,5	25,9	26,2	26,0
OECD	24,8	28,6	31,5	33,3	33,5	32,5	33,9	34,0	34,3

Kaynak: OECD, Revenue Statistics; Revenue Statistics- Comparative Tables <https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=REV> (Erişim 18.11.2018)

Türkiye’de vergi yüküne baktığımızda, 1975 yılında sosyal güvenlik harcamaları dâhil %13,5 olan oran 2016 yılında %27,2’ye çıkmıştır. Toplumların devletten talep ettiği mal ve hizmetlerin miktar ve çeşidinde artışlar meydana gelmiştir. Eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerine olan talepler bütün dünyada artmıştır. Sosyal devlet anlayışı daha geniş çapta kabul görmektedir. Daha fazla hizmet talebi devletlerin bu hizmetleri karşılamak için daha yüksek miktarlarda vergi almasına dolayısıyla vergi yüklerinin zaman içerisinde yükselmesine yol açmıştır. Vergi yükü 2000’li yıllardan itibaren sosyal güvenlik gelirleri hariç %20’lerde sosyal güvenlik gelirleri dâhil %25 oranlarında gezinmektedir. Bu oran AB üyeleri ile karşılaştırıldığında, göreceli (nispeten) düşük fakat ABD’den yüksektir.

Tablo 3.11 1975-2016 döneminde Türkiye’de vergi yükü (%)

Yıllar	Vergi Yüğü (Sos.Güv. Hariç)	Vergi Yüğü (Sos.Güv. Dahil)	Yıllar	Vergi Yüğü (Sos.Güv. Hariç)	Vergi Yüğü (Sos.Güv. Dahil)
1975	10,9	13,5	2010	20,2	26,4
1980	11,0	12,7	2011	20,3	27,1
1985	9,7	11,3	2012	20,0	26,5
1990	11,8	14,6	2013	20,1	26,6
1991	12,3	15,3	2014	19,4	26,2
1995	13,0	15,1	2015	19,7	26,6
2000	18,1	23,3	2016	19,9	27,2
2005	18,2	25,1			

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler

Öğrenme Çıktısı

2 Türkiye’de kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin gelişimini açıklayabilme

Araştır 2

Türkiye’de kamu harcamalarının sınıflandırılması ve seviyesindeki gelişmeleri değerlendiriniz.

İlişkilendir

Türkiye’de 5018 sayılı Kanun’la birlikte kamu harcamalarının sınıflandırılmasındaki yenilikleri inceleyiniz.

Anlat/Paylaş

Kamu harcamalarındaki ekonomik sınıflandırmanın faydaları nelerdir?

TÜRKİYE BÜTÇESİNİN GELİŞİMİ

Mali Yapıdaki Kanuni Değişiklikler ve Getirdiği Yenilikler

Türkiye’de kamu mali yönetimine ilişkin ilk düzenleme 1927 yılında çıkarılan *1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu*’dur. Bu kanun 2006 yılına kadar uygulanmıştır. 2006 yılından itibaren bütçeler *5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu*’na göre hazırlanmaktadır. Mali yapıdaki bu önemli değişiklik kamu maliyesinin temel ilkeleri bakımından birçok yeniliği de beraberinde getirmiştir. Bütçe türleri, uluslararası normlarca benimsenen biçimde yeniden tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. **Bütçenin kapsamı genişletilmiştir.** Büyük ölçüde kamu idarelerinin tüm gelir ve giderlerinin bütçelerde yer alması sağlanmış ve bütçe dışında gelir elde edilmesi ile gider yapılması önlenmiştir. **Stratejik planlama ve performans esaslı bütçelemeyi esas alan bu mali yapı, kalkınma planları ve bütçeler arasında sıkı bir bağ kurmuştur.** Çok yıllık bütçelemeye geçilmiştir. Harcamalar konusunda esneklikler sağlanmıştır ve harcama öncesi vize ve tesciller kaldırılmıştır. Kamuda uygulanan muhasebe geliştirilmiş ve aynı muhasebe sistemi kullanma zorunluluğu getirilmiştir. Bir diğer önemli değişiklik ile mahalli idareler ve sosyal güvenlik kurumlarının bütçe büyüklüklerinin TBMM’nin bilgisine sunulması sağlanmıştır. Vergi muafiyeti istisna ve indirimleri ile benzeri uygulamalar nedeniyle vazgeçilen kamu gelirleri cetveli (Vergi harcamaları cetveli) bütçe kanunlarına eklenmeye başlanmıştır. **Yeni mali yapı**

ile bütçe birliği, mali saydamlık ve hesap verebilirlik, kamu kaynaklarının kullanımında etkinlik, ekonomiklik ve verimlilik öne çıkmaktadır.

✓ 5018 sayılı Yasa (Kanun) çerçevesinde, 2006 yılından itibaren bütçenin kapsamı genişletilmiş ve konsolide bütçeden merkezî yönetim bütçesine geçilmiştir.

Kamu kaynağının etkin kullanımı açısından önemli yenilikler getiren yeni kamu mali yapısında yer alan mali saydamlık kavramı önemlidir. Kamuda **mali saydamlık**, kamu sektörünün mali görünümü hakkında kamuya açık olmak ya da kamu kesimi ile sivil toplum arasındaki asimetrik bilginin azaltılması anlamına gelir. Halkın yeterli bilgiye sahip olması ödenen vergilerin nereye harcandığını izlemesine olanak tanır. Kamu görevlisi de kendisine emanet edilen paranın hesabının sorulacağını bildiği için verimli ve etkin olma gayreti içinde olacaktır. Mali saydamlıkla ilgili yeni kamu mali yönetim yapısı; vergi harcamalarının raporlanması, harcamacı kuruluşların ileriye yönelik bütçe tahminleri ile yerel yönetimler ve sosyal güvenlik kurumlarının bütçe tahminlerinin bütçe kanunu tasarısına eklenmesi gibi parlamentoya ve kamuoyuna sunulacak raporların içeriğini zenginleştiren önemli yenilikler getirmiştir.

Kamu kaynağının etkin kullanımı açısından *5018 sayılı Kanun* ile Kamu Mali Yönetim Sisteminde getirilen önemli diğer bir yenilik, **hesap verme sorumluluğudur.** Bu sorumluluk, her

türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında görevli ve yetkili olanların; kaynakların etkili, ekonomik, verimli ve hukuka uygun olarak elde edilmesinden, kullanılmasından raporlanmasından, muhasebeleştirilmesinden ve kötüye kullanımının engellenmesinden sorumlu olmaları şeklinde tanımlanabilir.

✓ 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile kamu mali yönetiminde yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönemle birlikte kamu harcamalarında mali saydamlık ve hesap verme sorumluluğu, getirilen önemli yenilikler arasındadır. Ayrıca girdi odaklı geleneksel bütçeleme anlayışından, çıktı-sonuç odaklı bütçeleme anlayışına geçilmiştir.

Yeni kamu mali yönetimi ile girdi odaklı geleneksel bütçeleme anlayışından, çıktı-sonuç odaklı bütçeleme anlayışına geçilmiştir. Performans esaslı bütçeleme anlayışı, harcamada meydana gelecek her artış ile performans bağlantısı kurmaya çalışır. 5018 sayılı Kanun'dan önce yıllık bütçeler yapılmaktaydı. Bu durum, uzun dönemli hedeflerde kesintilere neden olmaktadır. Bir yıldan fazla süren kamu yatırımlarının ve hizmetlerinin yıllık bütçelerde finansmanının gösterilmesi sorunlu olup, uzun vadeli projeksiyonları imkânsız hâle getirmekteydi. Aynı zamanda özel kesimin orta vadeli plan yaparken, devletin mali davranışlarına ilişkin öngöründe bulunması mümkün değildi. Buna karşın **5018 sayılı Kanun, orta vadeli yaklaşım adı altında üç yıllık bütçe uygulamalarını zorunlu hale getirmiştir.**

Orta vadeli harcama sistemi, öngörülen bütçe yılı ile onu takip eden iki veya daha fazla yılı kapsadığı için geleceğe yönelik sağlıklı projeksiyon yapma imkânını artırmakta ve harcamaları disiplin altına almaktadır. Bu nedenlerle orta vadeli harcama sisteminin bütçe disiplini açısından olumlu etkileri görülmektedir. Nakit bazlı muhasebe sisteminden tahakkuk bazlı muhasebe sistemine geçiş de diğer bir yeniliktir. Tahakkuk bazlı muhasebe sisteminin uygulanması sonucunda, kamu idaresi yapmış olduğu toplam harcamaları görebildiği gibi, sahip olduğu varlıkların değerlemesini de yapabilmektedir. Bütçe açığının disiplin altına alınması ve azaltılmasında, tahakkuk bazlı muhasebe sistemi olumlu katkılar sağlamıştır.

5018 sayılı Kanun ile bütçe türleri yenilenmiş, 2006 yılında “konsolide bütçe” yerine “**merkezi yönetim bütçesi**” kavramı kullanılmaya başlanmıştır. 2006 yılından itibaren düzenleyici/denetleyici kurumların da harcama ve gelirleri bütçeye dahil edilmiştir. Ayrıca, eskiden genel bütçe dışında tutulan ve parafiskal gelir elde eden kuruluşlar olarak bilinen sosyal güvenlik kuruluşlarının ve mahalli idarelerin bütçeleri de genel yönetim bütçesi semsiyesi altına alınmıştır. **Genel yönetim bütçesi;** merkezî yönetim bütçesi, mahalli idareler bütçesi ve sosyal güvenlik kurumları bütçesi olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır.

✓ 5018 sayılı Kanun'da bütçe türleri; genel bütçe (I sayılı cetvelde yer alan kamu idarelerinin bütçeleri), özel bütçe (II sayılı cetvelde yer alan özel bütçe ile yönetilen kamu idareleri) düzenleyici ve denetleyici kurum bütçeleri (III sayılı cetvel).

✓ Parafiskal gelir, kamu hizmeti sunan ticaret odaları, mühendis ve mimar odaları ve diğer meslek kuruluşları ile sosyal güvenlik kuruluşlarının üyelerinden aidat, prim ve benzeri adlarla aldıkları ve yasanın verdiği yetkiyle zorla tahsil edilebilen vergi benzeri gelirdir.

Bütçe Büyüklüklerinde Gelişmeler

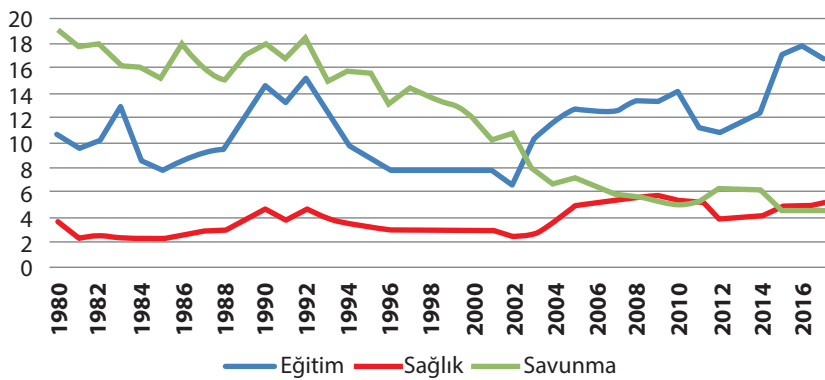
Cumhuriyet'in kuruluş döneminde denk bütçe ve istikrarlı para ilkesi esas alınmıştır. Tarihteki olumsuz deneyimlerden dolayı, denk bütçe ulusal egemenliğin temeli olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyet'in ilk bütçesi (1924 yılı bütçesi) denk bağlanmış ve dönem sonunda 18 milyon ₺ fazla vermiştir. Aşar Vergisi'nin 1925 yılında kaldırılması nedeniyle bir sonraki yıl bütçesi %2 oranında açık vermiştir. 1929 yılında başlayan **Büyük Buhran**'ın (Büyük Bunalım) etkisiyle 1930'lardan itibaren devletçi politikalar ağırlık kazanmıştır. 1933'ten itibaren ekonomi tamamen devlet ağırlıklı hale gelmiştir.

II. Dünya Savaşı ile birlikte, devletçi politikalar yoluyla *savaş ekonomisi* uygulanmıştır. *Savunma*

harcamalarının genel bütçe harcamalarına oranı bu yıllarda %50'lere kadar çıkmıştır. 1970'lere kadar savunma harcamaları belirgin bir şekilde bütçedeki en büyük payı alırken, yıllar itibarıyla payı giderek azalmaya başlamış ve nihayet 2003 yılından itibaren eğitim harcamalarının altına düşmüştür.

Bütçede yer alan en önemli harcama kalemlerinden eğitim, sağlık ve savunma harcamalarının 1980-2016 yılları arasında bütçeden aldıkları paylar Şekil 3.2'de gösterilmiştir. *Eğitim harcamaları ve sağlık harcamalarının paylarında son yıllarda yükselme meydana gelmiştir.* Savunma harcamalarının oransal payında azalma olmakla birlikte, mutlak anlamda artışlar söz konusudur. Son dönemde, Türkiye savunma sanayisinde önemli yatırımlar yapmaktadır. Bununla birlikte sağlık ve eğitim alanında yapılan artışların savunmaya oranla çok daha yüksek olduğu görülmektedir. *Kalkınma carileri* olarak bilinen eğitim ve sağlık harcamalarının yanı sıra sosyal harcamaların artması da **sosyal devlet** anlayışının bir sonucudur.

Şekil 3.2 Savunma eğitim ve sağlık harcamalarının bütçeden aldığı paylar (1980–2017)

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Türkiye'de Eğitim, Sağlık ve Savunma Harcamaları

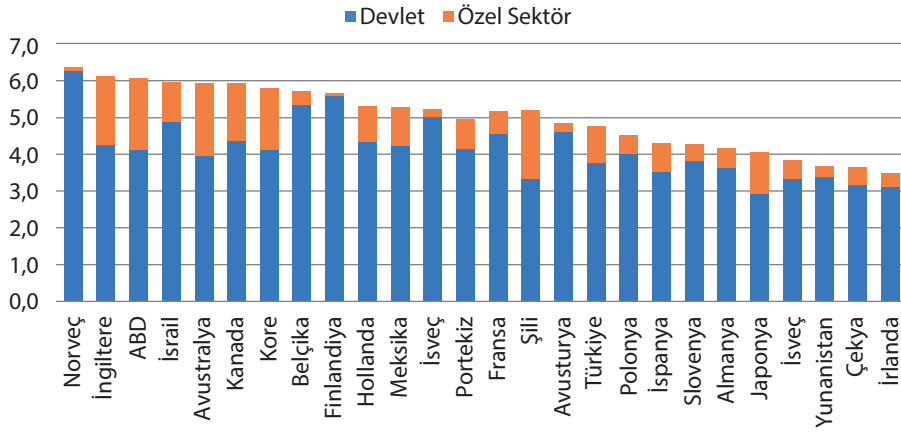
Türkiye'nin ekonomik ve sosyal kalkınması açısından eğitim ve sağlık harcamaları, askeri ve jeopolitik riskler nedeniyle ise savunma harcamaları önemlidir. Şimdi Türkiye'de eğitim, sağlık ve savunma harcamalarındaki gelişmelere kısaca ele alalım.

Eğitim Harcamaları

Türkiye ekonomisinde eğitim harcamaları, genç nüfusun toplam nüfusa oranının yüksek olması nedeniyle artarak devam etmektedir. Eğitim harcamalarının en büyük bölümü Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) bütçesinden yapılmaktadır. MEB bütçesinin büyük bölümü personel giderleri (%69) ve sosyal güvenlik devlet primi giderlerine (%11) gitmektedir. MEB bütçesinden eğitim yatırımlarına ayrılan pay 2002 yılındaki %17,2 oranından 2018 yılında %8,4'e düşmüştür. Yatırım harcamalarındaki payın düşüşü, eğitimde okul binaları ve donanımları gibi alanlarda hâlihazırda yeterli düzeye yaklaşıldığını göstermektedir.

Kamu ve özel eğitim harcamalarının GSYH'ya oranının seçilmiş OECD ülkeleri ile karşılaştırılması Şekil 3.3'te verilmiştir. Türkiye'de kamu eğitim harcamalarının GSYH'ya oranı %3,8 ve özel eğitim harcamalarının GSYH'ya oranı ise %1,0 düzeyindedir. Bu oranlar, OECD ortalamasının altında olmakla birlikte çok da düşük değildir.

Şekil 3.3 Seçilmiş ülkelerde kamu- özel eğitim harcamalarının GSYH'ya oranı (2015)

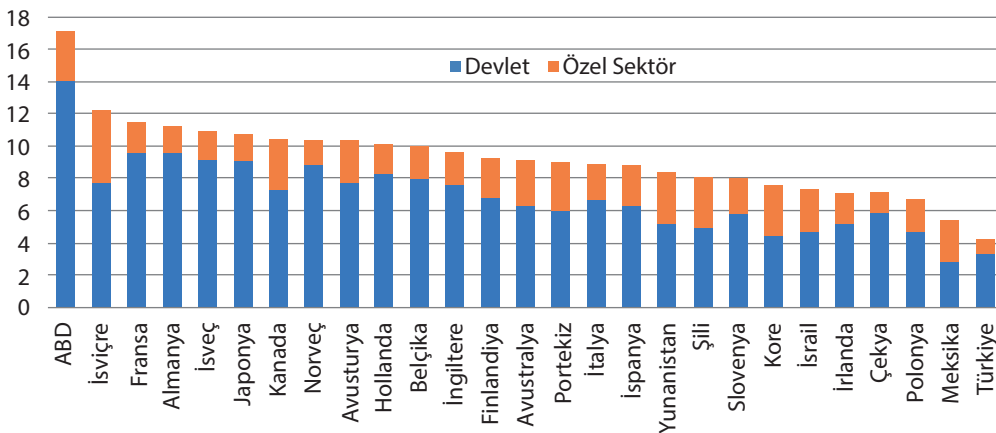
Kaynak: OECD (2018)

Sağlık Harcamaları

Sağlık hizmetleri yapısı gereği önemli dışsallık yaymaktadır. Ekonomik kalkınma için en önemli unsur olan beşerî sermayede (insan kaynağı) eğitim ve sağlık en önemli iki alandır. Sağlık hizmetleri piyasa koşullarına bırakıldığında yeterince üretilmezken, kamunun sağlık hizmetlerini sağlarken de etkinsizlikler gözlenmektedir. Sağlık hizmetlerinin finansmanı konusunda üç yöntem (*kamusal, özel ve karma finansman*) söz konusudur. **Kamusal finansman modelinin** temeli vergi ve prim esasına dayanır. Sağlık hizmetlerinin finansmanı, toplanan genel veya özel vergiler yoluyla (*Beveridge Modeli*) ya da toplanan primler yoluyla (*Bismark Modeli*) sağlanmaktadır. Özel finansman modelinde sağlık hizmetlerinin finansmanı özel sağlık sigortacılığı ile karşılanır. **Karma finansman modelinde** sağlık hizmetlerinin finansmanında kamusal finansman modeli ile özel finansman modeli birlikte kullanılmaktadır. Türkiye'de sağlık sisteminin finansman yapısı karma özellik göstermektedir (Atasever, 2018).

Türkiye'de kamu sağlık harcamalarının GSYH'ya oranı %3,5, özel sağlık harcamalarının GSYH'ya oranı %1 düzeyindedir. Türkiye'de sağlık harcamaları OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin OECD ortalamasının altında olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte sağlık hizmetlerinin çeşitliliği ve kalitesinde artışlar vardır. Son dönemde, yaygınlaşan şehir hastaneleri sağlık hizmetlerine erişimde yaygınlık sağlamaktadır.

Şekil 3.4 Seçilmiş ülkelerde kamu-özel sağlık harcamalarının GSYH'ya oranı (2017)

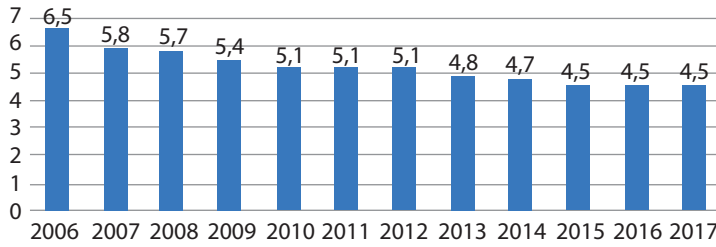

Kaynak: OECD (2018)

Savunma Harcamaları

Türkiye’de uzun yıllar savunma harcamalarının GSYH’ya oranı yüksek seyretmiş, ancak 2000’den sonra bu oran çarpıcı bir şekilde düşmüştür. Bütçede 1923’ten 2004’e kadar en yüksek paya sahip olan savunma harcamaları 2004’ten sonra ikinci sırayı alarak, eğitim harcamalarının altına inmiştir. Türkiye’ye yönelik iç ve dış tehditler her dönemde yüksek olmuştur. Başlıca tehditler; Yunanistan ile kıta sahanlığı sorunu, Kıbrıs sorunu, Suriye iç savaşı ve göç, Irak’taki çatışma ve istikrarsızlıklar, Ermeni sorunu ve terörist gruplarla (FETÖ, DHKPC, PKK ve IŞİD) mücadeledir. Dünyada bu kadar çok sayıda ve çeşitte tehditle aynı anda mücadele eden başka bir ülke yoktur. Türkiye’nin coğrafi konumu ve yukarıda sayılan diğer ülkelerle olan ilişkileri nedeniyle güçlü bir savunmaya ihtiyacı vardır. Güçlü savunma için gerekli olan savunma sanayi için çabalar 1980 yılından itibaren başlamış ve 2000’li yıllarda hızlanmıştır. 2003 yılında Türk ordusunun savunma tedarikinin %25’i yerli üretim iken, 2018 yılına geldiğimizde bu oran %65’lere yükselmiştir (Sezgin, 2018).

Şekil 3.5 2006-2017 döneminde savunma harcamalarının merkezi yönetim bütçesinden aldığı paylar (%)

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı

Yaşamla İlişkilendir

2019 Bütçesi ve Mali Disiplin

2019-2021 dönemi Orta Vadeli Mali Planı, Yeni Ekonomi Programı kapsamında hazırlanan orta vadeli programla uyumlu olmak üzere 2019, 2020 ve 2021’e ilişkin merkezi yönetim bütçesi toplam gelir ve gider tahminleriyle birlikte hedeflenen açık ve borçlanma durumu ile kamu idarelerinin ödenek teklif tavanlarını içerecek şekilde hazırlanarak açıklandı...

... Özellikle enflasyonla mücadele kapsamında önemli olacak kamu mali disiplini açısından 2019 kamu ve bütçe hedefleri büyük önem taşıyor.

1. Kamu Harcamalarında Disiplin Vurgusu Öne Çıkıyor
2. Kamu Mali Disiplinini Yeni Kurulacak Ofis Planlayacak ve İzleyecek

3. Bütçe Açığı 2019’da 80,6 Milyar ₺ Olarak Hedefleniyor
4. Kamu Faaliyetleri ve Projeleri Yeniden Gözden Geçirilecek
5. Kamu Gelir Politikaları Yurt İçi Tasarrufları Artırmaya Yönelik Uygulanacak
6. Enflasyon Hedefi %15,9, Bütçe Harcamalarında Artış Hedefi %26,0

Son Söz: Mali plan ve bütçede niteliksel hedefler doğru. Buna, sayısal hedefler ile niteliksel hedeflerin uyumlu olması eşlik ederse, bütçede mali disiplin sağlanabilir.

Kaynak: Dr. Can Gürlesel, İstanbul Ticaret Gazetesi, 23 Ekim 2018 Salı, https://www.itohaber.com/koseyazisi/208977/2019_butcesi_ve_mali_disiplin.html

Öğrenme Çıktısı

3 Türkiye bütçesinin gelişimini açıklayabilme

Araştır 3

Türkiye’de son yıllarda bütçe yapısında ne gibi değişiklikler olmuştur?

İlişkilendir

Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde bütçe hazırlayan kurum hangisidir?

Anlat/Paylaş

Mali disiplin açısından Türkiye bütçesini inceleyiniz?

TÜRKİYE’DE İÇ BORÇLANMA VE BORÇ YÖNETİMİ

Kamu ihtiyacı olan kaynakları ya borçlanma ya da vergi gelirleri yoluyla elde edecektir. Devletin, diğer bir ifadeyle kamunun, borçlanmasını vergilerden ayıran en önemli özellik ise borçlanmanın kişinin (veya tüzel kişinin) oluruyla yapılmasıdır. Kamu (devlet) iç borçlanmada bazen gönüllülüğü ortadan kaldıracıdır. 1962 yılından sonra Türkiye’de uygulanan **Tasarruf Bonoları** zorunlu olarak kamu borç vermeye iyi örnektir.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu’ndan kalan borçlar ve borç yönetimindeki sorunlar nedeniyle borçlanma konusunda oldukça temkinli davranmıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde iç ve dış borçlanma konusunda gelişmeler yaşanmıştır. İlk defa bütçe açıklarının finansmanı için iç borçlanmaya gidilmiştir. Bütçe açıkları, 1950-1960 döneminde, iç borçların önemli sebeplerinden biri olmuştur.

1960 sonrası dönemde, vergi gelirlerinin hedeflenen kalkınma için yapılan kamu harcamalarını karşılamada yetersiz kalması, iç finansman açığını büyüttü. Cumhuriyetin ilk yıllarından 1970’li yıllara kadar iç borçlanmaya çok fazla başvurulmamıştır. **Bütçe açıkları genellikle Merkez Bankası kaynaklarına başvurularak finanse edilmeye çalışılmıştır.**

1980 sonrası dönemde, kamu açıkları ağırlıklı olarak iç borçlanmayla karşılanır hâle gelmiştir. **Yüksek iç borçlanma, borçların sürdürülemez hâle gelmesine yol açmıştır.** 2001 yılında yaşanan ekonomik krize bağlı olarak yaşanan daralma ve yüksek kur ayarlamaları gerçekleşmiştir. Şubat 2001’de yaşanan ekonomik krizin faizler ve borç-

lanma vadeleri üzerinde yarattığı olumsuz etkiler sonucunda iç borç stoku büyük bir artış göstermiştir. **2001 krizini izleyen yıllarda iç borç stoku nominal olarak artmış olmakla birlikte artış hızı düşmüş, büyüme hızının da yüksekliği sonucunda GSYH içindeki payı da azalmıştır.**

Mali istikrarın sağlanmasında borç yönetimi önemli bir politika aracıdır. Bütçe açıklarının sürdürülebilmesi için borçların da sürdürülebilir olması gerekmektedir. İyi bir kamu borç yönetimi politikası için borç stokunun faiz oranları, döviz kurları ve likidite dalgalanmalarına karşı hassasiyetinin azalması sağlanmalıdır. Borç yönetimi mali istikrarı etkilediği gibi, faiz oranları vb. parametreler üzerindeki etkisi nedeniyle para politikasını da etkilemektedir.

Kamu finansmanında vergileme yerine iç borçlanmanın tercih edilmesi, belirli kesimlere kaynak transferi sağlamıştır. Diğer yandan kamuya borç verenler zenginleşirken, borç vermeyenler fakirleşmiştir. Borçlanmanın gelir dağılımını bozmaması için reel faiz oranının büyüme hızının üzerine çıkmaması gerekir. Türkiye’de özellikle yüksek enflasyonist dönemlerde kamunun daha rahat borçlanması için yüksek tutulan reel faiz oranları, özel sektörü yatırım yapmak yerine, kamuya borç vererek risksiz ve yüksek getiri sağlamaya yönlendirmiştir.

Borç yönetiminde temel amaç, faiz oranları, döviz kurları ve likidite dalgalanmalarını minimum düzeyde etkileyecek borç yüküne sahip olmak ve bunu sürdürebilmektir. Bu yüzden devletler borç yükünü azaltmak isterler. Türkiye’de kamu borçlanmasından sorumlu olan birim, Cum-

hürbaşkanlığı hükûmet sisteminden önce Başbakanlığa bağlı Hazine Müsteşarlığı iken, 2018 yılında yürürlüğe giren Cumhurbaşkanlığı hükûmet sistemi ile birlikte kamu borçlanmasında sorumlu birim artık **Hazine ve Maliye Bakanlığı**dır. Borçlanmada sabit faizli borçlanmaya ağırlık verilmesi, geri ödemede ortalama vadenin uzatılması, likidite riskini azaltmak için güçlü rezerve sahip olmak gibi stratejilerin uygulanması gerekmektedir. Tablo 3.12’de, 2001-2018 döneminde borç stokunun gelişimi görülmektedir. Kamu kesimi iç ve dış borç yükünde çok önemli düşüşler olmuştur. AB tanımlı kamu borç stokunun GSYH’ya oranına baktığımızda, 2001 yılında %77,9 olan oran 2018 için %31,1 olmuştur. 2008 yılı sonrası birçok AB üyesi ülke için bu oranlar %100’ün üzerine çıkmıştır. Borç stokunun dış borçlarla ilgili kısmı 8. Bölümde ele alındığından, bu bölümde sadece iç borçlarla ilgili konulara yer verilmiştir.

Tablo 3.12 2001-2018 döneminde borç stokunun GSYH’ya oranı (%)

Yıllar	Kamu İç Borç Stoku/ GSYH (%)	Kamu Dış Borç Stoku/ GSYH (%)	AB Tanımlı Borç Stoku/ GSYH (%)	Yıllar	Kamu İç Borç Stoku/ GSYH (%)	Kamu Dış Borç Stoku/ GSYH (%)	AB Tanımlı Borç Stoku/ GSYH (%)
2001	51,2	25,8	77,9	2010	31,8	11,0	40,1
2002	43,2	28,3	72,1	2011	27,8	11,4	36,5
2003	43,2	20,4	65,7	2012	26,0	9,8	32,7
2004	40,7	17,0	57,7	2013	23,8	10,6	31,4
2005	38,6	13,6	50,8	2014	21,7	10,1	28,8
2006	34,0	12,3	44,7	2015	20,3	10,6	27,6
2007	31,0	9,3	38,2	2016	19,7	11,7	28,3
2008	29,7	11,2	38,1	2017	19,2	11,5	28,3
2009	34,8	11,8	43,9	2018	18,5	12,6	31,1

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler; Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2019 Yılı Bütçe Gerekçesi, s. 220.

Borç yönetiminin birincil amacı, borç yükünün azaltılmasıdır. Bunun gerçekleşip gerçekleşmediği ise borç stokunu/GSYH göstergesinin takibi ile yapılmaktadır. Borç stokunun GSYH’ya oranı 2001’de %78 iken, 2018’de %31’e düşmüştür. Türkiye kamu borç yükünün sürdürülebilirliğinde başarılı olmuştur.

2001-2018 döneminde borç yükündeki azalmada faiz harcamalarındaki düşüş birincil etkidir. Faiz harcamalarındaki azalma ise bütçe dengesi ve faiz dışı dengeyi olumlu etkilemektedir. Borç yükündeki bu azalma aynı zamanda faiz oranları, döviz kurları ve likidite dalgalanmaları gibi ekonomiyi yakından etkileyen para politikası parametreleri açısından da olumludur.

Kamu İç Borçlanmasında Vade ve Maliyet

Genel olarak Türkiye ekonomisine baktığımızda, kriz dönemlerinde iç borçlanmada vade yapısının kısaldığı ve maliyetinin arttığı görülmektedir. 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz neticesinde iç borçlanmanın vadesi yıllık ortalama 119 güne inmiştir. Bir önceki yılda (1993) iç borçlanmanın yıllık ortalama vadesi 257 gündür. Ekonomide yaşanan sıkıntılarla birlikte kredibilite (güven) sorunu, borçlanmada vadeyi yarı yarıya kısaltmıştır. 5 Nisan 1994 Kararlarının ardından nispeten sağlanan istikrar, vadeyi 1999 yılında 479 güne kadar çıkartmıştır. Şubat 2001 Krizi ile birlikte iç borçlanma vadesinde keskin bir düşüş gerçekleşmiştir. 2001 yılında ortalama iç borçlanma vadesi 148 gün olarak gerçekleşmiştir. 2010 sonunda iç borçlanmada vade 48 aya çıktıktan sonra, Avrupa’daki borç krizinin etkisiyle 2011 sonunda gerileme kaydetmiş ve 27 aya inmiştir. 2017 yılı sonunda 71,2 ay olan iç borçlanmanın ortalama vadesi, 2018 yılı Haziran ayı itibarıyla 69,7 ay olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’nin, iç borç stokunun vadesi bakımından

önemli bir performans gösterdiği söylenebilir. Buna paralel olarak, Hazinesinin iskontolu ihalelerinde gerçekleşen iç borçlanma faiz oranları da önemli bir gerileme göstermiştir. Makroekonomik yönetimdeki yüksek performansın yanı sıra, enflasyon oranındaki gerileme de borçlanma faiz maliyetlerinin düşüşünde belirleyici olmuştur.

2001 yılında Hazinesinin iç borçlanmasında faiz oranı %100 civarında iken, bu oran 2011 yılında %9 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılında %11,4 seviyesinde gerçekleşen sabit faizli nakit borçlanmanın ortalama yıllık bileşik faizi, 2018 yılı Ocak-Haziran döneminde %14,4 olarak gerçekleşmiştir. Merkez Bankasının gecelik borç alma ve borç verme faiz oranları, kamu borçlanmasında referans alınan değerler arasındadır. Hazinesinin borçlanmasındaki faiz düşüşleri, Merkez Bankası gecelik borç alma ve borç verme faiz oranlarına paralellik göstermektedir. Merkez Bankasının referans olarak kullanılan diğer bir enstrümanı da avans ve reeskont faiz oranlarıdır. Merkez Bankasının bankaların kırdırmak istedikleri borçlanma araçlarına uyguladıkları reeskont oranları (komisyon) ile avans isteyen bankalara uyguladıkları faiz oranları enflasyon ve Hazine borçlanmasına paralel düşüşler göstermiştir.

Kamu Kesimi Borçlanma Gereği

Kamu açığı, kamu gelir ve gider dengesinin giderler lehine gelişmesiyle oluşur. Diğer bir ifadeyle devlet elde ettiği gelirlerden daha fazlasını harcadığında kamu açığı meydana gelmektedir. Kamu açığı, ölçme yöntemlerine göre geleneksel bütçe açığı, birincil açık, işlemsel açık, yarı mali açık, nakit açığı, nominal-reel bütçe açığı gibi adlarla adlandırılır.

Ülkelerarası karşılaştırmalar yapabilmek ve bütçe açığı ölçümü ile ilgili sorunlardan kurtulmak, standartlar sağlamak ve maliye politikasının sürdürülebilirliğinin analiz edilebilmesi için **kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG)** bütçe açığı göstergesi olarak kullanılmaktadır. KKBG, kamunun toplam nakdi harcamamaları ile toplam nakdi gelirleri arasındaki farktır. Bu yöntem açığın nakit bazında ölçümünü ifade

eder. KKBG en kapsamlı açık ölçüm yöntemi olup, kamu kesimini oluşturan birimlerin tamamını kapsamaktadır. Tablo 3.13'te KKBG'nin hesaplanması verilmiştir. Kamu kesiminin fazla verdiği yıllarda KKBG tanımı, "*Kamu Sektörü Borç Geri Ödemesi*" adını alır. 5018 sayılı Kanun'a göre ise "Genel Yönetim Bütçe Fazlası" denilmektedir.

✓ **Kamu Kesimi Borçlanma Gereği**
Kamunun toplam nakdi harcamamaları ile toplam nakdi gelirleri arasındaki farktır.

Tablo 3.13 Kamu kesimi borçlanma gereğinin (KKBG) ölçümü

Merkezi Yönetim Bütçe Açığı (Fazlası) (Genel Bütçe+Özel Bütçe+Düzenleyici ve Denetleyici Kurum Bütçeleri)	A
Sosyal Güvenlik Kurumları Bütçe Açığı (Fazlası)	B
Mahalli İdareler Bütçe Açığı (Fazlası)	C
Döner Sermaye İşletmeleri Bütçe Açığı (Fazlası)	D
Fonlar Bütçe Açığı (Fazlası)	E
KAMU KESİMİ BORÇLANMA GEREĞİ (KKBG) (Genel Yönetim Bütçe Açığı (Fazlası))	A+B+C+D+E

Kaynak: Ayşe Günay (2007), Mali Disiplin Sağlanmasında Anayasal denk Bütçe Yaklaşımı ve Türkiye'de Uygulanabilirliği. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, s. 24.

Türkiye'de KKBG'nin gelişimine baktığımızda, 1990'lı yılların ortalarından 2002 yılına kadar sürekli artışlar gözlenmiş ve 2001 yılında KKBG'nin GSYH'ya oranı %12'ye kadar yükselmiştir. Faiz ödemelerinin GSYH'ya oranı 2001 yılında %18 oranına ulaşmıştır. 2002 yılından sonra uygulanan ihtiyatlı (sıkı) maliye politikası sayesinde azalan bütçe açığına paralel olarak, kamu kesimi borçlanma gereği de önemli ölçüde azalmış ve 2005 yılında (-%0,1) negatife dönmüştür (kamu kesimi gelirleri giderlerini aşmıştır).

✓ Faiz Dışı Denge

Kamu gelirlerinden faiz ödemeleri dışındaki kamu harcamalarının çıkarılması sonucu ulaşılan dengedir.

2006 yılında KKBG negatif (-%1,8) olmayı sürdürmüştü, 2007-2008 yıllarında %1'ler civarında olan KKBG, küresel mali krizin etkilerini azaltmaya yönelik tedbirlerin (harcamaları artırıcı ve gelirleri azaltıcı) etkisiyle 2009 yılında %4,8'e kadar çıkmıştır. 2010-2018 döneminde KKBG azalarak %0 ile %2,7 arasında değerler almıştır.

Tablo 3.14 2002-2018 döneminde kamu kesimi genel dengesi

Yıllar	KKBG / GSYH	Faiz Giderleri / GSYH	Yıllar	KKBG / GSYH	Faiz Giderleri / GSYH
2002	9,7	14,4	2011	0,1	3,0
2003	7,1	12,5	2012	0,9	3,1
2004	3,5	9,8	2013	0,4	2,8
2005	-0,1	6,8	2014	0,5	2,4
2006	-1,8	5,8	2015	0,0	2,3
2007	0,1	5,5	2016	1,0	1,9
2008	1,6	5,1	2017	1,8	1,8
2009	4,8	5,3	2018 ⁽¹⁾	2,7	..
2010	2,2	4,2			

(1) Gerçekleşme tahmini

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler;

<http://www.bumko.gov.tr/TR,155/kamu-kesimi-borclanma-geregi-ve-finansmani.html> (Erişim 03.01.2019)

Yaşamla İlişkilendir

Ülkemizdeki iç borçların güncel gelişimini takip etmek için T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı internet sitesinden (<http://www.hmb.gov.tr/>) yararlanabilirsiniz.

Hazine, 2019'da 225 milyar ₺ borç ödeyecek

Hazine ve Maliye Bakanlığınca, gelecek yıl (2019) 164,6 milyar lirası iç borç, 60,2 milyar lirası da dış borç olmak üzere toplam 224,8 milyar lira tutarında borç servisi yapılmasının öngörüldüğü bildirildi...

İç borç servisinin 132,8 milyar liralık kısmının piyasaya yapılacak ödemelerden, 31,8 milyar liralık kısmının ise kamu kurumlarına rekabetçi olmayan teklif yoluyla gerçekleştirilen satışların ödemelerinden oluşmasının planlandığı ifade edilen programda, ayrıca 2019 yılındaki finansman ihtiyacının 25,8 milyar liralık bölümünün nakit bazlı faiz dışı denge, özelleştirme gelirleri, 2B satış gelirleri, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonundan aktarılabilecek kaynaklarla devirli ve garantili borç geri dönüşleri ve kasa/banka kullanımı sonucu elde edilecek borçlanma dışı kaynaklarla karşılanmasının beklendiği kaydedildi...

Kaynak: Capital <https://www.capital.com.tr/gundem/aktuel/hazine-2019da-225-milyar-tl-borc-odeyecek>. (Erişim 01.11.2018)

Öğrenme Çıktısı

4 Türkiye’de iç borçlanma ve borç yönetimi ile ilgili gelişmeleri açıklayabilme

Araştır 4

Türkiye’de iç borçların sürdürülebilirliği konusunda neler söylenebilir?

İlişkilendir

Türkiye’de son yıllarda iç borçlanma ve faizlerde ne gibi gelişmeler yaşanmıştır.

Anlat/Paylaş

Türkiye’de iç borçlanmanın vade yapısını 2001 kriz yılı ve günümüz verilerini karşılaştırarak açıklayınız.

TÜRKİYE’DE ÖZELLEŞTİRME

Özelleştirmenin Tanımı, Kapsamı

Özelleştirme ile ilgili konuya başlarken ilk önce “özelleştirme nedir ve ne zaman ortaya çıkmıştır” sorusuna kısaca cevap arayalım. Özelleştirme ile ilgili dar ve geniş anlamda iki tanım söz konusudur. *Dar anlamda* **özelleştirme** kamu mülkiyetindeki ekonomik kuruluşların (KİT’lerin) yönetim ve mülkiyetinin özel sektöre devredilmesidir. Burada KİT’lerin sermayesinin en az %51’inin özel sektöre devri gerekmektedir. KİT çatısı altında yer alan fakat devletin %50’den daha az paya sahip olduğu işletmelerdeki kamu payının özel sektöre devrini ise kamunun elindeki menkul değerlerin satılarak paraya dönüştürülmesi olarak ifade edebiliriz. Özelleştirmede ilk şart *mülkiyet devrinin* gerçekleşmesidir. Çünkü bu sayede söz konusu kuruluş, devlet kontrolünden çıkmakta ve bütçe üzerindeki yükü (varsa) azalmaktadır. *Yönetim devri* de özelleştirmenin ikinci koşuludur.

✓ **İştirak;** KİT’leri düzenleyen 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararname’ye göre iktisadi devlet teşekküllerinin veya kamu iktisadi kuruluşlarının veya bağlı ortaklıklarının, sermayelerinin en az %15’ine, en çok %50’sine sahip bulundukları anonim şirketlerdir.

✓ **Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT)**
233 sayılı KHK’ya göre iktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) ile Kamu İktisadi Kuruluşuna (KİK) verilen ortak addır.

Geniş anlamda **özelleştirme** ise devletin ekonomik faaliyetlerinin azaltılması amacıyla kamu sektörünün denetimi altındaki kuruluşların özel sektöre devredilmesidir (Karluk, 2007, s. 297). Özelleştirmenin başarısında rekabet ortamının yaratılması önemlidir. Eğer özelleştirme ile kamu tekeli yerine özel sektör tekeli yaratılıyorsa, söz konusu ekonomide etkinlikten ve serbest rekabetten bahsedemeyiz. Yasal düzenlemeler özelleştirme ile ilgili amaçların mutlaka gerçekleşeceğini garanti etmemektedir. Bu nedenle özelleştirmede ortaya çıkan sorunlar yeni yasal düzenlemeleri zorunlu kılmaktadır.

✓ **İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT);** sermayesinin tamamı devlete ait olup ticari esaslara göre mal ve hizmet üreten kamu iktisadi teşebbüsüdür. **Kamu İktisadi Kuruluşu (KİK);** sermayesinin tamamı devlete ait olup, tekel niteliğindeki mal ve hizmetleri kamu yararı gözeterek üretmek ve pazarlamak üzere kurulan ve bu nedenle imtiyazlı sayılan kamu iktisadi teşebbüsüdür.

✓ **Regülasyon;** devletin ekonomik hayatı yasal ve kurumsal müdahalelerle düzenlemesidir.

✓ **Deregülasyon (Kurumsal Serbestleşme):** Devletin özel sektörün karar alanını daraltan regülasyonları (düzenlemeleri) azaltması veya kaldırması, kamu gücünün özel sektöre devredilmesi yönünde yapmış olduğu faaliyetlerdir.

Dünyada ve Türkiye’de Özelleştirmeye Genel Bir Bakış

1950’li yıllarda İngiltere’de ve 1960’lı yıllarda Almanya’da ilk özelleştirme uygulamaları belli sektörlerle yönelik olmuştur. 1970’li yıllarda Augusto Pinochet yönetimindeki Şili’de kapsamlı özelleştirme programı uygulanmıştır. 1980’li yıllarda ise İngiltere’de Margaret Thatcher ve ABD’de Ronald Reagan’ın liberal ekonomi politikaları sayesinde özelleştirme hız kazanmıştır. Gelişmiş ülke ekonomilerinde (başta İngiltere ve ABD’de) özelleştirmede amaç, özellikle rekabet düzeyini artırmak ve kamudaki savurganlığı azaltmaktır. Diğer ülkelerde ise özelleştirme dış borç ödemelerine ve artan bütçe açıklarına karşı bir önlem olarak düşünülmüştür.

Türkiye’de Özelleştirme ile İlgili Kanuni Düzenlemeler

Türkiye’de özelleştirme ile ilgili önemli çalışmalar 1980 sonrasında başlamıştır. **24 Ocak 1980 Kararları** sonrasında kamu iktisadi teşebbüsleri ile ilgili olarak yapılan düzenlemeler, bu teşebbüslerin piyasa ekonomisine entegrasyonunu sağlamaya yardımcı olmuştur. Özelleştirme çalışmaları 1983 seçimleri sonrasında Anavatan Partisi’nin (ANAP) iktidara gelmesi ile başlamıştır. 1984 yılında 2983 sayılı Kanun (*Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılması Hakkında Kanun*) ile yapılan düzenleme ile gelir ortaklığı senedi ve hisse senedi çıkarılması ve işletme hakkı devredilmesi öngörülmüştür. Bunlar geniş anlamda özelleştirmenin ilk adımlarını oluşturmuştur.

Türkiye’de özelleştirmeye ilişkin kapsamlı düzenlemeler 1994 tarihinde 4046 sayılı *Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun* ile yapılmıştır. Bu kanunla **Özelleştirme Yüksek Kurulu, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı ve Özelleştirme Fonu** kurulmuştur. 1994 yılından sonraki zaman diliminde ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda 4046 sayılı Kanun’un bazı maddeleri değiştirilmiştir. 4046 sa-

yılı Kanunda ilk değişiklik 1995 yılında 4105 ve 4108 sayılı Kanunlar ile yapılmıştır. 9 Nisan 1997 tarihinde Anayasa Mahkemesi’nin 4046 sayılı Kanun’un özelleştirme yöntemleri, değer tespiti ve ihale usulleri ile ilgili 18’inci maddeyi iptal etmesinin ardından, yüksek mahkemenin gerekçeli kararı dikkate alınarak 4232 sayılı Kanun hazırlanmıştır. 1999, 2000, 2003, 2004 ve 2005 yıllarında 4046 sayılı Kanun ile ilgili değişiklik öngören düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. **2005 yılında, 5398 sayılı Kanun ile 4046 sayılı Kanun’un adı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun olarak değiştirilmiştir.** Bu düzenlemede; özelleştirmede şeffaflığı, kolaylığı, sürecin hızlandırılmasına yönelik önlemlerin yanı sıra özelleştirme portföyünde bulunan kuruluşların birleşme, bölünme ve yeniden yapılandırılmalarına yönelik tedbirler de söz konusudur. Ayrıca özelleştirmenin sosyal maliyetlerini azaltmaya yönelik olarak iş ve hak kaybı, tazminatlar, personel nakli vb. konularda yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Özelleştirme ile devletin ekonomideki ticari faaliyetlerinin en aza indirilmesi hedeflenmektedir. Sonuçta, rekabete dayalı piyasa ekonomisinin oluşturulması, devlet bütçesi üzerindeki KİT finansman yükünün azaltılması, sermaye piyasasının geliştirilmesi ve atıl tasarrufların ekonomiye kazandırılması amaçlanmaktadır. Özelleştirmenin temel amacı, nihai olarak devletin ekonomide işletmecilik alanından tümüyle çekilmesini sağlamaktır.

Özelleştirme ile ilgili kanunlar hakkında daha detaylı bilgi için T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Özelleştirme İdaresi Başkanlığının <http://www.oib.gov.tr/yayinlar/yayinlar.htm> adlı internet sitesinde “Türkiye’de Özelleştirme-1”e bakabilirsiniz.

Tablo 3.15 Özelleştirme gelirleri (milyon dolar)

	1986 - 2015	2016	2017	TOPLAM (1986-2017)	
				Tutar	Pay (%)
Hisse Satışları (Blok Satış)	21.754,50	0,00	134,71	21.889,20	32,01
Tesis ve Varlık Satışları	33.068,63	1.307,54	89,05	34.465,22	50,39
Halka Arz	9.572,90	0,00	0,00	9.572,90	14,00
BİST’de Satış	1.261,12	0,00	0,00	1.261,12	1,84
Yarım Kalmış Tesis Satışı	4,37	0,00	0,00	4,37	0,01
Bedelli Devirler	1.193,33	6,26	0,18	1.199,77	1,75
TOPLAM	66.854,85	1.313,80	223,94	68.392,59	100,0

Kaynak: ÖİB, Özelleştirme Uygulamaları <http://www.oib.gov.tr/> (Erişim 11.12.2018)

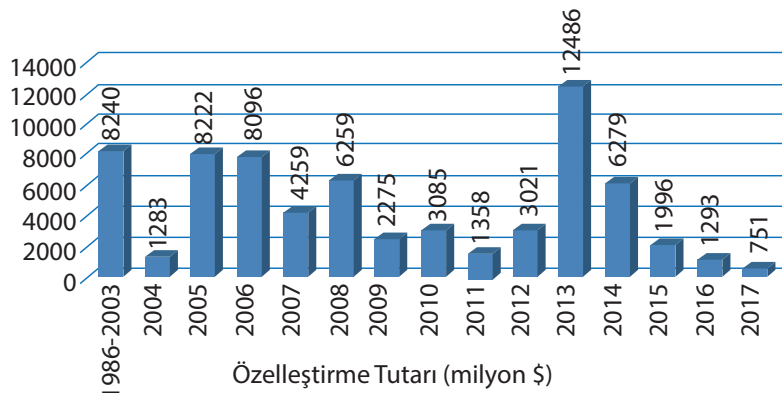
Türkiye’de Özelleştirme Yöntem ve Uygulamaları

Türkiye’de özelleştirme çeşitli yöntemlerle uygulanmıştır. Bu yöntemler “satış, kiralama, işletme hakkı devri, mülkiyetin gayri aynı hakların tesisi ile gelir ortaklığı ve sair hukuki tasarruf” olarak beş gruba ayrılmaktadır. **Satış yöntemi** kendi içinde varlık ve hisse satışı olarak ikiye ayrılmaktadır. *Hisse satışı* da blok satış, halka arz, çalışanlara satış, uluslararası arz, borsada satış gibi farklı alt başlıklara ayrılmaktadır.

1986-2017 döneminde, özelleştirmeden 68,4 milyar dolar gelir elde edilmiştir. 2005 yılından sonraki dönemde özelleştirme faaliyetleri hızlanmıştır. Sadece 2005 yılındaki özelleştirme tutarı, neredeyse 1985-2004 dönemindeki özelleştirme gelirine eşittir. Tablo 3.15’e baktığımızda, 1985-2017 döneminde özelleştirme uygulamalarında tesis/varlık satışı yönteminin (yaklaşık %50) ağırlıkta olduğunu görebiliriz. Blok satış yöntemi %32’lik oranla ikinci sırada, halka arz ise %14’lük oranla üçüncü sırada yer almaktadır. Özelleştirme İdaresinin fon kaynak-kullanım tablosuna göre, elde edilen kaynaklardan 49,5 milyar dolar Hazineye aktarılırken, 4 milyar dolar ilgili kuruluşlara, 7 milyar dolar ise kuruluşların borç ödemelerine gitmiştir.

2017 yılında birçok hidroelektrik santralinin özelleştirme süreci tamamlanmıştır. Ayrıca, 2018 yılında 14 şeker fabrikası özelleştirilmiştir. Özelleştirme uygulamaları ile kamu kesimi, faaliyet gösterdiği birçok sektörden tamamen çekilmiştir. Şekil 3.6’da 1986-2017 döneminde yıllık özelleştirme gelirleri görülmektedir. Hazine’nin Türk Telekom’da bulunan %55 oranındaki hissesi, 2005 yılında 6,5 milyar dolar bedelle özelleştirilmiştir, bu işlem şimdiye kadar ülkemizde tek kalemden yapılan en büyük özelleştirme uygulaması olmuştur. Ayrıca, **2013 yılı 12,5 milyar dolar ile en fazla özelleştirme gelirinin sağlandığı yıl olmuştur.**

Şekil 3.6 Yıllar itibarıyla özelleştirme işlemleri (1986-2017)

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, <http://www.oib.gov.tr/> (Erişim 17.11.2018)

Özelleştirme sürecinde; çerçevenin iyi çizilmesi, farklı düşünen kesimlerle iyi diyalog kurulması ve bu kesimlerin beklentilerinin nispeten karşılanması, sermayeyi tabana yayacak yöntemlerin (halka arz gibi) tercih edilmesi, konunun tüm toplum kesimlerine iyi anlatılması, fayda –maliyet analizinin iyi yapılması, sürecin hızla ilerlemesini sağlamak ve çalışanların mağdur edilmemesi önemli hususlardır. Ayrıca, elde edilecek gelirlerin üretken yatırımlara yönlendirilmesi, kamu tekellerinin yerine özel tekellerin yaratılması gerekir. Amaç piyasa ekonomisini geliştirmek, rekabet düzeyini artırmak ve sonuç olarak ekonomide etkinliği gerçekleştirmek olmalıdır.

Yaşamla İlişkilendir

Milli Savunma Bakanlığı'na tahsisli Sakarya Arifiye'deki 1'inci Ana Bakım Fabrika Müdürlüğü, Cumhurbaşkanlığı kararıyla özelleştirme kapsamına alındı.

İşletme hakkı 25 yıl olarak belirlenen tesislerin özelleştirme işlemleri, 31 Aralık'a kadar tamamlanacak... Resmi Gazete'de yayımlanan özelleştirme kararında, "Özelleştirme işlemleri tamamlanıncaya kadar fabrikanın MSB Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü 1'inci Ana Bakım Fabrika Müdürlüğü tarafından işletilmesine devam edilecektir" denildi.

TSK'YA ÜRETİM

... "Fabrikada TSK'ya yönelik mal ve hizmet üretiminin devamlılığının sağlanması ile MSB'nin kontrolünde yeni yatırımların yapılması da dahil olmak üzere, ihale dokümanında ve işletme hakkı sözleşmesinde yer alacak hususların Özelleştirme İdaresi Başkanlığı ve MSB tarafından belirlenmesine, özelleştirme uygulamasında teklif sahiplerinin savunma sanayi tesisi işletme deneyimleri, mali yeterlikleri gibi MSB ve Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'nca uygun görülecek sair hususların ön yeterlik kriteri olarak belirlenmesine karar verilmiştir."

Kaynak: Eray GÖRGÜLÜ, Hürriyet Gazetesi, 21.12.2018

Öğrenme Çıktısı

5 Türkiye'de özelleştirmenin amaçlarını tanımlayabilme

Araştır 5

Özelleştirmenin amaçları nelerdir, Türkiye'de özelleştirme ile neler hedeflenmiştir?

İlişkilendir

Türkiye'de şeker fabrikalarının özelleştirilmesini inceleyiniz.

Anlat/Paylaş

Özelleştirmeye neden başvurulmaktadır?

TÜRKİYE'DE MAHALLİ İDARELER

Kamu ekonomisinde içinde mahalli idareler, gerek bütçeleri gerekse ekonomik etkileri açısından önemlidir. Mahalli idareler bütçeleri denildiğinde belediyeler, il özel idareleri, İller Bankası ve su ve kanalizasyon idareleri bütçeleri anlaşılmaktadır. **Mahalli idare bütçelerinin %90'ı belediye bütçelerinden oluşmaktadır.** Merkezi yönetimin ağırlık kazandığı ülkelerde mahalli idarelerin etkisi sınırlıdır. Türkiye'de son yıllarda mahalli idarelerin bütçe ve yetkileri artırılmaya çalışılmaktadır. **Türkiye'de mahalli idarelerin yasa yapma ve vergi koyma yetkileri yoktur.** Bu nedenle yetkileri, görevleri, gelir kaynakları ve harcamaları merkezi yönetim tarafından belirlenir. **1980 sonrası dönemde emlak vergileri ve bazı vergilerin toplanması belediyelere bırakılmış ve belediyelere genel bütçe içinden daha fazla kaynak transfer edilmeye başlanmıştır.** Bu gelişmelerin sonucu olarak 1980 yılında mahalli idarelerin gelirlerinin GSYH'ya oranı %1,1 civarındayken; bu oran 1995 yılında %2,4'e ve nihayet 2016 yılında %3,3'e kadar çıkmıştır (Tablo 3.16).

Tablo 3.16 1975-2016 döneminde mahalli idareler kaynak ve harcamalarının GSYH'ya oranı (%)

Yıllar	Gelirler	Harcamalar	Gelir -Gider Farkı	Yıllar	Gelirler	Harcamalar	Gelir -Gider Farkı
1975	1,2	1,2	0,1	2010	3,3	3,2	0,1
1980	1,1	1,3	-0,1	2011	3,3	3,2	0,2
1985	1,5	1,4	0,1	2012	3,3	3,3	0,0
1990	1,8	1,8	0,0	2013	3,4	3,5	-0,1
1995	2,4	2,5	-0,2	2014	3,3	3,3	0,1
2000	3,3	3,6	-0,3	2015	3,3	3,4	-0,1
2005	3,2	3,2	0,1	2016	3,3	3,7	-0,4

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

2002-2018 döneminde mahalli idarelerin genel bütçe gelirlerinden aldıkları paylar, Tablo 3.17'de görülmektedir. 2002 yılında genel bütçe gelirlerinin %6,6'sı mahalli idarelere aktarılırken, bu oran 2010'da %8,9'a yükselmiş ve 2018 yılında %11,5 olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. **Mahalli idarelerin hizmetlerine olan talep, nüfus artışına ve kentleşmeye paralel olarak artmaktadır.** Türkiye'de son on yılda hızlı bir şekilde kentlere göç gerçekleşmiştir. Bu durum mahalli idarelerin sunduğu hizmetlere olan talebi artırmıştır.

Tablo 3.17 Mahalli idarelerin merkezi bütçeden aldığı paylar (2002-2018)

Yıllar	Merkezi Bütçeden Alınan Paylar (%)	Yıllar	Merkezi Bütçeden Alınan Paylar (%)
2002	6,6	2014	10,5
2004	6,9	2015	11,0
2006	7,9	2016	10,7
2008	8,9	2017	10,7
2010	8,9	2018 ⁽¹⁾	11,5

(1) Gerçekleşme tahmini

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı (2018). Bütçe Gerekçesi 2019, s. 8.

Öğrenme Çıktısı

6 Türkiye’de mahalli idareler bütçelerindeki gelişmeleri açıklayabilme

Araştır 6

Türkiye’de mahalli idarelerin bütçelerindeki gelişmeleri özetleyiniz.

İlişkilendir

Türkiye’de mahalli idareler ile merkezi idare arasında gelir paylaşımı nasıl olmalıdır?

Anlat/Paylaş

Mahalli idare bütçeleri neden önemlidir?

1

Kamu ekonomisi ve Türkiye’de kamu ekonomisinin gelişimini değerlendirebilme

Kamu Ekonomisi ve Türkiye’de Kamu Ekonomisinin Gelişimi

Kamu ekonomisi, devletin harcamaları, gelirleri, borçları ile ilgili uygulamaların nedenleri, sonuçları ve etkilerini incelemektedir. Kamu kesiminin ekonomideki büyüklüğünü ölçmede kullanılan göstergelerden ikisi kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin GSYH’ya oranlarıdır. Kamu kesiminin büyüklüğü ülkelerin siyasal sistemlerinin de belirleyicisi olmaktadır. Kamu harcamalarının oranının çok yüksek olması ekonomik sorunlara yol açarken, çok düşük olması durumunda da toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetler yeterince karşılanmayacaktır. Toplumun kamudan talep ettiği mal ve hizmetleri karşılayan harcama oranı optimal ölçüt olmalıdır. Türkiye, kamu ekonomisindeki borçlanma açısından istikrarlı bir çizgiye sahiptir. Genel olarak bakıldığında, Cumhuriyetin ilanından günümüze, kamu kesiminin ekonomideki büyüklüğü artmıştır.

2

Türkiye’de kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin gelişimini açıklayabilme

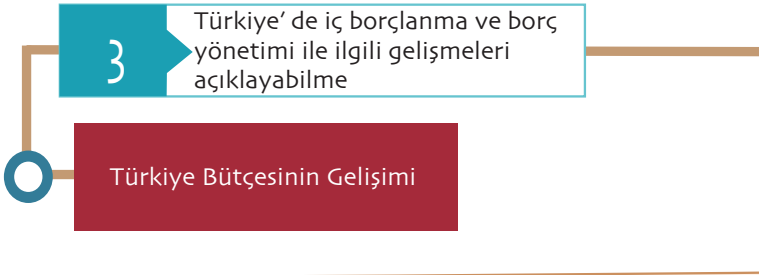
Türkiye’de Kamu Harcamaları ve Kamu Gelirleri

Türkiye’de kamu harcamalarında, 1924-2018 döneminde genelde artış trendi olmakla birlikte dönemsel dalgalanmalar söz konusudur. Kamu harcamalarının sınıflandırılması devlet hizmetlerinin yapısını, biçimini ve ekonomik kaynakların kullanımını belirlemek açısından önemlidir. Türkiye’de 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile performans esaslı bütçelemeye geçilmiştir. Yeni yapılandırılan ekonomik sınıflandırma, uluslararası karşılaştırmalara imkân vermektedir.

Kamu harcamaları içinde personel harcamalarının payı %21’ler civarında seyretmektedir. Ekonomik istikrarla birlikte faiz giderleri düşmüştür. Kamu personelinin sağlık hizmetlerinin Sosyal Güvenlik Kurumuna (SGK) devri ve genel sağlık sigortası uygulamasının da etkisiyle Merkezi Yönetim Bütçesindeki sağlık harcamaları azalırken, sosyal güvenlik harcamaları artış göstermiştir. Cari transferler, bütçenin en büyük harcama kalemi olmuştur.

Kamu gelirlerinin en önemlisi vergi gelirleridir. Bunun dışındaki gelirler vergi dışı normal gelirler, özel gelirler ve fon gelirleri, diğer gelirler ve katma bütçe gelirleridir. Bu, dar anlamda kamu gelirlerini oluşturur. Geniş anlamda kamu gelirleri ise devlet, il özel idareleri, belediyeler ve sosyal güvenlik kuruluşlarının gelirlerinden oluşur. Gelir vergileri dolaysız vergilerin en önemli bölümünü oluşturmaktadır. Türk Vergi Sisteminde dolaysız vergilerin payı düşerken, dolaylı vergilerin payı artmıştır. Bu durum, gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemektedir. Devletin dolaylı vergilere yönelmesinin en önemli sebepleri arasında bu vergilere karşı tepkinin düşük olması ve vergi maliyetinin düşük olması ilk sıralarda gelmektedir. Ekonomik etkinlik açısından ise harcamalar üzerinden alınan vergiler daha avantajlıdır.

Ödenen vergi ile gelir arasındaki oranı ifade eden vergi yükü, bir ekonomide büyüme, kalkınma ekonomik denge ve adil gelir dağılımı gibi ekonomi politikası amaçlarına uygun vergi politikalarının belirlenmesi açısından önem taşır. Türkiye’de vergi yükü 1975 yılında sosyal güvenlik harcamaları dâhil %13,8 iken bu oran 2016 yılında %27,2’ye çıkmıştır. Eğitim sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerine olan talepler bütün dünyada ve Türkiye’de artmıştır. Sosyal devlet anlayışı daha geniş çapta kabul görmektedir.

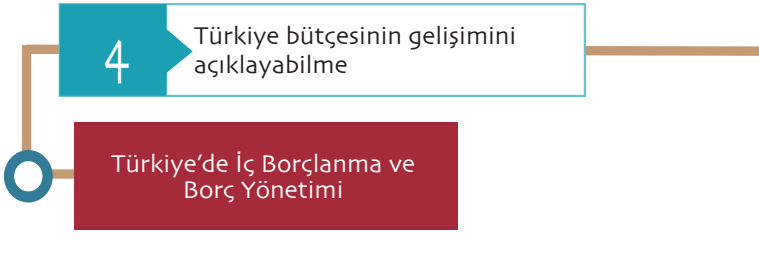

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçlar ve borç yönetimindeki sorunlar nedeniyle borçlanma konusunda oldukça temkinli davranmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1970'li yıllara kadar iç borçlanmaya çok fazla başvurulmamıştır. Açıklar genellikle Merkez Bankası (TCMB) kaynaklarına başvurularak finanse edilmeye çalışılmıştır. 1980 sonrası dönemde kamu açıkları ağırlıklı olarak iç borçlanmayla karşılanır hâle gelmiş ve iç borç stokunda büyük bir artış yaşanmıştır.

Türkiye'de kamu borçlanmasından sorumlu olan birim Hazine ve Maliye Bakanlığıdır. Borç yönetiminin birincil amacı, borç yükünün azaltılmasıdır. Kamu açığı kamu gelir ve gider dengesinin giderler lehine gelişmesiyle oluşur. Kamu açığı ölçülme yöntemlerine göre geleneksel bütçe açığı, birincil açık, işlemsel açık, yarı mali açık, nakit açığı, nominal- reel bütçe açığı olarak adlandırılır. KKBG, kamunun toplam nakdi harcamaları ile toplam nakdi gelirleri arasındaki farktır.

Türkiye'de KKBG'de 1990'lı yılların ortalarından 2002 yılına kadar sürekli artışlar gözlenmiştir 2002 yılından sonra uygulanan ihtiyatlı maliye politikası sayesinde azalan bütçe açığına paralel olarak, KKBG önemli ölçüde azalmıştır. Kamu borç stokunun GSYH'ya oranı 2001'de %77 iken, 2018'da %31'e düşmüştür. Türkiye kamu borç yükünün sürdürülebilirliğinde başarılı olmuştur.

2001-2018 döneminde borç yükündeki azalmada faiz harcamalarındaki düşüş birincil etkindir. Faiz harcamalarındaki azalma ise bütçe dengesi ve faiz dışı dengesi olumlu etkilemektedir. Türkiye'de kriz dönemlerinde iç borçlanmada vade kısalmaktadır. Örneğin, Şubat 2001'deki krizin ardında 2001 yılında iç borçlanma vadesi ortalama 148 gün olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılı sonunda 71,2 ay olan iç borçlanmanın ortalama vadesi, 2018 yılı Haziran ayı itibarıyla 69,7 ay olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'de kamu mali yönetimine ilişkin ilk düzenleme 1927 yılında çıkarılan 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu'dur, bu Kanun 2006 yılına kadar uygulanmıştır. 2006 yılından itibaren bütçeler 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'na göre hazırlanmıştır.

5018 sayılı Kanun'la kamu idarelerinin tüm gelir ve giderlerinin bütçelerde yer alması sağlanmış, bütçe dışında gelir elde edilmesi ile gider yapılması önlenmiştir. Kamuda uygulanan muhasebe sistemi geliştirilmiş, mahalli idareler ve sosyal güvenlik kurumlarının bütçe büyüklüklerinin TBMM'nin bilgisine sunulması sağlanmıştır.

Mali saydamlıkla ilgili yeni kamu mali yönetim yapısı; vergi harcamalarının raporlanması, harcamacı kuruluşların ileriye yönelik bütçe tahminleri ile yerel yönetimler ve sosyal güvenlik kurumlarının bütçe tahminlerinin bütçe kanunu tasarisına eklenmesi gibi parlamentoya ve kamuoyuna sunulacak raporların içeriğini zenginleştiren önemli yenilikler getirmiştir. Kamu kaynağının etkin kullanımı açısından hesap verme sorumluluğu getirilmiştir.

2006 yılında konsolide bütçe yerine merkezî yönetim bütçesi kavramı kullanılmaya başlanmış ve düzenleyici/denetleyici kurumların da harcama ve gelirleri bütçeye dahil edilmiştir. Ayrıca eskiden genel bütçe dışında tutulan ve sosyal güvenlik kurumlarının ve mahalli idarelerin bütçeleri de genel yönetim bütçesi şemsiyesi altına alınmıştır.

5

Türkiye’de özelleştirmenin amaçlarını tanımlayabilme

Türkiye’de Özelleştirme

Türkiye’de özelleştirme ile ilgili önemli çalışmalar 1980 sonrasında başlamıştır. Türkiye’de özelleştirmeye ilişkin kapsamlı düzenlemeler 1994 tarihinde 4046 sayılı Kanun’la düzenlenmiştir. Bu Kanun’la Özelleştirme Yüksek Kurulu ve Özelleştirme İdaresi Başkanlığı kurulmuştur. Özelleştirme ile devletin ekonomideki ticari faaliyetlerinin en aza indirilmesi hedeflenmektedir. Sonuçta, rekabete dayalı piyasa ekonomisinin oluşturulması, devlet bütçesi üzerindeki KİT finansman yükünün azaltılması, sermaye piyasasının geliştirilmesi ve atıl tasarrufların ekonomiye kazandırılması amaçlanmaktadır. 1986 yılından bu yana toplam 68,4 milyar dolar tutarında özelleştirme gerçekleştirilmiştir. Özelleştirme uygulamaları ile kamu kesimi, faaliyet gösterdiği birçok sektörden tamamen çekilmiştir.

6

Türkiye’de mahalli idareler bütçelerindeki gelişmeleri açıklayabilme

Türkiye’de Mahalli İdareler

Türkiye’de mahalli idareler bütçeleri belediyeler, il özel idareleri, İller Bankası ve su ve kanalizasyon idareleri bütçelerinden oluşmaktadır. Mahalli idare bütçelerinin %90’ı belediye bütçelerinden oluşmaktadır. Türkiye’de son yıllarda mahalli idarelerin bütçe ve yetkileri artırılmıştır. Mahalli idarelerin yetkileri, görevleri, gelir kaynakları ve harcamaları merkezî yönetim tarafından mevzuatla belirlenir.

1980 sonrası dönemde emlak vergileri ve bazı vergilerin toplanması belediyelere bırakılmış ve belediyelere genel bütçe içinden daha çok kaynak transfer edilmeye başlanmıştır. Bu gelişmelerin sonucu olarak 1980 yılında mahalli idarelerin gelirlerinin GSYH’ya oranı %1 civarında iken, bu oran 2016 yılında %3,3’e kadar çıkmıştır. 2002 yılında genel bütçe gelirlerinin %6,6’sı mahalli idarelere aktarılırken, bu oran 2018 yılında %11,8’e yükselmiştir. Türkiye’de son on yılda hızlı bir şekilde kentlere göç gerçekleşmiştir. Bu durum mahalli idarelerin sunduğu hizmetlere olan talebi artırmıştır.

1 Aşağıdakilerden hangisi kamu kesiminin doğrudan büyüklüğünü gösteren ölçütlerden biri **değildir**?

- A. Kamu Gelirleri/GSYH
- B. Devlet Borçları/GSYH
- C. Devlet Bütçesi/GSYH
- D. Vergi Gelirleri/GSYH
- E. Kamu Harcamaları /GSYH

2 Harcamayı yapan yönetim birimlerini esas alan kamu harcamaları sınıflandırması aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Fonksiyonel
- B. İdari
- C. Ekonomik
- D. Harcamacı
- E. Hukuki

3 Ekonomide etkinlik açısından aşağıdaki vergilerden hangisi daha avantajlıdır?

- A. Gelir üzerinden alınan vergiler
- B. Servet üzerinden alınan vergiler
- C. Harcamalar üzerinden alınan vergiler
- D. Veraset ve intikal vergisi
- E. Kurumlar vergisi

4 Türkiye’de vergi yükünün 1975-2016 yıllarında gösterdiği gelişim ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- A. Artış eğilimine sahiptir.
- B. Azalış eğilimine sahiptir.
- C. Önce artış sonra azalış eğilimine sahiptir.
- D. Önce azalış sonra artış eğilimine sahiptir.
- E. Değişim göstermemiştir.

5 Türkiye’de kamu borçlanmasından sorumlu kurum aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi
- B. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
- C. Merkez Bankası
- D. Hazine ve Maliye Bakanlığı
- E. Ticaret Bakanlığı

6 Aşağıdakilerden hangisi bütçe açığı göstergesi olarak KKBG’nin kullanıma nedenlerinden biri **değildir**?

- A. Ülkelerarası karşılaştırmalarda kolaylık sağlamak
- B. Bütçe açığı ölçümü ile ilgili sorunlardan kurtulmak
- C. Maliye politikasının sürdürülebilirliğini analiz edilebilmek
- D. Nakit bazında ölçüm yapabilmek
- E. Borç yükünü azaltmak

7 Türkiye’de merkezî yönetim bütçesi içinde 2003 yılından itibaren en yüksek paya sahip olan kamu harcaması aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Eğitim harcamaları.
- B. Sağlık harcamaları.
- C. Savunma harcamaları.
- D. Adalet harcamaları.
- E. Ulaşım ve altyapı harcamaları.

8 Aşağıdakilerden hangisi 5018 sayılı Kanun’da yer alan bütçe çeşitlerinden biri **değildir**?

- A. Özel bütçe
- B. Katma bütçe
- C. Sosyal Güvenlik Kurumu bütçesi
- D. Düzenleyici ve Denetleyici Kurum bütçeleri
- E. Mahalli idareler bütçesi

9 Aşağıdakilerden hangisi Türkiye’de özelleştirmenin doğrudan amaçlarından biri **değildir**?

- A. Devletin ekonomideki ticari faaliyetlerinin en aza indirilmesi
- B. Rekabete dayalı piyasa ekonomisinin oluşturulması
- C. Devlet bütçesi üzerindeki KİT finansman yükünün azaltılması
- D. Sermaye piyasasının geliştirilmesi
- E. İstihdamın artırılması

10 Türkiye’de 1980 sonrası dönemde, belediyelere aşağıdaki vergilerden hangisini toplama yetkisi verilmiştir?

- A. Katma Değer Vergisi
- B. Emlak Vergisi
- C. Veraset ve İntikal Vergisi
- D. Özel Tüketim Vergisi
- E. Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi

1. B

Yanıtınız yanlış ise “Kamu Ekonomisi ve Türkiye’de Kamu Ekonomisinin Gelişimi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

2. B

Yanıtınız yanlış ise “Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması ve Türkiye’deki Durum” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

3. C

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Kamu Gelirleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

4. A

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Vergi Yüğü” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

5. D

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de İç Borçlanma ve Borç Yönetimi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

6. E

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de İç Borçlanma ve Borç Yönetimi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

7. A

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye Bütçesinin Gelişimi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

8. B

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye Bütçesinin Gelişimi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

9. E

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Özelleştirme” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

10. B

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Mahalli İdareler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

3

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 1

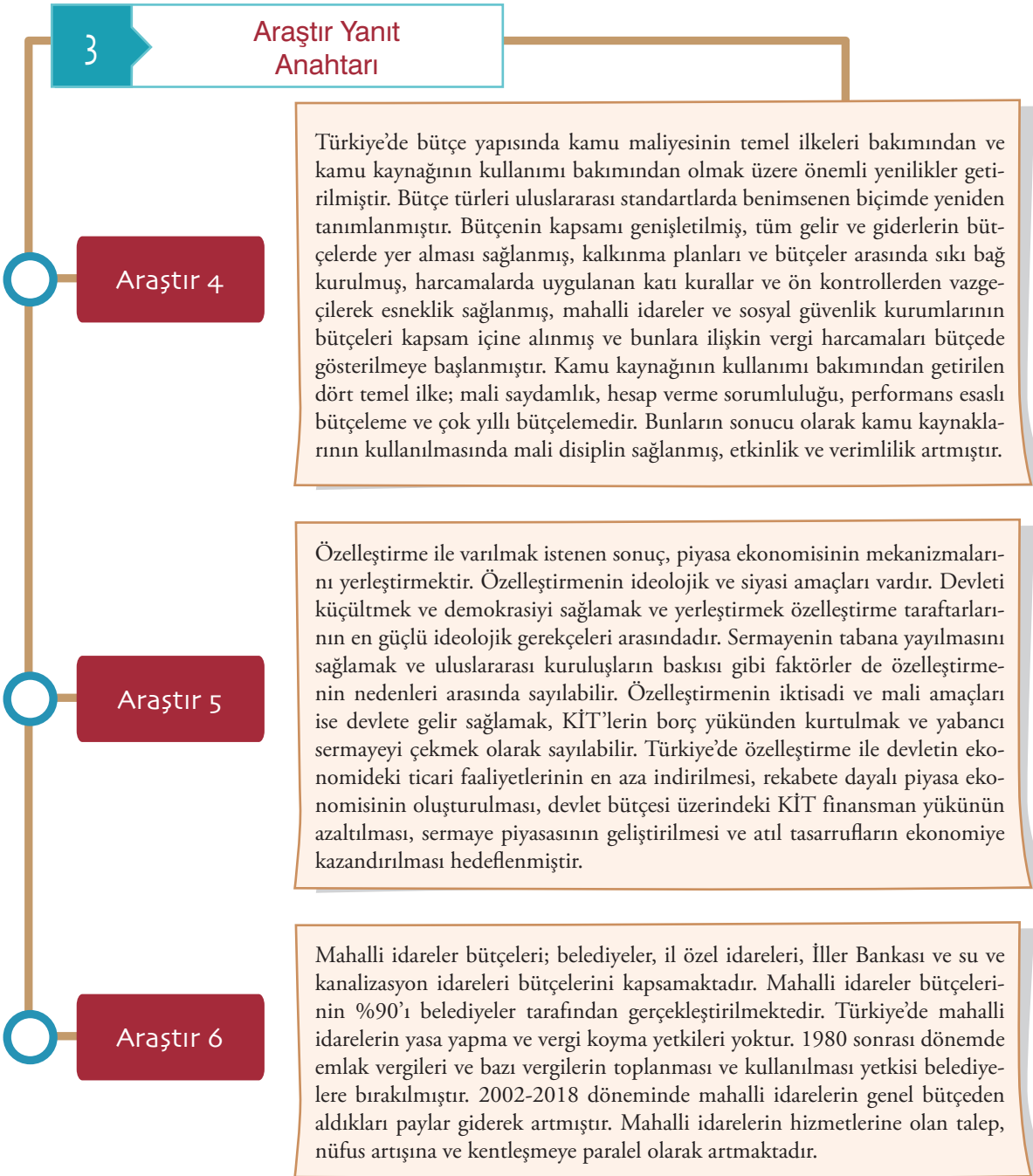
Kamu kesiminin büyüklüğü devletin ekonomi içindeki temsil ettiği pay ile ölçülür. Kamu kesiminin GSYH’den aldığı pay dünyada ve Türkiye’de kamu kesiminin büyüklüğünü verir. Kamu kesimi payı toplam kamu harcamaları ya da toplam kamu gelirlerinin GSYH’ya oranıyla ölçülür.

Araştır 2

Türkiye’de 5018 sayılı Kanun ile kamu harcamaları yeni bir sınıflandırmaya tabi tutulmuş ve bu sınıflandırma ile kamu harcamaları ülkelerarası karşılaştırmaya daha uygun hale gelmiştir. Kamu harcamalarının ekonomik sınıflandırmasının yeni yapısında ekonomik sınıflama dört düzeyde yapılmıştır. Birinci düzey sınıflandırma, personel giderleri, sosyal güvenlik kurumuna devlet primi giderleri, mal ve hizmet alım giderleri, faiz giderleri, cari transferler, sermaye giderleri ve transferleri, borç verme ve yedek ödeneklerden oluşmaktadır.

Araştır 3

Borçların sürdürülebilirliği kamu borç stokunun millî gelire oranının uzun dönemde sabit kalması şeklinde ifade edilebilir. İç borç stoku/GSYH oranı uzun vadede istikrarlı ise borçların sürdürülebilir olduğu düşünülür. Ancak, burada iç borç stoku/GSYH başlangıç oranının düzeyi dikkate alınmalıdır. Borç stokunun yüksek seviyelerde olduğu ülkelerde, makroekonomik istikrarın borçlanma dinamikleri ile yakın ilişkide olduğu, borçların sürdürülebilirliğine ilişkin beklayişlerin ekonomik dengeler üzerinde belirleyici hâle geldiği genel kabul görmektedir. Sürdürülemez borçlanma fiyat istikrarını bozmakta, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemekte ve makroekonomik istikrarı bozmaktadır. Borç yükünün artması, politik belirsizlik, finansal istikrarsızlık ve piyasalarda güvenin azalmasına neden olmaktadır. İç borç stokunun eritilmesi ya da sürdürülebilirliğinin sağlanması için başvurulacak yöntemler olarak; faiz dışı fazla oluşturulması, iç borç çevirme oranının azaltılması, özelleştirme gelirleri, konsolidasyon ve monetizasyon sayılabilir.

Kaynakça

- Aktan, C. C. (2002). **Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Özelleştirme**. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Atasever, M. (2018). **Türkiye Sağlık Sistemi Değerlendirme Raporu (2003-2018 Dönemi)**.
- Eker, A. ve M. Meriç (2005). **Devlet Borçları (Kamu Kredisi)**. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Eren, A. (2008). **Türkiye Ekonomisi**. 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınları.
- Günay, A. (2007). **Mali Disiplin Sağlanmasında Anayasal denk Bütçe Yaklaşımı ve Türkiye’de Uygulanabilirliği**. Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- Karabaş, E. (2005). **Bütçe Kapsamı ve Bütçe Kapsamı Dışında Kalan Kamusal Harcama Alanları**. Devlet Bütçe Uzmanlığı Araştırma Raporu, Ankara: Maliye Bakanlığı Bütçe Ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.
- Karluk, S. R. (2009). **Türkiye Ekonomisi**. 12. Baskı, İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- Kepenek, Y. ve N. Yentürk. (2005). **Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mutluer, K., E. Öner ve A. Kesik. (2011). **Bütçe Hukuku**. 3. Baskı, Yayın No: 99, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- OECD. (2011). **Revenue Statistics 1965-2010**. OECD Publishing ISBN978-92-64-12286-4.
- Parasız, İ. (2003). **Türkiye Ekonomisi**. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Pınar, A. (2011). **Maliye Politikası Teori ve Uygulama**. 4. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Sağbaşı, İ. (2012). **Türkiye’de Ulusal Ekonomik Krizden Küresel Ekonomik Krize: 2000-2010 Dönemi Maliye Politikaları Türkiye Ekonomisi 2011**.
- Sezgin, Ş. (2018). **Savunma Ekonomisi**. 1. Baskı, Eskişehir: Nisan Kitabevi.
- Şahin, H. (2002). **Türkiye Ekonomisi**, 7. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şen, H. ve İ. Sağbaşı. (2004). **Bütçe Açıkları Teori ve Türkiye Uygulaması**. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Şener, O. (2010). **Kamu Ekonomisi**. 11. Baskı, İstanbul: Beta Basım A.Ş.

■ İnternet Kaynakları

- Capital. (2018). <https://www.capital.com.tr/gundem/aktuel/hazine-2019da-225-milyar-tl-borc-odeyecek>. (Erişim 01.11.2018)
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018). <http://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540022258789-43a5759e-f454> (Erişim 18.11.2018)
- Dünya Bankası. (2018). <http://databank.worldbank.org> (Erişim 20.11.2018).
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2018) <http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/11294,butce-gerekcesi-2019pdf.pdf?> (Erişim 11.12.2018)
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2018). <http://www.bumko.gov.tr/TR,184/genel-yonetim-butce-dengesi.html> (Erişim 06.01.2019)
- Hazine ve Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (<http://www.bumko.gov.tr/TR,155/kamu-kesimi-borclanma-geregi-ve-finansmani.html> Erişim 03.01.2019).
- OECD. (2018). Government at a Glance, <https://stats.oecd.org/> (Erişim 14.11.2018)
- OECD. (2018). Revenue Statistics Comparable Tables, <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REV> (Erişim 18.11.2018)
- OECD. (2018). https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=SNA_TABLE1 (Erişim 14.11.2018)
- ÖİB. (2018). Türkiye’de Özelleştirme. <http://www.oib.gov.tr/yayinlar/yayinlar.htm> (Erişim 17.11.2012)
- ÖİB. (2018). <http://www.oib.gov.tr> (Erişim 17.11.2018)
- ÖİB. (2018). http://www.oib.gov.tr/baskanlik/ozellestirme_prosedur.htm (Erişim 20.11.2018)
- TÜİK. (2019). <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> Genel Devlet Ana Bileşenleri (Erişim 04.01.2019)

Bölüm 4

Temel Sektörlerde Gelişmeler I: Tarım Sektörü

öğrenme çıktıları

Tarım Sektörü ve Tarımsal Faaliyetin İşlev ve Özellikleri

- 1 Tarım sektörünün tanımını ve kapsamını açıklayabilme
- 2 Tarım sektörünün işlev ve özelliklerini sıralayabilme

Türk Tarım Sektörünün Üretim Yapısı ve Dağılımı

- 3 Türkiye’de tarımsal üretim ve tarımsal üretimin çeşitliliğini açıklayabilme

Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları

- 5 Türkiye’de tarım ve tarımsal destekleme politikalarını değerlendirebilme

Türk Tarım Sektörünün Çatı Kuruluşları, Arazi Yapısı ve İşletme Büyüklüğü

- 2 Türkiye’de tarım sektörünün kurumsal ve yapısal unsurlarını analiz edebilme

Türkiye’de Tarımsal GSYH, İstihdam ve Dış Ticaret

- 4 Türkiye’de tarım sektörünün GSYH, istihdam ve dış ticaretteki payını açıklayabilme

Türk Tarım Sektörünün AB Ortak Tarım Politikasına Uyumu

- 6 AB’ye uyum sürecinde Türk tarım sektörünün bulunduğu konumu kavrayabilme

Anahtar Sözcükler: • Anahtar Sözcükler • Tarım Sektörü • Bitkisel Üretim • Hayvansal Üretim • Tarım Ekonomisi • Tarımsal Destekleme Politikaları • AB Ortak Tarım Politikası

GİRİŞ

Tarım sektörü, bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesini, bunların kalite ve verimlerinin yükseltilmesini, bu ürünlerin uygun koşullarda muhafazasını, işlenip değerlendirilmesini ve pazarlanmasını kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle, tarım, insan besini olabilecek ve ekonomik değeri olan her türlü bitkisel ve hayvansal ürünün bakım, besleme, yetiştirme, koruma ve mekanizasyon faaliyetlerinin yanı sıra durgun sularda veya özel alanlarda yapılan balıkçılık faaliyetlerinin tümünü kapsar. Genel olarak, ülkelerin ekonomik gelişme düzeyi yükseldikçe, tarımın millî gelir içindeki payı ve istihdama katkısı azalsa da önemi azalmamakta, hatta artmaktadır. Zira, insanların hayatta kalmalarını sağlayan yeme içme faaliyeti ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetlerin alanına girmektedir. Kaldı ki, insanların refah seviyesi hızla yükseldikçe, yaşam standardı da yükselmekte; buna bağlı olarak da tarımsal faaliyetin niceliği kadar niteliğinden beklentiler de sürekli değişmektedir. Dünya nüfusunun zamanla köyden kente göç etmesi, yaşam beklentisinin artması, dünya nüfusunun hızla yaşlanması ve refah seviyesinin pek çok bölgede yükselmesi; tarımsal faaliyete bakışı büyük ölçüde değiştirmiş, sektörü geleneksel üretim ve tüketim yapısından hızla diğer sektörlerde olduğu gibi kapitalist piyasa sürecine dâhil etmiştir. Türk tarım sektörü de zamanla bundan nasibini almıştır ve almaya da devam etmektedir.

Tarımsal faaliyet, ana yapı olarak bitkisel ve hayvansal üretimle balıkçılık faaliyetlerinden ibarettir. Bu bölümde alt üretim yapılarının her biri kendi içinde alt sektör ve ürünler üzerinden analiz edilmekte; böylece, ülkenin tarım alt sektörlerinde ve ürün bazında rekabet avantajları analiz edilmektedir. Analizler yapılırken hem zaman içindeki gelişmeler hem de şu andaki nispi durumları dikkate alınmıştır.

Bu bölümde öncelikle tarımsal faaliyetin işlevleri ve özellikleri özetle anlatılmakta; ardından Türk tarım sektörünün üretim yapısı ve ürün profili bitkisel, hayvansal ve deniz ürünlerin üretimi ve ürün profili bağlamında analiz edilmektedir. Daha sonra tarımsal istihdam ve dış ticaretin yapısı, destekleme politikaları ve Avrupa Birliği'ne uyum politikaları ile bölüm bitirilmektedir. Böylece, okuyucunun Türk tarım sektörü tüm ayrıntıları ile ele alınarak okuyucunun sektörün üretim yapısı, ürün deseni ve rekabet düzeyi ile temel politikaları hakkında kapsamlı bir bilgiye sahip olması amaçlanmaktadır.

TARIM SEKTÖRÜ VE TARIMSAL FAALİYETİN İŞLEV VE ÖZELLİKLERİ

İktisat literatüründe üç temel sektör arasında “tarım” birincil, “sanayi” ikincil, “hizmetler” ise üçüncül sektör olarak tanımlanır. Hemen hemen tüm ekonomilerde iktisadi kalkınmanın başlangıç aşamasında öncelikli sektör tarımdır. Bunun sebebi, tarım sektörünün sahip olduğu istihdam ve katma değer büyüklüğünün yanı sıra kronolojik olarak da ilk sektör olmasıdır. Tarım sektörü oluşturduğu bu değer ile diğer sektörlerin gelişmesi için ortamı hazırlamış ve zaman içerisinde önemi giderek azalmıştır. Özellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde tarım öncelikli sektör konumunda olduğu için bu ülkelerde iktisadi kalkınma amacının gerçekleştirilmesinde tarım sektörü çok önemli bir yere sahiptir.

İktisadi gelişme sürecinde tarım sektörünün önemine ilk kez sistematik olarak değinen iktisat ekolü, Fizyokrasi'dir. Fizyokrasi'nin kurucusu Fransız iktisatçı Quesnay'e göre, bir ekonomide tarım sektörü gelişmeden diğer üretim unsurlarının gelişmesi mümkün değildir. Serbest rekabet ve kişisel çıkar üzerine kurulu Fizyokrasi'ye göre, kıymetli madenler ve ticaret, iktisadi gelişme için o kadar önemli değildir. Çünkü, bu alanlarda malın malla değişimi söz konusudur. Oysa, tarımsal faaliyet, bir üretim ve değer yaratılmasını içerir ve bu alanda oluşan katma değer daha yüksektir.

Tarım Sektörünün Kapsamı

Günümüzde tarım sektörü denilince akla, toprak ve / veya suda üretilen bitkisel ya da hayvansal üretim faaliyetiyle uğraşan bir sektör gelmektedir. **Dar anlamda tarım;** ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yoluyla bitki ve bitkisel ürünler, hayvan ve hayvansal ürünler üretilmesi veya bunların üreticileri tarafından işlenip değerlendirilmesi faaliyetlerini kapsar. **Geniş anlamda tarım** ise bitkisel ve hayvansal ürün üretiminin yanı sıra bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından işlenmesini, ormancılık ve balıkçılık faaliyetlerini, tarımsal ürünlerin taşınmasını ve saklanması, üreticiler tarafından satılmasını ve tarım alet ve makinelerinin üretim faaliyetlerinde bir bedel karşılığında kullandırılmasını kapsar.

Yukarıdaki tanımlardan hareketle tarımın temel bir iktisadi sektör olduğu; dolayısıyla bu sektörde mal arz ve talep edenler, üreticiler ve tüketiciler,

üretimin yapıldığı mekân (arazi), makine aksamı, işletmeler ve bu işletmelerin sahipleri ve nihayet yönetenler ve çalışanlar söz konusudur. Dolayısıyla, sektörün bütün bu unsurları bir araya gelerek aşağıdaki işlevleri yerine getirmektedir.

Tarımın Sektörünün İşlevleri

Tarım sektörünün işlevleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- *İnsanların besin gereksinimlerini karşılamak:* İnsanların hayatını idame ettirebilmesi için gerekli olan besin maddelerinin üretilmesi işlemini içerir.
- *Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına yardımcı olmak:* Sürdürülebilir kalkınma, gelecekte yaşayacak insanların refah düzeylerini azaltmadan, günümüzde yaşayan insanların refah düzeylerini artırma şeklinde tanımlanan bir kalkınma modelidir. Bu anlamda, tarımsal ihtiyaçlar büyük bir öneme sahiptir.
- *Sanayi sektörüne hammadde sağlamak:* Tarım sektöründe yaratılan fazlalık, hem tarım dışı sektörlerde faaliyet gösteren insanların besin gereksinimlerinin karşılanması hem de sanayi sektöründe üretim girdisi olarak kullanan hammaddelerin teminine yardımcı olmaktadır. Özellikle gıda ve tekstil gibi tarıma dayalı sanayi işletmeleri için bu ihtiyaç oldukça önemlidir.
- *Tarım dışı sektörlerde istihdam sağlamak:* Kalabalık nüfuslu tarım ülkelerinde, ekonomik gelişme hızlandıkça tarımdaki işgücü fazlalığı diğer sektörler için oldukça esnek bir işgücü arzı oluşturur.
- *Tarım dışı sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere talep yaratmak:* Bu sektördeki kalabalık nüfus, tarım dışı sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere yönelik büyük bir talep yaratır. Zira, tarımda çalışanlar gelirlerinin büyük bir kısmını diğer sektörlerce üretilen mal ve hizmetlere harcadıklarından dolayı, bu sektörde artan gelir, talebin gelir esnekliğinin daha yüksek olduğu diğer sektörlerdeki mallara yönelik talebi artıracaktır.

- *Çevre sağlığı ve toplumun ruhsal dengesini korumak:* İktisadi gelişme, sanayileşme ve kentleşme gibi olgular, gerekli tedbirler alınmadığında, çoğu defa insanların çevre sağlığını ve ruhsal dengesini tehdit eder duruma gelmektedir. Dolayısıyla, tarımsal faaliyetler, insanları daha dingin, stresten uzak ve sağlıklı bir biçimde yaşayabilecekleri kırsal ve tarımsal mekânlara doğru sürüklemektedir.

Tarım Sektörünün Genel Özellikleri

Tarım sektörü, sanayi ve hizmet sektörleriyle karşılaştırıldığında, daha ziyade doğal kaynakları kullanarak açık havada üretimin yapıldığı bir sektördür. Tarım sektörünün genel özelliklerini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

- *Tarımsal üretim iklim şartlarına bağlıdır:* Alınacak birtakım önlemlerle iklim koşullarının sebep olacağı birtakım olumsuzlukları azaltmak mümkün olsa da doğa koşulları tarımsal üretim üzerinde hâlâ belirleyici bir unsurdur.
- *Tarımsal üretim mevsimlerin ritmine bağlıdır:* Bazı tarımsal üretim faaliyetlerinin mutlaka belirli mevsimsel şartlar altında yapılması gerekir.
- *Tarım kesiminde üretim tekniklerini geliştirilme imkânları sınırlıdır:* Tarım sektörü, diğer sektörlerle kıyasla, daha ziyade emek yoğunudur ve çok ileri olmayan teknolojileri kullanır. Bu durum bölgeler, aileler ve ürünler arasındaki verimlilik farklılıklarının altında yatan en önemli etmenlerden biridir.
- *Tarımsal mallara yönelik talebin gelir esnekliği düşüktür:* Tarımsal mallar genellikle temel / zorunlu mal statüsünde olduğu için, bu malların talebindeki değişme tüketicilerin gelirlerindeki değişmeden fazla etkilenmez. Buna göre, kişilerin gelirleri arttıkça tarımsal mal ve hizmetlere yaptıkları harcamalar, gelire oranla daha az artar. Hatta bazı mallara yönelik talep, gelir arttıkça azalır; ki bu tür mallara iktisat literatüründe düşük mal denir.

- *Tarım sektöründe üretim alanları dağınıktır:* Tarım sektöründe faaliyet gösteren firmalar dağınık bir yapı içerisinde şekillenmiştir. Bunlar, genellikle küçük aile şirketleri olduğu için birleşmekte zorluk çekmekte ve iş bölümü ile uzmanlaşmanın sağlayabileceği verimlilik avantajından yoksun kalmaktadırlar.
- *Tarımsal işletmelerin içerisinde bulundukları piyasa koşulları farklılık arz eder:* Genel olarak, tarım sektöründe faaliyette bulunan firmaların üretmiş oldukları malları arz ederken tam rekabet piyasası koşullarına, hammadde temininde ise aksak rekabet piyasası koşullarına tabi olduklarını söylemek mümkündür.
- *Tarım sektöründe “azalan verimler kanunu” geçerlidir:* Buna göre, tarım sektöründe faaliyette bulunan bir firma sürekli olarak verimlilik dezavantajı ile karşı karşıyadır. Çünkü, tarımsal faaliyet yapılan tarım arazisinin kısa dönemde genişletilmesi söz konusu olmadığı için üretici, artan üretime paralel olarak verimi azalan bir sabit faktör kısıtıyla karşı karşıyadır.
- *Tarımsal üretim canlı varlıkları konu alır:* Bu durum, üretim ile hasat ve hasat ile satış arasında bir gecikmenin oluşmasına neden olur. Bu gecikme; iklim, hava koşulları, girdi kalitesi, mevsimsel etkiler ve yasal düzenlemeler gibi faktörlerden etkilenir.
- *Tarımsal ürün fiyatları istikrarsızdır:* Bu durumun temel sebebi, tabiat (doğa) koşullarındaki beklenmedik değişikliklerdir. Tarımsal ürün arzı fazla olduğunda, ürün fiyatları geriler; buna karşın, ürün arzı daraldığında ise fiyatlar bir anda yükselir.

✓ Alman istatistikçisi Ernest Engel (1821-1896) iktisadi gelişim sürecinde tüketicilerin ya da hanhalklarının gelirlerindeki artış ile bunların tüketim eğilimleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyduğu araştırmasında, tüketicilerin gelirlerindeki yüzde artışın tam olarak gıda ürünleri tüketimine yansımadığını, gıda ürünleri tüketimindeki artışın oransal olarak gelir artışının altında kaldığını tespit etmiştir. Tarımsal mallar da birer gıda ürünü olmaları sebebiyle, artan gelir karşısında tüketimi o kadar artmayacaktır. Ancak, günümüzde bazı özellikli tarımsal malların varlığı bu ilişkinin esnemesine sebep olabilir. Örneğin, günümüzde tüketiciler daha sağlıklı tarımsal ürün tüketebilmek için gelirlerinde meydana gelen artışın büyük bir kısmını bu ürünlerin tüketimine harcayabilmektedir. Dolayısıyla, Engel'in yaptığı analizi tarım ürünleri açısından yeniden gözden geçirmek daha doğru olacaktır.

Öğrenme Çıktısı

- 1 Tarım sektörünün tanımını ve kapsamını açıklayabilme
- 2 Tarım sektörünün işlev ve özelliklerini sıralayabilme

Araştır 1

İktisat literatüründe Merkantilistlerden hemen sonra ortaya çıkan ve iktisadi gelişim sürecinde tarım sektörüne öncelik veren iktisat ekolünün adını ve özelliklerini araştırın.

İlişkilendir

Tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki istikrarsızlık, iktisat literatüründe Örümcek Ağı Teorisi ile ayrıntılı olarak açıklanır. Örümcek Ağı Teorisi için iktisada giriş ve mikro iktisat kitaplarına bakabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

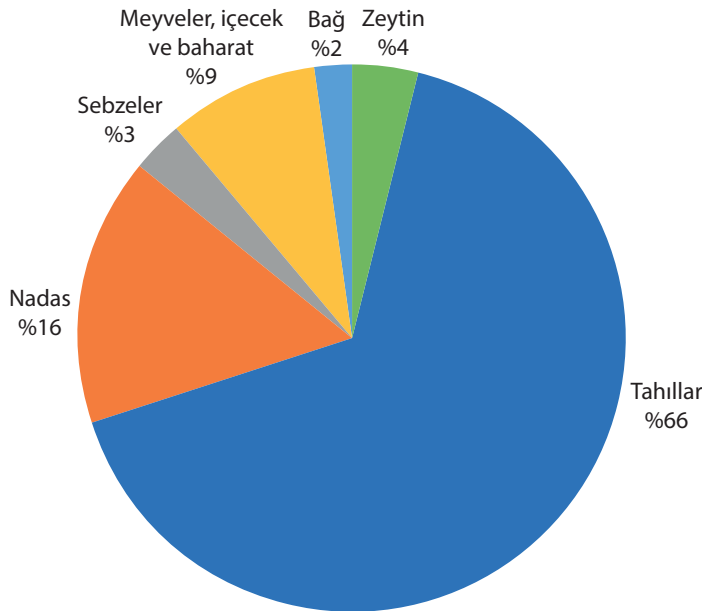
Gelir arttıkça, talebi (harcamaları) azalan (gelir esnekliği negatif olan), ya da talebi artan (gelir esnekliği pozitif olan) mallara iktisat literatüründe sırasıyla düşük ve normal mal denildiğini akılda tutarak, gelir esnekliği negatif ve/veya pozitif olan tarımsal malları örneklerle paylaşınız.

TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN ÇATI KURULUŞLARI, ARAZİ YAPISI VE İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ

Tarımsal üretim büyük ölçüde iklim ve doğa koşullarına bağlı bir iktisadi faaliyettir. Türkiye bu açıdan oldukça avantajlıdır, zira Türkiye tarımsal üretim için elverişli bir iklim ve doğa yapısına sahiptir. Büyük ölçüde Latin Amerika ve Güney Afrika ülkelerinde yetişen tropikal ürünler ve sadece dünyanın belirli bölgelerinde bulunan hayvansal ürünler dışında birçok tarımsal ürün Türkiye toprakları üzerinde yetiştirilebilmektedir. Tarımsal üretim konusunda öne çıkan diğer tüm ülkeler gibi, Türkiye'nin de tarımsal üretim hacminin büyük olması, tarım sektörünün ülke ekonomisi için önemli bir konumda bulunmasına ve tarımsal nüfusun toplam işgücü içerisinde büyük bir paya sahip olmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte, pek çok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de tarım sektörü kimi zaman oldukça istikrarsız dönemler geçirebilmekte ve söz konusu istikrarsızlıkların çözümü için çoğu zaman devlet müdahalesi kaçınılmaz olmaktadır.

Tarım Sektörü ile İlgili Kurum ve Kuruluşlar

Türkiye'de tarım sektörünün organizasyonel yapısına bakıldığında, tarım sektöründe doğrudan ve dolaylı olarak faaliyette bulunan iktisadi birimler arasında özel sektör firma ve kuruluşları, ilgili bakanlık, kamu iktisadi teşekkülleri, tarım satış kooperatif birlikleri, ticaret borsaları ve bazı tarımsal aracı kuruluşlar yer almaktadır. Sayılan bu birimler alım, satım, kontrol, koordinasyon, düzenleme, kısıtlama ve yönlendirme gibi çeşitli işlevleri yerine getirmektedir. Yeni ismiyle **Tarım ve Orman Bakanlığı** sektörün her alanını düzenleme ve denetleme görevini merkez ve taşra birimlerinin yanı sıra bağlı ve ilgili kuruluşlarıyla yürütmektedir. Bakanlığın **merkez birimleri** arasında Balıkçılık ve Su Ürünleri Genel Müdürlüğü (GM), Çölleşme ve Erozyonla Mücadele GM, Gıda ve Kontrol GM, Hayvancılık GM, Su Yönetimi GM, Şeker Dairesi Başkanlığı ve Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı sayılabilir. **Taşra birimleri** arasında ise daha ziyade araştırma, eğitim ve kontrol birimleri yer almaktadır. **İlgili kuruluşlar** olarak Çay İşletmeleri GM, Et ve Süt Kurumu GM, Tarım İşletmeleri GM, Toprak Mahsulleri GM ve Tarım ve Kırsal kalkınmayı Destekleme GM yer almaktadır. **Bağlı kuruluşlar** olan Atatürk Orman Çiftliği, Devlet Su İşleri GM, Meteoroloji GM, Orman GM ve Türkiye Su Enstitüsü aracılığıyla da daha genel çerçevede tarımsal faaliyetlerin yürütülmesine katkı sağlanmaktadır (www.tarimorman.gov.tr, Erişim 08.01.2019).

Şekil 4.1 Türkiye'de tarım ve orman alanlarının oranı (2017)

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı.

Tarım Sektöründe Arazi Yapısı ve İşletme Büyüklüğü

2017 yılı itibarıyla Türkiye'de **tarım ve orman arazilerinin büyüklüğü** 60.345 bin hektar olup; bunun %63'ü (38.002 bin hektarı) tarımsal, kalan %37'si ise orman alanıdır. **Toplam tarımsal alanın %62'si işlenen tarımsal alan, kalan %38'i çayır ve mera arazisi konumundadır.** Toplam işlenen tarımsal alanın %66'sı ekilen tahıl alanı, %16'sı nadas, %9'u meyveler, içecek ve baharat, %4'ü zeytin, %3'ü sebzeler ve %2'si bağ olarak kullanılmaktadır (Şekil 4.1).

Türkiye'de tarım arazileriyle ilgili en önemli sorun, çoğunlukla arazilerin oldukça küçük birimlerden oluşması ve aşırı parçalılık durumudur. Tarımsal üretimin hâlâ büyük oranda geleneksel aile işletmeciliği usulü ile yapılması ve arazi miras hukukunun nesilden nesile

bu bölünmeye müsait olmasından dolayı, tarım arazileri miras yoluyla çok küçük birimlere kadar bölünmüş ve bir tarım işletmesinin sahip olduğu parça sayısı giderek artmıştır. Dolayısıyla, bu kadar çok parçalı bir arazi yapısıyla sektörün verimli bir üretim ve etkin bir piyasa yapısının oluşturulması mümkün değildir. Bu sorunun giderilebilmesi için, değişik dönemlerde arazi toplulaştırmasına yönelik girişimlerde bulunulmuş, 1961 yılından bu yana çeşitli hükümetler döneminde **toprak reformu yasaları** çıkarılmış; ancak ülkenin geleneksel ekonomik, sosyal ve kültürel yapısının bir sonucu olarak istenen başarı bir türlü elde edilememiştir. Dolayısıyla, bu sorunun çözümü, miras hukukundan başlayarak oldukça kapsamlı bir çalışmayı gerektirmekte ve toplumun ikna edilmesinden geçmektedir. Zira arazi toplulaştırma faaliyetlerinden sorumlu kuruluş olarak Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün açıklamalarına göre, toplulaştırmanın amacı küçük, parçalı ve dağınık arazileri modern tarım işletmeciliğine göre yeniden düzenlemektir. Türkiye'deki 28 milyon hektar tarım alanının yaklaşık yarısı (14,2 milyon hektar) toplulaştırmaya elverişlidir. Ekim 2018'e kadar resmi olarak tamamlanan toplulaştırma oranı %10'un biraz üzerindedir (www.hurriyet.com.tr Erişim 22.10.2018).

Türk tarım sektörünün bir diğer sorunu ise **tarım işletmelerinin küçük geleneksel aile işletmeleri şeklinde olmasıdır**. Nitekim, hanehalkı düzeyinde üretim yapanların oranı %99,8 iken, tarım arazilerinin de %97,6'sı bunlar eliyle işletilmektedir. TÜİK'in 2016 yılı Tarımsal İşletme Yapı Araştırması sonuçlarına göre, tarımsal işletmelerin yaklaşık %81'i 100 dekardan küçük işletme büyüklüğü gruplarında yer almaktadır. Bu işletmelerin tasarrufunda bulundurduğu arazi ise toplam arazinin %29'unu oluşturmaktadır. Ayrıca, işletmelerin tarım arazisi parça sayısı incelendiğinde, işletme başına düşen tarım arazisi parça sayısı yaklaşık 6 adet olup, tarım arazisi ortalama parça büyüklüğü ise yaklaşık 13 dekadardır. Türkiye'deki ortalama tarımsal işletme büyüklüğü AB ortalamasının altındadır. Türkiye tarımsal girdi fiyatları, gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında ve kişi başına gelir düzeyinde dikkate alındığında, yüksektir. Girdi fiyatları yüksek olması hem üretimi hem de verimliliği etkilemektedir.

✓ Türkiye'de ortalama işletme büyüklüğü 6,1 hektar iken, AB-27 ortalaması 12,6 hektar, AB-15 ortalaması 22 hektar, Polonya ortalaması 6,5 hektar, İngiltere ortalaması 54 hektar ve İspanya ortalaması ise 24 hektardır.

Öğrenme Çıktısı

3 Türkiye'de tarım sektörünün kurumsal ve yapısal unsurlarını analiz edebilme

Araştır 2

Ekonomik anlamda tarım sektörünün karşı karşıya kaldığı temel sorunları araştırınız.

İlişkilendir

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 2016 yılında çıkarılan **Tarımsal İşletme Yapı Araştırması** raporunu inceleyiniz.

Anlat/Paylaş

Türk tarım sektöründe işletmelerin hangi faktörlere bağlı olarak küçük aile işletmesi şeklinde yapılandığını anlatınız.

TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN ÜRETİM YAPISI VE DAĞILIMI

İktisadi bir sektör olarak tarımın üretim ve rekabet edebilirliğini anlamak için tarımsal üretimin bileşimi, tarımsal üretim değeri ve bu üretim değerinin ne kadarının katma değere dönüştüğü, yani pazarlanabildiği hususlarına bakmak gerekir. Tablo 4.1'e göre, 2017 yılında yaklaşık 324 milyar liralık toplam tarımsal üretim değerinin %42'si bitkisel, %58'lik kısmı ise hayvansal üretime aittir. Buna karşılık, **bitkisel üretimin %84 gibi çok büyük bir kısmı pazara dönük üretim şeklinde iken, hayvansal üretimin sadece %54'ü pazarlanabilir nitelikte olup geriye kalan kısmı öz-tüketim için yapılmaktadır.** Diğer yandan, bitkisel üretim değerinin de %41'lik kısmı tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerden, %34'ü meyveler, içecek ve baharat ürünlerinden, %25'lik kısmı ise sebzelerden oluşmaktadır. **Meyve ve sebze üretiminde rekabet gücü giderek arttığı için pazarlanabilirlik oranları, tahıl ve diğer bitkisel ürünlere göre daha yüksek çıkmaktadır.** Dolayısıyla özelde sebze ve meyvecilikte; genelde ise bitkisel üretimde rekabet gücü modern üretim ve dağıtım tekniklerine bağlı olarak daha yüksektir. Hayvansal üretimin yaklaşık üçte ikisi canlı hayvan üretimi, üçte biri hayvansal ürünler üretiminden oluşmaktadır; ancak pazara dönük üretim oranları bakımından bunun tam tersi bir ağırlık söz konusudur. Pazara dönük üretimde canlı hayvanların payı %40 iken hayvansal ürünlerin payı %77'dir. Türkiye'de kırsal kesimde oturan hemen her ailenin kendi et ve süt ihtiyacını karşılamaya yetecek kadar hayvan beslediği dikkate alındığında, ortaya çıkan bu tablo daha kolay anlaşılmaktadır.

Toplam pazarlanabilen tarımsal üretim değerinin yarısından biraz fazlası bitkisel, kalanı ise hayvansal üretime aittir. Buradan anlaşıyor ki, **Türk tarımı sahip olduğu değeri gerektiği gibi pazarlayamamaktadır;** nitekim potansiyel satış miktarı ile gerçekleşen satış miktarı arasında ciddi bir fark vardır.

Tablo 4.1 Türkiye'de tarımsal üretim değeri ve pazarlanan değer (2017)

	Üretim Değeri (Milyon ₺)	Üretim Değerinin Dağılımı (%)	Pazarlanan Değer (Milyon ₺)	Pazarlanan Değer / Üretim Değeri (%)	Pazarlanan Değerin Dağılımı (%)
Toplam	323.608	100	214.843	66	100
Bitkisel Üretim	135.885	42	113.812	84	53
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler	56.119	41 ⁽¹⁾	44.072	79	39 ⁽³⁾
Sebzeler	33.846	25 ⁽¹⁾	29.880	88	26 ⁽³⁾
Meyveler, içecek ve baharat bitkileri	45.920	34 ⁽¹⁾	39.860	87	35 ⁽³⁾
Hayvansal Üretim	187.723	58	101.031	54	47
Canlı hayvanlar	117.797	63 ⁽²⁾	46.747	40	46 ⁽⁴⁾
Hayvansal ürünler	69.926	37 ⁽²⁾	54.283	77	54 ⁽⁴⁾

(1) Bitkisel üretimin yüzdesi olarak (2) Hayvansal üretimin yüzdesi olarak (3) Pazarlanan bitkisel üretim değerinin yüzdesi olarak (4) Pazarlanan hayvansal üretim değerinin yüzdesi olarak

Kaynak: TÜİK.

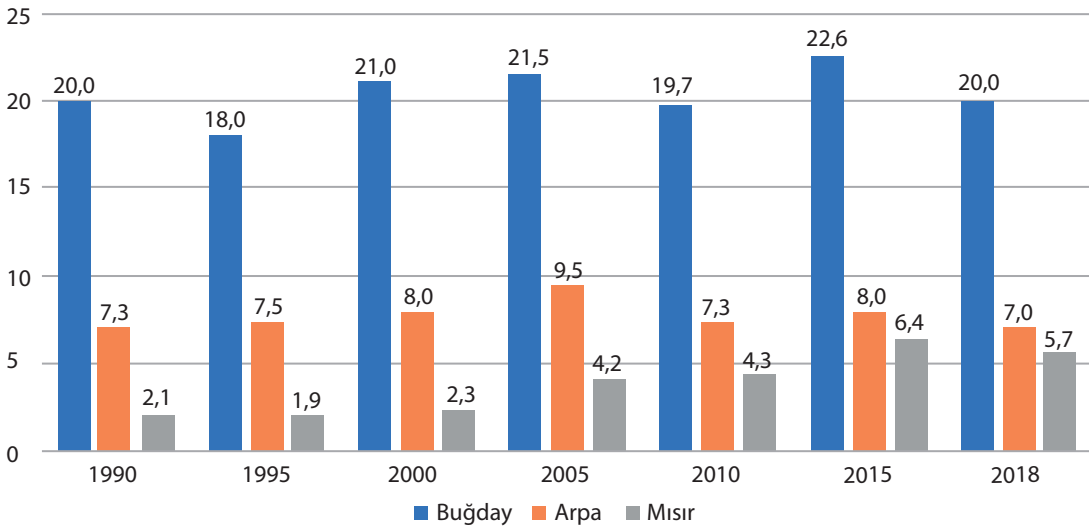
Bitkisel Tarım Sektörü ve Bitkisel Üretim

Tarımsal üretimi, temelde, **bitkisel üretim** ve **hayvansal üretim** olarak iki alt bileşene ayırabiliriz. 2017 yılı itibarıyla, **Türkiye'de toplam tarımsal üretim değerinin %42'si bitkisel üretime, kalan %58'i ise hayvansal üretime aittir.** Bitkisel üretim faaliyeti; tahıllar ve diğer bitkisel ürünler; sebzeler, meyveler, içecek ve baharat bitkileri olmak üzere temelde üç alt gruba ayrılmaktadır. Söz konusu üretim alanları ve bitkisel üretimdeki payları Tablo 4.1'de verilmektedir. **Bitkisel üretimde en büyük pay %41 ile tahıllar ve diğer bitkisel ürünlere aittir,** burada sadece tahılların payı ise yaklaşık %26'dır.

Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler

Türkiye’de tahılların ve diğer bitkisel ürünlerin ekilen alan ve üretim bakımından dağılımına bakıldığında; **en fazla ekili alanı bulunan bitkisel ürünlerin buğday, arpa, mısır, çavdar ve çeltik gibi bitki türlerini bünyesinde barındıran tahıllar** olduğu (%73,6) anlaşılmaktadır. Nitekim **toplam tahıl üretiminin yaklaşık %60’ı buğday, %20’si arpa ve %16’sı da mısırdan oluşmaktadır**. Pazara dönük üretim bakımından ise mısır en yüksek orana sahip iken, buğday ve arpa ikinci ve üçüncü sırada gelmektedir.

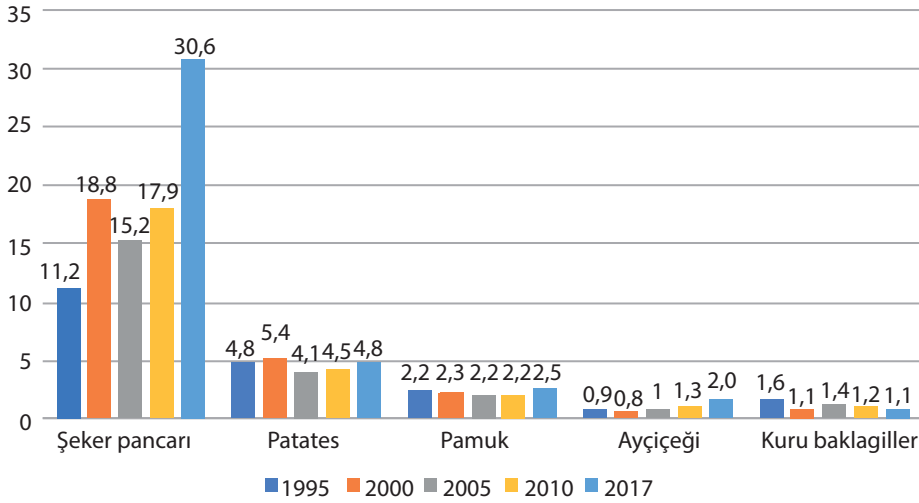
Tahıllar, Türk tarım sektörü açısından son derece önemlidir. Bu önem, tahılların hem ara hem de nihai mal olarak kullanılmasından ileri gelmektedir. **1990-2018 döneminde Türkiye’de buğday üretimi, nispeten dalgalı bir seyir izlese de yıllık üretim kapasitesi 18-23 milyon ton aralığında gerçekleşmiş ve son 10 yılda ortalama olarak 20 milyon tonun üzerinde seyretmiştir**. Arpa üretimi de aynı şekilde oldukça dalgalı bir seyir izlese de aynı dönemde yıllık yaklaşık 7 ile 10 milyon tonluk bir üretim bandında kalmış ve son yıllarda 7-8 milyon ton dolayında gerçekleşmektedir. Mısır üretimi ise, 2000’li yılların başlarına kadar yıllık bir-iki milyon ton seviyesinde iken, 2005 sonrasında 6 milyon tona ulaşmıştır (Şekil 4.2).

Şekil 4.2 1990-2018 döneminde Türkiye’de seçilmiş tahıl ürünlerinin üretim miktarları (milyon ton)

Kaynak: TÜİK; TMO.

Türk tarım sektörü içerisinde bitkisel ürünler arasında tahıllar dışındaki *diğer bitkisel ürünlere* bakıldığında; Türkiye’nin bu alanda da önemli bir ürün profili ve üretim gücüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Üretim miktarları bakımından bunlardan en önemlileri; şeker pancarı, patates, pamuk, ayçiçeği ve kuru baklagillerdir. *Şeker pancarı* bunlar içerisinde en büyük yere sahip olup, yıllık üretim hacmi son yıllarda hızla artarak 30 milyon tonu aşmıştır. Ağırlıklı olarak Niğde ve Nevşehir bölgesinde üretilen *patates* yıllık 5 milyon tonluk üretimiyle uzun yıllardır yatay bir seyir takip etmektedir. Adana, Şanlıurfa, Diyarbakır, İzmir ve Aydın illerinde üretimi yapılan *pamuk* da 2,5 milyon tonluk yıllık üretimiyle fazla değişmemektedir. **Ayçiçeği üretimi son 20 yılda 1 kattan fazla artış göstererek iki milyon tona ulaşmıştır**. Son olarak ülkenin pek çok yerinde üretimi yapılan kuru fasulye, nohut ve mercimekten oluşan **kuru baklagillerin üretim hacmi ise, muhtemelen kentli yeni kuşağın tüketim alışkanlıklarındaki değişiklikten dolayı aynı dönemde yaklaşık üçte bir oranında azalarak (%31,3) 1,1 milyon tona gerilemiştir**. Bunlara ilave olarak, 2018 yılı itibarıyla ülkemizde 940 bin ton çeltik, 320 bin ton çavdar ve 260 bin ton yulaf üretilmektedir.

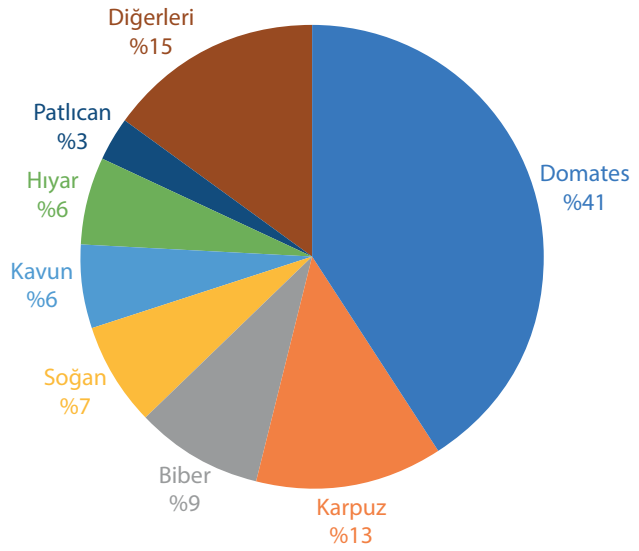
Şekil 4.3 1995-2017 döneminde Türkiye’de önde gelen bitkisel ürünlerin üretim miktarları (bin ton)

Kaynak: TMO.

Sebzeler

Türkiye’de bazı tropikal ürünler dışında hemen hemen tüm sebze ve meyve türlerini üretmek mümkündür. Ülkemizde sebze üretimine uygun yaklaşık 7 milyon dekarlık tarım alanı bulunmaktadır. Söz konusu alanda 2017 yılı itibarıyla yaklaşık toplam 31 milyon tonluk sebze üretimi yapılmaktadır. **Sebze üretiminin yaklaşık %90’ı ulusal ve uluslararası piyasalarda pazarlanabilmektedir** (Tablo 4.1). 2017 yılı sonu itibarıyla Türkiye’de **sebze üretiminin %83’ü meyvesi için yetiştirilen sebzelerden**; bunun da yarısı (%41) domates üretimine ait olup, onu karpuz (%13), biber (%8,5), kavun (%6), hıyar (%6) ve patlıcan (%3) izlemektedir. **Sebze üretiminin %11’i ise yumru ve kök sebzelerden oluşmaktadır**. Bu alanda da soğan üretimi tek başına %7,4’e tekabül etmektedir. **Diğer sebzeler ise toplam sebze üretiminin sadece %6’sına tekabül etmektedir.**

Tek tek alındığında **en fazla üretilen sebzeler domates, karpuz, biber, soğan, kavun, hıyar, patlıcan, havuç ve lahana** olarak sıralanmaktadır. Bu ürünler büyük ölçüde pazara dönük olarak üretilmekte ve ülkenin bu alanda nispeten rekabet gücü daha yüksek ürünleridir. Ayrıca, sebze üretimi ülkenin hemen her yerinde gerçekleştirilebilen bir tarımsal üretim faaliyetidir. **Son yıllarda özellikle iç ve dış pazarlara yönelik profesyonel manada yapılan üretim ağırlıklı olarak Akdeniz bölgesinde yoğunlaşmaktadır.** Son 30 yıllık döneme ait sebze üretim verileri incelendiğinde, ürün gruplarının pek çoğunda kayda değer bir artışın olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 4.4 2017 yılında Türkiye’de sebze türüne göre üretim oranları (%)

Kaynak: TÜİK.

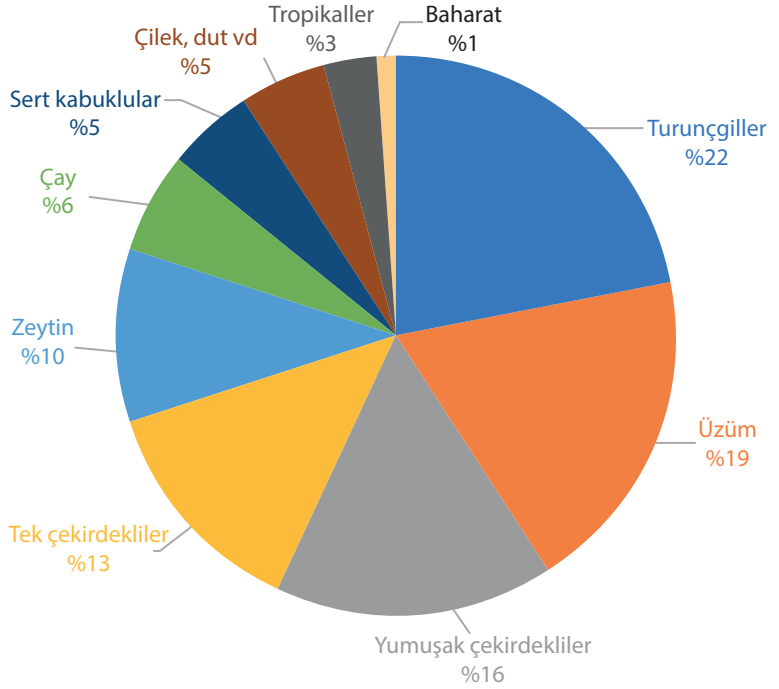
Meyveler

Türkiye’de 2017 yılı itibarıyla 800 milyondan fazla meyve ağacı bulunmaktadır. Bu ağaçlardan toplam 21 milyon ton meyve üretilmektedir. 2017’de üretilen meyvelerin toplam meyve üretimindeki payları büyükten küçüğe doğru sıraladığımızda, ilk sırayı turunçgiller almaktadır. Üretim paylarına göre, sıralama aşağıdaki gibidir:

- Turunçgiller (*portakal, mandalina, limon vb.*) %22,
- Üzüm %19,
- Yumuşak çekirdekli meyveler (*elma, armut, ayva vb.*) %16,
- Taş çekirdekli meyveler (*şeftali, erik, kayısı, kiraz, vişne vb.*) %13,
- Zeytin %10,
- Çay %6,
- Diğer sert kabuklu meyveler (*badem, fındık, ceviz, kestane, Antep fıstığı vb.*) %5,
- Diğer meyveler (*çilek, dut, nar, ahududu, keçiboyunu gibi*) %5,
- Tropikal meyveler (*incir, muz, kivi, avokado vb.*) %3,
- Baharat bitkileri (*kırmızı biber, anason, kimyon vb.*) %1.

Son 30 yıllık döneminde meyve üretimindeki gelişmeye bakıldığında neredeyse tüm meyvelerde üretimin büyük ölçüde artış kaydettiği görülmektedir. Öyle ki, üretim artışının bazı meyvelerde 2, bazılarında 3, bazılarında ise 6 katına ulaştığı görülmektedir. Üretimdeki hızlı artışa paralel olarak ürün kalitesinde de gözle görülür bir artış yaşanmaktadır. Bu durum, aslında ülkenin meyvecilikte rekabet gücünü daha da artırabileceğini göstermektedir. Son yıllarda meyvecilikte üretim ve rekabet gücünde sağlanan artışın sebeplerinden bazıları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Meyve üretimine eğitim ve girişimcilik düzeyi yüksek, daha nitelikli üreticilerin girmesi,
- Bu kişilerin uluslararası pazarların ihtiyaçlarını iyi analiz edebilmeleri,
- Asya ve tropikal bölgelerde üretilen meyvelerin üretilmesine başlanması ile ürün çeşitlenmesine gidilmesi,
- Üreticilerin özellikle AB ülkeleri başta olmak üzere, satın alma gücü yüksek ülkelere yönelmeleri,
- İç pazarda da halkın eğitim ve gelir seviyesinin yükselmesi ile birlikte, daha sağlıklı ürün tüketme ihtiyacının artması,
- Küreselleşme olgusunun hızla yayılmasıyla birlikte, küresel sağlık ve tüketim kalıplarına yaklaşılması,
- Akdeniz- Ege havzasının pek çok meyve türünün üretimine müsait olması,
- Bazı ürünlerde örtü-altı (sera) üretim imkânlarının artması ve
- Genel olarak kentlilik ve gelir düzeyindeki artışa bağlı olarak, aynı ürünü dört mevsim tüketme alışkanlığının yaygınlaşmasıdır.

Şekil 4.5 2017 yılında Türkiye’de meyve üretiminde ürün payları (%)⁽¹⁾
(1) Ürün paylarında yuvarlama yapılmıştır.

Kaynak: TÜİK.a

Türkiye’de meyve ve sebze üretimi *açık alanın yanı sıra örtü altında* (sera) da yapılmaktadır. Bu sayede olumsuz doğa ve iklim koşulları kontrol edilmekte ve tarımsal alanlardan alınan verim de artmaktadır. Türkiye’de örtü altı bitkisel üretim içerisinde en büyük pay sebze üretimine aittir. 2002 yılında örtü altı toplam bitkisel üretim miktarı 4,2 milyon ton iken, bu rakam 2015 yılına gelindiğinde 6,7 milyon tona yükselmiştir. Aynı dönemde toplam örtü altı üretim alanı ise 2002 yılında 535 bin dekar (dönüm), 664 bin dekar (dönüm) çıkmıştır.

Türk tarımında bitkisel üretim başlığı altında ifade edilebilecek bir diğer konu **organik bitkisel üretilimdir**. Özellikle gelir ve kentleşme seviyelerindeki artışa ve hane halklarının daha sağlıklı olduğu düşünülen bitkisel ürünleri tüketme eğilimlerine bağlı olarak son yıllarda hızla gelişen organik bitkisel üretim faaliyeti, Türk tarım sektöründe yeni bir pazarın oluşmasına neden olmuştur. Türkiye’de 2002 yılında organik bitkisel üretim faaliyetiyle uğraşan çiftçi sayısı yaklaşık olarak 12 bin kişi düzeyinde iken, 2015 yılına gelindiğinde bu rakam 70 bine ulaşmıştır. Benzer şekilde, 2002 yılında organik bitkisel üretim amacıyla kullanılan alanın toplam büyüklüğü 89.827 (ha) iken, 2015 yılında rakam 515.268 (ha) düzeyine yükselmiştir. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak, **organik ürün sayısı ve toplam üretim miktarı da hızla artmıştır**. 2002 yılında 150 ürün çeşidinden toplam 310 bin ton üretim sağlanırken, bu rakam 2015 yılına gelindiğinde 197 ürün çeşidi ve 1,8 milyon ton üretim kapasitesine çıkmıştır.

Bitkisel Tarım Sektöründe Tohumluk Üretimi

Bitkisel üretimin verimliliği için kalitesi onaylanmış (sertifikalı) tohumluk kullanımı son derece önemlidir. **Ülkeler geliştikçe, tarımsal faaliyetler daha az arazi, işgücü ve sermaye; ama daha ileri teknoloji ve daha kaliteli girdi ile yapılmaya başlanmaktadır**. Başka bir ifade ile, diğer sektörlerde olduğu gibi, tarımda da aynı miktar girdi ile daha fazla hâsıla (çıktı) alınmak isteniyor ise, sertifikalı tohumluk üretimi stratejik bir duruma gelmektedir. Nitekim **1970–2014 yılları arasında uluslararası tohum ticareti 1 milyar dolardan 12 milyar dolara yükselmiştir**. 2014 yılı itibarıyla uluslararası tohum ticaretinde en büyük paya sahip ülkeler Fransa, Hollanda, ABD ve Almanya olmuştur.

Türkiye’de de uzun yıllar önce kurulan ve hâlâ en büyük tohumluk üreticisi kurum olan Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğüne (TİGEM) bağlı çok sayıda işletme bu işlevi yerine getirmektedir. **Tohum ıslah politikaları Cumhuriyetin başından beri küçük çaplı olarak yürütülse de ciddi politikaların geliştirilmesi 1980’li yılların başlarına rastlar**. Aynı yıllarda ekonomide başlayan serbestleşme eğilimine paralel olarak, bu sektörde de benimsenen teşvik edici politikalar sayesinde özel sektör bu alana hızla yatırım yapmaya başlamış ve bugün ulusal ihtiyaçlar ve küresel rekabet gücü bakımından çok tatmin edici bir seviye olmasa da tohumculuk önemli bir noktaya gelmiştir. Nitekim 2018 yılsonu itibarıyla, yetkilendirilmiş çoğu özel 687 tohumculuk kuruluşu bulunmakta ve bunların çok büyük bir kısmı son birkaç yılda yetkilendirilmiştir. **Türkiye’nin ticari tohumluk üretim değeri, dünya üretim değerinin yaklaşık %1’ine karşılık gelmektedir**. Ancak, son yıllarda ülkenin tohumluk üretim hacmi hızla artmaktadır.

Yurt içi tohumluk üretiminin ülkenin ihtiyacını karşılama oranı, üründen ürüne değişmektedir. TİGEM’in verilerine göre, 2017 yılı itibarıyla, ülkenin ihtiyacını karşılama oranı temel tahıl ürünleri olan buğdayda %33, arpada %25, mısırdaki %303, çeltikte %48 iken; diğer önemli ürünlerden ayçiçeğinde %900, pamukta %200, şeker pancarında %88, patatesten %60, nohutta %27, mercimekte %42 ve kuru fasulyede %7 olarak gerçekleşmiştir. %100’den büyük değerler, ülke ihtiyacından fazla üretimi, %100’den küçük değerler ise ülke ihtiyacından daha az üretimi ifade etmektedir. 2017 yılı itibarıyla, **Türkiye’nin tohumluk ithalatında en büyük kalem sebzecilik, tohumluk ihracatında ise ayçiçeği olmuştur**.

Hayvancılık Sektörü ve Hayvansal Üretim

Hayvansal üretim, canlı hayvanlar ve bu hayvanlardan elde edilen hayvansal ürünlerden oluşmaktadır. 2017 sonu itibarıyla, Türkiye’de toplam tarımsal üretim değerinin %58’i hayvansal üretime aittir. Tablo 4.1’den de göreceğiniz üzere, hayvansal üretim değerinin %54’ü pazarlanan değerdir. **Hayvansal üretimde pazarlanan oran canlı hayvan üretiminde görece düşük (%40), hayvansal ürünlerde ise görece yüksektir (%77)**. Bu

da hayvancılık sektöründe rekabetçi avantajın hayvansal ürünlerin üretiminde olduğunu göstermektedir. Türkiye’de canlı hayvan üretimi; sığır, koyun, keçi, kümes hayvanları, arıcılık ve ipek böcekçiliğinden oluşur.

Canlı Hayvan Üretimi

Türkiye’de canlı hayvan üretimine bakıldığında; son yıllarda tüm alt kalemlerde büyük bir artış görülmektedir (Tablo 4.2). Özellikle 2010 sonrası dönemde sığır sayısı 11,4 milyondan 16 milyona, koyun sayısı 23 milyondan 34 milyona, keçi sayısı 6,3 milyondan 10,6 milyona ve arı kovanı sayısı 5,6 milyondan 8 milyona yükselmiştir. Yine aynı dönemde, tavuk sayısı çok hızlı bir artış kaydetmiş olmakla birlikte, son birkaç yıldan bu yana istatistikler artık sadece işletme sayısını vermeye başlamıştır. Tablo 4.2’de görüldüğü üzere, tavukçuluk faaliyetini yürüten işletme sayısı 10.300’dür. Son olarak, ipek böcekçiliği faaliyeti yapan aile sayısı hemen hemen aynı kalmıştır (2.100).

Tablo 4.2 Türkiye’de seçilmiş canlı hayvan üretimi (1991-2017)

Canlı Hayvanlar	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Sığır (bin)	11.973	11.789	10.761	10.526	11.370	13.994	16.000
Koyun (bin)	40.432	33.791	28.492	25.304	23.090	31.507	33.677
Keçi (bin)	10.764	9.111	7.201	6.517	6.293	10.416	10.635
Tavuk (bin)	139.206	129.014	258.168	317.497	234.918	..	..
Arı Kovanı (bin)	3.428	3.916	4.267	4.590	5.603	7.709	8.000
İpek Böcekçiliği Faaliyeti Yapan Aile Sayısı (Bin)	29,7	7,5	2,2	2,7	2,1	1,9	2,1

Kaynak: TÜİK.

Ülkemizde sığır stokuna bakıldığında, bunları üç ana grupta toplamak mümkündür: Kültür, yerli ve kültür melezi. Son 27 yılda oluşan sığır stoku verileri incelendiğinde; ilk başlarda yerli sığır sayısı oldukça baskın iken, zamanla yerli ırk hızla azalmıştır. Örneğin, 2002 yılında yerli sığır oranı %37 iken, 2017 yılında %10’un altına gerilemiştir. Kültür ırkı ise, aynı dönemde %19’dan %49’a yükselmiştir. Coğrafi olarak sığır üretiminin yoğun olarak yapıldığı bölgelere bakıldığında, Türkiye’de 150 binin üzerinde sığır stokuna sahip iller hemen her bölgeye dağılmış durumdadır.

Sığır varlığı dışında ülkemizde manda, at, eşek ve katır sayılarında aynı dönemde köyden kente göçün hızlanması ve yaşam biçiminde meydana gelen hızlı değişimin bir sonucu olarak büyük bir azalma olmuştur. **Son 27 yılda küçükbaş hayvancılıkta sayısal olarak önce ciddi bir azalma olmuş ise de son yıllarda önemli oranda toparlanma yaşanmaktadır.** Koyun stoku kabaca merinos ve yerli ırktan oluşmaktadır. Koyun stokunun %95’i yerli ırktan ibarettir. Coğrafi olarak koyun üretiminin yoğun olarak yapıldığı bölgelere bakıldığında, ülkenin hemen her bölgesinde üretilmektedir.

Keçi stokumuz ise, esas itibarıyla kıl keçisi ve tiftik keçisinden oluşmaktadır. Bugün toplam keçi stokunun tamamına yakını kıl keçisidir. Coğrafi olarak keçi üretiminin yoğun olarak yapıldığı bölgelere bakıldığında; ülkenin hemen her bölgesinde üretilmekle birlikte, 100 binin üzerinde keçi stokuna sahip iller Doğu ve Güneydoğu, Akdeniz, İç Anadolu, Ege ve Alt-Marmara bölgelerinde bulunmaktadır.

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) verilerine göre, 2010 yılında dünyada 1,4 milyar baş sığır, 2,0 milyar baş koyun ve keçi, 194 milyon baş manda, 24 milyon baş deve, 965 milyon baş domuz ve 19,5 milyar adet kanatlı varlığı bulunmaktadır. Ayrıca, dünya genelinde hem sığır hem de keçi varlığı (koyun hariç diğer hayvan türlerinde olduğu gibi), son 20 yılda bariz bir şekilde artarken, koyun varlığı epeyce azalmıştır. Buna göre, bu dönemde sığır varlığı 1,3 milyardan 1,4 milyara, keçi varlığı 591 milyondan 921 milyona çıkarken, koyun varlığı 1,2 milyardan 1,1 milyara gerilemiştir. Diğer yenilebilen hayvanlarla birlikte, dünya toplamı ise 10,6 milyardan 19,5 milyara yükselmiştir (<http://www.fao.org/faostat/en/#data/CL> Erişim 11.12 2018).

Hayvansal Ürünler Üretimi

Canlı hayvan üretimi ile bunlardan elde edilen ürünler arasında temel bir fark vardır. **Canlı hayvan üretimi sırf tarımsal bir faaliyet iken, bunlardan elde edilen ürünlerin üretimi daha ziyade endüstriyel bir faaliyeti gerektirir.** Özellikle tarımda modern işletmeciliğin ve buna bağlı üretim sistemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte başlı başına bir sektör hâline gelen gıda sektörü, aynı zamanda imalat sanayisinin ilk sırada yer alan önemli bir sektördür. Dolayısıyla, tarımsal ürünler denildiğinde, salt bir tarımsal faaliyetten değil, aynı zamanda endüstriyel/ mühendislikle ilgili bir faaliyetten de bahsedildiğinin anlaşılması gerekir.

Türkiye’de toplam hayvansal üretimin %63’ü canlı hayvan üretiminden oluşurken, kalan %37’si hayvansal ürünlerden oluşmaktadır. Fakat bunların pazarlanabilirlik oranlarına bakıldığında, hayvansal ürünlerin çok daha önde oldukları, yani pazar sürecine daha entegre oldukları görülmektedir. Zira canlı hayvan üretiminde pazarlanan değer oranı yaklaşık %40 düzeyinde iken, bu oran hayvansal ürünlerde %77 seviyesindedir. Bu nedenle canlı hayvan sayılarında zaman içerisinde meydana gelen rakamsal değişimler, bunlardan elde edilen ürünlerin miktarı ve değeri ile tam olarak ilişkili olmayabilir. Nitekim **2002-2017 yılları arasında Türkiye’de koyun ve keçi sayıları ciddi oranda artmış ve bu artış söz konusu hayvanlardan elde edilen et üretimine de yansımıştır.**

Hayvansal ürünlerin dünya genelinde ve Türkiye’deki durumuna bakıldığında; dünya genelinde kişi başına ortalama günlük toplam protein tüketimi 81 gram olup, bunun 36 gramı (%33’ü) hayvansal kaynaklı proteinlerden oluşurken; ABD ve AB ülkelerinde hem ortalama protein tüketimi hem de bunda hayvansal kaynakların oranı dünya ortalamasının çok üzerindedir. Buna karşılık, Afrika ülkelerinde bu değerler dünya ortalamasının bir hayli altında kalmaktadır. **Türkiye’de ise toplam protein tüketimi gelişmiş ülkelere yakın iken (100 gram), hayvansal protein miktarı dünya ortalamasının çok az üzerindedir (Tablo 4.3).**

✓ Dünyada ortalama yıllık kişi başına et tüketimi 40 kg olup; bunun 15,1 kg’ı domuz eti, 12,6 kg’ı kanatlı hayvan eti, 9,6 kg’ı sığır eti, 1,9 kg’ı koyun ve 0,8 kg’ı diğer etlerden temin edilmektedir.

Tablo 4.3 Dünyada ve Türkiye’de kişi başına düşen günlük protein oranları (2013)

Ülkeler	Toplam Protein (gr/kişi/gün)	Hayvansal Protein (gr/kişi/gün)	Hayvansal Protein/ Toplam Protein (%)
AB Ülkeleri	104	60	57
ABD	110	70	63
Afrika Ülkeleri	70	16	22
Dünya	81	32	39
Türkiye	108	36	33

Kaynak: <http://www.fao.org/faostat/en/#data/CL> (Erişim 11.12 2018)

Kırmızı Et (Sığır Eti) Üretimi

Dünya süt üretiminin tamamına yakını, et üretiminin ise %24’ünü tek başına sağlayan sığır, besin maddesi üretiminde büyük paya sahiptir. Bu durum sığırın biyolojik avantajlarından kaynaklanmaktadır. Türkiye için son 27 yıldaki kırmızı et üretimi verileri incelendiğinde; 1990-2005 döneminde hem toplam olarak hem de alt bileşenler itibarıyla istikrarsız bir görünüm arz ettiği, 2005 sonrasında ise üç kata yaklaşan büyük bir artış kaydettiği anlaşılmaktadır. Toplam kırmızı et üretiminin %88’ini oluşturan sığır etindeki artış bu dönemdeki büyük değişimin önemli kaynağıdır. Nitekim sığır eti üretimi 2005 yılında 400 bin ton civarından 2017 yılında 1,1 milyon tonun üzerine çıkmıştır. Sığır eti üretiminin alt bileşenlerine bakıldığında ise kültür ve kültür melezi ırklarına ait et üretiminin son 27 yılda hızla arttığı, buna karşılık,

yerli sığır eti üretiminin iyice azaldığı anlaşılmaktadır. Buna göre, **1990'ların başında sığır eti üretiminin yarısından fazlası yerli ırklara ait iken, bu oran bugün yaklaşık dörtte bir düzeyindedir.**

Küçükbaş hayvanlardan elde edilen kırmızı et üretimine bakıldığında ise 1991 yılında koyun ve keçilerden elde edilen toplam et miktarı 149 bin ton iken, bu rakamın 2017 yılında 139 bin tonda kaldığı görülmektedir. Bu süre zarfında **hem koyun eti üretimi hem de keçi eti üretimi oldukça istikrarsız bir seyir izlemiştir** (Tablo 4.4). Ele alınan dönemde toplumun satın alma gücünde meydana gelen büyük artış ve ev dışında yemek yeme alışkanlığının hızla yaygınlaşmasıyla birlikte; genel olarak et talebinde, özel olarak da koyun eti talebinde büyük artış olmuş, ancak üretimin aynı düzeyde artmaması nedeniyle fiyatlar hızla yükselmiştir. Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı Hayvancılık Özel İhtisas Komisyonu Raporuna göre, **sığır ve koyun etinin talebi ile arzı arasında giderek artan büyük bir talep fazlalığı (arz yetersizliği) bulunmaktadır.**

Tablo 4.4 Türkiye'de seçilmiş hayvansal ürün üretimi (1991-2017)

Hayvansal Ürünler	1991	1995	2000	2005	2010	2017
Kırmızı Et (bin ton)⁽¹⁾	467	415	492	409	781	1.126
Sığır Eti	310	292	355	322	619	988
Koyun Eti	129	102	111	74	136	101
Keçi Eti	20	14	21	12	23	38
Süt (bin ton)	10.240	10.602	9.794	11.108	13.544	20.700
İnek	8.616	9.275	8.732	10.026	12.419	18.762
Koyun	1.127	935	774	790	817	1.354
Keçi	335	277	220	254	272	523
Beyaz Et/Tavuk (milyon ton)	..	282	643	937	1.444	2.137
Yumurta/Tavuk (milyon adet)	7.668	10.269	13.509	12.052	11.840	19.281
Bal (bin ton)	55	69	61	82	81	115
Yaş İpek Kozası (ton)	1.353	271	60	157	126	102

(1) Toplam et ve süt üretiminde kalan fark manda eti ve sütü üretimini yansıtmaktadır.

Kaynak: TÜİK.

Özellikle **küçükbaş hayvancılık sektöründe ortaya çıkan bu arz yetersizliğinin oluşmasında etkili olan faktörler** aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Türkiye'de koyun ve keçi eti üretiminin genellikle modern işletmecilik usullerine uygun olarak yapılmaması,
- Buna bağlı olarak (biraz da doğası gereği), hastalıkların yıldan yıla hayvan sayılarını ve üretimi sık sık değiştirmesi,
- Üretimde ölçeğin çok küçük, etkinsiz, dolayısıyla maliyetlerin yüksek olması,
- Üretici ile tüketici arasındaki aracılardan rekabetçi bir yapıya sahip olmamasından ötürü, yüksek rantı ellerinde bulundurmaları,
- Tarımsal nüfusun hızla şehre göç etmesinden dolayı, köyde yetiştirici nüfusun azalması,
- Mera arazilerinin giderek azalması ve kalitesinin zayıflaması; buna karşılık ciddi bir ıslah politikasının devreye sokulamamış olması,
- Çoğunlukla aile işletmeciliği şeklinde yürüdüğü ve kayıtların itinalı bir şekilde tutulmadığı için, istatistiklerin güvenilirlik düzeyinin zayıf olması.

Son olarak Türkiye'de 2017 yılsonu itibarıyla et üretiminin hayvan türlerine göre dağılımına bakıldığında (Tablo 4.5), toplam kırmızı et üretiminin yaklaşık %88'i sığır etinden, %9'u koyun etinden, %3'ü

ise keçi etinden ibarettir. Dolayısıyla **kırmızı et üretiminde sığır etinin payı oldukça baskındır**. Sığır etinin 27 yıl önce (1991) kırmızı et üretimindeki payı yaklaşık üçte iki oranında idi.

Tablo 4.5 2017 yılında Türkiye’de hayvan türlerine göre et ve süt üretiminin dağılımı (%)

Hayvan Türleri	Et Dağılımı	Süt Dağılımı
Sığır	87,7	90,6
Koyun	8,9	6,5
Keçi	3,3	2,5
Toplam	99,9	99,6

Kaynak: TÜİK. Yukarıdaki oranların 100’e tamamlanmayan kısmı manda etine ve sütüne aittir.

Süt Üretimi

Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan üretilen bir diğer hayvansal ürün süttür. Son 27 yıllık döneme (1991-2017) bakıldığında; toplam süt üretimi 2005’e kadar 10-11 milyon ton dolayında yatay bir seyir takip ederken, son 10 yılda üretim hacmi söz konusu düzeyin iki katına çıkmış ve yaklaşık 21 milyon tona ulaşmıştır. Bu artış büyük ölçüde inek sütündeki artıştan kaynaklanmaktadır. Zira söz konusu dönemde özellikle koyun sütü üretim miktarı önce önemli ölçüde azalmış, ancak 2010 sonrasında çok büyük bir artış kaydetmiştir. Ayrıca, FAO verilerine göre, ülkemizin 1991 yılında sığır başına süt verimi 1.400 kg iken, 2017 yılında %125’lik bir artışla 3.143 kg’a ulaşmıştır. **İzmir, Balıkesir ve Konya gibi hayvancılığın daha büyük ölçekte ve profesyonel olarak yapıldığı illerde süt verimliliği yıllık hayvan başına 3,7 tona ulaşmaktadır.**

2017 yılı sonu itibarıyla, Türkiye’deki süt üretiminin hayvan türlerine göre dağılımına bakıldığında; yaklaşık %91’i inek sütü, %6,5’i koyun, %2,5’i ise keçi sütüdür. Oysa 27 yıl önce (1991) inek sütünün oranı bugüne göre daha az (%84), koyun (%11) ve keçi sütünün (%3) oranları ise daha fazla idi. Dolayısıyla, **son yıllarda süt üretimindeki artış büyük ölçüde inek sütünden gelmiş, küçükbaş hayvanlardan elde edilen süt ise**

oransal olarak azalmıştır. Bu artışa rağmen, süt üretimi ile süt talebi arasında arz yetersizliğinden kaynaklanan önemli bir dengesizlik mevcuttur ve bunun da etkisiyle fiyatlar nispi olarak yüksektir. Nitekim, çiğ süt referans fiyatı son dört yılda litre başına %70 artmıştır.

Bugün inek sütünde en büyük pay, kültür ırkı ineklere (%50), ardından kültür melezlere (%40) ve yerli ırklara aittir (%10). Oysa 1990’ların başında durum hayli farklı idi: Kültür ırkı ineklere ait süt oranı çok daha az (%22), diğerleri ise daha yüksek idi. Bu durum, süt üretiminin yıllar içinde geleneksel aile işletmelerinden modern işletmeler eliyle profesyonel üretime geçtiğini göstermektedir. Konya ve Ege Bölgesi’nde yer alan bazı illerde kültür sığır oranı arttıkça süt verimi de bariz bir şekilde yükselmektedir.

Yumurta ve Beyaz Et Üretimi

Kümes hayvanları; et ve yumurta tavuğu, hindi, ördek ve kazdan ibarettir. Türkiye’de toplam sayı içerisinde en büyük pay et tavuğuna, ardından yumurta tavuğuna aittir. Diğerleri çok ciddi bir üretim ve piyasa payına sahip olmadığı için, burada sadece tavukçuluk üzerinde durulacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi, **Türkiye’de tavuk sayısı 2006 yılına kadar çarpıcı bir artış yaşamış (15 yılda yaklaşık 2,5 kat artmış), ancak sonrasında kuş gribi ve bu salgına karşı alınan sert tedbirlerin neticesinde epeyce azalmış, ama ardından yeniden toparlanmıştır.**

Tablo 4.6’dan da görüldüğü gibi, **1990 sonrası dönemde tavuk yumurtası ve tavuk eti üretiminde de büyük bir sıçrama yaşanmıştır.** Buna göre, 1991 yılında Türkiye’de üretilen yumurta sayısı 7,6 milyar iken, bu rakam 2017 yılında 19 milyarın üzerine çıkmıştır. 1990’lı yılların ilk yarısından itibaren başlamış olan tavuk eti üretiminin 1995 yılındaki 282 bin tonluk kapasitesi, 2005 yılında 737 bin tona, 2017 yılında ise 2,1 milyon tona yükselmiştir (2000 sonrası dönemde 2,3 kat artış olmuştur). Neticede bugün tavuk eti piyasasında arz yönünden bir eksiklik söz konusu olmadığı için, uzun dönem piyasa fiyatları makul düzeylerde seyretmektedir.

Tablo 4.6 Türkiye’de tavuk yumurtası ve tavuk eti üretimi (1991-2017)

Yıllar	Tavuk Yumurtası (Milyon adet)	Tavuk Eti (Bin ton)
1991	7,6	..
1995	10,2	282
2000	13,5	643
2005	12,1	937
2010	11,8	1.444
2015	16,7	1.909
2017	19,3	2.137

Kaynak: TÜİK ve TOBB.

Bal ve Yaş İpek Kozası Üretimi

Türkiye’de özellikle **son yıllarda geleneksel arıcılık, yerini modern arıcılığa bırakmış ve bal üretimi miktarında ciddi artışlar yaşanmıştır.** Nitekim 1991 yılında toplam 3,4 milyon kovanda 55 bin ton bal üretimi gerçekleştirilirken, bu rakam 2017’ye gelindiğinde 8 milyon kovan ve 115 bin ton bal olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de ipek-böcekçiliği faaliyeti ve yaş ipek kozası üretimi giderek azalmaktadır. Sektördeki üretici sayısının ve açılan tohum kutusu sayısının azalmasına paralel olarak, 1991 yılında üretilen yaklaşık 1,4 bin ton yaş ipek kozası, 2017 yılına gelindiğinde 102 tona gerilemiştir. **Piyasa değeri oldukça yüksek olan ve dünyada birçok alanda kullanıma sahip olan ipeğin üretiminin bu denli azalması, Türk tarım sektörü açısından önemli bir kayıptır.**

Damızlık Üretimi

Türkiye’de hayvancılığın gelişmesi için **üstün nitelikli damızlık üretiminde başarılı olunması büyük bir öneme sahiptir.** Osmanlı Dönemi’nden 1984 yılına kadar, Türkiye’de hayvancılığın gelişmesinde en etkin görevi Hara ve İnekhaneler ile birlikte Devlet Üretim Çiftlikleri üstlenmişken; 1984 tarihinden itibaren bu görevi Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) üstlenmiştir. **TİGEM’in en önemli görevlerinden birisi “ülkenin hayvansal üretimini artırmak, çeşitlendirmek ve ürün kalitesini iyileştirmek amacıyla yetiştirdiği damızlık hayvan ve spermaları yetiştiricilere intikal ettirmek”** olarak belirlenmiştir. TİGEM bu amaca uygun olarak sığır, koyun, keçi, safkan Arap atı, Kangal köpeği ve ceylan alanında hayvancılık sektörünün ihtiyacı olan üstün vasıflı ve has-

talıklardan arı damızlık taleplerinin karşılanmasına yönelik olarak faaliyetlerini, son yıllarda artan özel sektörün de desteğiyle sürdürmektedir.

Son olarak Osmanlı Devleti’nin daha ilk yıllarından itibaren varlığını sürdüren *Çiftlikat-ı Hümayun* adı verilen haralarda, Saray’a ve orduya at yetiştiriciliği yapılmıştır. Bugün hâlâ safkan Arap atı yetiştiriciliği faaliyetlerini sürdüren Karacabey (Bursa), Çifteler (Eskişehir) ve Sultansuyu (Malatya) Haraları diğer damızlık ve tohumculuk faaliyetleriyle birlikte büyük tarım işletmeleri olarak varlıklarını sürdürmektedir. Son yıllarda özel sektör de at yetiştiriciliği sektörüne yurdun hemen her yerinde yatırım yapmaktadır.

Su Ürünleri Üretimi

Tarımsal üretim anlatılırken, su ürünleri çok defa ihmal edilir. Her ne kadar bitkisel ve hayvansal faaliyetler kadar bir büyüklüğe sahip olmasa da Türkiye gibi üç tarafı dört denizle çevrili, birçok göl ve baraja sahip bir ülke için su ürünlerinin üretimi ve piyasası önemlidir. Özellikle gelir ve eğitim düzeyi ile birlikte sağlık bilinci yükselen bir toplum için, su ürünleri daha da önemli hale gelmektedir. Nitekim Türkiye’de balık yetiştirilen göller, barajlar ve özel tatlı su balığı üretim tesisleri giderek yaygınlaşmaktadır.

Türkiye’nin denizden çıkardığı balık miktarı yıldan yıla düzenli bir artış göstermediği gibi, son 10 yılda üretim miktarı bazı yıllar yarıdan daha fazla düşmektedir. Örneğin, 2007 yılında 589 bin ton olan deniz balığı üretimi 2014’te 266 bin ton, 2017’de ise 322 bin ton olarak gerçekleşmiştir. **Bu istikrarsız üretim miktarının en önemli sebebi, uzun yıllar ihmal edilen zamansız ve yanlış avcılıktır.** Burada iyi bir gelişme, deniz ve iç su yetiştiricilik miktarının 277 bin tona ulaşmasıdır. Sonuç olarak, iç sulardan elde edilen miktar ile birlikte avcılıkla elde edilen toplam balık miktarı (384 bin ton) ve yetiştiricilikle elde edilen balık miktarının toplamı 2017 itibarıyla 631 bin tonu bulmaktadır. Yine de bu rakam dünya balık üretiminin sadece binde 3,4’üne tekabül etmektedir.

Deniz balığı üretiminin %80’i Karadeniz’den ve bu oranın %75’i Doğu Karadeniz’den elde edilmektedir. 2017 yılı itibarıyla denizden elde edilen balık miktarlarına bakıldığında; en çok üretilen 159 bin ton ile hamsiyi (toplamın yaklaşık yarısı) çaça, kum midyesi, sardalye, istavrit, deniz salyangozu, mezgit ve palamut takip etmektedir.

Öğrenme Çıktısı

4 Türkiye’de tarımsal üretim ve tarımsal üretimin çeşitliliğini açıklayabilme

Araştır 3

Tarımsal üretim faaliyeti denilince aklımıza neler gelmektedir? Araştırınız.

İlişkilendir

Bu kapsamda daha ayrıntılı bilgi ve belge elde edebilmek için Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü ve Türkiye İstatistik Kurumunun internet sitelerini inceleyiniz.

Anlat/Paylaş

FAO verilerine göre tarım sektörünün Dünya GSYH’sının %3’ünü, hayvancılık sektörünün ise tarımsal GSYH’nın %37’sini oluşturduğunu paylaşınız.

TÜRKİYE’DE TARIMSAL GSYH, İSTİHDAM VE DIŞ TİCARET

Türkiye, iklim ve doğa koşulları bakımından tarımsal üretime oldukça uygun bir yapıya sahiptir. Bu durum, tarım sektörünün Türk ekonomisi için temel sektörlerden biri olması sonucunu beraberinde getirmiş ve sektör ülke ekonomisi için daima önemli bir sektör olmuştur. Türkiye’de üretilen tüm mal ve hizmetlerin piyasa fiyatları toplamını gösteren gayrisafi yurt içi hâsıla (GSYH) değeri incelendiğinde, sonuç daha da açık hâle gelmektedir.

Tarımsal GSYH

Türkiye’de 2000-2017 yılları itibarıyla, cari fiyatlarla hesaplanan GSYH’ya ve tarım sektörünün GSYH içerisindeki payına bakıldığında (Tablo 4.7), cari fiyatlarla tarımsal GSYH 2000 yılında yaklaşık 16 milyar lira iken, 2017’de 189 milyar liraya yükselmiştir. Ancak, sektörün GSYH içindeki payında gözle görülmür bir düşüş söz konusudur. Nitekim **2000’de Türkiye’de tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı %10,1 iken, 2017 yılına gelindiğinde %6,1’e gerilemiştir.**

Tarım sektörü küresel ekonominin piyasa yapısına ve onun işleyiş mekanizmalarına yeterince tabi olmadığı için, kriz dönemlerinde sektörün büyüme trendi ekonominin genelinden ayrılmaktadır. Böylece, ekonomide işler iyi gittiğinde, tarım sektörünün büyüme hızının ekonominin genel büyüme hızının altında kaldığı, ancak konjonktür olumsuzla döndüğünde sektörün ortalamanın üzerinde bir büyüme performansı gösterdiği söylenebilir.

Tablo 4.7 2000-2017 döneminde tarım sektörünün GSYH, istihdam ve dış ticaret içindeki değerleri ve payları (cari fiyatlarla)

Yıl	Tarımsal GSYH (milyar ₺)	Toplam GSYH’daki Payı (%)	Toplam İstihdamdaki Payı (%)	Tarımsal İhracat (milyar \$)	Toplam İhracattaki Payı (%)	Tarımsal İthalat (milyar \$)	Toplam İthalattaki Payı (%)
2000	16,8	10,1	36,0	1,7	6,0	2,1	3,9
2005	60,7	9,4	25,5	3,5	4,7	2,8	2,4
2010	92,7	8,4	23,3	5,1	4,5	6,5	3,5
2015	148,3	7,6	20,6	6,2	4,2	7,3	3,5
2017	189,0	6,1	19,4	5,9	3,8	9,1	3,9

Kaynak: TÜİK.

Tarımsal İstihdam

Türkiye’de tarımın istihdamdaki payı 2000-2017 döneminde %36’dan %19,4 seviyesine gerilemiştir. Anlaşılacağı üzere, tarımsal istihdamın payı sürekli azalsa da gelişmiş ülkelerdeki %2-%4 arasında olan oranları ile kıyaslandığında hâlâ çok yüksek düzeydedir (örneğin, 2008 yılı itibarıyla, bu oran OECD ülkeleri için ortalama %5, AB ülkeleri için ortalama %4,2 ve ABD için %1,5’tir). Zira, Türkiye’de söz konusu dönemde, tarımın GSYH’daki payı yaklaşık %10-%6 bandında dolaşırken, istihdamdaki payı yaklaşık %36-%19 bandında seyretmiştir. Oransal olarak tarımın millî gelire katkısı, taşıdığı istihdam hacmine nispetle yaklaşık üçte bir dolayındadır. **Aslında arzu edilen, tarımsal GSYH payı ile tarımsal istihdam payının birbirine yakın seyretmesidir.** Türkiye’de bunu engelleyen faktörlere bakıldığında, sektörün yapısal geri kalmışlığının belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Zira tarımsal işgücünün düşük vasfı (nitelik) birikimi, çok düşük verimlilik düzeyi, sektörde yetersiz sermaye birikimi, görece zayıf teknolojiye dayanma ve teşebbüs kapasitesi, arazi yapısının bir kısmının modern tarıma elverişli olmayacak kadar küçük parçalara ayrılmış olması ile arazinin dağlık, kurak, verimsiz, bakımsız ve dağınık bir görünüm arz etmesi yapısal geri kalmışlıkta rol oynayan başlıca faktörlerdir. **İstihdam edilen işgücünün önemli bir kısmının gizli işsiz konumunda olması, sektörün iktisadi katkısının sınırlı kalmasının önemli bir sebebidir.**

Tarım sektöründe istihdamın giderek azalması, **sektördeki gelir artışının diğer sektörlerdeki gelir artışlarına nispetle daha düşük düzeyde kalması** gibi ekonomik faktörlerin yanı sıra, sosyal ve kültürel imkânların yetersizliği, do-

layısıyla topyekûn bir hayat standardının düşük olması yatmaktadır. Ayrıca, son yıllarda sektörde makineleşme olgusunun da hız kazandığı, bunun da diğer sektörlerde işgücü kaymasının sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Örneğin, Türkiye’de traktör sayısı 1990’da yaklaşık 700 bin civarında iken 2017 yılında 1,8 milyona ulaşmıştır ve bu traktörler büyük ölçüde çift aklı ve yüksek beygir gücüne sahip özelliktedir.

Tarımsal Dış Ticaret

1980 öncesi dönemde tarımsal ürünlerin ihracatı Türkiye’nin dış ticaretinde önemli yer tutmakta idi. Türk ekonomisi 1980 yılından sonra yönünü yurt dışına çevirmiş ve ekonomik gelişimini dış ticarete (ihracata) dayalı bir büyüme stratejisine bağlamıştır. Buna rağmen hem coğrafyası hem de doğa koşulları ve iklimi açısından tarımsal üretime son derece uygun olan Türkiye’de **günümüzde tarımın ihracat açısından güçlü bir sektör olmadığı görülmektedir.** Türkiye’de toplam ihracat açısından, özellikle 2002 yılından sonra büyük bir gelişme yaşansa da aynı trendin tarımsal ihracat miktarı ve oranı bakımından yakalanamadığı, hatta tam aksine tarımın toplam içindeki payının giderek azaldığı görülmektedir (Tablo 4.7). Nitekim tarımsal ihracat bu dönemde 1,7 milyar dolardan 5,9 milyar dolara yükselmiş, ancak toplam ihracat içindeki payı %6’dan %3,8’e gerilemiştir. Buna karşılık tarımsal ithalat daha hızlı artarak 2 milyar dolardan 9 milyar dolara yükselmiş, ancak toplam ithalat içindeki payı pek değişmemiştir. Tarımsal ihracatın en fazla yapıldığı ülkeler sırasıyla Irak, Almanya, Rusya, İtalya, Fransa, Hollanda ve İngiltere; ithalatın en fazla yapıldığı ülkeler ise yine sırasıyla ABD, Ukrayna, Rusya, Almanya, Brezilya ve Malezya’dır.

Öğrenme Çıktısı

5 Türk tarım sektörünün GSYH, istihdam ve dış ticaretteki payını açıklayabilme

Araştır 4

Tarım sektörünün ekonomik olarak katma değer yaratma kapasitesini etkileyen faktörleri araştırınız.

İlişkilendir

Türkiye’de tarım sektörünün ekonomik yapı açısından taşıdığı önemi tarihsel bir perspektif içinde değerlendirmek için çeşitli Türkiye Ekonomisi kitaplarına bakabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

Bir ekonomik faaliyette (örneğin tarımda) çalışanların sayısı azaldığı hâlde üretimde belirgin bir düşüş olmu-yorsa, bu faaliyet kolunda gizli işsizliğin varlığından söz edilebileceğini anlatınız.

TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI

Türkiye’de tarım politikasının uygulanma şekli kalkınma planları ile gerçekleştirilmektedir. Söz konusu planlara göre uygulanan politikaların temel hedefi, kaynakları etkin bir biçimde kullanarak ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörü oluşturmaktır. Bununla birlikte, kalkınma planlarında *tarım politikaları ile gerçekleştirilmek istenen amaçlar* aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Tarımsal üretim seviyesini ve verimliliği artırmak, sektörün gelişme hızını sürdürülebilir kılmak,
- Tarımsal üretimde mümkün olduğunca kendine yeterli bir düzeye ulaşmak ve toplumun dengeli bir şekilde beslenmesini sağlamak,
- Tarıma dayalı sanayinin, tarımsal girdi ihtiyacını yurt içinden karşılamak,
- Sektörde gelir düzeyini yükselterek, sektörler arasındaki gelir farklılıklarını gidermek,
- Tarımsal istihdamı verimli hâle getirmek ve buradan başka sektörlere işgücü göçünü kontrol etmek,
- Sektörün teknoloji düzeyini yükselterek, tarımsal üretimin doğal koşullara bağımlılığını azaltmak,

- Tarımda verimlilik düzeyinin artırılması amacıyla modern girdi kullanımını (sertifikalı tohumculuk ve damızlık) teşvik etmek, sulama faaliyetlerini geliştirmek,
- Tarım ürünlerinin uluslararası rekabet gücünü artırmak ve
- Tarımda destekleme politikasını etkin bir araç olarak kullanmak.

Ülkeler, tarım sektöründe faaliyet gösteren üretici ve tüketicileri fiyat istikrarsızlıklarından korumak, bunlar arasındaki gelirin adil dağılımını gerçekleştirmek, tarımsal-kırsal kalkınmayı hızlandırmak, tarımda üretimi çeşitlendirmek, tarım ürünleri ticaretini özendirmek ve ülke tarımının dünya piyasasından daha büyük bir pay almasını sağlamak gibi amaçlarla tarım sektörünü desteklerler. **Tarım sektörü yapısı itibarıyla devlet müdahalesine ihtiyaç duyan bir sektördür.** Tarımsal üretimin büyük ölçüde doğa koşullarına bağlı olması, olumsuz koşullarda devlet desteğini gerekli kılmaktadır. Nitekim hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin büyük bir çoğunluğu tarımsal destekleme politikaları izlerler. **Tarım sektöründe devlet müdahalesinin gerekçelerini şu şekilde sıralayabiliriz:**

- Tarım doğa koşullarına fazlasıyla bağımlı olduğu için negatif arz şoklarına ziyadesiyle açıktır, o nedenle risk ve belirsizlik fazladır.
- Arazi yapısı genellikle çok parçalıdır ve dağınıktır, dolayısıyla üretimde ölçek dezavantajı vardır.

- Tarımsal ürünlerin arz ve talep esneklikleri genel olarak düşüktür.
- Tarımsal ürünlerin saklanması ve pazarlanması hem daha zor hem de daha maliyetlidir.

Yukarıdaki durumların yaratacağı olumsuzluklar devletin müdahalesi ile önemli ölçüde ortadan kaldırılabılır. Türkiye için de ziyadesiyle doğru olan bu tespitler neticesinde, devlet uzun yıllardan beri tarım sektörüne müdahil olmuş ve çeşitli yöntemlerle tarım sektörünü desteklemiştir. Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikaları, dünyadaki uygulamalarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Türkiye’de destekleme alımları, girdi destekleri, düşük faizli tarımsal kredi, süt teşvik primi ödemeleri, doğal afet ödemeleri, ekim alanları sınırlandırılması ve destekleme primleri gibi birtakım destekleme faaliyetleri yürütülmektedir. Ayrıca, Ar-Ge, yatırım, pazarlama ve dış ticarete yönelik destekleme faaliyetleri de bulunmaktadır.

Türkiye’de tarım sektörüne uygulanan destekler; gelir, fiyat ve diğer destekler olarak üç temel kategoriye ayrılır. **Gelir destekleri**, kendi içerisinde *dolaylı ve doğrudan gelir desteği* olarak ikiye ayrılmaktadır. **Fiyat destekleri** içerisinde *teşvikler, primler, kota ve tarifeler, vergiler ve ihracat iadeleri* sayılabilir. Doğal afetler karşılığında yapılan bitkisel ve hayvansal zarar ödemeleri doğrudan gelir desteği kapsamında yer alırken, tarımsal hammadde alımı, tarımsal üretim kredileri, hayvan sigortası ve depolama gibi üretim maliyetlerini azaltan destekler dolaylı gelir destekleri içerisinde sayılabilir. Son destek kalemi olan **diğer destekler** içerisinde ise *eğitim, araştırma-geliştirme (Ar-Ge), pazarlama, dağıtım ve yayım* gibi destekler bulunmaktadır.

Türkiye’de kullanılan tarımsal destekleme gruplarını, türlerini (araçlarını) ve ödemelerini Tablo 4.8’deki gibi sınıflandırmak mümkündür. Buna göre, Türkiye’de farklı alanlarda tarımsal destek uygulamaları ve bunların kendi içinde alt destek türleri bulunmaktadır. Türkiye’de 2017 yılında tarım sektörüne verilen desteklerin %80’i üç grup destek üzerinden kullanılmaktadır. Bunlar; hayvancılık destekleri, fark ödemesi destekleri ile alan bazlı tarımsal destekler ve doğrudan gelir desteği şeklindedir.

Tablo 4.8 Türkiye’de kullanılan tarımsal destekleme türleri ve ödemeleri (2017)

Destek Grupları	Destek Türleri	2017 Yılı Ödemeleri (Milyon ₺)	Toplam Destek İçindeki Payı (%)
Alan Bazlı Tarımsal Destekler ve Doğrudan Gelir Desteği	Doğrudan gelir desteği, Mazot desteği, Gübre desteği, Organik tarım, İyi tarım, Toprak analizi desteği vb.	3.183	24,4
Fark Ödemesi Destekleri	Buğday desteği, Çay primi, Bakliyat destekleri vb.	3.335	25,6
Hayvancılık Destekleri	Yem bitkileri üretim desteği, Alet ve makine desteği, Aşı desteği, Gıda güvenliği, Et desteği, Biyolojik mücadele, Yem desteği vb.	3.793	29,2
Tarımsal Sigorta Hizmetleri	Bitkisel ürün sigorta desteği, Hayvan hayat sigorta desteği vb.	900	7,0
Telafi Edici Ödemeler	Çay budama destekleri, Şeker pancarı telafi ödemeleri vb.	174	1,3
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	Sertifikalı tohum üretim ve kullanım destekleri, Ar-Ge desteği vb.	574	4,4
Kırsal Kalkınma Amaçlı Destekler	Hanehalkına kırsal kalkınma yatırımları, Kırsal kalkınma kurumu.	1.053	8,1
Toplam Destek Miktarı		13.012	100,0

Kaynak: TÜİK.

Öğrenme Çıktısı

6 Türkiye’de tarım ve tarımsal destekleme politikalarını değerlendirebilme

Araştır 5

Tarım sektöründe devlet desteğinin önemini ve Türkiye’de tarım ve tarımsal destekleme politikalarının kapsamını araştırın.

İlişkilendir

Türk tarımı için son derece önemli bir konuma sahip tarımsal destekler hakkında ayrıntılı bilgiye Tarım ve Orman Bakanlığının internet sitesinde yer alan Bilgi Merkezi linkine ve ardından Konular başlığı altındaki Tarımsal Destekler sekmesine tıklayarak ulaşabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

Kalkınma planlarındaki hedeflere göre uygulanan tarım politikalarının temel hedefinin, kaynakları etkin bir biçimde kullanarak ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörü oluşturmak olduğunu anlatınız.

TÜRK TARIM SEKTÖRÜNÜN AB ORTAK TARIM POLİTİKASINA UYUMU

Avrupa Birliği (AB) Ortak Tarım Politikasının (OTP) temelleri 1958 yılında atılmış ve Birliğin ilk ortak politikası olmuştur. Üye ülkelerin tarım politikalarını siyasal ve ekonomik anlamda bütünleştirmeyi hedefleyen bu politika demetinin amaçları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Üretim standartlarını ve tarım teknolojisini geliştirmek,
- Tarımsal üretim araçlarının etkili kullanımını sağlamak,
- Avrupadaki tarımsal üretimin verimliliğini artırmak,
- Piyasalarda istikrarı sağlamak,
- Ürün arzının güvenliğini sağlamak,
- İşgücünün optimal kullanımını sağlamak,
- Gelir artışı sağlamak,
- Fiyata dayalı haksız rekabetin önüne geçmek.

Bununla birlikte OTP üç temel ilke üzerine inşa edilmiştir. Bu ilkeler ve ilkelerin kapsamı ise şu şekilde özetlenebilir:

- **Tek tarım pazarı ilkesi:** Bunun anlamı, AB’ye üye ülkeler arasında tarım ürünleri-

nin serbest dolaşımının önündeki tüm engellerin kaldırılması ve tarımsal ürünlerin piyasa koşulları içerisinde alınıp satılabileceği tek bir pazarın oluşturulmasıdır.

- **Topluluk tercihi ilkesi:** Bu ilke ile ithal ikameci bir anlayış içerisinde, öncelikle AB’ye üye ülkelerin tarım ürünlerinin tüketilmesi ve söz konusu yerli ürünlerin ithalata karşı korunması sağlanarak, AB tarım ürünleri ihracatının geliştirilmesi hedeflenmektedir.
- **Ortak mali sorumluluk ilkesi:** Bu ilke doğrultusunda AB’de OTP’ye ilişkin tüm harcamalar, üye ülkeler tarafından ortaklaşa karşılanacaktır. Bu amaçla, 1962 yılında AB bütçesi içerisinde Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) oluşturulmuştur.

Avrupa Birliği OTP çerçevesinde, Türkiye ile AB’nin tarım politikaları karşılaştırıldığında yapısal birçok farklılık görülmektedir. Bunlardan ilki demografik farklılıklardır. İlk olarak, **Türkiye’de işgücünün yaklaşık %19’u, AB’de ise %5’i tarım sektöründe istihdam edilmektedir.** İkinci farklılık, Türkiye’nin tarımsal destek sisteminin çok dağınık yapılı ve yüksek maliyetli olması, AB’nin ise doğrudan ödeme yöntemini kullanıyor olmasıdır. Türkiye 2000 yılından günümüze dört pilot bölgede doğrudan gelir desteği uygulasa da AB ile

Türkiye'nin bütçe gelirlerini tarımla uğraşan kesim arasında dağıtması konusunda büyük bir farklılık bulunmaktadır. Yine, AB destek mekanizmalarını, ürünlerin kalitesi ve bölgenin gelişmişlik düzeyine göre ayarlayabilirken, Türkiye'de böyle bir ayarlama söz konusu değildir (Örnek, 2007: 342). **Türkiye'deki üretici örgütleri de AB'deki örnekleri kadar organize değildir.** Bunun yanı sıra, AB'nin kapsamlı kırsal kalkınma çalışmalarına karşılık, Türkiye'de hem devlet hem de özel sektör tarafından kırsal kalkınma ile ilgili kapsamlı yapısal politika uygulamaları yoktur.

Öğrenme Çıktısı

7 AB'ye uyum sürecinde Türk tarım sektörünün bulunduğu konumu kavrayabilme

Araştır 6

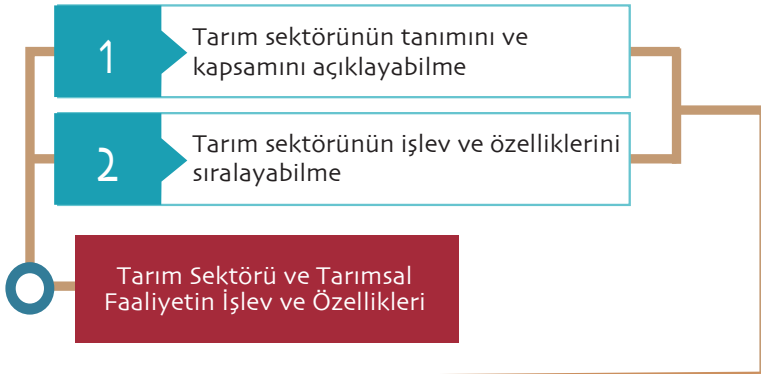
Avrupa Birliği (AB) Ortak Tarım Politikasının (OTP) amaçlarını ve OTP'nin temel ilkelerini araştırınız.

İlişkilendir

Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi ve önermelere İktisadi Kalkınma Vakfı tarafından 2013 tarihinde basılmış olan **Sorularla AB Politikaları ve Türkiye: Ortak Tarım Politikası** isimli eserden ulaşabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

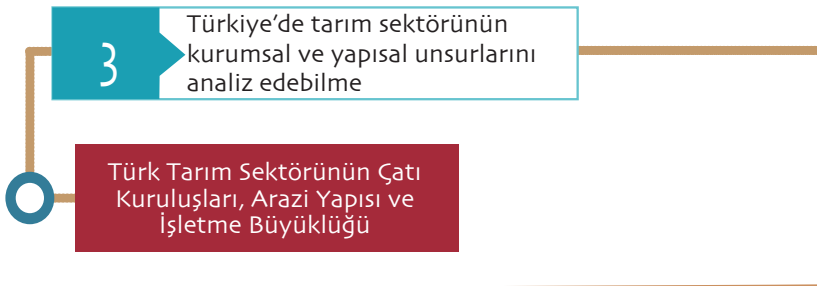
Türk tarım sektörünün AB pazarında karşılaştırmalı üstünlüğünü etkileyen ve bu kapsamda sektörün tarımsal üretim ve katma değer yaratma kapasitesini düşüren temel sorunun yapısal nitelikte olduğunu paylaşınız.

Tarımı dar ve geniş olmak üzere iki ayrı şekilde tanımlamak mümkündür. Dar anlamda tarım; “arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yoluyla bitki, hayvan ve hayvansal ürünler üretilmesi veya bunların üreticileri tarafından işlenip değerlendirilmesi” faaliyetleridir. Geniş anlamda tarım ise “bitkisel ve hayvansal ürün üretiminin yanı sıra, bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından işlenmesi, ormancılık ve balıkçılık faaliyetleri, tarımsal ürünlerin yetiştiricileri tarafından taşınması ve saklanması, mağazalara devredilmeden üreticileri tarafından satılması ile tarım alet ve makinelerinin diğer tarım üreticilerinin üretimle ilgili faaliyetlerinde bir bedel karşılığında kullanıldığını” kapsar.

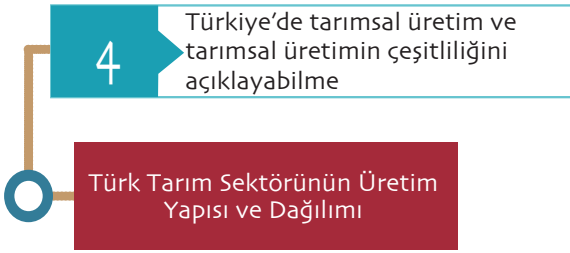
Tarım sektörünün işlevleri; insanların besin gereksinimlerini karşılamak, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına yardımcı olmak, sanayi sektörüne hammadde sağlamak, tarım dışı sektörlerde istihdam sağlamak, tarım dışı sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere talep yaratmak ile çevre sağlığı ve toplumun ruhsal dengesini korumaktır.

Tarım sektörünün genel özelliklerine baktığımızda, tarımsal üretim iklim şartlarına bağlıdır, bu nedenle üretim de mevsimlerin ritmine bağlıdır. Tarım kesiminde üretim tekniklerini geliştirebilme imkânları sınırlıdır. Tarımsal ürün fiyatları istikrarsızdır. Tarımsal mallar talebinin gelir esnekliği düşüktür; yani tarımsal malları talep edenlerin geliri yükselince veya düşünce, tarımsal mallara olan talep, söz konusu gelir değişmelerine nispetle, sırasıyla daha düşük oranda artmakta veya daha düşük oranda azalmaktadır. Tarım sektöründe üretim alanları dağınıktır. Tarımsal işletmelerin içerisinde bulundukları piyasa koşulları farklılık arz eder. Tarım sektöründe azalan verimler kanunu geçerlidir.

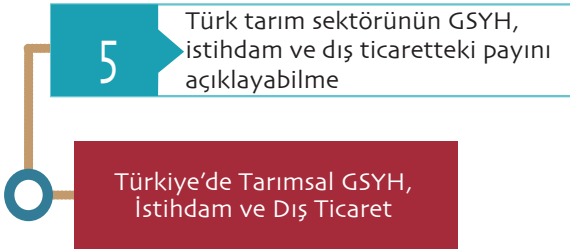
Devlet adına Tarım ve Orman Bakanlığı tarım sektörünün her alanını düzenleme ve denetleme görevine sahiptir. Ayrıca, KİT’ler, tarım satış kooperatif birlikleri, ticaret borsaları ve bazı tarımsal aracı kuruluşlar, tarım sektörüne yönelik faaliyette bulunmaktadır. Ülke ekonomisi açısından son derece önemli olan tarım sektörü kimi zaman oldukça istikrarsız dönemler geçirebilmekte ve söz konusu istikrarsızlıkların çözümü için çoğu zaman devlet müdahalesi kaçınılmaz hale getirmektedir.

Türkiye’de tarım sektöründe karşılaşılan belli başlı sorunlar; köyden kente göç, tarımsal istihdamın fazla olması, gizli işsizlik, küçük üreticilerin fazlalığı, tarımın gelişimine yönelik projelerin hayata geçirilememesi, tarımsal verimin düşük olması, tarımsal girdi fiyatlarının gelişmiş ülkelere yüksek olması, çok parçalı arazi yapısı, tarımsal kooperatifçiliğin etkin çalışmaması, tarıma dayalı sanayi kuruluşların etkin çalışmaması, gıda ürünleri satışında yaşanan haksız rekabet, tarım kesiminde yaşanan kayıtdışılık ve hayvancılıkta yaşanan sorunlardır.

Türkiye’de tarım sektörü denilince akla iki tip tarımsal üretim gelmektedir. Bunlar; bitkisel ve hayvansal üretimdir. Bitkisel üretim içerisinde tahıllar, baklagiller, tohumlar, tekstil hammaddeleri, sebzeler, meyveler ve içecek bitkileri yer almakta iken; hayvansal üretim canlı hayvanlar, süt, et, yumurta, bal ve deri gibi ürünleri kapsamaktadır. Türkiye’de tarımsal üretim hacminin büyük olması, tarım sektörünün ülke ekonomisi için önemli bir konumda bulunmasına ve tarımsal nüfusun toplam işgücü içerisinde büyük bir paya sahip olmasına neden olmaktadır.

Türkiye tarımsal üretim için elverişli bir iklim ve doğa yapısına sahiptir. Büyük ölçüde Latin Amerika ve Güney Afrika ülkelerinde yetişen tropikal ürünler ve sadece dünyanın belirli bölgelerinde bulunan hayvansal ürünler dışındaki tarımsal ürünler Türkiye toprakları üzerinde yetiştirilebilmektedir.

Türkiye’de 2000-2017 döneminde tarım sektörünün GSYH içindeki payında gözle görülür bir düşüş söz konusudur. Tarımın GSYH’daki payı %10,1’den %6,1’e gerilemiştir. Aynı dönemde tarımın istihdamdaki payı %36’dan %19,4’e düşmüştür. Oransal olarak tarımın millî gelire katkısı taşıdığı istihdam hacmine nispetle yaklaşık üçte bir dolayındadır. Arzu edilen ise tarımsal GSYH payı ile tarımsal istihdam payının birbirine yakın seyretmesidir. Bunun olabilmesi ise tarım ve ülke ekonomisindeki yapısal sorunların çözümüne bağlıdır. 1980 öncesinde, tarım Türkiye’nin ihracatında önemli yer tutmakta iken, günümüzde eski önemini kaybetmiştir. 2017’de tarımın dış ticaretteki (ihracat ve ithalat) payı yaklaşık %4’tür.

6

Türkiye’de tarım ve tarımsal destekleme politikalarını değerlendirebilme

Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları

Tarım politikasının temel hedefi; kaynakları etkin bir biçimde kullanarak ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörü oluşturmak olarak ifade edebilir. Bu amaçların gerçekleştirilmesinde tarım politikasının bir parçası olan tarımsal destekleme önemli bir role sahiptir. Türkiye’de destekleme alımları, girdi destekleri, düşük faizli tarımsal kredi, süt teşvik primi ödemeleri, doğal afet ödemeleri, ekim alanları sınırlandırılması ve destekleme primleri gibi bir takım destekleme faaliyetleri yürütülmektedir. Ayrıca, Ar-Ge, yatırım, pazarlama ve dış ticarete yönelik destekleme faaliyetleri de bulunmaktadır. Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikaları, dünyada gözlemlenen yapıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

7

AB’ye uyum sürecinde Türk tarım sektörünün bulunduğu konumu kavrayabilme

Türk Tarım Sektörünün AB Ortak Tarım Politikasına Uyumu

AB tarafından yönetilen ve hem maddi hem de insani boyutu son derece önemli olan Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası, günümüzde AB üyesi olan ya da gelecek yıllarda üye olmaya aday birçok ülke açısından son derece önemli bir politika demetidir. Bu kapsamda, Türk tarım sektörünün söz konusu politikaya uyumlu bir biçimde revize edilmesi ve geliştirilmesi Türk tarımı açısından kaçınılmaz bir öncelik ve zorunluluktur.

1 Aşağıdakilerden hangisi dar anlamda tarım kapsamına giren faaliyetlerden biri **değildir**?

- A. Arazide ekim
- B. Arazide dikim
- C. Arazide bakım
- D. Arazide yetiştirme
- E. Arazide saklama

2 Aşağıdakilerden hangisi tarım sektörünün işlevlerinden biri **değildir**?

- A. İnsanların besin gereksinimlerini karşılamak
- B. Çevre sağlığı ve toplumun ruhsal dengesini korumak
- C. Dış ticaretin dengede olmasını sağlamak
- D. Sanayi sektörüne hammadde sağlamak
- E. Tarım dışı sektörlerde istihdam sağlamak

3 Aşağıdakilerden hangisi tarım sektörünün genel özelliklerinden biri **değildir**?

- A. Tarımsal üretimin iklim şartlarına bağlı olması
- B. Tarımsal üretimin mevsim şartlarına bağlı olması
- C. Tarımsal mallar talebinin gelir esnekliğinin yüksek olması
- D. Tarım sektöründe üretim alanlarının dağınık olması
- E. Tarım sektöründe azalan verimler kanununun geçerli olması

4 Aşağıdakilerden hangisi Türkiye’de tarım sektörünün ekonomik çıktıları arasında **yer almaz**?

- A. Son yıllarda Türkiye’de tarım sektörünün GSYH’deki payı giderek azalmaktadır.
- B. Türkiye’de tarım sektörü yıllık büyüme hızı açısından istikrarlı bir yapıya sahiptir.
- C. Türkiye’de tarımın GSYH payı ile istihdam payı arasında önemli bir farklılık vardır.
- D. Türkiye’de tarım sektöründe makineleşme hızı oldukça yüksektir.
- E. Türk tarım sektörü dış ticaret açısından net ihalatçı durumdadır

5 Aşağıdakilerden hangisi Türk Tarım Politikasının amaçlarından biri **değildir**?

- A. Tarım kesiminin gelişme hızını, ekonomik gelişmeyi yavaşlatmayacak, ekonomide darboğaz ve enflasyona yol açmayacak seviyede tutmak
- B. Tarımsal üretim seviyesi ve verimliliği artırmak
- C. Tarıma dayalı sanayinin, tarımsal hammadde ihtiyacını yurt içi üretimle karşılamak
- D. Tarımsal işsizliği önlenmek ve tarım sektöründen başka sektörlerle olan işgücünü denetlemek
- E. Tarımda destekleme politikasının etkinliğini azaltmak

6 Aşağıdakilerden hangisi Türkiye’de tarım sektörünün desteklenmesinin nedenlerinden biri **değildir**?

- A. Tarımın doğa koşullarına bağlılığı, buna bağlı olarak da risk ve belirsizliğin fazla olması
- B. Tarım ürünlerinin arz ve talep esnekliğinin yüksek olması
- C. Tarımda üretim için gereken zaman periyodunun diğer sektörlerle göre daha uzun olması
- D. Tarımsal işletmelerin küçük ve arazilerin parçalı ve dağınık olması
- E. Tarım sektörü gelirlerinin diğer sektörlerle göre düşük olması

7 Aşağıdakilerden hangisi Türkiye’de kullanılan tarımsal destekleme araçlarından biri **değildir**?

- A. Fiyat müdahaleleri
- B. Girdi destekleri
- C. Vergi politikaları
- D. Genel hizmetler
- E. Enflasyon destekleri

8 Aşağıdakilerden hangisi Türkiye’de tarım arzileri ile ilgili en temel sorun olarak görülmektedir?

- A. Aile işletmeciliği
- B. Ölçek ve aşırı parçalılık
- C. Tarımsal verimin düşüklüğü
- D. Kayıtdışılık
- E. Haksız rekabet

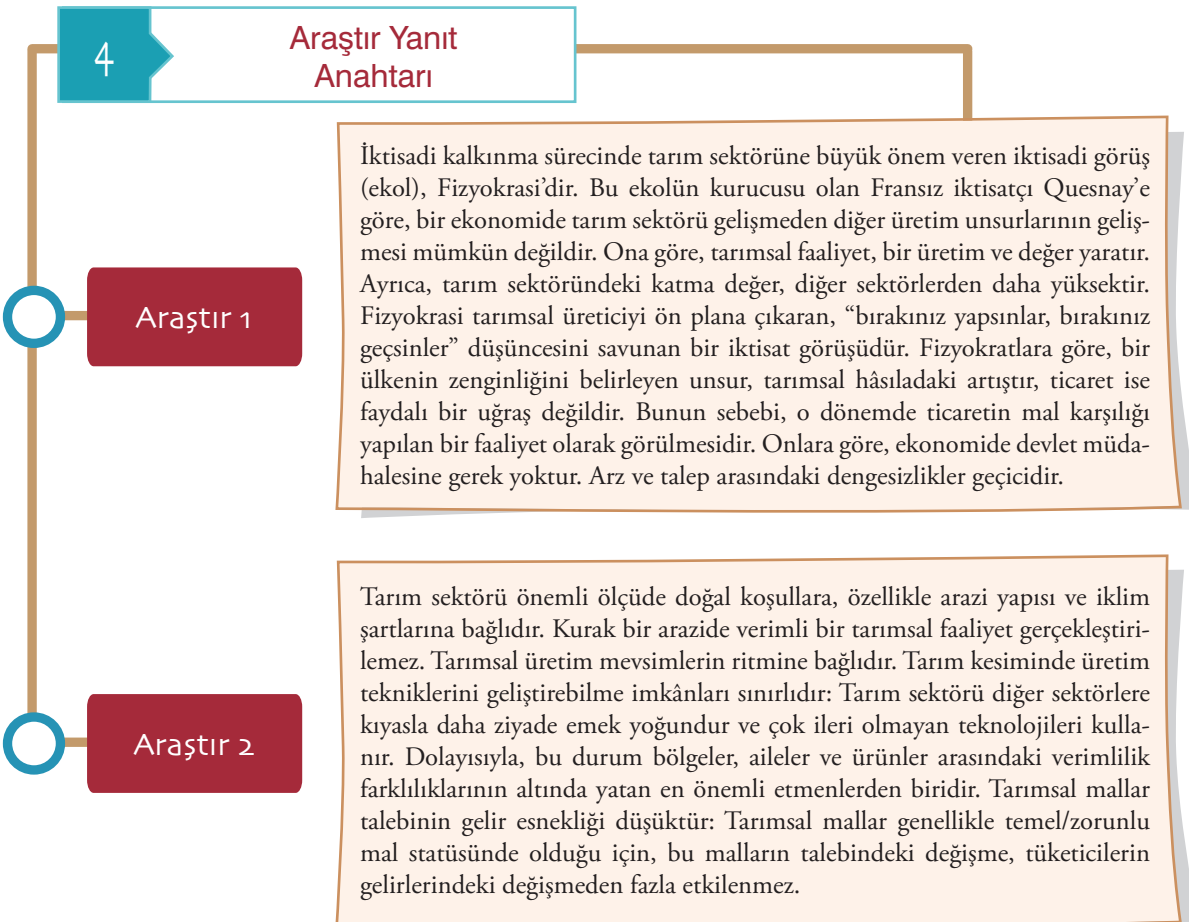
9 Aşağıdakilerden hangisi Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasının amaçlarından biri **değildir**?

- A. Üretim standartlarını ve tarım teknolojisini geliştirmek
- B. Tarımsal üretim araçlarının etkili kullanımını sağlamak
- C. Piyasalarda istikrarı sağlamak
- D. Tarımsal ürünlerin fiyatlarını yükseltmek
- e. Ürün arzının güvenliğini sağlamak

10 Aşağıdakilerden hangisi Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası’nın üzerine kurulduğu ilkelere birisidir?

- A. Tek tarım pazarı ilkesi
- B. Ayrık güçler birliği ilkesi
- C. Tarımda bireysellik ilkesi
- D. Yüksek kalite ilkesi
- E. Düşük fiyat ilkesi

1. E	Yanıtınız yanlış ise “Tarımsal Faaliyetin İşlevleri ve Özellikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. B	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. C	Yanıtınız yanlış ise “Tarımsal Faaliyetin İşlevleri ve Özellikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. E	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. C	Yanıtınız yanlış ise “Tarımsal Faaliyetin İşlevleri ve Özellikleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. B	Yanıtınız yanlış ise “Türk Tarım Sektörünün Çatı Kuruluşları, Arazi Yapısı ve İşletme Büyüklüğü” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. B	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Tarımsal GSYH, İstihdam ve Dış Ticaret” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. D	Yanıtınız yanlış ise “Türk Tarım Sektörünün AB Ortak Tarım Politikasına Uyumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. E	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. A	Yanıtınız yanlış ise “Türk Tarım Sektörünün AB Ortak Tarım Politikasına Uyumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

4

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 3

Tarım sektörü denilince akla toprak ve/veya suda yapılan bitkisel ya da hayvansal üretim faaliyetleri gelse de sektörün tanımı iki farklı şekilde yapılmaktadır. Dar anlamda tarım; ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yoluyla bitki ve bitkisel ürünler, hayvan ve hayvansal ürünler üretilmesi veya bunların üreticileri tarafından işlenip değerlendirilmesi faaliyetlerini kapsar. Geniş anlamda tarım ise; bitkisel ve hayvansal ürün üretiminin yanı sıra, bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından işlenmesini, ormancılık ve balıkçılık faaliyetlerini, tarımsal ürünlerin taşınmasını ve saklanması, üreticiler tarafından satılmasını ve tarım alet ve makinelerinin üretim faaliyetlerinde bir bedel karşılığında kullanılmasını kapsar.

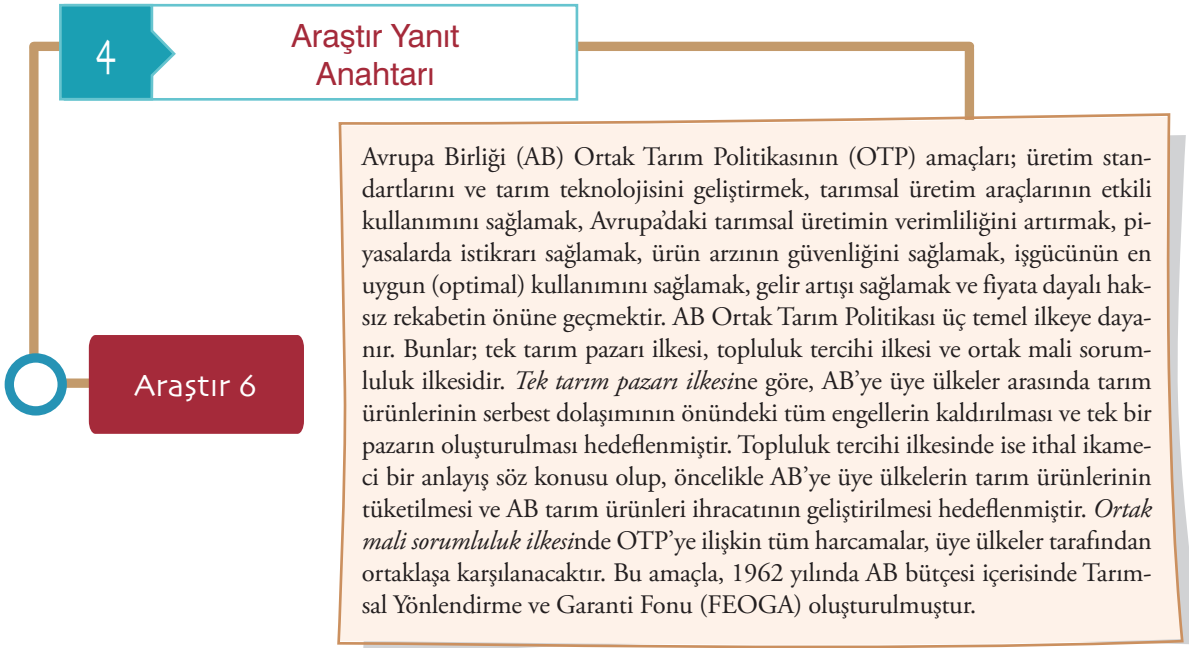
Araştır 4

Tarım sektöründe üretim alanları dağınıktır. Sektörde faaliyet gösteren işletmeler genellikle küçük aile şirketleri olduğu için birleşmekte zorluk çekmekte ve iş bölümü ile uzmanlaşmanın sağlayabileceği verimlilik avantajından yoksundurlar. Tarımsal işletmelerin içerisinde bulundukları piyasa koşulları farklıdır. Sektörde faaliyette bulunan firmalar üretmiş oldukları malları arz ederken tam rekabet piyasası koşulları, hammadde temininde ise aksak rekabet piyasası koşulları ile karşı karşıyadır. Tarım sektöründe “azalan verimler kanunu” geçerlidir. Tarımsal üretim canlı varlıkları konu alır. Bu durum, üretim ile hasat ve hasat ile satış arasında bir gecikmenin oluşmasına neden olur. Bu gecikme, iklim, hava koşulları, girdi kalitesi, mevsimsel etkiler ve yasal düzenlemeler gibi faktörlerden etkilenir. Tarımsal ürün fiyatları istikrarsızdır. Tarımsal ürün arzı fazla olduğunda ürün fiyatları geriler; buna karşın, ürün arzı daraldığında ise, fiyatlar bir anda yükselir.

Araştır 5

Tarım sektörü yapısı itibarıyla devlet müdahalesine açık bir sektördür. Tarımsal üretimin büyük ölçüde doğa koşullarına bağlı olması, devlet desteği olmaksızın ciddi bir gelişmenin yaşanmasını engellediği için, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin büyük bir çoğunluğu tarımsal destekleme politikaları izlerler. Türkiye’de tarım politikasının temel hedefi; kaynakları etkin bir biçimde kullanarak ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörü oluşturmaktır.

Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarına bakıldığında dünyada gözlemlenen yapıyla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Türkiye’de tarımsal desteklemelerden bazıları; destekleme alımları, girdi destekleri, düşük faizli tarımsal kredi, süt teşvik primi ödemeleri, doğal afet ödemeleri, ekim alanları sınırlandırılması ve destekleme primleri şeklinde sıralanabilir. Ayrıca, Ar-Ge, yatırım, pazarlama ve dış ticarete yönelik destekleme faaliyetleri de bulunmaktadır.

Kaynakça

- İKV. (2013). **Sorularla AB Politikaları ve Türkiye: Ortak Tarım Politikası**. Yayın No: 266, İstanbul.
- Örnek, İ. (2007). **Dünya Ticaret Örgütü Kapsamında Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Türk Tarım Politikasının Değerlendirilmesi**. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1), ss. 319-347.
- TÜİK. (2010). **Tarım İstatistikleri Özeti 2010**. Ankara.
- TÜİK. (2011). **İstatistik Göstergeler 1923-2010**. Ankara.
- TÜİK. (2016). **Tarımsal İşletme Yapı Araştırması**. Ankara.
- TİGEM. (2011a). **Tohumculuk Sektör Raporu**. Ankara.
- TİGEM. (2011b). **Hayvancılık Sektör Raporu**. Ankara.

İnternet Kaynakları

- Civelek, Ç. (2018) Tarımsal Mekanizasyon, <http://tarimmakinalari.cu.edu.tr/tr/belgeler/Tarimsal%20Mekanizasyon%20Ders%20Notları.pdf> (Erişim 11.01.2019)
- www.tarimorman.gov.tr. (Erişim 08.01.2019)
- TÜİK. (2018). www.tuik.gov.tr. (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- FAO. (2018). <http://www.fao.org/faostat/en/#data/CL> (Erişim 11.12.2018)
- www.hurriyet.com.tr (Erişim 22.10.2018).

Bölüm 5

Temel Sektörlerde Gelişmeler II: Sanayi Sektörü

öğrenme çıktıları

1

Türk Sanayisinin Gelişimi

- 1 Türkiye ekonomisinde sanayinin gelişimini değerlendirebilme

2

Sanayi Sektöründeki Yapısal Değişim

- 2 Dönemler itibarıyla sanayi sektöründeki yapısal değişimi yorumlayabilme

3

Sanayi Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri

- 3 Türkiye’de sanayi sektörünün gelişimini açıklayabilme

4

Sanayi Sektöründeki Sorunlar ve Sanayi Politikaları

- 4 Türkiye’de sanayi sektörünün sorunlarını ve sanayi politikalarını değerlendirebilme

Anahtar Sözcükler: • Türkiye İktisat Kongresi • Teşvik-i Sanayi Kanunu • Varlık Vergisi • Planlı Kalkınma • Millî İktisat • Vaner Planı • Turquality

GİRİŞ

Ekonominin ana sektörlerinden biri olan sanayi sektörü, sınai faaliyetleri kapsar. *Sınai faaliyet* (veya sanayi faaliyeti) ise, hammaddelerin taşınabilir ve kullanılabilir ürünlere dönüştürülmesi olayıdır. *Dar anlamda sanayi*, üretim faktörlerinden emek ve sermayeyi kullanarak, hammadde ve yarı mamul maddeleri işleyerek mamul madde hâline getiren tüm üretim faaliyetlerini kapsamaktadır. Sanayi bu bakımdan bir bakıma imalatçılıktır. *Geniş anlamda* tanımlamak gerekirse sanayi, müteşebbisin kurduğu, mal ve hizmet üreten ve gelir getiren faktörlerin bileşimidir.

Türkiye’de sanayi sektörü, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından madencilik, imalat sanayisi ve enerji (elektrik, gaz ve su) olarak sınıflandırılmıştı. Günümüzde TÜİK’in temel aldığı *NACE Rev.2* sınıflandırma sisteminde, sanayi sektörünün kapsamı madencilik ve taş ocakçılığı (B), imalat (C) ile elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı (D) şeklindedir. **İmalat sanayi alt sektörü** ise tüketim malları, ara malları ve yatırım malları olarak üçe bölünmüş ve her biri kendi içinde alt sanayi dallarına ayrılmıştır. Türkiye ekonomisinde başlıca imalat sanayisi dalları olarak gıda, dokuma, deri, giyim, kimya, ilaç, kauçuk ve plastik, bilgisayar, elektronik ve optik ürünler, elektrikli teçhizat, otomotiv, kok ve petrol ürünleri, maden, orman, makine, madeni eşya ve taş ve toprağa dayalı sanayi dalları sayılabilir.

TÜRKİYE’DE SANAYİ SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Günümüz dünyasında gelişmiş ülkelerin aynı zamanda sanayileşmiş ülkeler olmaları, **ekonomik gelişme** ile **sanayileşme** arasında çok yakın bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Ülkelerin sanayileşme seviyesi ile gelişmişlik seviyesi genelde aynı anlama gelir. Gelişmiş ekonomi bir anlamda sanayileşmiş ekonomi demektir. Sanayileşme seviyesi, sanayi sektörünün, ülkenin ulusal geliri içindeki büyüklüğüne bağlıdır. Türkiye ekonomisi, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından Avrupa’daki gelişme yolunda olan (gelişmekte olan) piyasa ekonomisi olarak tanımlanır ve dünyanın yeni sanayileşen ülkeleri arasındadır. Bu kapsamdaki ülkeler şunlardır: Arnavutluk, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Macaristan, Kosova, Makedonya, Karadağ, Polonya, Romanya ve Sırbistan.

Osmanlı Devleti’nde Sanayi Sektörünün Gelişimi

Osmanlı Devleti’nin ekonomisi tarıma dayalı bir yapıda olduğu için, sanayi sektörü ikinci planda kalmış ve içinde bulunulan şartlarda sanayileşme çabaları başarıya ulaşamamıştır. Türkiye’nin sanayileşme seviyesinin, Batılı gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmasının en önemli sebebi budur. Batıda sanayi **devrimi başlamadan önce 15-18’inci yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biriydi.** Lonca örgütlenmesiyle çinicilik, dokumacılık ve gemi yapımı alanlarında oldukça ileri bir durumdaydı.

İngiltere’de 18’inci yüzyıl ortalarında buharın makineye uygulanması sonucunda başlayan sanayi devriminden Osmanlılar gereken dersleri çıkaramamıştır. Bu durum sanayileşme sürecinin ülkede başlamasını engellemiştir. Böylece, ekonomide makine gücüne dayanan bir sanayi kurulamamış, geleneksel sisteme dayanan yerli sanayi de hızla gerilemiş ve Osmanlı Devleti sanayileşen Batı ülkelerinin gerisinde kalmıştır. Ancak, Cumhuriyet’in kurulmasından sonraki dönemde sanayileşme süreci hızlanmış ve Türkiye 2000’li yıllarda Meksika, Brezilya, Suudi Arabistan, Güney Afrika, Çin ve Hindistan gibi yeni sanayileşen ülkeler arasına katılmıştır.

✓ Sanayi Devrimi Avrupa’da 18’inci yüzyılda buhar gücüyle çalışan makinelerin sanayi sektörünü yaratması sonucunda ortaya çıkmıştır. Başlangıcı, buharlı makinenin bulunuşudur. 1763’te James Watt, İskoçya’da buharla çalışan makineyi icat etmiş ve makine çağının başlamasına yol açmıştır. 1807’de Amerikalı Robert Fulton buharlı makineyi gemilere uygulamış, 1825’te ilk buharlı makine lokomotiflerde kullanılmaya başlanmıştır.

İkinci Meşrutiyet’in 1908’de ilan edilmesiyle, sanayileşme olmadan ülkenin kalkınmıyacağını ileri süren devlet adamlarının sayısı artmaya başlamıştır. Gelişen milliyetçilik akımları, ekonomi alanında da kendini hissettirmiş ve Osmanlı sanayisinin teşvik edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaya başlanmıştır. Birinci Dünya

Savaşı'nın çıktığı yıla (1914) kadar olan dönem bazı yazarlarca **millî iktisat** dönemi ortak tanımlanmaktadır. İkinci Abdülhamit'in iktidarda olduğu dönemde İttihat ve Terakki çevreleri, yöneticilerin sermayeyi gözetme yerine kişilerin mal varlığına göz diktiklerini öne sürmüşlerdir. 1908 devrimi sonucunda iktidara gelen İttihatçıların liberal Maliye Bakanı Mehmet Cavit Bey, Osmanlı topraklarında sermaye birikiminin sınırlı ve dağınık olduğunu belirtmiştir.

Aralık 1913 tarihinde iktidardaki İttihat ve Terakki Hükûmeti sanayileşmeyi teşvik etmek amacıyla *Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatını* (Geçici Sanayi Yasasını) yürürlüğe koymuştur. 1914 yılında yasanın tüzüğü, 1917'de ise yönetmeliği çıkarılarak kapsamlı bir mevzuat hazırlanmış fakat araya giren Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla bu düzenlemelerden yeterince yararlanılamamıştır. Bu mevzuat, daha sonra 1927 yılında Türkiye Cumhuriyeti hükûmetince yeniden düzenlenerek yürürlüğe konmuştur.

✓ Osmanlı Devleti'nin son yıllarında sanayisinin durumu ve gelişimi konusundaki bilgiler, 1913 ve 1915 yıllarında Ticaret ve Ziraat Vekâletleri (Bakanlıkları) tarafından İstanbul, Bursa, Bandırma, İzmir, Uşak gibi Batı Anadolu'yu kapsayan illerde yapılan sanayi sayımlarına dayanmaktadır.

Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşların sayım sonuçları 1917 yılında yayımlanmıştır. Buna göre *Osmanlı sanayi, tüketim malları üretmekte, ara ve yatırım malları üreten sanayi dallarına sahip bulunmamaktadır*. Sanayinin hammaddesi tarıma dayanmaktadır. Sanayi kuruluşları aşırı derecede Batı Anadolu'da yoğunlaşmış; bunlardan %55'i İstanbul'da, %22'si İzmir'de toplanmıştır. Sayımlarda yer alan 264 kuruluşun %19'u devlet veya anonim şirketler gibi tüzel kişilere aitken, %81'i ise gerçek kişilerindir. Söz konusu 264 sanayi kuruluşunun %20'si Türk ve Müslümanlara ve %80'i Rum, Ermeni, Yahudi ve yabancı olarak gayri Müslimlere aittir.

1915 sayımına göre Osmanlı sanayisinde Türkler, sermayedar ve işçi olarak %15'er oranında yer tutarken, sırasıyla Rumlar %50 ve %60, Ermeniler

%20 ve %18 ve Yahudiler %15 ve %7 oranında paya sahiptir. Büyük sanayi tesisleri, kamu tarafından ordunun ve sanayinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuştur. **Osmanlı sanayisinde, yabancı sermayenin payı düşük, çevirici güç yetersiz ve teknoloji geriye.** 264 sanayi kuruluşunda toplam 20.977 beygir gücünde çevirici güç kullanılmıştı. Bu gücün %76'sı buhar makinelerinden, %13'ü petrol kullanan içten yanmalı motorlardan ve %6,5'i de elektrik motorlarından sağlanıyordu. Enerji daha çok kol gücüne dayanıyordu. Osmanlı Devleti'nde ilk elektrik enerjisi üretim birimi, 1902'de Adana'da kurulmuş ve 1913 yılında İstanbul'da bir benzeri faaliyete geçmiştir.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sanayileşmeye Yönelik Politikalar

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Mustafa Kemal Atatürk, etrafındaki milliyetçi kadro ile birlikte, Anadolu halkının gerçek kurtuluşunun ancak ekonomik zaferlerin kazanılması ile mümkün olabileceğini savunmaktaydı. Nitekim, Büyük Zaferin kazanılmasından kısa bir süre sonra ve Cumhuriyet ilan edilmeden önce 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan **Türkiye İktisat Kongresi**'nde Mustafa Kemal şöyle demektedir:

“Siyasi ve askerî zaferler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferlerle taçlandırılmazlarsa meydana gelen zaferler kalıcı olamaz, az zamanda söner. Bu sebeple en kuvvetli, en parlak zaferlerimiz dahi temin edebileceği faydalı sonuçları temin etmek için iktisadiyatımızın, iktisadi egemenliğimizin sağlanması, kuvvetlendirilmesi zorunludur... Yeni Türkiye'mizi layık olduğu mertebeye çıkarmak için vakit geçirmeden iktisadiyatımıza önem vermek zorundayız”.

Mustafa Kemal'in *“İktisadiyatımıza önem vermek zorundayız”* derken belirtmek istediği gerçek, sanayileşmeydi. Ekonomik gelişme, sanayileşme olmadan başarılamazdı. Bu görüşünü şöyle açıklamıştır: *“Sanayileşme en ileri ve gelişmiş Türkiye'ye ulaşmak için en kısa yoldur. Vatan savunması buna bağlıdır.”* **Büyük Önder ve yakın çevresi, tarımı ihmal etmeden sanayileşmeye önem vermişlerdir.** O yıllarda ekonomide tarımın ağırlığı bilindiği için sanayileşmenin başarılması için sektörün desteklenmesinin kaçınılmaz olduğunu herkes bilmekteydi.

Osmanlı'dan devralınan az sayıda sanayi kuruluşunun, yüksek düzeydeki rekabetten korunması ve sanayi sektörünün gelişebilmesi için, Türkiye İktisat Kongresi'ne katılan sanayiciler, gümrük tarifeleri artırılarak sanayinin dış rekabetten korunmasını istemişlerdir. Ayrıca, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yeniden düzenlenerek yürürlüğe konulmasını, bir sanayi bankasının kurulmasını, makine araç ve gereç ithaline vergi bağışıklığı sağlanmasını da talep etmişlerdir. 9 Nisan 1924 tarihinde çıkarılan bir yasa ile ihracata dönük sanayilerin kullandıkları ithal hammaddeleri gümrük vergisinden muaf tutulmuş, 1924 yılında Türkiye İş Bankası, 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuş, 1929 yılında da etkili bir gümrük korumacılığı başlatılmıştır.

✓ Gümrük korumasına geç başlanılmasının sebebi, Lozan Barış Anlaşması'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin gümrük tarifelerini 5 yıl süreyle 24 Ağustos 1928'e kadar, 1 Eylül 1916 tarihinde olduğu seviyede tutma yükümlülüğüdür.

Hükûmet, yerli sanayicilerin üretimini iç vergilerden muaf tutarak, prim ödeyerek, ucuz kredi sağlayarak, ithal malları üzerine tüketim vergisi koyarak korumuş ve Ekim 1929 tarihinde de *spesifik tarifeler* uygulayarak etkili bir koruma sağlamıştır. İthalattan alınan tüm vergilerin oranı Ekim 1929'da %26 iken, bu oran bir yıl sonra %38'e yükseltilmiştir. **Yeni spesifik tarifede bütün tarım makine, araç ve gereçleri bu sektörde makineleşmeyi teşvik etmek için gümrükten muaf tutulmuştur.** Ayrıca, ulaştırma araçlarıyla, ülkede üretilmeyen sınai hammaddelerdeki spesifik vergi oranları düşürülmüş, buna karşılık tekstil, gıda, deri çimento, ağaç ürünleri, nihai tüketim malları ile yeni gelişmekte olan yerli sanayilere rakip ithal malları üzerindeki nominal vergi oranları yükseltilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlenen temel ekonomi politikası ilke olarak, özel girişim eliyle serbest piyasa şartlarında sanayileşmeyi esas almaktadır. Devlet, özel girişimi desteklemiş, fakat özel sektörün yetersiz kaldığı, karlı bulmadığı alanlarda ekonomiye müdahale ederek yatırım yap-

mıştır. Bunun tipik örneği, 5 Nisan 1925 tarihinde çıkarılan *601 sayılı Yasa* ile şeker sanayisine yatırım yapacak özel girişimcilere önemli ayrıcalıklar sağlanmasıdır. Hükûmet, 1927 yılında eski 1913 tarihli yasa (kanunu) gözden geçirip genişleterek gelecek 15 yıl için Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koymuştur.

1913 yılındaki yasa, Osmanlı Devleti'nde sanayi sektörünü o günkü şartlarda önemli ölçüde teşvik etmiştir. Nitekim 1913'te 239 kuruluş bu yasadaki yararlanırken, 1923 yılında rakam 342 olmuş ve 1927'de ise 470'e yükselmiştir. Mayıs 1927 tarihli 1055 sayılı yeni Teşvik-i Sanayi Kanunu 15 yıl boyunca imalat ve madencilik sanayilerindeki kuruluşlara önemli teşvikler getirmiştir.

1932 yılında *İnhisarlar Umum Müdürlüğü* isimli devlet tekeli kuruluncaya kadar, Türkiye'de tütün, ispirtolu içkiler, tuz, barut ve patlayıcı maddelere ilişkin tekeller ayrı kuruluşlarca yürütülmüştür. **Osmanlı Devleti'nde tütün, içki ve tuz tekelleri, Osmanlıların dış borçlarına karşılık yabancı özel kişilerin imtiyazına verilmiş ve daha sonra Düyun-u Umumiye İdaresi oluşturularak bu İdare'nin imtiyazına bırakılmıştır.**

Tütün, ispiro ve ispirtolu içkiler ile tuz 1932'de, barut ve patlayıcı maddeler 1934'te, bira 1939'da, çay ve kahve 1942'de ve kibrit 1946'de devlet tekeli altına alınmıştır. Daha sonra 1942'de şarap, 1946'da kahve, 1952'de kibrit ve bira, 1956'da barut ve patlayıcı maddeler üzerindeki tekeller kaldırılarak, bu maddelerin üretim ve satışı serbest bırakılmıştır. Kahve ithali 1960 yılında kararname ile tekel altına alınmış ise de, 1976'da bir başka kararname ile serbest bırakılmıştır. 1980'e kadar kahve ithali Tekel Genel Müdürlüğü'nce yapılmıştır. 1981 yılı İthalat Rejimi Kararında kahve ithali fon ödenmek suretiyle serbest bırakılmıştır. 1973'te Çay Tekeli, Çay Kurumu Genel Müdürlüğüne devredilmiş, daha sonra bu tekel de kaldırılmıştır.

17 Şubat 1925 tarihinde tarımda **Aşar Vergisi** Birinci İktisat Kongresi'nin önerileri doğrultusunda kaldırılınca, devlet önemli bir gelir kaybına uğramıştır. Çünkü 1924 yılındaki devlet gelirlerinin ortalama %25'ini aşar vergisi sağlamaktaydı. Aşar (onda biri) vergisi, ürünün değeri üzerinden %12,5 oranında *"ayni"* veya *"nakdi"* olarak alınmakta ve iltizam usulüyle tahsil edilmekteydi.

✓ İltizam usulü, tımar sisteminin dışında olup, Osmanlı'da vergi toplama yetkisinin belirli bir bedel karşılığında açık artırma usulüyle kişilere devredilmesidir. Vergiyi toplayan kişi mültezim olarak adlandırılırdı.

Bu dönemin başlangıcında, **1927 yılında, Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk defa sanayi sayımı yapılmıştır.** Sayım, 1913-1915 Osmanlı sanayi sayımlarından farklı olarak tüm ülkeyi kapsamıştır. Elde edilen sonuçlara göre, ülkede üretilen değerin %65'i tarım ve sanayi sektöründen kaynaklanmaktadır. 1927 yılında sınai üretimin %44'ü gıda, %29'u ise dokuma ve giyim sanayisinde olmuş, ithalatın %90'ı sanayi ürünlerinden meydana gelmiştir. Bunun %70'i tüketim, %30'da ara ve yatırım maddeleridir.

1927 sanayi sayımında, Türkiye'de 65.245 işyeri belirlenmiştir. Bu miktarın ancak 155'i, 100 kişiden fazla işçi çalıştırmaktaydı. 10 kişiden fazla işçi çalıştıran işyerlerinin toplam içindeki oranı %3 idi. 65 işyerinin %96'sında çevirici güç yoktu ve enerji kol gücüne dayanıyordu. Sanayi işletmelerinin %44'ü tarımsal hammaddelerin basit işlemlerini yapmaktaydı. İşletmelerin %34'ü dokuma sanayisinde, %23'ü ise maden, metal, toprak ve makine dallarında üretim yapıyordu. Toplam çalışan işçi 256.900 civarında olup, işyeri başına ortalama 2,5 işçi düşmekteydi. Çocuk işçi sayısının fazlalığı ve sosyal güvenlik sisteminin zayıflığı dikkat çekici boyuttaydı.

Cumhuriyet'in ilk on yılında hükümet sanayi sektörüne öncelik veren bir kalkınma stratejisini benimsemesine rağmen, tarım sektörünü ihmal etmemiş ve bu sektörü desteklemeye devam etmiştir. Çünkü sanayinin gelişmesi için gerekli sermaye, döviz ve işgücünü sağlayacak başlıca sektör tarımdı. Sanayi ancak, tarım sektöründe yaşayan ve o zamanlar nüfusun %81'ini oluşturan çiftçilerin satın alma güçlerinin yükseltilmesiyle gelişebilirdi. Hükümetin temel hedefi sanayileşmeyi gerçekleştirmek olmasına rağmen, tarım sektörü desteklenmeden bu temel hedefe ulaşmak mümkün değildi. Söz konusu dönemde ülkede gerekli sermaye, girişimci ve alt yapı yoktu. Bunu bilen devlet, özel girişimin yetersiz kaldığı ve girişimi karlı bulmadığı alanlarda kısıtlı imkânlarıyla yatırım yapmış ve yetersiz kamu kaynaklarının önemli bir kısmı, demiryolu yapımında ve yabancıların ellerindeki demiryollarının satın alınmasında kullanılmıştır.

✓ Yerli sanayinin ülke ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması ve izlenen teşvik politikalarına rağmen istenilen başarıya ulaşılamaması sonucunda, izlenen temel politikalar 1930'lu yılların ortalarından sonra değiştirilmiş ve ithal ikameci ve korumacı politikalara ağırlık verilmeye başlanmıştır. 1928 yılında, Tarım ve Ticaret Bakanlıklarının birleştirilmesiyle İktisat Vekâleti kurulmuştur.

Devletçi Sanayileşme Yılları

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk 10 yılında özel girişime dayanan liberal ekonomi politikası izlenmiş, özel sektör korunarak teşvik edilmiş ve sanayileşmede bu kesime öncelik verilmiştir. Kamu kesimi 10 yıllık süre içinde, piyasa ekonomisinin çalışması için gerekli olan kurumsal ve yasal düzenlemeleri yapmış, demiryolu gibi önemli altyapı projelerinin gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Fakat **o günkü ekonomik şartlar, sermaye yetersizliği, girişimci azlığı, nitelikli işgücü eksikliği, dış rekabet gibi sebeplerle özel sektör eliyle sanayileşmede başarıya ulaşılamamış ve sektördeki büyüme, diğer sektörlerin gerisinde kalmıştır.** Bu durumda devlet, bizzat kendisi kalkınma hamlesini başlatmak istemiştir. Devletçilik politikası, sanayileşmeyi hızlandırmak için bir alternatif olarak doğmuş ve **devlet öncülüğünde planlı sanayileşme** hedef alınmıştır.

Atatürk, 1935 yılında İzmir Fuarı'nı açış konuşmasında, devletçilik kavramı ile neyi anlatmak istediğini zamanın İktisat Vekili Celal Bayar'ın ağzından ifade etmiştir. Bayar, daha sonra bu tanımı, 1936 Ocak ayında toplanan Sanayi Kongresi'ni açarken yaptığı konuşmada da tekrarlamıştır. Prof. Afet İnan, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Planı 1936** isimli kitabında Atatürk'ün 1935 yılında yapmış olduğu devletçilik tanımını şöyle vermektedir:

"Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik... sosyalizm nazariyatlarının ileri sürdükleri fikirlerden ... tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş ... bir sistemdir. Devletçiliğin ... manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin iktisadiyatını devletin eline almak... Devlet ... hususi te-

şebbüslerle yapılmamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa zamanda yapmaya muvaffak oldu...Bizim takip ettiğimiz bu yol, görüldüğü gibi, liberalizmden başka bir sistemdir...”

Atatürk, bir başka konuşmasında devletçilikle ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Hülasa, bizzat takip ettiğimiz devletçilik, ferdî mesai faaliyetini esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti alakadar etmektedir.”

Türkiye Cumhuriyeti’nde devletçilik ilkesini Başbakan İsmet İnönü, (1924’ten 1937’ye kadar Başbakanlık görevini aralıksız sürdürmüştür) 30 Ağustos 1930 tarihinde Kayseri-Sivas demiryolunu işletmeye açarken yaptığı konuşmada **mutedil devletçilik** olarak açıklamıştır. Bu ilke, 1931 yılında toplanan CHP Üçüncü Kurultayı’nda kabul edilmiştir. Daha sonra 1935’te CHP’nin programına girmiş, 5 Şubat 1937’de de Anayasa’ya konmuştur. İnönü’nün bu konudaki görüşü şöyledir:

“Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar... Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeğe sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?”

1933-1937 yılları arasında Ekonomi Bakanlığı, 1937-1939 döneminde Başbakanlık yapan ve devletçi politikaların uygulanmasında en üst seviyede sorumluluk taşımış olan Celal Bayar’ın 1947 yılında yapmış olduğu konuşmasında devletçilik kavramı ile anladığı şudur:

“Almanya’da ... Büyük Frederik örnek fabrikalar yapmak ve bunları ilk fırsatta müstahsillere mal etmek yolunu tutmuştu. Yaptıklarını satar, yeniden fabrikalar kurarak onu da şahıslara devrederdi ... Bu sistemin bizde de tatbiki verimli bir netice verir ... Bizim devletçiliğimiz ... ferdin teşebbüsünü destekleyen... bir devletçiliktir.”

Atatürk, İnönü ve Bayar’ın belirttiği gibi devletçilik, ülkenin o günkü ihtiyaçlarından

doğmuş ve ülkenin hızla sanayileşmesi için izlenmesi gereken zorunlu bir politika olmuştur.

Şüphesiz her iki lideri böyle bir politika izlemeye yönelten bazı dış faktörler de vardır. Bu faktörlerden en önemlisi, 1930’lu yıllarda merkezi planlı bir ekonomiye sahip olan Sovyetler Birliği’nin, 1929 yılında başlayan Büyük Bunalımı (Dünya Ekonomik Krizini) fazla hissetmemesi ve bu krizi Batılı ülkelerden daha rahat atlatmasıdır.

Sovyetler Birliği’nin 1933 yılında merkezi planlamayı uygulamaya koyması, o zamanki yöneticileri önemli ölçüde etkilemiştir. Çünkü o dönemde bu uygulama, kapitalist sisteme bir alternatif olmuştur. Ayrıca, Başkan Franklin D. Roosevelt’in 1933 yılında çıkardığı Tennessee Vadisi Kurumu’nun (*Tennessee Valley Authority*) kurulmasına ilişkin yasa ile gelişmiş kapitalist ülkelerde ilk defa bölge planlaması uygulamasını başlatması önemli bir dış gelişmedir. Aynı tarihte Almanya’da iktidara gelen Adolf Hitler de ülkesinde 4 yıllık bir planı yürürlüğe koyarak işsizlikle mücadeleye başlamıştır.

Cumhuriyet Dönemi’nde devletçilik politikası çerçevesinde hazırlanan ve dünya kapitalist sistemi içinde ilk uygulamaya konulan Türk Sanayi Planları’nın, Sovyetler Birliği’ndeki ekonominin her sektörünü kapsayan merkezi planlar ile hiçbir benzerliği yoktur. Türk planları, merkezi planlı ekonomilerdeki gibi “doktriner” değil, aksine “pragmatik” idi. Bu sebeple **Türkiye’de devletçilik ve planlı ekonomi uygulaması, hiçbir zaman kolektivist sisteme geçiş için bir aşama niteliği taşımamıştır.** Devletçilik, kapitalizm ve sosyalizm arasında ve bunlara alternatif bir sistemde olmamış, ülkenin o günkü ihtiyaçlarından doğmuş yeni ekonomik kalkınma yaklaşımı niteliğini taşımıştır.

✓ Devletçilik ilkesi, Osmanlılar zamanında da uygulanmış ve özellikle İkinci Meşrutiyet’ten (1908) sonra devlet birçok sanayi işletmesi kurarak işletmiştir.

Devletçi politika izlenerek ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmeye çalışıldığı 1933’ten sonraki dönemde de özel kesim korunmuş ve teşvik edilmiştir. 1927 tarihli *Teşvik-i Sanayi Kanunu*, 15 yıl için yürürlükte olduğu için, 1942’ye kadar özel sektör bu yasa çerçevesinde teşvik edil-

meye devam edilmiş; ülkede piyasa ekonomisi kuralları uygulanmış ve temel ilke, yine özel girişimin gelişmesi olmuştur. **Devlet sadece özel kesimin yeterli olamaması sebebiyle bazı yatırımları gerçekleştirmek durumundadır ve kamu girişimciliği özel girişimciliğin yerini almamıştır.**

Her iki kesim (kamu ve özel kesim), birbirleriyle rekabet etmemiş, tamamlayıcı görevler üstlenerek iş birliği yapmışlardır. Ayrıca **kamu girişimciliği, daha çok sanayi sektöründe yoğunlaşmış, tarım ve hizmetler sektöründeki faaliyetleri sınırlı kalmıştır.** Kısacası devletçilik, kamunun piyasaya mal ve hizmet üretmek için işletmecilik yapmasıyla kısıtlanmış, hiçbir zaman bir devlet müdahaleciliğine dönüşmemiştir. Bu dönemde devletleştirmeler, devlet tekellerinin oluşturulması, piyasalara, fiyatlara, dış ticarete, bankalara, faiz oranlarına dolaylı ve dolaysız müdahaleler, koruma ve teşvik gibi uygulamalar sınırlı kalmıştır.

✓ Devletçi bir ekonomi politikasının izlendiği bu yıllarda, devletçilik bir sanayileşme politikası aracı olarak uygulanmış ve kamu işletmeciliğinin boyutları hızlı bir şekilde genişlemiştir.

Türkiye’de izlenen devletçi politikanın en güzel tanımını Bernard Lewis vermektedir. Lewis’e göre, Türkiye’deki devletçilik, özel girişimcilik ve özel sermaye işe yarar bir iş yapamayacak kadar zayıf olduğu için, devletin ulusal kalkınma ve ulusal savunma temel amacıyla sınai faaliyette bir öncü, bir yönetici olarak öne çıkması durumudur. **Türkiye’de devletçilik, yoğun olarak sanayi sektöründe uygulanmıştır.** Devletçilik ilkesi, iki sanayi planının hazırlanması ve yürürlüğe konulmasıyla düşünceden uygulamaya geçirilmiştir.

Hızlı bir ekonomik kalkınma ve sanayileşme için kamunun sanayi tesisleri kurup işletmesinin kaçınılmaz olduğu anlaşıncaya, Sovyet uzmanlar grubuna, sanayi programı niteliğinde olan bir plan hazırlattırılmıştır. Aslında plan, beş yıl içinde kamu tarafından gerçekleştirilecek sanayi projelerinin toplu olarak gösterildiği bir listeydi. Sadece, sanayi sektörünün bir kısmını kapsıyor, projelerin yatırım tutarları, finansman kaynakları, işletmelerin üretim kapasiteleri planda yer almıyordu. Plan, bir

sanayi sektörü planı özelliğindeydi. Tüm sektörleri içeren bir makro nitelik taşımamaktaydı. Dış finansman öngörülmemiş ve planın öz kaynaklara dayalı olarak yürütüleceği ilkesi benimsenmişti. Dünya üzerinde gelişme yolunda olan ülkelerde bu plan, *devlet öncülüğünde planlı sanayileşme* uygulamasının da ilk örneğini oluşturmuştur.

Bütün eksikliklerine rağmen, **Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı** (BBYSP) Hükümet tarafından benimsenerek 17 Nisan 1934 tarihinde yürürlüğe konmuş ve 1934-1938 yıllarında uygulanmıştır. *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı* (1934-1938), kamu yatırımlarının tümünü kapsamayan bir plandır. **BBYSP’nin amacı, ithal edilmekte olan tüketim malları üretiminde belli artışlar sağlamaktır. Bu planın temel özelliği ithal ikamesini amaçlamasıdır.** Plan döneminde 20 kadar fabrika kurulmuştur. **Sümerbank** ve **Etibank** gibi iki büyük kuruluş bu planla ülke ekonomisine kazandırılmıştır.

BBYSP’nin uygulaması devam ederken, 20-24 Ocak 1936 tarihleri arasında **İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın** (İBYSP) hazırlıklarını yapmak üzere Ekonomi Bakanı Celal Bayar’ın başkanlığında *Sanayi Kongresi* toplanmıştır. 16 Eylül 1938 tarihinde Plan taslağında bazı değişiklikler yapılmış ve 4 yılı kapsayacak şekilde Plan yeniden düzenlenmiştir. Fakat İkinci Dünya Savaşı’nın çıkmasından üç ay önce, İBYSP’den de vazgeçilerek yerine 5 Nisan 1939 tarihinde **İktisadi Savunma Planı** konulmuştur. Bunda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün büyük etkisi olmuştur. Çünkü **ülkenin bir savaşa girmesi ihtimaline göre her türlü öncelikler yeniden düzenlenmek zorundaydı.**

Uygulamaya geçirilemeyen İBYSP’nin amacı, daha çok hammaddesi içeride bulunan hafif sanayi dallarında ithal ikamesine gitmektir. İBYSP’de öncekinin (BBYSP’nin) aksine, ara ve yatırım mallarını kapsayan ağır sanayiye ağırlık verilmiş, maden ve hammaddelerin işlenerek ihracı amaçlanmış, madencilik sanayisi, elektrik enerjisi üretimi ve liman yapımı gibi yatırımlara öncelik tanınmıştır. Bu niteliğiyle Plan, ithal ikameci bir sanayileşmeden daha ileri gitmeyi de hedeflemiştir.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın (1938-1942) kapsamı Birinci Plana göre daha geniş tutulmuştur. Tüketim mallarının yanı sıra yatırım mallarına ve ara mallarına yönelik öncelikler de belirlenmiştir. Plan, İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte uygulamaya konulamamıştır. **Plan döneminde**

kurulması öngörülen 100 kadar fabrikanın bir kısmı (Ereğli Demir Çelik tesisleri gibi) daha sonraki yıllarda faaliyete geçirilebilmiştir.

✓ Devletçi sanayileşme yıllarını kapsayan bu dönemde Türkiye’de kıt ulusal kaynaklar, oldukça güç şartlar altında ekonomik kalkınma amacıyla devlet eliyle harekete geçirilmiş ve özellikle BBYSP yıllarında bu konuda büyük bir başarı da sağlanmıştır.

Devletçi ekonomi politikalarının yürürlükte olduğu ve İkinci Dünya Savaşı’nı kapsayan yıllarda Hükûmet sanayileşme programını büyük ölçüde durdurmuştur. Savaş, savunma harcamalarını artırmış, 900 bin kişi silah altında tutulmuş, normal bütçe gelirleriyle harcamalar finanse edilemediği için Merkez Bankası kaynaklarına daha sık başvurulmuş, fiyatlar bu sebeple 1945 yılında, 1938’e göre %400 oranında artmıştır. **II. Dünya Savaşı döneminde sanayi sektöründe İBYSP kapsamına alınan fakat o dönemde gerçekleştirilemeyen süper fosfat ve sülfürik asit tesisleri kurulabilmiş, özel sektör yatırımları ise Hükûmetin ön iznine bağlanmıştır.**

Savaş döneminde üretim düşüşü, ithalat tıkanıklığı, dış dünyadan aşırı koruma sebebiyle soyutlanma, dış ticaret fazlası sağlamak için ihracatı aşırı teşvik gibi sebeplerle ekonomide arz daraldığı için, talep fazlası oluşmuştur. **Arzda yaşanan daralma, savaş döneminde tüketim mallarında stokçuluğa ve spekülasyona yol açmış, bunun sonucunda da toplumda belli kesimler aşırı kazançlar elde etmiştir.** Bu olumsuz gelişmeleri önlemek amacıyla devletin ekonomiye müdahalesi artmış ve Başbakan Refik Saydam, 1940 yılı başında Hükûmete sınırsız yetkiler veren **Millî Müdafaa Kanunu**’nu Meclis’ten geçirerek yürürlüğe koymuştur. Yasa, sanayi kuruluşlarının neleri ve hangi miktarlarda üretebileceklerini belirlemiştir.

✓ 1942 yılı başında Ankara ve İstanbul’da karne uygulamasına gidilmiş, başlangıçta günlük 300 gram, daha sonra kişi başına 175 gram ekmek verilmiştir. Karne uygulaması 1 Eylül 1944 tarihine kadar devam etmiştir.

1942 yılı Temmuz ayında Başbakan Refik Saydam’ın ölümü üzerine başbakan olan Şükrü Saraçoğlu, 12 Kasım 1942 tarihinde **4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu**’nu çıkararak, savaş yıllarında stokçuluk ve spekülasyondan çok para kazananlardan vergi almak istemiştir. Bir defaya özgü olarak çıkarılan bu yasa ile 3.873’ü yabancı olan 114 bin kişiye varlık vergisi tahakkuk ettirilmiştir. Vergi, büyük ölçüde gayri Müslim azınlıklardan (Rum, Ermeni ve Yahudi Türk vatandaşlarından) alınmıştır. Vergi yükümlülerinin %70’i İstanbul’daydı. 1942 yılında tarh edilen Varlık Vergisi 463 milyon ₺’yi bulmuştur. Bunun 218 milyon ₺’si, 1942 ve 1943 yıllarında toplanmıştır. Gelen baskılar sonucunda uygulama 1943 yılında durdurulduğunda, azınlıkların servetlerinin önemli bir kısmı Türk iş adamlarının eline geçmiştir.

✓ İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Marshall Planı’nın uygulanmasına dönük Semih Baran Planı, 1947 Beş Yıllık İktisadi Kalkınma Planı, 1950’de Dünya Bankası Baraker Raporu hazırlanmıştır.

Cumhuriyet’in ilk on yılı içinde, sanayi sektörünün Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki payı %10’lar seviyesinde seyretmiştir. 1923 yılında Türkiye’nin ulusal geliri cari faktör fiyatlarıyla 952 milyar ₺ idi. 1929’dan sonra GSMH azalmıştır. **GSMH’deki olumsuz gelişme, 1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi (Büyük Buhran) ile tarımsal üretimdeki kötü iklim şartlarından kaynaklanmıştır.**

II. Dünya Savaşı dolayısıyla gerekli ithalatın yapılamaması ve bunun sonucunda makine ve aramalı girdilerinde ortaya çıkan darboğaza bir de tarım sektöründeki üretim düşüşü eklenince, 1938-1939 yıllarında 343,5 milyon ₺ olan sanayi sektörü üretimi (1938 faktör fiyatlarıyla) 1944-1945 yıllarında 267 milyon ₺’ye kadar düşmüştür (Bulutay, Tezel, Yıldırım, 1974). Aynı dönemde ülkenin GSMH’sı da 1.975 milyon ₺’den 1.484 milyon ₺’ye gerilemiştir. Dönem başına göre GSMH’da -%24,9 oranında, sanayi sektörü gelirinde ise -%22,3 oranında azalma olmuştur.

Liberal Döneme Geçiş

II. Dünya Savaşı yıllarında devletin Millî Korunma, Varlık, Çiftçiyi Topraklandırma Yasaları ile Toprak Mahsulleri Vergisi uygulamaları sonucunda geniş halk kitlelerinin yaşam standartları düşmüş ve halkın mevcut siyasi iktidara karşı hoşnutsuzluğu artmıştır. 18 Ocak 1940 tarihli 3780 sayılı *Millî Korunma (Müdafaa) Kanunu*, Savaş koşullarında ekonominin üzerindeki baskıları denetim altına alabilmek, özellikle gıda zorluklarını gidermek üzere çıkartılmış ve Hükûmete üretim ve dağıtım ile ilgili özel yetkiler vermiştir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanun tasarısının Meclis'te görüşülmesi sırasında baş gösteren parti içi muhalefet sonucunda, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü CHP'den ihraç edilmişlerdir. Bu karara karşı çıkan Refik Koraltan ve Celal Bayar'ın da Parti'den (CHP'den) istifa etmesiyle oluşan muhalefet, çok partili hayata geçiş izninin verilmesiyle 7 Ocak 1946 tarihinde **Demokrat Parti**'yi kurmuşlardır. Yeni kurulan Parti, siyasi iktidarı devletçi ekonomi politikasından dolayı sert bir şekilde eleştirmeye başlamış ve parti programında ekonomik devletçiliğe yer vermemiştir.

✓ Demokrat Parti, ülkede çekilen ekonomik sıkıntıların ve yoksulluğun sebebini devletçi politikalara bağlayan yoksul halk kitleleri, savaş zenginleri, özel sermaye sahipleri ve büyük toprak sahiplerinden destek görmüştür.

Demokrat Parti, liberal politikalar izlenmesini öngören bir programa sahipti ve ekonomik kalkınmanın özel sektöre dayanacağını öne sürmekteydi. 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan ve *açık oy, gizli sayıma* dayanan ilk genel seçimler sonucunda Demokrat Parti 465 milletvekilliğinden 62'sini kazanmış ve böylece Türkiye Cumhuriyeti'nde yasal olarak çok partili hayat başlamıştır.

Seçim sonrasında Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti istifa ederek onun yerine Recep Peker Hükûmeti kurulmuştur. Fakat bu Hükûmet de büyüyen dış ticaret açıkları, ABD'den beklenen yardımların gelmemesi ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 12 Temmuz 1947 tarihinde muhalefete destek verme-

si üzerine istifa etmiştir. Yeni kabineyi Hasan Saka kurmuştur. Anti-devletçi politikaların kamuoyunda benimsenmesi ve toplumdaki gelen baskılar sonucunda Saka Hükûmeti de 15 Ocak 1949'da görevden ayrılmıştır.

CHP'nin iktidarda kaldığı 27 yıllık dönemin son hükûmetini Şemsettin Günaltay kurmuştur. 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler sonucunda toplam oyların %53'ünü alan Demokrat Parti, tek başına iktidar olmuş ve Parti'nin 1946 yılından itibaren yürüttüğü anti-devletçi program, Adnan Menderes Hükûmeti ile birlikte iktidara gelmiştir.

Menderes Hükûmeti'nin göreve başlamasıyla devletçi politikalar terk edilmeye başlanmış ve ekonomide liberal bir dönem başlamıştır. **Türkiye'de 1947 Kalkınma Planı (Vaner Planı) ile başlatılan; ithal ikamesi yerine ihracatı teşvik, sanayi yerine tarımı teşvik ve kamu kesimi yerine özel kesimi tercih eden liberal dönem, 1958 İstikrar Kararlarının yürürlüğe girmesine kadar devam etmiştir.** II. Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla Batı'yla olan ekonomik ve politik ilişkilerin gelişmesi sonucunda Türkiye Batılı ülkelerin önerilerine uygun olarak ekonomi politikalarını değiştirmiştir.

✓ 1950 yılından sonraki dönemde yeni bir ekonomi politikası uygulamaya konmuştur. 1950-1960 dönemi altyapı yatırımcılığı dönemi olarak bilinir. Önemli karayolları, su, liman ve enerji projeleri bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte özel sektör önemli bir gelişme göstermiş, kamuya ait sanayi kuruluşları da büyüdüğü için sanayi sektöründe kamunun payı azalmamıştır. Demokrat Parti, devletin ekonomideki payının küçültülmesini ilke olarak benimsemesine rağmen, bu dönemde T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi, PTT, Denizcilik Bankası ve Devlet Malzeme Ofisi, kamu iktisadi teşebbüsü (KİT) hâline dönüştürülmüştür. Et ve Balık Kurumu, Türkiye Demir Çelik İşletmeleri ile SEKA ve T.C. Turizm Bankası kurularak KİT kapsamı daha da genişletilmiştir. Sanayideki bu yapı, 1946'dan, planlı dönemin başlangıcı olan 1963'e kadar geçen dönemde büyük bir değişikliğe uğramamıştır. Sanayi sektörü, 1958

yılına kadar iç talebin canlı olması sebebiyle hızla büyümüş, özellikle 1952–1957 döneminde sektörün ortalama büyüme hızı %12,5 gibi rekor bir seviyeye ulaşmıştır.

dikkat

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk yıllarında temelleri atılan sanayi, temel tüketim mallarının ithal ikamesine dayanan bir yapıya sahip olup, yerli tarımsal ve madeni hammaddeleri işlemeye yöneliktir.

1950 yılından ekonomik istikrar önlemlerinin yürürlüğe girdiği 1958’e kadar ülkedeki toplam yatırımların ortalama %21’i sanayi sektörüne ayrılmıştır. Özellikle, ara malları ve tüketim malları alt dallarında yoğunlaşma olmuştur. Özel kesim yatırımları, şeker, çimento, pamuklu ve yünlu dokuma sanayilerinde ağırlık kazanmış ve bu dallarda aşırı kapasite yaratılmıştır. Bunun sebebi, iç pazarda uluslararası rekabete karşı korunmuş olmasıdır.

✓ 1953 yılında sanayi sektöründeki %19,2’lik büyümeye Cumhuriyet tarihinde bir daha ulaşamamıştır.

Planlı dönemin başlangıcı olan 1963’e kadar, sanayinin GSMH içindeki payı %15,2’den (1947) 1962 yılında %16,7’ye (sabit fiyatlarla) yükselmiştir (DİE, İstatistik Göstergeler, 1990). Bunda, dönem boyunca sanayi sektörünün diğer iki temel sektöre göre daha hızlı büyümesinin etkisi vardır. 1947 yılında sanayi sektörü sabit fiyatlarla (1968 fiyatları) %5,8, 1950’de %9,3, 1953’te en yüksek oranda %19,2, 1955’te %11,3, 1960’ta %0,4 ve 1962’de %3,5 oranında gelişmiştir. Bu dönemde sanayi kesimi sadece 1949 yılında -%2,7 oranında olumsuz gelişme göstermiş, 1950-1957 yılları arasında, 1951 hariç (%2,6), sanayi sektörü büyümesi %9,2 ile %19,2 arasında değişmiştir.

Planlı Dönemde Sanayi Sektöründe Gelişmeler

Türkiye ekonomisi 1960 yılına gelinceye kadar plansız büyümüş, 1950’lerin ikinci yarısından sonra bütün sektörlerin büyüme hızı

yavaşlamıştır. Kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının azaltılması amaçlanmasına rağmen bu sağlanamamıştır. Yürütülen projeler sağlam kaynaklarla finanse edilememiş ve Türkiye dağınık bir şantiye görünümüne bürünmüştür. 27 Mayıs 1960 askerî darbesinden sonra ekonominin bir plana bağlanması fikri genel kabul görünce, planlama bir kurum olarak 1961 Anayasası’na girmiştir. 1961 yılında çıkarılan kanun ile **Devlet Planlama Teşkilatı** kurulmuş ve kalkınma planlarını hazırlamak ve yürütmekle görevlendirilmiştir. Böylece, Türkiye’de 1962’den sonra planlı kalkınma dönemi başlamıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) 1962 yılına yetişmediği için bir yıllık program hazırlanmış ve Birinci Plan 1963 yılında yürürlüğe konmuştur. Plan (BBYKP), 15 yıllık uzun vadeli bir planın ilk uygulama dönemi olmuştur.

Türkiye’de 1963 yılından sonra uygulanan 5’er yıllık kalkınma planı dönemlerinde sanayiye dayalı büyüme temel amaçlardan biri olmuştur. 1980 yılına kadar ithal ikamesi, **1980 sonrasında ise ihracata dönük sanayileşme politikası izlenmiştir.** Türkiye’de sanayi politikası, tek başına bağımsız bir politika alanı değildir. Sanayi politikası, dış ticaret, yatırım, enerji, teknoloji, kalite iyileştirme, çevre, işgücü, KOBİ ve rekabet gibi politikalarla doğrudan ilgilidir. Ayrıca, her bir sektörün özel ihtiyaçlarından dolayı sektörel politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.

dikkat

1930’lu yıllardaki Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile 1960’lı yıllardaki Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nı birbirleriyle karıştırmayınız.

Kalkınma planları, 1930’lu yıllarda hazırlanan BBYSP ile İBYSP’de olduğu gibi tüm önceliğin ve ağırlığın sanayi sektörüne verildiği dengesiz gelişme felsefesine dayanmamıştır. Ayrıca her plan, sanayileşmeye farklı ağırlık vermiştir. BBYKP daha çok sosyal içerikli olduğu için, kırsal kesimin kalkınması bu planda ağırlık taşımıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (İBYKP), ilk plana (BBYKP) göre sanayileşme daha önemli bir amaç olmuştur. **İthal ikamesi yoluyla sana-**

yi malının yerli üretimi önem taşımış, bu üretimin maliyeti, fiyatı, rekabet şansı, kalitesi ve uzun dönemde gelişmeye etkisi üzerinde durulmamıştır. Türkiye’de özellikle ilk iki planda tam anlamıyla ithal ikameci bir sanayileşme modeli benimsenmiştir.

✓ Türkiye’de tüm kalkınma planlarında sanayileşmeye öncelik verilmiş ve ekonomik kalkınma ile özdeş sayılmıştır.

BBYKP’de dayanıklı tüketim mallarının ithal ikamesi amaçlanmıştır. Ara ve yatırım mallarının da ithal ikamesini kamu sektörü sağlamış, özel sektör İBYKP ve Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (ÜBYKP) dayanıklı tüketim malları üretiminde yoğunlaşmıştır. Böylece, özel sektör ile kamu kesimi arasında doğal bir iş bölümü de kendiliğinden oluşmuştur. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (DBYKP’de) sınai malı ihracatına önem verilmiş, fakat bu gelişme sanayileşmede strateji değişikliğine yol açmamıştır. Aslında, Osmanlı’da ve Türkiye Cumhuriyeti’nde 1980 yılına kadar ithal ikameci sanayileşme modeli izlenmiş ve hükümetler dengeli bir sanayileşme stratejisini benimsemişlerdir.

✓ Sanayileşme stratejisi, toplumda sanayileşmeyi gerçekleştirmek için izlenen modelleri, sanayileşme politikaları ise bu stratejiyi uygulamaya koyan araçları kapsar.

1980 yılına kadar özellikle dayanıklı tüketim malları sanayisinde büyük ölçüde ithal ikamesi gerçekleştirilmiştir. Bunda, iç pazarın, optimal ölçekte tesislerin kurulup işletilmesine imkân vermesinin büyük etkisi vardır. 1970’li yıllarda iç pazarın dış rekabete karşı korunması sonucunda özellikle montaj sanayisi dalında etkinliği düşük, iç piyasada tekel yaratan bir sanayi yapısı meydana gelmiştir. **1980’e kadar izlenen ithal ikameci içe dönük sanayileşme modeli, özellikle dönemin son yıllarında dışa bağımlılığı artırmış ve ekonomide döviz ihtiyacının yükselmesine yol açmıştır.** Bu gelişme, Türkiye’de ekonomik bunalımın ortaya çıkmasında önemli bir faktör olmuş ve 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları’nın alınmasına yol açmıştır.

✓ Türkiye’de planlı dönemde benimsenen strateji sonucunda, toplumun ihtiyaç duyduğu temel tüketim mallarının üretimine öncelik verilirken, aynı zamanda yatırım ve ara malı üretecek tesislerin kurulmasına da çalışılmıştır.

ÜBYKP’yi kapsayan 1973-1977 dönemi, Türkiye için sanayileşme açısından önem taşımaktadır. ÜBYKP döneminde, yeni *uzun dönemli gelişme stratejisi* belirlenerek, Birinci Plan döneminde öngörülen 15 yıllık gelişme stratejisi bir kenara bırakılmıştır. *ÜBYKP, 1973–1995 yıllarını kapsayan 22 yıllık yeni kalkınma stratejisinin ilk dilimini oluşturmuştur.* 1970’li yıllarda Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişkilerdeki gelişmeler ve 1 Ocak 1973 tarihinde Katma Protokol’ün yürürlüğe girmesiyle Türk sanayisinin 12 yıllık ve 22 yıllık sürelerde AET’ye entegre olmasının hedeflenmesi, yeni bir stratejinin ortaya konmasını gerektirmiştir. Batı’nın sanayileşmiş ülkelerinden oluşan AET içinde sanayi sektöründe rekabete hazırlanma, yatırımların büyük ölçekli işletmelere yapılmasını zorunlu kılmıştır. Amaç, sadece kalkınma değil, gelişmiş Batı’yı da (örnek ülke İtalya) yakalamaktır.

İlk üç plan uygulaması sonucunda sanayi sektörünün GSMH içindeki payı hızla artmıştır. BBYKP’nin ilk uygulama yılı olan 1963’te sanayi sektörünün payı %17,1 iken, plan dönemi sonunda oran %20,7 olmuştur. İBYKP’nin birinci yılında, sanayi sektörünün GSMH’deki payı %21,5’e yükselmiş, dönem sonunda ise %22 olarak gerçekleşmiştir. ÜBYKP’nin ilk yılı olan 1973’te sanayi sektörünün milli gelirdeki payı %23,4 iken, 1977’de %24,8’e çıkmıştır. Özetle, **ilk üç plan uygulaması sonucunda sanayi sektörünün GSMH içindeki payı yükselmiştir.** Bunun sebebi, sanayi sektöründeki büyüme hızlarının plan hedeflerinin bir miktar gerisinde kalmasına rağmen oldukça yüksek seviyede gerçekleşmesidir.

Planlı kalkınma döneminde sanayi sektöründe en fazla büyüme, Birinci Beş Yıllık Planı döneminde %10,9’luk oran ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde sanayi sektöründeki büyüme hızları, tarım ve hizmetlerdeki büyüme hızlarının üzerindedir. 1963 yılından 1980’e kadar geçen dönemde sanayi sektörü, ekonomide mutlak ve nispi anlamda büyürken, yapısında da önemli değişimler meydana gelmiştir.

✓ 1963-1978 döneminde sanayi sektöründe yaratılan gelirin %85'i imalat sanayisinde olup, bu alt sektörde çalışanlar, sanayi sektöründe istihdam edilenlerin yaklaşık %90'ı kadardır.

Sanayi üretimi içinde ara ve yatırım mallarının payı artmış, özellikle İBYKP döneminden sonra sanayide ara ve yatırım malları lehine bir değişim gözlenmiştir. Bu durum, özellikle ara mallarında ithal ikamesinin sağlandığını göstermektedir. **İmalat sanayisinde yapısal değişim, incelenen dönemde plan hedefleri doğrultusunda gerçekleşmiş olmasına rağmen, yatırım ve ara mallarındaki gelişme plan hedeflerinin gerisinde kalmıştır.**

Türkiye Cumhuriyeti'nde 1980 yılına kadar geçen sürede (57 yıl) sanayileşme, ithal ikamesi yönünde olmuştur. Türk sanayisi, öncelikle iç talebi karşılamak ve daha önce ithal edilen malları, ülke içinde üretip yurt içinde satmayı amaçlamıştır. Bu yönde bir gelişmeyi, yeni kurulan sanayi dallarının çok uzun sürelerle gümrük ve diğer eş etkili vergilerle korunması, sanayicinin dış rekabetten korunmuş iç piyasa için üretim yapma rahatlığı, iç rekabetin bulunmaması ile tekel tipi üretimin vermiş olduğu rahatlık etkilemiştir.

Sonuçta, dışa kapalı ve rekabetçi olmayan bir sınai yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapının başlıca özellikleri; ölçek ekonomilerinden yararlanmayan küçük ölçekli işletme birimleri, düşük kapasite kullanımı, geri ve eskimiş teknoloji, yerli girdi payını artırmaya yönelik fakat aynı zamanda uzmanlaşmadan uzaklaşan üretim, pazarlarda tekelleşme, aşırı korumanın verdiği rahatlıktan kaynaklanan etkinlikten uzaklaşma ve bütün bunların sonucunda yüksek maliyet ve dış pazarlardan soyutlanmadır.

✓ Türkiye ekonomisi 1970'li yılların sonlarına doğru çok önemli bir ödeme güçlüğü ve döviz darboğazıyla karşılaşmıştır. Bunun başlıca sebepleri arasında ekonominin dışa kapalı bir yapıda olması ve dolayısıyla izlenen ithal ikameci sanayileşme politikasıdır.

Türkiye'de planlı kalkınma dönemindeki ilk 15 yıllık uzun vadeli plan ile daha sonra kabul edilen 22 yıllık uzun vadeli plan hedeflerinde yeni sanayi dallarının yerli ara malları arzını artırması amaçlan-

mış olmasına rağmen, bu amaca ulaşamamıştır. Dördüncü Plan'da ara ve yatırım malları üreten sektörlerin imalat sanayisi içindeki payının artırılması hedeflenmiş, fakat tam tersine 1978 ve 1979'da, 1977 yılına göre tüketim malları sektörünün payı artarken, ara ve yatırım mallarının payı azalmıştır.

Birinci ve ikinci kalkınma planı dönemlerinde dayanıklı tüketim mallarında ithal ikamesi büyük ölçüde gerçekleştirilerek sanayileşmede en zor aşamaya gelinmiştir. Bu, ara ve yatırım mallarında ithal ikamesinin sağlanmasıdır. Fakat bunda da başarılı olunamamış, ekonomi henüz ihtiyacı olan ara ve yatırım mallarını üretecek aşamaya gelmemiştir. Tüketim malları üretimi, öncelikle ara ve yatırım mallarının ithalini gerektirmiştir. **Ekonomide ara ve yatırım malları üreten sanayi dallarında dengeli bir gelişme olmadığından, Türk sanayisinde yatırım malı, ara malı ve tüketim malı üçlüsü arasında olması gereken yapısal denge sağlanamamıştır.** Bu sebeple ekonominin döviz ihtiyacı artmıştır. Çünkü mevcut üretim kapasitesinin çalışabilmesi için ara ve yatırım malı ithalatı gerekmiştir.

Türkiye'de izlenen ithal ikamesi politikası sonucunda, negatif ithal ikamesine yol açılmış ve bir birimlik ithal ikamesi için daha fazla ithalat yapılmıştır. İthalata bağımlılığın artması döviz sıkıntısına yol açmış, finansman yetersizliği sebebiyle yapılamayan ithalat sonucunda kapasite kullanım oranları %50'lerin altına düşmüştür. **Yerli ara ve yatırım malı üreten sanayi dallarının kurulamaması, Türk ekonomisinin 1970'li yılların sonunda büyük bir kronik dış ödemeler açığıyla karşılaşmasına yol açmıştır.** Bu durumun, **"ithalatı azaltmak için ithalatı artırmak"** olarak tanımlanan paradoksla, diğer bir deyişle ithal ikamesini gerçekleştirecek yatırım ve ara malları ithalatının, ilk aşamada ithal talebini artırmasıyla *ilgisi yoktur.*

İthal ikamesindeki yanlış strateji şöyle açıklanabilir: Ara ve yatırım mallarının yurt içinde üretimi artırılamadığı için, yeni kurulan sanayi dallarının ara malı ithalatı artmış, yeni yatırımlar ithalatı artırmış, ithal ikamesi döviz tasarruf eden değil, aksine döviz ihtiyacını giderek artıran bir özellik taşıdığından ödemeler dengesini düzeltmeye katkıda bulunamamıştır. Kısacası, izlenen yanlış sanayileşme stratejileri dolayısıyla ara ve yatırım malı üreten sanayi dallarının kurulamaması sebebiyle ekonominin döviz talebi artmıştır. Mevcut döviz arzıyla bu talebin karşılanamaması, ekonominin büyük bir döviz darboğazıyla karşılaşmasına yol açmıştır.

1980 Sonrası Dönem

✓ Döviz darboğazını genişletmek amacıyla 24 Ocak 1980 tarihinde ekonomide köklü dönüşümleri amaçlayan bir istikrar programı yürürlüğe konmuştur.

✓ 1980 sonrasında hazırlanan plan ve programlarda sanayileşme, ihracata dayalı kalkınmanın bir parçası olarak ele alınmış, devlet işletmeleri yoluyla sanayileşmeden vazgeçilmiştir.

24 Ocak Kararları ile ithal ikameci sanayileşme stratejisi terk edilerek, ihracata ağırlık ve öncelik veren sanayileşme modeli benimsenmiştir. Böylece, ihracata dönük stratejiye göre sanayileşmemenin yarattığı sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır. Aslında 24 Ocak Kararları'nın özünde, sanayileşme stratejisindeki değişiklik yatar. Yatırım ve ara malları üretimine öncelik veren anlayış bırakılmış, sanayinin dışa açılmasına önem verilmiş ve ithalatta liberalizasyona (serbestleşme) gidilerek Türk sanayisi terbiye edilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1984'ten sonra ithalatın libere edilmesi (serbestleştirilmesi), kaçakçılık ve karaborsayı büyük ölçüde engelleyerek haksız rekabeti ortadan kaldırmış, yabancı sermaye girişleri üzerinde olumlu etki yaratmış ve sanayinin dinamik karşılaştırmalı üstünlükler teorisi içinde yeniden yapılanmasını sağlamıştır.

Türkiye'nin 1980'li yıllarda Avrupa Topluluğu (AT) ile gümrük birliğini gerçekleştirme konusundaki tercihi de yeni stratejinin benimsenmesinde önemli bir faktör olmuştur. İhracatı teşvik eden yeni politikalar sonucunda sanayiciler, iç piyasa yerine dış piyasalara yönelmeye başlamış ve iç piyasanın darlığından kurtulmuşlardır. 1980 öncesinde Türkiye'de iç pazarın satın alma gücü yetersizdi. Bu durum, üretimin optimal ölçekte yapılamamasına yol açmıştır. Küçük sanayiciler ileri teknolojiye optimal ölçekte tesisler kuramamışlar, bu sebeple verimleri düşük kalmıştır. Dışa açılma pazarı genişletmiş, bu olumlu gelişme iç pazarın yetersiz olduğu sanayi dallarının gelişmesini teşvik etmiştir. Dış pazarlara üretim yapma, kapasite kullanım oranlarını yükseltmiş, tesislerin ölçeklerini genişletmelerine yol açmış ve yeni yatırımlara gitmelerine sebep olmuştur. Böylece, maliyetler aşağı çekilerek rekabet şansı artmıştır.

Tablo 5.1 2009-2016 döneminde imalat sanayisi ile ilgili temel göstergeler (%)

	2009 (TR)	2016 (TR)	2017 ⁽¹⁾ (TR)	2016 ⁽²⁾ (AB-28)
GSYH içindeki Payı (Cari Fiyatlarla)	15,2	16,6	18,3 ⁽³⁾	16,1
Üretim Artışı (Sabit Fiyatlarla)⁽⁴⁾	-11,3 ⁽⁵⁾	1,4 ⁽⁶⁾	4,9 ⁽⁶⁾	1,7
İhracat Artışı (Cari Fiyatlarla)	-23,8	-1,0	10,6	-1,9 ⁽⁷⁾
Toplam İhracat İçindeki Payı	93,4	94,6	94,8	87,6 ⁽⁷⁾
İthalat Artışı (Cari Fiyatlarla)	-26,1	0,4	10,0	-3,3 ⁽⁷⁾
Toplam İthalat İçindeki Payı	78,8	84,7	82,0	85,0 ⁽⁷⁾
İmalat Sanayi İstihdam Artışı⁽⁸⁾	-6,8	-0,8	1,4 ⁽⁸⁾	1,8
Kapasite Kullanım Oranı	65,3	77,4	78,1	81,8

(1) Ocak-Ağustos dönemi (2)Eurostat verisi (3)Ocak-Haziran dönemi (4)Yıllık Tahmin (5)NACE Rev.2'e göre 2005=100 Serisi (6)NACE Rev.2'e göre 2005=100 Serisi (7)SITC (3,5-8) (8)2014 yılı itibarıyla hanehalkı işgücü anketinde tanım değiştirilmiş ve yeni bir seriye başlanılmıştır.

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2018 Yılı Programı, s. 175; Kalkınma Bakanlığı, 2012 Yılı Programı, s. 163.

İhracat ile birlikte kalite yükselmiş, ambalajlar iyileşmiş, teknoloji gelişmiş, modern işletmecilik kuralları uygulanmaya başlanmış, dış pazarlar yakından izlenir olmuş, uluslararası finansman kuruluşlarıyla ilişkiler artmış, yeni pazarlama yöntem ve teknikleri ülkeye getirilmiş, yönetimde profesyonelleşme başlamış, yabancı sermaye girişinin çoğalmasıyla yeni ortaklıklar yaratılmış ve yeni iş ilişkileri gelişmiştir. **En önemlisi ise Türkiye, kendisinin dışında başka bir dünya olduğunun farkına varmıştır.** Bütün bunların

sonucunda sanayi ürünleri üretimi ve ihracatı hızla gelişmiş, toplam ulusal gelir içinde sanayi sektörünün payı artmıştır. Aslında Türkiye, Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur gibi uzak doğu ülkelerinin ihracata dönük sanayileşme stratejilerini 1960'lı yıllarda benimseyip uygulamaya koymuş olsaydı, bugün sanayileşme konusunda karşılaştığı sıkıntıların büyük bir kısmından uzak kalacaktı. 1963 yılında başlayan planlı ekonomi döneminden günümüze (2019) kadar Türkiye'de 11 adet kalkınma planı hazırlanmıştır.

Planların iktisadi felsefeleri ve yaklaşımları kapsamında; 1960 öncesi planları devletçi, *kısmi*, 1960-1980 planları karma ekonomi, *bütüncül*, 1980-2000 planları liberal, *stratejik* olarak nitelendirilebilir. **Sanayileşmede 1980 öncesinde ithalat ikamesi politikaları, 1980 sonrasında ise açık ekonomiye geçiş, yönlendirici olmuştur.** Birinci plan (BBYKP) ve ikinci plan (İBYKP), 15 yıllık (1963-1977) perspektif plana göre hazırlanmıştır. **BBYKP temel altyapı yatırımlarına, istihdam sorununa ve yeniden düzenleme konularına ağırlık verirken, İBYKP özellikle sanayi sektörünün ekonomide sürükleyici sektör niteliği kazanması ilkesini benimsemiştir.**

Değişen dünya şartları ve Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilişkileri dikkate alınarak 22 yıllık (1973-1995 dönemini kapsayan) yeni bir perspektif plan hazırlanmıştır. Yeni bir perspektifle hazırlanan plan, 1995 yılında ulaşılmak istenen gelir seviyesi ve üretim yapısını belirlemiş, mevcut potansiyelin en yüksek seviyede değerlendirilmesini amaçlamıştır. **Dokuzuncu Kalkınma Planı** (2007-2013), *"İstikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen, AB'ye üyelik için uyum sürecini tamamlamış bir Türkiye"* vizyonu ve **Uzun Vadeli Strateji** (2001- 2023) çerçevesinde hazırlanmıştır.

Türkiye'yi 21. yüzyıla hazırlamanın gerekli alt yapısını oluşturmak amacıyla hazırlanan Uzun Vadeli Gelişme Stratejisi'nin ortaya koyduğu perspektif, öncelikleri ve politikaları itibarıyla çağın değişen ekonomik ve sosyal gelişmelerini dikkate almaktadır. 2019-2023 dönemini kapsayan **11. Kalkınma Planı**'nda uygulanacak ekonomik ve sosyal politikalar, Cumhuriyet'in 100. yılında, Türkiye'nin belirlediği hedeflere ulaşmasını ve ekonomik refahla birlikte sosyal refahı da artırmasını hedeflemiştir.

✓ 1963 yılından itibaren 11 adet kalkınma planı uygulanırken; istikrarlı büyüme, enflasyonla mücadele, vatandaşların refah seviyesinin yükseltilmesi ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması planların değişmez hedefleri olmuştur. Planlı dönemde hedeflerin altında performans yakalanmıştır.

Bu dönemde sanayileşmede başarılı olunmakla beraber, 1990'lı yıllarda krizlerin de etkisiyle sanayileşme hamlesi yavaşlamıştır. Uluslararası yatırım danışmanlık kuruluşu olan Goldman Sachs'ın tahminlerine göre, Türkiye'nin gelecek yıllarda büyüme eğilimleri aynı yönde olduğu takdirde, 2050 yılında dünyanın 9'uncu büyük ekonomisi olacağı tahmini gerçekçi değildir. TÜSİAD'ın hazırladığı Vizyon 2050 Raporu'na göre de 2050 yılında Türkiye dünyanın en büyük ilk 10 ekonomisi içinde yer almayacaktır. J. Fouré ve diğerleri tarafından yapılan bir çalışmada da Türkiye 2050 yılında ilk 10 ülke arasında yer almamaktadır. 2010, 2025 ve 2050 yıllarında dünya ekonomisi içindeki ilk 8 ülke, aşağıdaki şekilde gösterilmiştir (<https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/5141-vizyon-2050-turkiye> Erişim 12.12.2018).

Tablo 5.2 Önemli 6 ülkenin dünya gelirleri içindeki payları (sabit fiyatlarla, %)

Ekonomiler	2010	2025	2050
AB (27)	29	23	17
ABD	27	22	17
Japonya	9	8	5
Çin	7	14	20
Brezilya	2	2	2
Hindistan	2	4	7
Rusya	2	2	3
Diğerleri	22	25	29

Kaynak: Fouré, J., Quéré, A. B., Fontagné, L. (2012). The Great Shift: Macroeconomic Projections for the World Economy at the 2050 Horizon. CEPIL.

Öğrenme Çıktısı

1 Türkiye ekonomisinde sanayinin gelişimini değerlendirebilme

Araştır 1

Türkiye’de planlı dönemde öngörülen hedeflere ulaşılmış mıdır?

İlişkilendir

TÜSİAD’ın Vizyon 2050 Raporu’na göre 2050 yılında Türkiye dünyanın en büyük ilk 10 ekonomisi içinde yer alabilecek midir?

Anlat/Paylaş

Onbirinci Kalkınma Planı neyi hedeflemiştir?

SANAYİDE YAPISAL DEĞİŞİM

Avrupa Birliği (AB) Ekonomik Faaliyetler Sınıflaması’na (NACE) göre sanayi sektörü; madencilik ve taş ocaklığı sanayisi, imalat sanayisi ile elektrik, gaz ve su sanayilerini kapsamaktadır. Türk sanayisinde yapısal değişim ortaya konulurken, sanayinin özünü oluşturan imalat sanayisindeki gelişmeler ele alınmaktadır. İmalat sanayisi ise ISIC Rev. 2 ve ISIC Rev. 3 sınıflandırmasına göre TÜİK tarafından yapılan ayırımdaki imalat sanayisi sınıflandırmasına giren sanayi gruplarını kapsamaktadır.

Ekonomilerde yüz binlerce mal üretildiğinden, imalat sanayisi mallarını kullanım amaçlarına göre sınıflandırarak gruplandırmak gerekir. Türkiye’de imalat sanayisinde üretilen mallar, 36 alt sanayi dalında sınıflandırılmıştır. Bunlar; tüketim, ara ve yatırım malları üreten sanayi dalları olmak üzere üçe ayrılarak ele alınmıştır. Bu kapsam içinde televizyon, buzdolabı ve çamaşır makinesi yatırım malı sayılmaktadır. Çünkü tüm dayanıklı tüketim malı alt sektörleri yatırım malı üreten sektörlerdir.

✓ İmalat sanayisinde aynı malı üreten işletmeler kümesine sanayi dalı denmekte ve her malın üretimi için ayrı bir sanayi dalından söz edilmektedir.

Kalkınma planlarında sanayide yapısal değişim, sanayi üretimi içinde ara ve yatırım mallarının payının artmasına bağlanmıştır. Planlı dönemde, izlenen ithal ikameci politikalar sonucunda, İBYKP dönemi içinde dayanıklı tüketim mallarında yerli üretim büyük ölçüde sağlanmıştır. Bu sebeple **ÜBYKP’nin yeni stratejisinde, ara ve yatırım malları üretimine öncelik verilmesi hedef olarak alınmış, fakat bunda başarıya ulaşılamamıştır.** Bu hedefe ulaşılabilseydi, bu malların da yerli olarak üretilmesiyle birlikte, sanayileşme olgusunun son aşaması da tamamlanmış olacaktı.

✓ Ülkenin sanayileşmiş ülke olduğundan söz edebilmek için imalat sanayisi içinde ara ve yatırım malları sanayilerinin payının belli bir seviyede olması gerekir.

1980 sonrasında izlenen politikalar ve plan hedefleri çerçevesinde tüketim mallarının payında düşüş gözlenirken, ara ve yatırım mallarının payında artış olmuştur. Tüketim malları üretiminde en büyük payı, ortalama %20 oranı ile gıda sanayisi almıştır. Ara malları içinde petrol ürünleri, diğer bir önemli alt sektör olup, imalat sanayisi üretiminde ortalama %10’luk bir yer tutmuştur. Yatırım malları üretiminde ise en büyük ortalama %15 oranı ile madeni eşya sanayisine aittir. Çünkü bu alanlarda, gelir arttıkça talep gelişmekte ve bu durum yatırımları çekici kılmaktadır.

✓ Türkiye’de imalat sanayisinin yapısında görülen değişim, ekonomik gelişmeye paralel bir seyir izlemektedir. Ekonomik gelişme ile birlikte, tüketimde talebin fiyat esnekliği yüksek olan malları üreten imalat sanayisi dalları daha hızlı gelişmektedir.

1980 yılından sonra izlenen yeni sanayileşme stratejisi, sanayi sektöründe hızlı bir büyümeye yol açmıştır. Büyüme oranlarında meydana gelen dalgalanmalar kararsız büyümeye sebep olmuşsa da, 1981-1990 arasında sanayi sektörü ortalama %7 oranında gelişmiştir (büyümüştür). Bu kararsızlıkta, sanayi sektörü kapsamında yer alan madencilik alanında bazı yıllarda görülen negatif büyümenin etkisi vardır. Buna karşılık imalat sanayisindeki büyüme biraz daha fazla olmuştur. Benzer kararsızlık, imalat sanayisinde de görülmüş ve büyümede %13,9 ile -%7,6 arasında bir dalgalanma gözlenmiştir. Sanayi sektöründeki büyüme hızı, diğer sektörlerdeki hızların üzerinde gerçekleştiğinden; *sanayi, gelişmenin motoru olmaya devam etmiştir.* Bunun doğal sonucu olarak sanayi sektörünün Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) içindeki payı zaman içinde artmıştır. Dışa açık büyüme modelinin uygulandığı dönemin başlangıç yılı olan 1980’de sanayi sektörünün GSYH içindeki payı %25 iken, 2005 yılında bu oranı %25,1 olmuştur. Bu seviye, aslında sanayi ürünlerinde gümrük birliğini ger-

çekleştirdiğimiz AB ülkelerindeki orana çok yakındır. Diğer yandan imalat sanayisinin GSYH içindeki payının da, izlenen politikalara uygun olarak artması olumlu bir gelişmedir.

Günümüzde, hammaddeye dayanan, klasik üretim teknolojisi kullanan ve çevre kirliliğine yol açan tekstil, demir-çelik ve gemi inşa gibi sanayiler emeğin ucuz olduğu gelişmekte olan ülkelere kaymaktadır. Buna karşılık gelişmiş ülkeler, bilgi ve beceri gerektiren, araştırma ve geliştirmeye dayanan, ileri teknoloji sanayi dallarına yönelmektedir. **Dünyada sanayi sektöründe uluslararası karşılaştırmalı üstünlükler, doğal kaynak zenginliğinden çok, sahip olunan teknoloji seviyesine bağlı bir duruma gelmiştir.**

İmalat sanayisinde orta teknoloji sektörlerine doğru dönüşüm devam etmektedir. Son yıllarda otomotiv, makine, beyaz eşya, ana metal ve petrol ürünlerindeki ihracat artışları, orta teknolojiye sahip sektörlerin üretim ve ihracattaki payını artırmıştır. **AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Türkiye ekonomisinde yüksek ve ortanın üstü teknolojinin payı düşüktür.** İmalat sanayisinin yapısında orta düzey teknolojiye doğru dönüşüm devam etmektedir.

✓ İmalat sanayisinde yüksek katma değerli mal üretimini artırarak yapısal dönüşümün hızlandırılması temel amaçtır.

Tablo 5.3 İmalat sanayisi üretim ve ihracatının yapısı (yüzde pay)

Teknoloji Yoğunluğu ⁽¹⁾	TÜRKİYE							AB	Dünya
	Üretim			İhracat				İhracat ⁽³⁾	İhracat
	2002	2010 ⁽²⁾	2015	2002	2010	2015	2016	2015	2016
Yüksek	5,1	4,2	4,2	6,2	3,4	3,9	3,5	19,4	24,4
Ortanın Üstü	18,2	23,4	25,2	24,3	32,2	33,6	33,1	43,6	36,7
Ortanın Altı	26,7	33,9	32,7	22,8	31,8	25,4	28,3	18,6	15,0
Düşük	50,0	38,5	38,0	46,8	32,6	37,1	35,1	18,4	23,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

⁽¹⁾ OECD Science, Technology and Industry Scoreboard sınıflandırması esas alınmıştır.

⁽²⁾ 2008 yılı fiyatlarıyla Kalkınma Bakanlığı tahminidir.

⁽³⁾ OECD üyesi olan AB ülkeleri.

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Yıllık Programlar (2012, 2017 ve 2018)

Öğrenme Çıktısı

2 Dönemler itibarıyla sanayi sektöründeki yapısal değişimi yorumlayabilme

Araştır 2

İmalat sanayisinin yapısında son yıllarda nasıl bir değişim yaşanmıştır?

İlişkilendir

1980 yılından sonra izlenen yeni sanayileşme stratejisi, sanayi sektöründe nasıl bir büyümeye yol açmıştır?

Anlat/Paylaş

1980 sonrasında izlenen politikalar ve plan hedefleri kapsamında tüketim mallarının payında nasıl bir gelişme olmuştur?

SANAYİ SEKTÖRÜNÜN KATMA DEĞER İÇİNDEKİ YERİ

İmalat Sanayisi

Bir ülkede imalat sanayisinin ekonomi içindeki yeri, ülkenin gelişme sürecindeki temel göstergelerden biridir. Ülkeler geliştikçe sektörlerin ekonomi içindeki payları da değişim gösterir. **Önceleri tarım gibi doğal kaynaklara dayalı sektörler ekonomi içinde önemli bir paya sahipken, ülke geliştikçe bu pay yerini imalat sanayisine bırakır ve hizmet sektörünün payı da artmaya başlar.** Bu temel dönüşüm dışında gelişme sürecinde sanayinin bileşimi de değişmektedir. Günümüzde imalat sanayisinin bileşimindeki değişimi açıklamak için sektörlerin kullandıkları teknoloji, işgücü kalitesi ve bilgi düzeylerini dikkate alan sınıflamalar yapılmaya başlanmıştır. Türkiye ekonomisinde sanayi sektörünün içinde çok önemli bir yeri olan imalat sanayisinde, son yıllarda önemli bir yapısal değişim olmuş ve toplam ihracat içindeki payı özellikle 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları'ndan sonraki 20 yıl içinde (1980-2000) hızla artmıştır.

Tablo 5.4 İmalat sanayisinde yapısal dönüşüm (2002-2016)

	2002	2006	2010	2014	2015	2016
İhracat Birim Miktar Değeri (\$/kg)	0,87	1,56	1,48	1,98	1,81	1,75
Ticari Kesim Ar-Ge Harcamaları/Ciro (%)	0,19 ⁽¹⁾	0,30	0,37	0,45	0,46	..
İhracatın Dünya İhracatı İçinde Payı (% SITC)	0,54	0,72	0,77	0,86	0,95	..
Katma Değerin Dünya Katma Değeri İçinde Payı (%)	0,71	1,14	1,11	1,27	1,24	..
Çalışan Başına Katma Değer (bin ₺)	25,8 ⁽¹⁾	27,9	34,8	51,0	61,8	..
Katma Değeri 5 Milyar Doları Aşan Sektör Sayısı	0 ⁽¹⁾	3	5	8	8	..
İhracatı 5 Milyar Doları Aşan Sektör Sayısı	1	6	9	12	10	10
İmalat Sanayi Rekabetçilik Endeksi Sırası	33	31	32	30	29	..

⁽¹⁾ 2003 yılı verisidir.

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2018 Yılı Programı, s. 175.

Tablo 5.5 İmalat sanayisinde ihracat ve ithalattaki gelişmeler (1980-2018)

	İhracat			İthalat		
	İmalat Sanayi İhracatı (Milyar Dolar)	Toplam İhracat (Milyar Dolar)	Toplam İhracata Oranı (%)	İmalat Sanayi İthalatı (Milyar Dolar)	Toplam İthalat (Milyar Dolar)	Toplam İthalata Oranı (%)
1980	1,07	2,91	36,6	4,68	7,91	59,11
1985	6,05	7,96	76,0	7,46	11,34	65,72
1990	10,5	12,96	81,1	16,4	22,30	73,55
2000	25,5	27,77	91,9	44,2	54,50	81,1
2005	68,8	73,48	93,7	93,6	116,04	80,6
2010	105,5	113,93	92,6	145,3	185,49	78,3
2015	134,5	143,94	93,4	166,8	207,20	80,5
2018 ⁽¹⁾	145,0	154,2	94,0	163,8	206,50	79,3

(1) Ocak-Kasım dönemi

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

İmalat sanayisi ihracatının toplam ihracat içerisindeki oranı 1980 yılında izlenen sanayi ve ihracatı teşvik politikaları ile birlikte hızla yükselmiş, yapısı da değişmiştir. İmalat sanayisi ihracatının toplam ihracata oranı 1980 yılında %36,6 iken, bu oran 2018'de %94 olarak gerçekleşmiştir. İmalat sanayisi ithalatının toplam ithalat içerisindeki oranı 1980 yılında %59,1 seviyesinde iken, bu oran 2018 yılında %79,3'e yükselmiştir (Tablo 5.5). Görüldüğü gibi 1980-2018 yılları arasında Türkiye'nin dış ticaretinde imalat sanayisi ürünlerinin dış ticareti hızlı bir şekilde artarak dış ticaretin ağırlıklı kısmını oluşturacak duruma gelmiştir.

Türkiye küreselleşmenin etkisinin arttığı bu süreçte dünya imalat sanayisi içinde payını artırmış, 2002 yılında imalat sanayisi katma değeriyle dünyada 20'nci, Avrupa'da 10'uncu sırada yer alırken, 2015 yılında dünyada 16'ncı, Avrupa'da ise 6'ncı sıraya yükselmiştir. Türk imalat sanayisi son yıllarda hızlı büyüme göstermiş ve kapasite kullanım oranları artmıştır.

Madencilik

Madencilik, sektör içinde çok önemli bir yere sahip değildir. GSYH içindeki payı 2014 yılında %0,9 iken, 2016'da %0,8'e düşmüştür. Bu alt sektörün büyüme hızı da zaman içinde büyük dalgalanma göstermiştir. Sektör üzerindeki etkisi 2008 yılının son çeyreğinden sonra hissedilen küresel kriz, dün-

ya ekonomisinde ham petrol, doğal gaz ve metalik maden fiyatlarında düşümlere ve üretim azalmalarına yol açmıştır.

Madencilik sektöründe üretimi ve yurt içi katma değeri artırmaya yönelik çabalar kapsamında karmaşık ve uzun izin süreçlerinin basitleştirilmesi adımlar atılmış, fakat bu sorun önemini hala korumaktadır. Diğer yandan ham olarak ihraç edilen madencilik ürünlerinin yurt içinde işlenerek ihraç edilmesinin getireceği potansiyel katma değer artışının değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir. Maden arama faaliyetlerinin başta özel sektör tarafından olmak üzere artırılması, sektörle ilişkili kamu kuruluşlarının yeniden yapılandırılması yoluyla verimliliklerinin yükseltilmesi, madencilik faaliyetlerinin diğer sektörlerin faaliyetleri ve yatırımlarıyla eşgüdümlü şekilde planlanması, madencilik firma ve işletmelerindeki ölçek ve teknoloji sorununun giderilmesi ihtiyacı bugün de devam etmektedir.

Enerji

Türkiye'nin enerji talebi, büyüyen ekonomisine paralel olarak gelişim göstermektedir. 2000-2015 döneminde yıllık elektrik enerjisi talebi dünyada ortalama %3 artış gösterirken, Türkiye'de bu oran %5 civarındadır. Fosil yakıtlar bakımından, linyit hariç zengin rezervlere sahip olmayan Türkiye'de birincil enerji talebinin yaklaşık dörtte üçü dış kay-

naklardan sağlanmaktadır. 2015 yılında birincil enerji kaynakları tüketimi içerisinde kömürün payı %27, petrolün payı %30 ve yenilenebilir kaynakların payı ise %12'dir. Doğal gaz, 2008-2015 yılları arasında birincil enerji tüketiminde en büyük paya sahip olup, 2015 yılında ülkemiz birincil enerji tüketimindeki payı %31 seviyesindedir.

Türkiye'de yenilenebilir enerji yatırımlarını teşvik politikası kapsamında, büyük ölçekli yenilenebilir enerji kaynak alanları (YEKA) oluşturularak, yenilenebilir enerji kaynaklarının etkin ve verimli

kullanılması hedeflenmektedir. **2016 yılında toplam elektrik üretimi içindeki payı %33,1 olan yenilenebilir enerji kaynaklarından 90,8 milyar kWh elektrik üretimi gerçekleşmiştir.** 2017 yılında bu pay %32,6 ya yükselirken, yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretimi 95,7 milyar kWh olmuştur. 2016 yılı sonunda 78.497 MW olan elektrik santralleri toplam kurulu gücü, ağırlıklı olarak hidrolik, rüzgâr ve güneş santrallerinin eklenmesiyle 2017 yılı sonunda %3,6 artarak 81.354 MW'a ulaşmıştır.

Öğrenme Çıktısı

3 Türkiye'de sanayi sektörünün gelişimini açıklayabilme

Araştır 3

İmalat sanayisindeki yapısal sorunları açıklayınız.

İlişkilendir

Türkiye ekonomisinde imalat sanayisinde son yıllarda nasıl bir yapısal değişim olmuştur?

Anlat/Paylaş

Bir ülkede imalat sanayisinin ekonomi içindeki yeri, ülkenin gelişme sürecini nasıl etkiler?

SANAYİ SEKTÖRÜNDE SORUNLAR

Sanayi sektöründeki sorunlar kapsamında, Türkiye'nin **Küresel Rekabet Endeksi**'ndeki yerinin gerilemesi, sanayi sektörü açısından bir sorundur. İsviçreli araştırma kurumlarından IMD'nin (*International Institute for Management Development*) yayımladığı **Dünya Rekabet Yıllığı 2018 Raporu**'na göre, Türkiye 2017-2018 döneminde, rekabetçilikte gerilemiştir. 140 ülkenin yer aldığı Küresel Rekabetçilik Endeksi'nde Türkiye 58'inci sıradan 61'inci sıraya gerilemiştir. **Türkiye, yüksek ve orta teknoloji yoğun mal ihraç eden ülkeler içinde yer almazken; Singapur, Tayvan ve Güney Kore küresel rekabet sıralamasında daha üst sıralara çıkmıştır.**

Türkiye sanayileşme anlamında önemli adımlar atmış olmasına karşılık, dışa bağımlılığı devam etmektedir. İmalat sanayisinin sorunları ve eksikliklerine genel olarak baktığımızda, ara ve yatırım mallarında dışa bağımlı yapı, enerji maliyetlerinin yüksekliği devam etmektedir. Çevre ve insan sağlığına uygun üretimdeki eksiklikler devam etmekte, kayıtdışı hala önemli bir sorun, vergi oranları yüksek, teşvikler ve piyasa düzenlemesinde yaşanan aksaklıklar tam anlamıyla giderilmemiştir. Girişimciliğin yeterince gelişmemiş olması ve Ar-Ge ve buna bağlı olarak yenilikçilikte (inovasyon) yeterince ilerleme sağlanmamış olması sorunlardan bazılarıdır (<https://www.dunya.com/is-dunyasi/iste-sektorlerin-en-onemli-sorunlari-ve-cozum-onerileri-haberi-239799> Erişim 15.01.2019). Kredi maliyetlerindeki yükseklik, düşük fiyatlı ithalattan kaynaklanan haksız rekabet, bürokratik işlemlerin fazlalığı, teknoloji üretiminde yetersizlik, ileri teknoloji kullanımının hızlı yaygınlaştırılamaması, nitelikli işgücü eksikliği, yüksek katma değerli ürünlerde sınırlı üretim kabiliyeti ile işletmelerin üretim ve yönetim yapılarında modernizasyon ihtiyacı imalat sanayisindeki önemli yapısal sorunlardır.

Dördüncü Sanayi Devrimi'nin dört ana kavramı olan *esneklik* (resilience), *çeviklik* (agility), *inovasyon* (yenilik) *ekosistemleri* (innovation ecosystems) ve *insan odaklı yaklaşım* (human centric approach) doğrultusunda 12 yeni bileşen kullanılmıştır. **Türkiye, 4'üncü Sanayi Devrimi'nin 12 bileşeninin 11'inde Avrupa ve Kuzey Amerika ortalamasının gerisinde kalmıştır.** Makroekonomik ortam alt bileşeninde 2018'de 116'ncı sıraya gerilemiştir. Türkiye'deki yüksek enflasyon ve borçlanma sorununun yanı sıra ABD'nin uyguladığı ticari yaptırımların tetiklediği döviz krizinin Türkiye'nin makroekonomik dengelerini olumsuz etkilediği söylenebilir.

Sanayileşme Politikalarında Değişim

Türkiye ekonomisinde gerek sanayi sektörü ve gerekse imalat sanayisi, 1960'lı yıllardan sonra önemli gelişim göstermiş, imalat sanayisinin ulusal gelir içindeki payı yükselmiştir. İmalat sanayisi bu gelişim sürecinde birincisi 1960'larda, ikincisi 1980'lerde olmak üzere iki önemli aşamadan geçmiştir. 1960'larda ithal ikameci ve devletin aktif rol aldığı politikalar sanayileşmeye katkıda bulunmuş, ancak bu süreç 1970'lerde krizle karşılaşmıştır. 24 Ocak 1980 Kararları'nın temellerinden birini oluşturan ihracata dayalı sanayileşme stratejisiyle birlikte, imalat sanayisi hızla gelişmiştir. Bu gelişim, 1990'lardaki makroekonomik istikrarsızlıklar sonucu yerini tekrar duraklamaya bırakmakla birlikte, 1980'de başlayan dışa açık ekonomi modeli günümüzde de uygulanmaya devam etmektedir. Türkiye'nin sanayi politikasındaki gelişmeler, 1960-1980 ve 1980-2019 dönemine ilişkin olarak Tablo 5.6'da gösterilmiştir.

Tablo 5.6 Sanayileşme politikalarında değişim (1960-2019)

Politikalar	1960-1980 Dönemi	1980-2019 Dönemi
Dış dünya ile ilişkiler	İthal ikameci ve mutlak koruyucu politikalar. Yerli üretimi olan mallarda (sektörlerde) ithalatın bütünüyle yasaklanması	İhracata dayalı sanayileşme, ithalatta düşük tarifeler ve kotalar ile dış dünyaya açılma
Kur, faiz, fiyat politikaları	Aşırı değerli TL (₺), faiz ve fiyat kontrolleri, dönem sonunda döviz krizinin yanı sıra ara malı ve yatırım malı ithalinde ve faizde darboğaz	Döviz kuru politikalarıyla ihracatın desteklenmesi, fiyat ve faiz denetimlerine son verilmesi ve ara malı ve yatırım malı ithalatında patlama.
Sanayileşmede kamu rolü	Merkezi planlamaya dayanan kamu yatırımları, devletçi politikalar, KİT'ler (kamu bankaları) yoluyla özel sektöre ucuz girdi verilmesi	Sanayi sektöründe kamu yatırımlarının sınırlandırılması, KİT'lerin özelleştirilmesi
Teşvik politikaları	İmalat sanayisi yatırımlarına yönelik aktif bir teşvik politikası, iç pazara yönelik sanayi yatırımlarının teşviki	İmalat sanayisi dışındaki sektörlerde de yayılan bir teşvik politikası, parasal teşvikler yerine vergi indirimi muafiyeti gibi uygulamaların öne çıkması, ihracata yönelik doğrudan teşviklerin artırılması
Sanayide ortaya çıkan sorunlar	Dönem sonunda rekabet edememe sebebiyle verimsiz ve uluslararası düzeyden yüksek fiyatla üretim yapan bir imalat sanayisi, dış pazarın hedeflenmemesi sebebiyle imalat sanayisinde ölçeğin optimumun altında kalması	Dönem başında verimlilik ve ihracat artışına karşılık, özel sektörün rekabet gücünü zamanla kaybetmesi, küreselleşmeyle artan rekabet karşısında düşük katma değerli sektörlerin gelişmesi, küresel pazarda Çin'in rekabeti sonucunda emek-yoğun sektörlerde pazar kaybı

Öğrenme Çıktısı

4 Türkiye’de sanayi sektörünün sorunlarını ve sanayi politikalarını değerlendirebilme

Araştır 4

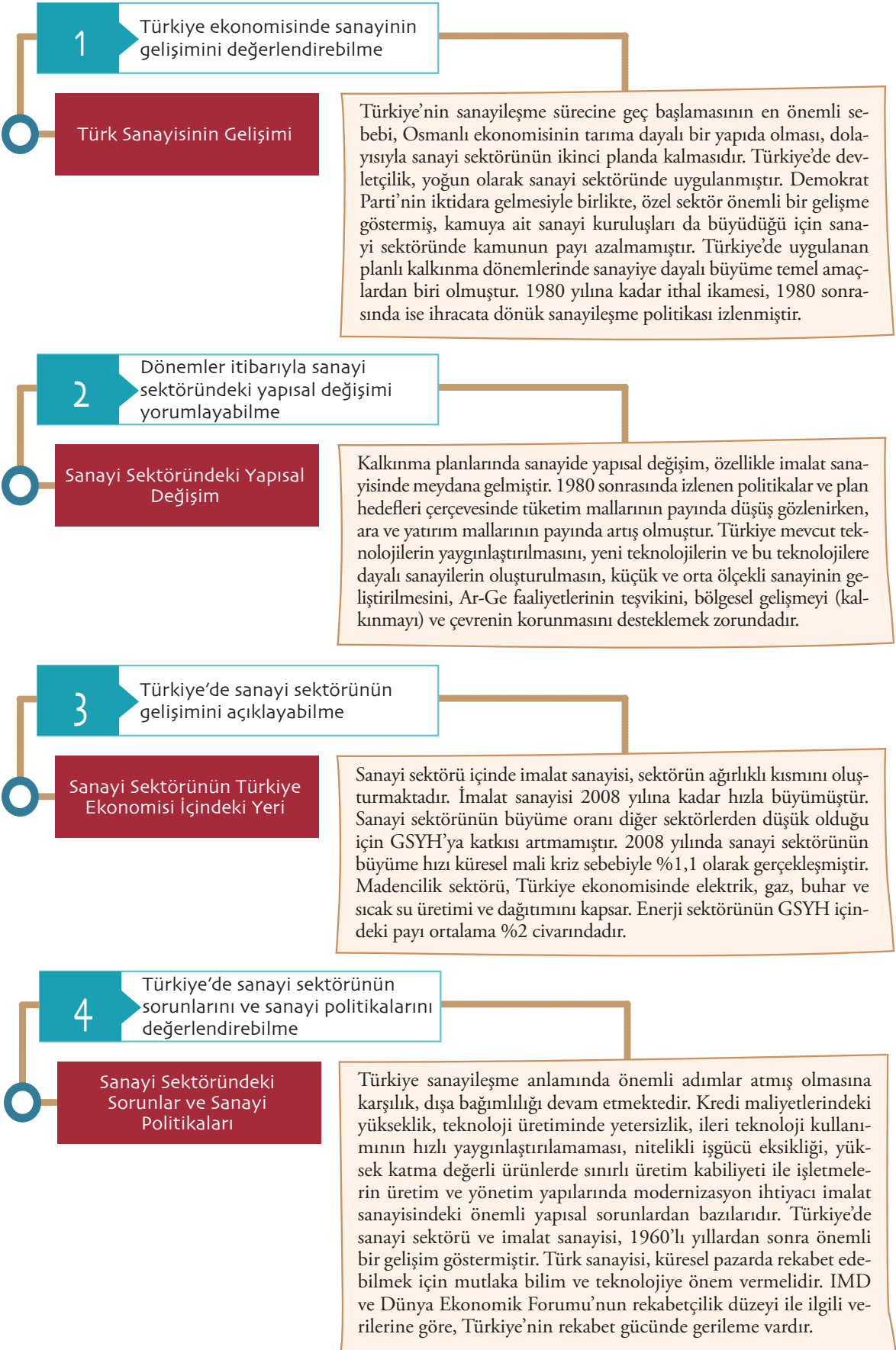
Türkiye’nin dünya ekonomisindeki rekabet gücünü açıklayınız.

İlişkilendir

Türkiye’nin Küresel Rekabet Endeksi’nde gerilemesi, sanayi sektörü açısından nasıl bir soruna yol açmıştır?

Anlat/Paylaş

24 Ocak 1980 Kararları’ndan sonra ihracata dayalı sanayileşme stratejisiyle birlikte imalat sanayisinde nasıl bir gelişme yaşanmıştır?

1 Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşların sayım sonuçlarına göre Osmanlı Sanayisi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- A. Sanayi, tüketim malları üretmektedir.
- B. Sanayi, yoğun olarak ara ve yatırım malları üreten sanayi dallarına sahiptir.
- C. Sanayinin hammaddesi tarıma dayanmaktadır.
- D. Sanayi kuruluşları aşırı derecede Batı Anadolu'da yoğunlaşmıştır.
- E. Sanayinin önemli bir kısmı gayrimüslimlere aittir.

2 Birinci İktisat Kongresi hangi yıl ve nerede toplanmıştır?

- A. 1923 – İzmir
- B. 1924 – İstanbul
- C. 1925 – Ankara
- D. 1926 – İzmir
- E. 1927 – Ankara

3 Mustafa Kemal “İktisadiyatımıza önem vermek zorundayız” derken belirtmek istediği olay aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Devletleşme
- B. Tekelleşme
- C. Tarımı geliştirme
- D. Rekabeti artırma
- E. Sanayileşme

4 Aşar vergisi ürünün değerinin yüzde kaçından alınmıştır?

- A. 10,5
- B. 11,5
- C. 12,5
- D. 15,5
- E. 16,5

5 Aşağıdakilerden hangisi 1970’li yılların sonuna kadar izlenen ithal ikameci içe dönük sanayileşme modelinin Türkiye ekonomisinde yarattığı sonuçlardan biri **değildir**?

- A. Dönemin son yıllarında dışa bağımlılığın artması
- B. Ekonomide döviz ihtiyacının yükselmesine yol açması
- C. İhracatın hızla artmasını sağlaması
- D. Türkiye’de ekonomik bunalımın ortaya çıkmasında önemli bir faktör olması
- E. 24 Ocak 1980 İstikrar Kararlarının alınmasına yol açması

6 Sanayi sektörü içinde en önemli alt sektör aşağıdakilerden hangisidir?

- A. İmalat
- B. Madencilik
- C. Enerji
- D. Ulaştırma
- E. İnşaat

7 Türkiye’de beş yıllık kalkınma planları hangi yıldan itibaren uygulanmaya başlanmıştır?

- A. 1955
- B. 1957
- C. 1963
- D. 1965
- E. 1970

8 İthal ikamesi 1980 yılına kadar özellikle aşağıdakilerden hangisinde büyük ölçüde uygulanmıştır?

- A. Karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan sanayilerde
- B. Dayanıklı tüketim malları sanayisinde
- C. Yatırım malları sanayisinde
- D. Tarıma dayalı sanayide
- E. Ara malı üreten sanayilerde

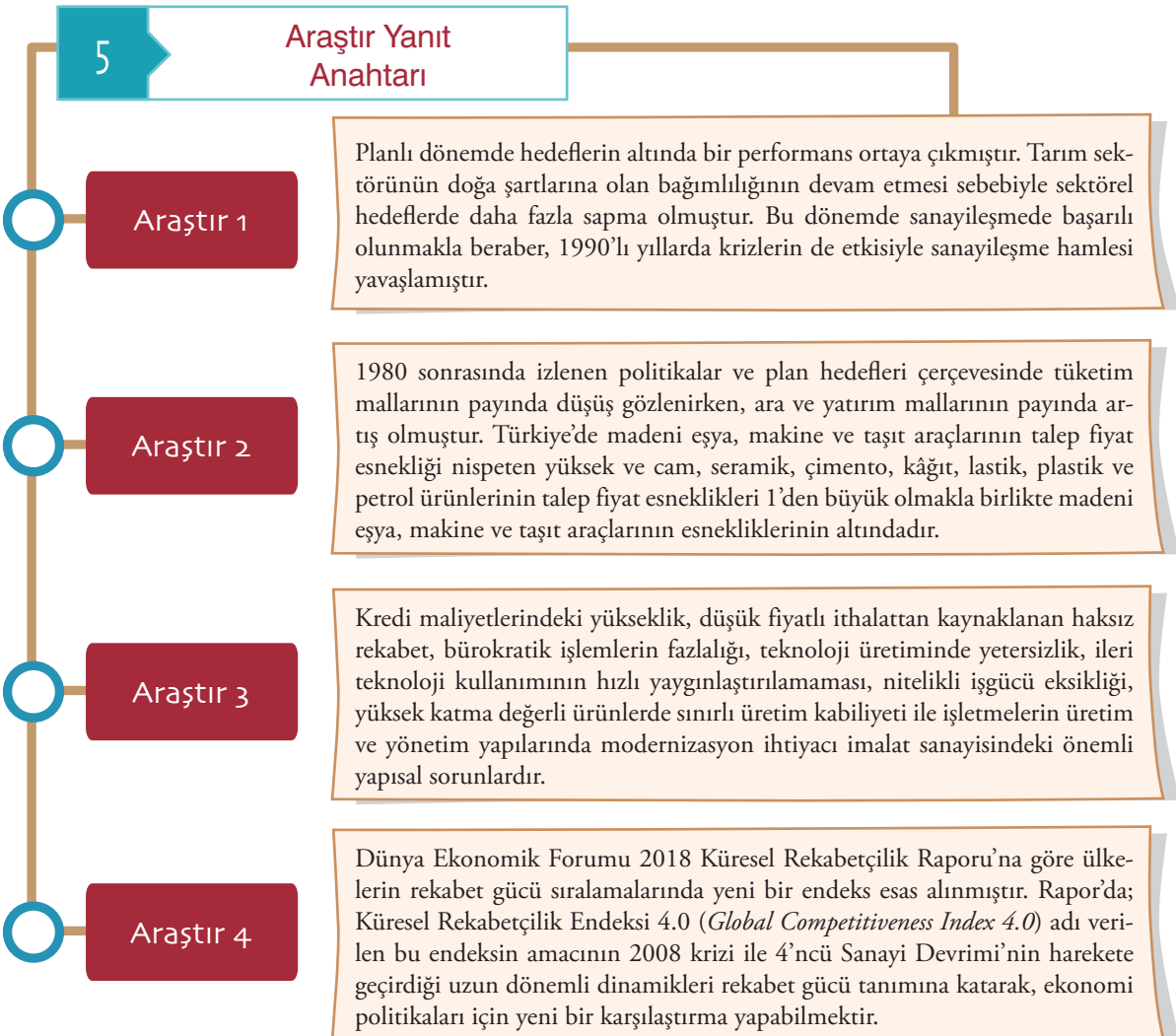
9 Aşağıdakilerden hangisi Türkiye’de izlenen ithal ikameci politikaların sonuçlarından biri **değildir**?

- A. Negatif ithal ikamesine yol açılması
- B. Bir birimlik ithal ikamesi için, daha fazla ithalat yapılması
- C. İthalata bağımlılığın artması
- D. Döviz sıkıntısının ortaya çıkması
- E. Üretimde kapasite kullanım oranının artması

10 2016 yılında imalat sanayisi ihracatında yüksek teknolojinin payı yüzde kaçtır?

- A. 1,5
- B. 3,5
- C. 5,5
- D. 7,5
- E. 10,0

1. B	Yanıtınız yanlış ise “Osmanlı Devleti’nde Sanayi Sektörünün Gelişimi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. A	Yanıtınız yanlış ise “Sanayi Sektörünün Katma Değer İçindeki Yeri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. A	Yanıtınız yanlış ise “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Sanayileşmeye Yönelik Politikalar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. C	Yanıtınız yanlış ise “Planlı Dönemde Sanayi Sektöründe Gelişmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. E	Yanıtınız yanlış ise “Devletçi Sanayileşme Yılları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. B	Yanıtınız yanlış ise “Planlı Dönemde Sanayi Sektöründe Gelişmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. C	Yanıtınız yanlış ise “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Sanayileşmeye Yönelik Politikalar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. E	Yanıtınız yanlış ise “Planlı Dönemde Sanayi Sektöründe Gelişmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. C	Yanıtınız yanlış ise “Planlı Dönemde Sanayi Sektöründe Gelişmeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. B	Yanıtınız yanlış ise “Sanayi Yapısal Değişim” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Kaynakça

- Alpay, Y. (2008). **Türkiye Ekonomi Tarihi**. İstanbul: Akademia Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (1971). **Suyu Arayan Adam**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Boratav, K. (2006). **Türkiye’de Devletçilik**. Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2015). **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**. Ankara: İmge Kitapevi.
- CIA. (2018). **The World Factbook: Turkey**. Washington, D.C.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018). **Türkiye Ekonomisinde Haftalık Gelişmeler ve Genel Görünüm**. Ankara.
- DPT. (2005). **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2004)**. Ankara.
- Eğilmez, M. (2018). **Değişim Sürecinde Türkiye**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Fouré, J., Quéré, A. B., Fontagné, L. (2012). **The Great Shift: Macroeconomic Projections for the World Economy at the 2050 Horizon**. CEPIL.
- Genç, M. (2000). **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gumpel, W. (1981). “Atatürk’ün Devletçiliği, Alternatifleri ve Geleceği” **Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye’si** içinde. Ankara: TOBB Yayını.
- Hiç, M. (2009). **Turkish Economy and Politics:1923-2002**. İstanbul: Beykent Universty Press.
- IMF. (2018). **World Economic Outlook**, Washington, D.C.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). **10. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)**. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. (2011). **Orta Vadeli Program: 2012-2014**. Ankara.
- Karluk, S. R. (2014). **Türkiye Ekonomisi**. 13. Baskı. İstanbul: Beta.
- Kazgan, G. (2009). **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Kepenek, Y. (2016). **Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lewis, B. (2004). **Modern Türkiye’nin Doğuşu**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Okyar, O. (1973). **Economic Development Since 1930**, Chicago Üniversitesi’nce düzenlenen T.C.’nin 50’ inci Yıl dönümü seminerine sunulmuş bildiri.
- Pamuk, Ş. (2016). **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quartaert, D. (2008). **Osmanlı İmalat Sektörü: Sanayi Devrimi Çağında**. (Çev. Güney,T.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sayar, A. G. (2001). **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla**, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2008). **Türk İktisat Tarihi**. İstanbul: Dergah Yayınları.
- TÜSİAD. (2008). **Türkiye Sanayiine Sektörel Bakış**, İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. (1981). **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları..
- World Economic Forum. (2018). **The Global Competitiveness Report 2018**. Geneva.

■ İnternet Kaynakları

- http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/01/Turkiye_Ekonomisinde_Haftalik_Gelismeler_ve_Genel_Gorunum-_11Ocak2019.pdf (Erişim 13.01.2019)
- <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/5141-vizyon-2050-turkiye>(Erişim 12.12.2018)
- <http://evds.tcmb.gov.tr> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- <https://www.imd.org/news/updates/the-us-overtakes-hong-kong-at-first-place-among-worlds-most-competitive-economies/> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- <http://www.tuik.gov.tr> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/09/24/world-economic-outlook-october-2018> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- <http://www.worldbank.org/>(Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- <http://www.wipo.int/portal/index.html.en> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- <http://www.imf.org/external/index.htm> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html> (Erişim farklı tarihlerde yapılmıştır)
- <https://www.dunya.com/is-dunyasi/iste-sektorlerin-en-onemli-sorunlari-ve-cozum-onerileri-haberi-239799> (Erişim 15.01.2019)

Bölüm 6

Temel Sektörlerde Gelişmeler III: Hizmetler Sektörü

öğrenme çıktıları

Hizmetler Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

1 Hizmetler sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Ulaştırma Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

3 Ulaştırma sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini değerlendirebilme

İnşaat ve Müteahhitlik Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

5 İnşaat ve müteahhitlik sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Ticaret Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

2 Ticaret sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini analiz edebilme

Haberleşme Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

4 Haberleşme sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Turizm Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

6 Turizm sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Anahtar Sözcükler: • Hizmetler • Ticaret • Ulaştırma • Boru Hatları • Haberleşme • İnşaat Hizmetleri • Müteahhitlik Hizmetleri • Turizm

GİRİŞ

Ekonomideki tarım ve sanayi ile birlikte üç temel sektörden üçüncüsü olan hizmetler sektörü, günümüz ekonomilerinde önemli bir üretim ve istihdam kaynağıdır. Hizmetler sektörünün gerek gelişmiş, gerekse gelişme yolunda olan (gelişmekte olan) ekonomilerdeki önemi giderek artmaktadır. Bilgi teknolojisindeki gelişmelerin ticarete konu olan mallardaki payının yükselmesi, hizmetler sektörünü önemli bir konuma getirmiştir. Hizmetler sektörü Türkiye ekonomisi açısından da çok önemlidir. Türkiye'nin dış ticaret ve cari açıklarının dengelenmesinde özellikle turizm ve yurt dışı müteahhitlik ve inşaat hizmetleri gibi sektörlerden elde edilen döviz gelirleri, bu açıkların kapanmasını önemli katkı sağlamaktadır.

Ekonomi içindeki payı giderek büyüyen hizmetler sektörünün gelişimi, dünyada yaşanan hızlı kentleşmeye, kamu sektörünün gelişmesine ve diğer sektörlerde girdi olarak kullanılan ara hizmetlere olan talebin artmasına bağlanabilir. Ülkelerin yeterli hizmet altyapısına sahip olması, ekonominin tüm sektörlerindeki üretkenlik ve rekabet gücü için de önemlidir. Özellikle Türkiye gibi dış ticaret açığı veren birçok gelişmekte olan ülke, hizmetler ticaretindeki fazlalıklarla bu açıkları dengelemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde, hizmetler sektörüne ait ihracatın toplam ihracat içindeki payı daha düşüktür. Türkiye'de hizmetler sektörünün gayri safi yurt içi hasıla (GSYH) içindeki payı zamanla artmış, sektörün istihdam içindeki payı da yükselmiştir.

HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN KAPSAMI VE TÜRKİYE'DEKİ DURUMU

Hizmetler Sektörünün Tanım ve Kapsamı

İngiliz Klasik iktisatçısı *Colin Grant Clark* ve Fransız iktisatçısı *Jean Fourastie*'den bu yana ekonomik faaliyetler birincil (primary) sektör olarak **tarım**, ikincil (secondary) sektör olarak **sanayi** ve üçüncül (tertiary) sektör olarak **hizmetler** şeklinde sınıflandırılmaktadır. Tarihsel süreç içinde hizmet(ler)in farklı tanımları olmuştur. Fizyokratlar, hizmetleri tarımsal üretim dışındaki tüm faaliyetler olarak tanımlamıştır. Adam Smith, hizmet(ler)i somut bir ürünle sonuçlanmayan tüm

faaliyetler olarak tarif etmiştir. J.B. Say, hizmet(ler) i ürünlere fayda ekleyen, tüm imalat dışı faaliyetler olarak tanımlamıştır. Alfred Marshall ise hizmetleri yarattığı anda varlık bulan mallar olarak tarif etmiştir.

✓ İngiliz ve Fransız iktisatçılar Colin Grant Clark ve Jean Fourastie, ekonomik gelişme ve kalkınmada en büyük itici gücün teknik gelişme olduğunu ve ülkelerin hangi seviyede olduklarının buna göre belirlendiğini, "üç sektör" adı altında ortaya koymuşlardır.

Hizmetler Sektörüne İlişkin Sınıflandırmalar

Birleşmiş Milletlerin (BM) yapmış olduğu ayırma göre **hizmetler sektörü**; *hükümet hizmetleri, genel kamu hizmetleri, teşebbüs ve özel kuruluşların hizmetleri, dinlenme, eğlence ve benzeri hizmetler ile kişisel hizmetleri* kapsamaktadır. Dünya Ticaret Örgütü (WTO) de hizmetler sektörünü 12 alt başlığa ayırmıştır. Bu 12 ekonomik faaliyete detaylı baktığımızda, **ticari (işle ilgili) hizmetler** kapsamına meslek hizmetleri, bilgisayar hizmetleri, Ar-Ge hizmetleri, emlak hizmetleri, kira hizmetleri, diğer ticari hizmetler girer. **İletişim hizmetleri**; posta, kurye, telekomünikasyon, görsel-işitsel ve diğer hizmetlerini kapsar. **İnşaat ve mühendislikle ilgili hizmetler**; binalar için genel inşaat çalışmaları, inşaat mühendisliği için genel inşaat çalışmaları, tesisat ve montaj çalışmaları, bina tamamlama ve nihai çalışmalar ile diğer hizmetleri içine alır. **Dağıtım hizmetleri**; toptan satış ticareti hizmetleri, perakende hizmetleri, franchising ve diğerlerini kapsar. **Eğitim hizmetleri**; ilköğretim seviyesinde eğitim hizmetleri, lise seviyesinde eğitim hizmetleri, yükseköğrenim seviyesinde eğitim hizmetleri, erişkin eğitimi ve diğer eğitim hizmetleri alt başlıklarına ayrılır. **Çevre hizmetleri**; kanalizasyon hizmetleri, atık imha hizmetleri, hıfzıssıhha ve benzeri hizmetlerdir. **Mali hizmetler**; sigorta ve sigortacılığa bağlı hizmetler ile bankacılık ve diğer mali hizmetler olarak iki ana başlıktan oluşur. **Sağlığa ilişkin ve sosyal hizmetler**; hastane hizmetleri, insan sağlığına ilişkin diğer hizmetler ve sosyal hizmetlerdir. **Turizm ve seyahatle ilgili hizmetler**; otel ve restoranlar (yemek sunma dâhil olmak üzere), seyahat acenteliği ve tur operatörlüğü hizmetleri, turist rehberliği hizmetle-

ri ve diğerleridir. **Eğlence, kültür ve spor hizmetleri**; eğlence hizmetleri (tiyatro, canlı orkestra ve sirk hizmetleri ve dahil olmak üzere), haber ajansı hizmetleri, kütüphane, arşiv, müze ve diğer kültürel hizmetler, spor ve diğer rekreasyon hizmetleri ile diğer hizmetleri kapsar. **Ulaşım (taşımacılık) hizmetleri**; deniz, iç su, hava, uzay, demiryolu, karayolu, boru taşımacılığı, tüm taşımacılık maddelerine bağlı hizmetlerdir (https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/serv_sectors_e.htm, Erişim 15.01.2019).

Hizmetler doğası gereği homojen yapıda olmadığı için tanımlanması zor faaliyetlerdir. Hizmetler; mal imalatı, madencilik ya da tarımla doğrudan ilişkilendirilemeyen çeşitli ekonomik faaliyetler grubudur. Bu faaliyetler katma değer tedarikini içerirler (OECD, 2000:7). Hizmet tanımına ilişkin en önemli nokta, hizmetleri mallardan ya da diğer ekonomik faaliyet türlerinden farklı yapan özelliklerinin olmasıdır.

Hizmetlerin Özellikleri ve Uluslararası Hizmetler Ticareti Biçimleri

Hizmetlerin maddi bir yapısı yoktur, depolanamaz ve transfer edilemez. Hizmetler üretici ve tüketici arasında doğrudan bir etkileşim yaratır. Hizmetlerin gayrimaddi ve görünmez olmaları ile ilgili bazı istisnai durumlar da söz konusu olabilmektedir. Örneğin; bir danışmanın disk veya flash bellekteki raporunun çıktısı alındıktan sonra bu hizmet fiziki olarak görülebilir. Hizmetler genelde depolanamaz. Oysa mallara baktığımızda, mallar maddi ve görülebilir nitelikte olduklarından depolanabilmektedir. Hizmetlerin özelliklerinin mallardan farklı olması, uluslararası hizmetler ticaretini biçimlerini etkilemektedir. Mallarla ilgili uluslararası ticaret, malların bir ülkeden diğer ülkeye fiziki hareketini içerir. Oysa çok az hizmet işlemi için sınır ötesi hareket gerekir. Sınır ötesi işlemlere örnek olarak telekomünikasyon ile iletilen hizmetler (bankalar aracılığıyla para transferi) veya mal ticareti kapsamındaki hizmetler (bir danışmanın teknik raporu veya taşınabilir hafıza veya flash bellekte yer alan yazılım) verilebilir.

Mal üreten sanayiler, genelde tarifeler, miktar kısıtlamaları ve diğer sınır önlemleriyle korunmaktadır. Buna karşılık *hizmetlerin gayrimaddi niteliği ve birçok hizmet işleminin sınır ötesi hareketi içermesi dolayısıyla hizmetler sektörü, ulusal düzenleme-*

ler ile korunmaktadır. Bu tür düzenlemeler, yabancı hizmet sağlayıcılarının (bankalar ve sigorta şirketleri) hizmet sunmaları için gerekli şubeleri kurmalarını veya yatırım yapmalarını yasaklayabilir. Ulusal düzenlemeler, hizmet sunan gerçek kişilere ayırıcı bir şekilde uygulanabilmektedir. Bu düzenlemeler ayrıca, farklı ülkelerin hizmet sağlayıcılarına farklı işlem yapılmasını da sağlayabilmektedir. Hizmet sağlayıcısı ile tüketici arasındaki yakınlık, ithalatçı ülkede ticari bir varlık oluşturmak (bir şube veya bağlı şirket kurarak) veya gerçek kişilere geçici süre için dolaşım hakkı tanınarak (hizmetlerini sunmak üzere avukatların veya mimarların bir başka ülkeye girmesi) sağlanabilir.

Bazı hizmetler nitelikleri gereği, tüketicilerin hizmetlerin verildiği ülkeye gitmesini gerektirmektedir. Ülkeleri ziyaret eden turistler veya yükseköğrenim için başka ülkeye giden öğrenciler gibi. Dolayısıyla, bir ülkenin sınırları ötesine fiziki geçişi gerektiren mallara ilişkin uluslararası işlemlerden farklı olarak hizmetler, aşağıdaki hizmet sunumu yollarından birisi veya hepsinin bileşimi ile sağlanmaktadır. *Uluslararası hizmetler ticareti, hizmetlerin doğasından kaynaklanan nedenlerden dolayı dört farklı şekilde yapılmaktadır. Bunlar; hizmetlerin sınır ötesi dolaşımı, tüketicinin ihracatçı ülkeye hareketi, hizmetin sağlanacağı ülkede ticari varlık oluşturulması ve gerçek kişilerin hizmet vermek üzere başka bir ülkede geçici dolaşımıdır.*

✓ Hizmet işlemlerinin çoğunda, işlemlerin zamanı ve tüketim yeri birbirinden ayrılmamakta ve hizmet sağlayıcısı ile tüketici arasında fiziki yakınlık olması gerekmektedir.

Hizmetler sektörü son yıllarda teknolojik yeniliklerin katkısıyla büyük gelişme göstermiş, buna bağlı olarak hizmetler ticaretinde de önemli artışlar gerçekleşmiştir. Haberleşme teknolojisinde hızlı değişiklikler ve elektronik ticaretin (e-ticaret) gelişimi, şirketlerin ithalat yapılan ülkede ticari varlık kurmalarını gerektirmeksizin sınır ötesi hareketler aracılığıyla giderek artan bir şekilde hizmet sunmalarını mümkün kılmaktadır. Hizmetler ticaretinin büyümesinde, e-ticaretin hızlı gelişiminin etkisi de vardır. Elektronik ticaretin uluslararası kabul görmüş bir tanımı yoktur. Genel olarak, mal ve hizmetlerin elektronik araçlarla dağıtımı, pazarlaması, satışı veya teslim edilmesini kapsamaktadır.

Türkiye Ekonomisinde Hizmetler Sektörü

Günümüzde hizmetler sektörünün gelişmesi, ekonomik kalkınmanın (gelişmenin) önemli göstergelerinden biridir. Hizmetler sektöründe yeni faaliyet alanlarının ortaya çıkması ve mevcutların etkinliğinin artması, sektörün yarattığı katma değeri ve istihdamı artırmaktadır. Türkiye ekonomisinde hizmetler sektörünün payı yıllar içerisinde artış göstermiştir. 1973 yılında hizmetler sektörünün GSYH içindeki payı (inşaat hizmetleri dâhil) %44,9 iken, 1980’de bu oran %48,4’e, 1985’te %55,9’a, 1990’da %52,2’ye ve 2017 yılında %72,5’e yükselmiştir.

Hizmetler sektörünün istihdam içindeki payı 2017 yılında %54,1 olmuştur, bu orana inşaatı da eklediğimizde hizmetler sektörünün istihdamdaki payı %61,5’e yükselmektedir. Hizmetler, diğer iki sektöre (tarım ve sanayi) göre en fazla istihdamın sağlandığı sektördür. 2011-2016 döneminde tarım sektörü istihdamı aynı seviyede kalırken, sanayi sektöründe az da olsa artış olmuştur. Buna karşılık hizmetler sektörü istihdamı 2011 yılında 13,0 milyon kişiden 2016’da 16,6 milyon kişiye çıkmıştır.

Türkiye’de her kalkınma planı döneminde hizmetler alanında ülkenin rekabet gücünün geliştirilmesi, katma değeri yüksek alanların payının ve bu alandaki istihdam seviyesinin yükseltilmesi, hizmetler ihracatının artırılması ve çeşitlendirilmesi temel amaç olarak belirlenmiştir. Küreselleşen dünyada hizmetler sektörünü etkileyen eğilimler; hizmetler sektöründe teknoloji kullanımının yaygınlaşması, yeni hizmet alanları ve mesleklerin ortaya çıkması, hizmet sunumunun yaygınlaşması, üretim ve hizmet alanlarının bütünleşmesi ve dış kaynaklardan temin etmenin (outsourcing) önem kazanması olarak sayılabilir.

Hizmetler alt sektörleri içinde ulusal gelire katkı bakımından en hızlı gelişen alt sektör ticarettir. Ticaret sektörünün büyümesinde sektör içinde yer alan turizmin son yıllardaki hızlı gelişimi önemli rol oynamıştır. Devlet hizmetlerinin katkısının azalması ise 1980’den sonra devletin ekonomideki yerinin küçülmesine bağlanabilir. Hizmetler sektörünün ikinci önemli alt sektörü ulaştırma ve depolamadır (2016). İnşaat, mali aracı kuruluşlar, konut, serbest meslek hizmetleri ile izafi banka hizmetleri alt sektörlerinin payında son 10 yılda önemli bir gelişme gözlenmemiştir.

Tablo 6.1 2015-2018 döneminde gayri safi yurt içi hasıla içinde sabit fiyatlarla sektör payları ve cari fiyatlarla katma değer artış hızları⁽¹⁾ (%)

Sektörler	Sektör Payları				Katma Değer Artış Hızları			
	2015	2016	2017 ⁽²⁾	2018 ⁽³⁾	2015	2016	2017 ⁽²⁾	2018 ⁽³⁾
Tarım	6,9	6,2	6,1	5,9	9,4	-2,6	4,6	4,0
Sanayi	19,8	19,6	20,7	20,9	5,1	4,2	6,6	5,7
Hizmetler⁽⁴⁾	61,5	62,3	61,6	61,6	5,4	3,4	5,6	5,5

(1) Vergi-sübvansiyon hariç (2) Gerçekleşme Tahmini (3) Program (4) Kalkınma Bakanlığı hesaplamasıdır, inşaat dâhil.

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2018 Yılı Programı, s. 8.

Öğrenme Çıktısı

1 Hizmetler sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilmek

Araştır 1

Hizmetler sektörünün diğer iki temel sektöre göre GSYH’ye katkısını ve GSYH içindeki payını araştırınız.

İlişkilendir

Hizmetler sektörünün istihdama katkısını anlatınız.

Anlat/Paylaş

Ticaret sektörünün büyümesinde sektör içinde yer alan turizmin son yıllardaki hızlı gelişimini yorumlayınız.

TİCARET SEKTÖRÜ

Türkiye’de ticaret, hizmetler sektörünün en önemli alt sektörlerindedir. Ticaret sektörünün tarım ve sanayi gibi temel sektörlerin yanı sıra hizmetler sektörünün diğer alt sektörleri ile olan ilişkisi, özellikle üretim ve istihdam açısından önemlidir. Ticaret sektöründe faaliyet gösteren işletme sayısı dikkate alındığında, yoğun bir rekabettten söz edebiliriz. Sektördeki rekabet ve verimlilik baskısı, teknoloji kullanımı ile modern tedarik zinciri yönetimi ve kombine taşımacılık sistemlerinin önemini artırmaktadır. Bilgisayar kullanımının ve online işlemlere güvenin artması ve elektronik ticaretin yaygınlaşması, ticaret hizmetlerinin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Ticaret hizmetleri alt sektöründe rekabetçi bir ortamda verimlilik artışının sağlanması, faaliyet hacminin büyütülmesi, teknoloji ve yenilikçiliğin özendirilmesi, KOBİ’lerin rekabet imkânlarının geliştirilmesi temel amaçtır (Kalkınma Bakanlığı, 2012, s. 188).

Ulusal gelir hesaplarında toptan ve perakende ticaret diğer bir deyişle *iç ticaret*, ulusal gelire katkı açısından bütün hizmet sektörleri arasında en hızlı gelişen alt sektördür. Turizm sektörünü de kapsayan ticaret alt sektörünün 1970 yılında %11,9 olan ulusal gelire katkısı, 1980’de %16’ya ve 10 yıl sonra (1990) %19,1’e çıkmıştır.

Toptan ticaret yapan işletmeler arasında ilk sırada gıda maddeleri, ikinci sırada dokuma-giyim eşyası ve mobilya, üçüncü sırada ise kereste ve yapı malzemesi ticareti yapan işyerleri gelmektedir. Benzer sıralama, *perakende ticaret* işyerleri için geçerli değildir. Türkiye’de 1-4 kişinin çalıştığı küçük işletmeler, toplam işyerleri sayısının %89’unu oluşturmaktadır. 100 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyeri sayısının toplam içindeki payı %0,2’dir. Buna karşılık toplam istihdamın dörtte birine yakın kısmını bu işyerleri sağlamaktadır (TMMOB, 2012, s. 24).

Ticaret sektörü diğer sektörlerle olan yakın bağlantısı sebebiyle ilişkili olduğu sektörlerdeki gelişmelerden etkilendiği gibi, bu sektörlerdeki faaliyetleri de doğrudan etkilemektedir. Türkiye ekonomisinde 2008 yılının ikinci çeyreğinden sonra uluslararası piyasalarda yaşanan dalgalanmalar yurt içi talebi ve yatırımları olumsuz etkilemiş, ulusal gelirden ve çeşitli sektörlerde daralmaya yol açmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen sektörlerden biri ticaret sektörü olmuştur. Sektörde 2008 yılının üçüncü çeyreğinden sonra başlayan daralma, 2009 yılında da sürmüştür. Talepteki canlanmaya bağlı olarak ticaret sektörü 2010 yılından sonra yeniden büyüme eğilimine girmiştir. Mali krizden büyük ölçüde etkilenen ticaret hizmetleri alt sektörünün GSYH içindeki payı düşmüştür.

Öğrenme Çıktısı

2 Ticaret sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini analiz edebilme

Araştır 2

2008 krizinden en fazla etkilenen sektörlerden biri neden ticaret hizmetleri sektörü olmuştur?

İlişkilendir

Ticaret sektörü ilişkili olduğu sektörlerdeki gelişmelerden nasıl etkilenmektedir?

Anlat/Paylaş

Türkiye ekonomisinde 2008 yılının ikinci çeyreğinden sonra uluslararası piyasalarda yaşanan dalgalanmalar, ulusal gelirden nasıl bir etki yaratmıştır?

ULAŞTIRMA SEKTÖRÜ

Ulaştırma (taşımacılık) sektörü, kara, hava, deniz ve demiryolları taşıma faaliyetlerini kapsamaktadır. Türkiye'nin geniş yüzölçümü ve üç tarafının denizlerle çevrili olması, Asya ile Avrupa arasında önemli bir geçiş noktası olması sebebiyle sektörün ekonomideki yeri önemlidir. Ulaştırma sektörü, Cumhuriyet dönemi'nde hızla gelişmiştir. **Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha çok demiryollarına, 1950'li yıllardan sonra ise karayollarına önem verilmiştir.**

Atatürk, Millet Meclisi'nin 1 Mart 1922 tarihli toplantısında yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: *"İktisad hayatının faaliyet ve zindelişi ancak münakale vasıtalarının, yolların, şimendiferlerin, limanların hali ve derecesiyle mütenasiptir."* Atatürk aynı tarihlerde gazetelere verdiği demeçte ise konunun önemini şöyle belirtmiştir: *"Memleketin bütün merkezleri yekdiğerine az zamanla şimendiferle bağlanacaktır. Mühim maden hazineleri açılacaktır. Memleketimizin baştan nihayete kadar harap manzarasını mamureye tahvil etmekten ibaret olan gayenin temel taşları her yerde gözleri tesir edecektir."*

Ulaştırma sektöründeki amaç, gelişen ekonomik ve sosyal yaşamın ihtiyacı olan ulaştırma altyapısının zamanında, ekonomik ve güvenli bir şekilde inşa edilmesidir. Ekonominin pazara açılması ve bölgesel fiyat farklılıklarının ortadan kalkması, sektörün büyümesiyle mümkündür. Sektörde toplam yatırımlarda kamunun payı azalmakla birlikte yine de özel sektörden fazladır.

✓ Ekonominin büyümesi ve pazar için üretim yapabilmesi, ulaştırma ile haberleşme hizmet alt sektörlerinin gelişimine bağlıdır.

Türkiye'de yük taşımalarında ağırlık karayollarındadır. 2015 yılında yurt içi yük taşımacılığında karayollarının payı %89,1'dir. Ucuz ve güvenli demiryollarının payı %3,6, denizyollarının payı ise %6,1'dir. Oysa, üye olmak istediğimiz Avrupa Birliği'nde demiryollarının payı %17,4'tür. Yolcu taşımacılığında demiryolunun payı AB'de %8,3 iken, bu oran Türkiye'de %1,1'dir.

Tablo 6.2 2015 yılında Türkiye ve AB'de ulaştırma alt sektörlerinin genel ulaştırma içindeki payları (%)

Yük (Ton-Km)				
	Karayolu	Demiryolu	Deniz ve İç Sular	Boru Hattı
AB-28	71,7	17,4	6,1	4,8
Türkiye	89,1	3,6	6,1	1,2
Yolcu (Yolcu-Km)				
	Karayolu	Demiryolu	Deniz ve İç Sular	Havayolu
AB-28	81,6	8,3	0,3	9,8
Türkiye	89,7	1,1	..	9,2

Kaynak: AB Ulaştırma İstatistikleri 2017.

Tablo 6.3 Ulaştırma alt sektörlerindeki gelişmeler (2009-2017)

	Birim	2009	2016	2017 ⁽³⁾
DEMİRYOLU ULAŞIMI				
Yolcu Taşıma (Yurt içi)	Milyon-Yolcu-Km	3.469	3.263	3.550
Yük Taşıma (Yurt içi)	Milyon-Ton-Km	9.308	10.971	11.750
Yük Taşıma (Yurt dışı)	Milyon-Ton-Km	855	453	411
DENİZYOLU ULAŞIMI				
Yük Taşıma (Yurt içi)	Milyon-Ton-Km	11.410	15.829	18.203
Yük Taşıma (Yurt dışı)	Milyon-Ton-Km	828.500	1.183.600	1.257.693
Türk Deniz Ticaret Filosu Tonajı (300 Grt ve Üstü)	Bin DWT	8.110	8247	7.958
HAVAYOLU ULAŞIMI				
Yolcu Taşıma (Yurt içi)	Milyon-Yolcu-Km	6.819	31.730	33.602
Yolcu Taşıma (Yurt dışı) ⁽¹⁾	Milyon-Yolcu-Km	33.311	109.768	116.354
KARAYOLU ULAŞIMI				
Yolcu Taşıma (Yurt içi) ⁽²⁾	Milyon-Yolcu-Km	212.464	300.852	312.370
Yük Taşıma (Yurt içi) ⁽²⁾	Milyon-Ton-Km	176.455	253.139	263.344
BORU HATTI ULAŞIMI				
Yük Taşıma (Yurt içi)	Milyon-Ton-Km	2.743	3.710	3.800
Yük Taşıma (Yurt dışı)	Milyon-Ton-Km	56.038	53.452	56.050
Doğal Gaz	Milyon-Sm	35.856	46.352	51.750

⁽¹⁾ Yalnız THY tarafından yapılan taşımalardır. ⁽²⁾ Karayolları Genel Müdürlüğü'nün (KGM) sorumluluğu altındaki yol ağında yapılan taşımalardır. ⁽³⁾ Gerçekleşme tahmini

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2018 Yılı Programı, s. 230; Kalkınma Bakanlığı, 2012 Yılı Programı, s. 120.

Karayolları

Osmanlı Devleti'nden devir alınan düşük standartlı karayolu uzunluğu 13.900 km'dir. Türkiye gibi geniş bir coğrafyaya sahip bir ülke için bu yol miktarı çok düşüktü. Bu sebeple, ülkenin bölgeleri ve kentleri birbirinden kopuktu. **Türkiye'de 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle karayolları yapımı hızlandırılmıştır.** 1950 yılına kadar ülkede üstyapılı karayolu uzunluğu 24.200 km'dir. 1950 yılında 5539 sayılı Yasa (Kanun) ile Karayolları Genel Müdürlüğü (KGM) kurularak, devlet yollarının bakım ve onarımından bu kuruluş sorumlu tutulmuştur. Günümüzde, KGM, **Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı**'na bağlanmıştır.

Türkiye'de karayolları, devlet, il ve köy yolları olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.

Devlet yolları, bölge ve il merkezlerini, deniz ve hava limanlarını birbirine bağlayan birinci derecede ana yollardır. İl yolları, il sınırları içinde kalan ikinci derecedeki yollardır. Bu yollar kent, kasaba, ilçe ve bucak merkezlerini birbirlerine, il merkezlerine ve komşu ildeki en yakın merkezlere bağlar. Bu yolların yapım, bakım ve onarımını ayrı kamu kuruluşları gerçekleştirmektedir.

✓ Türkiye'de ulaştırma sektörü yolcu ve yük taşıma esasına göre analiz edildiğinde, karayolu taşımacılığının baskın bir ağırlığının olduğu görülmektedir.

Karayolları, hem yolcu ve hem de yük taşımacılığında büyük yük altındadır. Türkiye'de yük taşımacılığının %90'lar düzeyindeki kısmının karayolu ile gerçekleştiriliyor olması, karayollarındaki ağır taşıt trafiğini artırmakta ve bu durum trafik güvenliğini azaltmaktadır. Son dönemde yeni karayolu inşaatlarının yanı sıra ulaşımda standartları yükseltmeye yönelik yenileme yatırımları artmıştır. Fakat karayollarındaki araç yoğunluğu ve trafiğe yeni çıkan araç sayısının hızla artması, çözüm arayışlarını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle ulaşımda ağırlığın karayollarından diğer ulaştırma kanallarına kaydırılması gerekmektedir.

Demiryolları

Karayollarının hızlı gelişimine karşılık, demiryollarında Cumhuriyet dönemi'nde önemli bir atılım gerçekleştirilememiştir. Yüksek taşıma potansiyeline ve yük taşımacılığındaki ekonomik olma özelliğine rağmen demiryolu yapımı ve işletmeciliğine gereken önem Cumhuriyet'in ilk yıllarında verilmiş, fakat daha sonra bu politika terk edilmiştir.

19'uncu yüzyılda İngiltere'de başlayan demiryolu ulaşımı, Osmanlı Devleti'nde ilk defa İzmir-Aydın hattının (130 km) açılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu hattın inşa ve işletme hakkı 1856 yılında bir İngiliz şirketine ayrıcalık (imtiyaz) olarak verilmiştir. 11 Temmuz 1866 tarihinde 130 km'lik bu ilk hat işletmeye açılmış, bunu 10 Ocak 1867 tarihinde 193 kilometrelik İzmir-Turgutlu hattı izlemiştir. Padişah Sultan Aziz'in izniyle, İstanbul-Bağdat demiryolunun yapımına 4 Ağustos 1871 tarihinde Avusturyalılar tarafından başlanılmıştır. 1873'ün Ağustos ayında demiryolu İzmir'e ulaşmış, 1880 yılında yapım ve işletilmesi İngilizlere bırakılmıştır. 1889 yılında yapımına yeniden başlanmış, İzmit-Ankara arası 31 Aralık 1892 tarihinde işletmeye açılmıştır.

✓ Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet yönetimine 4.136 kilometre demiryolu devredilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde demiryolu imtiyazı verilen İngiliz, Fransız ve Almanlar ayrı ayrı bölgeler üzerinde durmuştur. Fransa; Kuzey Yunanistan, Batı ve Güney Anadolu ile Suriye'de, İngiltere; Romanya, Batı Anadolu, Irak ve Basra Körfezi'nde, Almanya; Trakya, İç Anadolu ve Mezopotamya'da etki alanları oluşturmuştur. Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen bu hatlardan Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan demiryollarının uzunluğu yaklaşık 4.136 km'dir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı Dönemi'nde bugünkü Türkiye Cumhuriyeti millî sınırları içindeki coğrafyadaki **ilk demiryolu hattı, İzmir-Aydın** demiryolu hattıdır.

Cumhuriyet Dönemi'nde yabancıların elindeki demiryolları 25 Mayıs 1924 tarihinde çıkarılan *506 sayılı Yasa* ile millileştirilmiş ve *Anadolu-Bağdat Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi* kurulmuştur. 1928-1937 yılları arasında 8 adet demiryolu ve liman şirketi satın alınarak 120,5 milyon ₺ ödenmiştir. 1923-1938 döneminde yeni de-

miryolu yapımına önem verilmiş ve 3.000 km'lik yeni hat döşenmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu, birer hatla Ankara'ya ve kıyı şehirlerine bağlanmıştır. Zamanın yöneticileri bu durumu şöyle ifade etmişlerdir: *"Demir ağlarla ördük ana yurdu"*.

Türkiye Cumhuriyeti'nde demiryollarının yapımı ve işletilmesi, 31 Mayıs 1927 tarih ve *1042 sayılı Yasa* ile kurulan *Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi*'ne verilmiştir. İdare, 1929 yılına kadar Nafia (Bayındırlık) Bakanlığına, bu yıldan sonra Ulaştırma Bakanlığına ve günümüzde Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığına bağlanmıştır. 29 Temmuz 1953 tarih ve *6186 sayılı Kanun* ile KİT'e dönüştürülerek **Türkiye Cumhuriyet Devlet Demiryolları (TCDD)** işletmesi adını almıştır.

2013 yılında *6461 sayılı Türkiye Demiryolu Ulaştırmasının Serbestleştirilmesi Hakkındaki Kanun* çıkarılarak demiryollarına özel şirketlerin girmesine imkân tanınmıştır. 13 Ekim 2017 tarihinde TCDD Taşımacılık A.Ş. ile OMSAN Lojistik A.Ş. arasında "Lokomotif ve Vagon Kiralanmasına İlişkin İşbirliği Protokolü" imzalanmıştır.

2009 yılına kadar demiryolu altyapısının en önemli sorunu büyük nüfuslu kentler arasındaki demiryolu hatlarının yüksek hız ve kaliteli servise uygun olmamasıydı. Bu sebeple ana hatlarda yolcu taşımacılığı istenilen düzeyde değildir. 13 Mart 2009 tarihinde Ankara-Eskişehir, 24 Ağustos 2011'de Ankara-Konya ve 25 Temmuz 2014 tarihinde Ankara-İstanbul arasında hizmete giren yüksek hızlı trenler (YHT), Türkiye'de yolcu taşımacılığı ve tren işletmeciliği açısından bir devrim olmuştur.

Uluslararası demiryolunun geliştirilmesi için Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan iş birliğiyle Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu'nun 30 Ekim 2017 tarihinde açılmasıyla Londra'dan Çin'e kesintisiz demiryolu sağlanmıştır. Uzunluğu 838 km olan demiryolunun, 76 km'si Türkiye'den, 259 km'si Gürcistan'dan ve 503 km'si ise Azerbaycan'dan geçmektedir. Yeni hat sayesinde BTK (Bakü-Tiflis-Kars) güzergâhında ürünler Çin'den Avrupa'ya demiryoluyla 15 günde ulaşabilecektir.

Denizyolları

Deniz ulaşım hizmetleri, liman ve iskeleler arasındaki her türlü mal ve insan taşınmasını kapsar. Özellikle mal ulaşımında denizde taşıma en ucuz olanıdır. Bu avantajlarından dolayı günümüzde dış ticarete konu olan malların %80'inin taşınması de-

nizyolu ile yapılmaktadır. Türkiye’de yurt dışı yük taşımacılığında denizyolları, karayollarının ardından ikinci sırada gelmektedir. Ortalama bir hesaplara, deniz ulaştırmasının maliyeti karayolu ulaştırma maliyetinin 75’te 1’ine karşılık gelmektedir. Çünkü karayolunda 1 metre hızla 1 beygir gücü enerji ile taşınabilen bir ağırlık, demiryollarında 8 kat, denizyollarında ise 75 kat daha fazladır. Ayrıca, denizyolunun inşaa ve bakım gideri yoktur.

Dünya denizyolu ticaretinde *konteynır taşımacılığı* büyük bir hızla artmaktadır. Konteynır taşımacılığı sayesinde limanlara gelen yük miktarı çoğalmıştır. Klasik taşımacılığın limana bağımlı olan sınırları konteynırlarla birlikte kapıdan kapıya taşımacılığa kadar genişlemiş, limanlar konteynırların geçiş noktası durumuna gelmiştir. Konteynır taşımacılığı, özellikle pahalı mallar ve yükleme-boşaltmada zarar görme ihtimali yüksek olan mallar ile soğutma tertibatıyla taşınması gereken yüklerin taşınmasında büyük kolaylık sağlamaktadır.

Osmanlı Devleti’nin kıyılarının uzun olması sebebiyle 1909 yılında kurulan *Osmanlı Seyrisefain İdaresi*, Türk kıyıları arasındaki deniz taşımacılığı hakkı yabancılara bırakıldığı için başarılı olamamıştır. Lozan Anlaşması ile Türkiye, kendi kıyıları ve Türk karasularında gemi işletme hakkını (kabotaj hakkı), yabancılardan almıştır. Kabotaj tekele, 815 sayılı *Türkiye Sahillerinde Nakliyatı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarla Karasuları Dâhilinde İcrayı Sanat ve Ticaret Hakkında Kanun* ile 19 Nisan 1926 tarihinde yasallaştırılmıştır. 1 Temmuz 1926’da Lozan Anlaşması’na dayanılarak Türk limanları arasında sadece Türk gemileri eşya ve yolcu taşıma hakkına sahip olmuştur. *Kabotaj hakkı*, Cumhuriyet Türkiye’sinin elde ettiği uluslararası başarıların başında gelir. Bugünkü deniz ticaret filosu, sermaye varlığını kabotaj hakkını kullanarak yapmıştır. Bu hak, Osmanlı Devleti’nin yabancılara verdiği kapitülasyonların kaldırılması sonucu elde edilmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması ise Lozan Barış Anlaşması’nın 28’inci maddesi ile sağlanmıştır.

✓ **Kabotaj**, bir ülkenin kendi karasuları içinde kalan deniz çevresini kullanması (ya da kullandırması) hakkıdır.

✓ 1926’dan önce Türk limanları arasındaki yük ve yolcu taşımacılığı yabancılardan tekelinde idi.

Osmanlı Seyrisefain İdaresi, Cumhuriyet Dönemi’nde *Türkiye Seyrisefain İdaresi*’ne dönüşmüş, 1933 yılında **limanlar arasında yolcu taşıma hakkı, özel teşebbüsten alınarak devlete bırakılmıştır**. 1938 yılında **Denizbank** kurulmuş, 1939’da iktisadi devlet teşekkülü (İDT) olan Devlet Denizyolları Umum Müdürlüğü oluşturulunca, Denizbank bu kuruluşa devredilmiştir. 1952 yılında 5842 sayılı *Kanun* ile Denizcilik Bankası TAO (Türk Anonim Ortaklığı), Denizyolları Umum Müdürlüğünün yerini almak üzere Ulaştırma Bakanlığına bağılı bir katma bütçeli kuruluş olarak yeniden organize edilmiştir. 20 Temmuz 1960 tarih ve 23 sayılı *Kanun* ile iktisadi devlet teşekkülü olmuştur.

Denizcilik Bankası Deniz Nakliyatı TAO, dünya ve Türkiye denizlerinde yük taşımacılığı yapmak üzere 5842 sayılı *Kanun*’a göre kurulmuştur. Denizcilik sektörüne finansman sağlamak amacıyla kurulan Denizbank 1992 yılında Emlak Bankası çatısı altına alınmış, 1997 yılında ise mevcut yapıdan çıkartılıp özelleştirilmiştir. Denizcilik faaliyetlerine devam eden Deniz Nakliyatı ise 2000 yılında özel sektöre devredilmiştir.

Türkiye, denizle iç içe yaşayan bir ülkedir, bu nedenle deniz ulaşımı Türkiye için çok önemlidir. Kıyılarımızın uzunluğu Akdeniz’in boyunun 2,5 katı kadardır. Türkiye’de şehirlerin %40’ının deniz kıyısı vardır. Buna karşılık, **ölçek ekonomisi yakalanamadığı için Türkiye’deki limanlara yeterli yük çekilememekte, Türkiye deniz yolunda transit bir ülke olamamaktadır**. Bu sebeple Türkiye’de liman başına *elleçlenen* (handling) yük miktarları AB’nin Akdeniz limanlarındaki ortalamalardan düşük kalmaktadır. Türkiye’nin denizyolunda transit ülke olması için limanlardaki yük ve elleçleme miktarının Akdeniz’deki önemli limanları geçmesi gerekmektedir. Deniz güvenliği konusuna yönelik olarak Türk bandırasının sicili son dönemde iyileşme göstermiş, Türkiye’nin dış ticaretinin %50’sinin gerçekleştiği AB ülkeleri nezdindeki kara listenin çok yüksek risk kategorisinden, orta-yüksek risk kategorisine geçilmiştir.

✓ **Elleçleme**, gümrük gözetimi altındaki eşyanın asli niteliklerini değiştirmeden istiflenmesi, yerinin değiştirilmesi, büyük kaplardan küçük kaplara aktarılması, kapların yenilenmesi veya tamiri, havalandırılması, karıştırılması ve benzeri işlemleri ifade eder.

Havayolları

Havayolu ile ulaşım 20'nci yüzyılda büyük gelişim göstermiştir. Zaman kavramının giderek önem kazandığı günümüzde havayolları, ulaşım hizmetleri sektöründe stratejik bir öneme sahiptir. Bu özelliğinden dolayı Cumhuriyet'in ilanından 10 yıl sonra, 20 Mayıs 1933 tarih ve 2187 sayılı Kanun ile Millî Savunma Bakanlığına bağlı olarak Havayolları Devlet İşletme Dairesi kurulmuştur. Daire, 1935 yılında Bayındırlık Bakanlığına bağlanmış, 1938'de 3424 sayılı Kanun ile Ulaştırma Bakanlığı içinde bir İDT olan Devlet Hava Yolları'na dönüşmüştür. 1955 yılında 6623 sayılı Kanun'un verdiği yetkiyle 1 Mart 1956 tarihinde yerli ve yabancı sermayeli **Türk Hava Yolları (THY)** Anonim Ortaklığı kurulmuştur. **Uzun süre hava ulaşımında tekel konumunda olan THY, 1990'lı yılların başlarında özel hava yollarına da ulaşım hizmeti sunma hakkının verilmesiyle, tekel olma konumunu kaybetmiştir.**

26 Nisan 2001 tarihinde 4647 sayılı *Türk Sivil Havacılık Kanunu'nda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun* Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Böylece, sivil havacılığı düzenlemeye yönelik çok önemli bir reform gerçekleştirilmiştir. Mevcut Kanun'un 25'inci maddesi, *"ruhsat sahibinin ücret tarifeleri ile uygulama tarihini, yürürlüğe koymadan üç gün önce duyurmak kaydıyla ticari ve ekonomik şartlara uygun olarak belirleyeceği"* şeklinde değiştirilmiştir. 2008 yılında THY, ayrıca Anadolu Jet olarak özellikle iç hat uçuşlarına başlamıştır. Türk Hava Yolları, 2003 yılında 104 olan uçulan nokta sayısını, 2012 yılı başında 189'a, 2018 yılında ise 302'ye çıkarmıştır. Toplam uçak adedi 2012 yılında 179 iken, 2018'de 330'a çıkmıştır. Bu sayılara Anadolujet'teki uçaklar da dâhildir. THY dünyada en fazla uçuş ağına (uçuş yapılan 121'nci ülke Sierra Leone'dir) sahip şirkettir.

Türk Hava Yolları ilk dış hat seferini 12 Şubat 1947 tarihinde İstanbul aktarmalı Ankara-Atina arasında yapmıştır. 1961 yılında 30 saatlik uçuşla ilk defa Atlantik Okyanusu aşılmıştır. 1944 yılında Türkiye'de üretilen ilk yolcu uçağı, İstanbul-Ankara seferini gerçekleştirmiştir.

Türkiye'de başlıca özel havayolu olarak Onur, Pegasus, Sun Ekspres ve Atlas Havayolları iç ve dış hatlarda hizmet sunmaktadır. Havacılık sektöründe artan rekabete paralel olarak ekonomik büyüme ve kişi başına gelirdeki artış, sektörün gelişmesini hızlandırmıştır.

Boru Hatları

Dünya ekonomisinde ham petrol ve petrol ürünleri taşımasında denizyollarının yanı sıra boru hattı taşımacılığı da 1960'lardan sonra hızlı bir gelişim göstermiştir. Petrol'ün hareketini sağlamak için boru hatları ile birlikte pompa istasyonları inşa edilir. **Türkiye'de ilk boru hattı 1966'da Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) tarafından Batman-Dörtöl (İskenderun Körfezi) arasında döşenmiş ve işletmeye açılmıştır.** Bu hat, TPAO'nun yanı sıra Shell ve Mobil'in Siirt ve Diyarbakır illerindeki üretim arazilerine de ikincil hatlarla bağlanmıştır. **Türkiye-Irak Petrol Boru Hattı'nın** inşasına 1974'te başlanmış, hat 25 Mayıs 1977'de işletmeye açılmıştır. Toplam 891 km uzunluğundaki hattın 340 km'si Irak'ta, 641 km'si Türkiye'dedir. Bu hat Kerkük'ten başlamakta, Habur Çayı üzerinden Türkiye'ye geçmekte, İskenderun Yumurtalık'ta son bulmaktadır. Diğer adıyla Kerkük-Yumurtalık Boru Hattının kapasitesi, günde 700 bin varil hesabıyla yılda 35 milyon tondur. Türkiye bu boru hattından ton başına belirli bir taşımacılık ücreti almakta, ayrıca nakledilen ham petrolün %40'ına kadar kısmını satın almak seçeneğine sahip bulunmaktadır. Hat, sermayesinin tamamı TPAO'ya ait olan BOTAŞ tarafından işletilmektedir.

5 Mayıs 1926'da İngiltere ile Türkiye arasında yapılan anlaşma ile Irak sınırına son şekli verilmiş, Türkiye'ye 25 yıl süreyle Irak petrollerinin %10'u karşılığında toplam 5,5 milyon sterlin ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. 1927'den 1955'e kadar bu pay ödenmiştir (toplam ödeme 3,5 milyon sterlin). Geriye kalan 2 milyon sterlin tahsil edilememiş, fakat Türkiye 1986 yılına kadar tahsil edilemeyen bu payı bütçesine alacak olarak kaydetmiştir.

Bu durumu, Eski Devlet Bakanı Mehmet Keçeciler şöyle açıklamıştır: *"Musul petroleri Abdülhamit Han'ın şahsi malıydı. O dönemde İngilizler, Musul petroleri üzerinde oyunlar oynamaya başlayınca Abdülhamit Han, petrol kuyusunu üzerine almış. Ölüncce, Ermeni asıllı Fransız avukatı, bu petrol kuyularını izinsiz olarak İngilizlere satmış, parasını da varislerine ödememiş. Bu konu, Türkiye ile İngiltere arasında dava konusu olmuş. Lozan Anlaşması'na kadar ihtilaf devam etmiş. Sonunda İngiltere ile anlaşma yapılmış. Bir kanunla padişah malları devlete kaldığı için petrol payı da bütçeye gelir kaydedilmiş. 1950'li yıllara kadar petrol payını almıyorduk ama sonra Irak bu payı ödemiş. Ama bu uygulama bütçenin gerçekliğini ortadan kaldırıyordu. Gelir kaleminde Musul petrol payı vardı*

ama bütçeye giren para yoktu. Bütçe o nedenle açık veriyordu. Türkiye ile Irak arasında bir anlaşma yapılarak sembolik olarak görülen bu alacağımızdan vazgeçildi, karşılığında Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı'nın ikinci bölümü inşa edildi, masraflarını da Irak hükûmeti karşıladı. O nedenle 1986 yılından itibaren bütçeden bu kaleme çıkarıldı.” (S. Rıdvan Karluk, Türkiye Ekonomisi, Beta Basım A.Ş., İstanbul, 2014).

Hazar havzasındaki ülkelerde üretilen ham petrolü boru hattı ile Akdeniz üzerinden dünya pazarlarına ulaştıracak **Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC)** Ana İhraç Boru Hattı Projesi 2005 yılında tamamlanmış ve BTC hattına 25 Mayıs 2005 tarihinde petrol pompalanmaya başlanmıştır. **Mavi Akım**, Rusya'dan Türkiye'ye doğal gaz nakletmek için Karadeniz geçişli boru hattıdır. Gazprom, Mavi Akımın Rus topraklarında kalan bölümünün işletmesini üstlenmiştir. Türk topraklarında bulunan bölümün işletmesi BOTAŞ tarafından gerçekleştirilmektedir. Mavi Akım 17 Kasım 2005 tarihinde açılmıştır. 1997 yılında imzalanan anlaşmaya göre, 25 yıl süreyle Türkiye'nin Rusya'dan yılda 16 milyar metre küp doğal gaz satın alması öngörülmektedir.

Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP) ise Avrupa ve Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacını karşılamak bunun yanı sıra bölgede gaz çeşitliliğini sağlamayı hedefleyen bir projedir. Azerbaycan Hükûmeti ve Azerbaycan'ın Şahdeniz Sahasını geliştiren Şahdeniz Konsorsiyumu ile yapılan görüşmeler neticesinde 2011 yılının sonunda imzalanan mutabakat zaptının ardından 2012 yılında imzalanan anlaşma, 2014'te tadil edilerek yeniden imzalanmıştır. TANAP, Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birleşerek Güney Doğal Gaz Koridorunu oluşturmaktadır.

2015'teki yapılan temel atma töreninin ardından 12 Haziran 2018'de Türkiye ilk gaz akışı sağlanmıştır. TANAP ile 2018 yılından başlayarak yıllık 6 milyar m³ Azeri gazının Türkiye'ye arzını öngörülmektedir. Avrupa'ya gaz tedarikinin ise 2020 yılı içerisinde gerçekleşmesi öngörülmektedir (<http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> Erişim 19.01.2019). TANAP Azerbaycan gazını Türkiye ve Avrupa'daki alıcılara etkin bir biçimde taşıyabilmeyi hedeflemektedir (<https://www.tanap.com/kurumsal/hakkimizda/> Erişim 19.01.2019)

Türk Akımı (TürkAkım), Rusya'dan başlayıp Karadeniz üzerinden Türkiye'ye aktarılması planlanan doğal gaz boru hattı projesidir. Projenin önerisi Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında, 1 Aralık 2014 tarihinde Rusya devlet başkanı Vladimir Putin tarafından yapılmış, 10 Ekim 2016 tarihinde temeli atılmıştır. Boru hattının tahmini gaz taşıma kapasitesi yılda 31,5 milyar metreküptür. Türkiye, Türk Akımı Projesi ile yılda 15,75 milyar metreküp doğal gaz alacak ve geriye kalan doğal gaz Avrupa'ya ihraç edilecektir. 19 Kas 2018 tarihinde Türk Akım Projesi'nin deniz bölümü tamamlanmıştır.

Şekil 6.1 Türkiye'deki ulusal ve transit boru hatları⁽¹⁾

⁽¹⁾ Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı sitesinde boru hatları ile ilgili haritada güncellemeler yapılmıştır.

Kaynak: <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (Erişim 19.01.2019)

Öğrenme Çıktısı

3 Ulaştırma setörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini değerlendirebilme

Araştır 3

Türkiye’de ulaştırma sektöründe karayolu taşımacılığının önemi nedir?

İlişkilendir

Türkiye’de geçmişten günümüze demiryolu taşımacılığının gelişimini anlatınız.

Anlat/Paylaş

Türkiye’de ilk boru hattı nerede döşenmiş ve işletmeye açılmıştır?

HABERLEŞME SEKTÖRÜ

Haberleşme faaliyetleri, ekonominin temel hizmet sektörlerinden biridir. Haberleşmenin etkinliği ile ekonomik gelişme (kalkınma) arasında yakın ilişki vardır. Bu sebeple 1980’li yılların başlarına gelene kadar haberleşme hizmetleri, devlet tekeli olarak yürütülmüştür. Dünyada, 1980’lerde başlayan özelleştirme faaliyetleri sonucunda haberleşmede, özellikle telefon hizmetlerinin özelleştirilmesi konusunda, ülkelerin çoğu büyük başarı sağlamışlardır. Arjantin, Pakistan, Güney Kore, Tayland, Peru, Portekiz, Şili, Hindistan, Malezya, Meksika, Endonezya ve Yunanistan gibi Türkiye’ye benzer ekonomik yapıdaki ülkelerin hepsinde telefon şirketleri özelleştirilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi’nde haberleşme hizmetinin düzenli ve modern bir şekilde yapılması, PTT’nin 13 Temmuz 1953 tarih ve 6154 sayılı Kanun ile bir İDT’ye dönüştürülmesiyle mümkün olmuştur. Bu tarihten sonra haberleşme hizmetlerinde çok hızlı bir gelişim gözlenmiştir. 2000 yılında yürürlüğe giren ve 406 sayılı *Telgraf ve Telefon Kanunu*’nu değiştiren 4502 sayılı *Telekomünikasyon Kanunu* ile sektörde reform niteliğinde değişiklikler gerçekleştirilmiştir. **Temel değişiklik, sektördeki politika belirleme, düzenleme ve işletme fonksiyonlarının ayrılmasıdır.**

4502 sayılı Kanun ile Türk Telekomünikasyon A.Ş. (Türk Telekom), kamu iktisadi kuruluşu (KİK) olmaktan çıkartılmış ve etkin çalışmasının sağlanması amacıyla özel hukuk hükümlerine tabi, kamunun sadece hissedar sıfatı ile temsil edildiği bir şirkete dönüştürülmüştür. *Telekomünikasyon Kanunu* ile tüm telekomünikasyon (haberleşme) hizmetlerinin, hizmetin niteliğine göre görev sözleşmesi, imtiyaz sözleşmesi, ruhsat veya genel izin yoluyla yürütülmesi hükmü getirilmiştir.

Ayrıca, *Telekomünikasyon Kurumu* adı altında bağımsız düzenleyici bir kurum oluşturularak rekabetin sağlanmasına yönelik düzenleme faaliyetlerine başlanmıştır. 4502 sayılı Kanun ile Ulaştırma Bakanlığının (şimdi Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı) genel politikaları belirleyerek lisansları vermesi; Telekomünikasyon Kurumunun ise tüm telekomünikasyon hizmetlerine ait teknik, idari ve mali düzenlemeleri yapması ve bu düzenlemeler ve verilen lisanslar çerçevesinde denetim görevini yerine getirmesi öngörülmüştür. Telekomünikasyon Kurumu, 4673 sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesinden sonra Türk Telekom ve mobil işletmecilerle görev ve imtiyaz sözleşmelerini yenilemiştir.

Türk Telekom’un özelleştirilmesinde yabancılara hisse satışındaki sınırlamalar 16 Haziran 2004 ve 5189 sayılı Kanun ile kaldırılmıştır. Aynı Kanun ile altın hissenin kapsamı daraltılmış, uydu işletmesi Türk Telekom dışına çıkarılmış ve şirketin tüm alacaklarının sulh yoluyla tahsili hususunda bir düzenleme getirilmiştir. 11 Ekim 2004 tarih ve 2004/7931 sayılı Bakanlar Kurulu şirket hisselerinin %55’inin blok olarak satılmasına ilişkin ihale sürecinin 2004 yılı sonundan önce başlatılması kararlaştırılmıştır. **Türk Telekom’un %55 hissesinin blok satış yöntemi ile Oger Telekom Konsorsiyumuna 6,55 milyar dolar karşılığında satışı, Temmuz 2005’te gerçekleşmiştir.** Fakat geçen sürede Türk Telekom’un en büyük hissedarının borcunu ödeyememesi dolayısıyla ortaya çıkan düğüm, şirketin hisselerinin devredilmesiyle çözülmüştür. **Türk Telekom’un en büyük hissedarı olan OTAŞ’ın sahip olduğu %55 hisse, özel amaçlı ortak girişim şirketine (SPV-Special Purpose Vehicle) devredilmiştir.**

Öğrenme Çıktısı

4 Haberleşme sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Araştır 4

1980’lerde başlayan özelleştirme faaliyetleri sonucunda haberleşmede, özellikle telefon hizmetlerinin özelleştirilmesi konusunda başarılı olan ülkeler hangileridir?

İlişkilendir

Cumhuriyet Dönemi’nde haberleşme hizmetlerinin düzenli ve modern bir şekilde yapılması ile ilgili gelişmeleri araştırınız.

Anlat/Paylaş

Haberleşmenin etkinliği ile ekonomik gelişme (kalkınma) arasında nasıl bir ilişki vardır? Anlatınız.

İNŞAAT VE MÜTEAHHİTLİK HİZMETLERİ

İnşaat Sektörü ve İnşaat Sanayisi

Türkiye’deki inşaat yoğunluğunun olduğu yapılaşmanın özellikleri dikkate alındığında, inşaat; emek-yoğun, fazla nitelikli elaman gerektirmeyen, dışa ve ithalata bağımlılığı çok düşük bir sektördür. **Geriye doğru ve ileriye doğru ilişkileri kuvvetli olduğu için, inşaat diğer sanayi kollarını uyarır ve bu alanlarda da üretim ve istihdam artışına yol açar.** Buna karşılık bir sanayi yatırımı gibi ekonomide devamlı üretim kapasitesi ve istihdam yaratmaz. Üretken yatırımlara **gidecek kaynağın inşaat sektörüne gitmesi nedeniyle, inşaat sektörünün genişlemesi ekonomideki büyümeyi olumsuz yönde etkileyebilir.**

İnşaat sektörü ile **inşaat sanayisini birbirine karıştırmamak gerekir.** Türkiye’de ekonomik faaliyet kollarına göre millî gelir (GSYH) hesaplamasında inşaat sanayisi ile konut sahipliği ayrımı yapılmıştır. İnşaat sektörü içinde konut, en önemli olanıdır. Çünkü konut, insanların yerleşme ve barınma ihtiyacını karşılar. Konut kapsamına, her türlü konut inşaatı, ev ve apartman girmektedir. *Global Construction Perspectives* ve *Oxford Economics* tarafından 2011’de yayımlanan *Küresel İnşaat 2020 Raporu*’na göre, 2010 yılında dünya inşaat sektörünün büyüklüğü 7,2 trilyon dolara ulaşmıştır. 2020’de sektör büyüklüğünün 12 trilyon dolara çıkması; Çin, ABD ve Hindistan’ın ilk 3 sırayı alarak 4,8 trilyon dolar büyüklüğe ulaşması beklenmektedir.

✓ İnşaat sektörü, topluma fayda sağlayan her türlü yeraltı ve yerüstü yapıları içine alır. Bu anlamda konut, sağlık, eğitim, spor, ticari ve turistik idari yapıları kapsayan çok geniş bir alt sektördür.

Tablo 6.4 2014-2017 döneminde inşaat sektöründe gelişmeler (%)

	2014	2015	2016	2017
İnşaat Sektörünün GSYH’daki Payı (Cari Fiyatlarla)	8,1	8,2	8,6	9,3 ⁽¹⁾
İnşaat Sektörü Büyüme Hızı (2009 Sabit Fiyatlatıyla)	5,0	4,9	5,4	6,8 ⁽²⁾
GSYH Büyüme Hızı (2009 Sabit Fiyatlatıyla)	5,2	6,1	3,2	5,1 ⁽²⁾

(¹) Nisan-Haziran dönemi, (²) Bir önceki yılın Nisan-Haziran dönemine göre

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2018 Yılı Programı, s. 251.

İnşaat sektörü içinde yer alan konut, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, kent-köy ayrımının giderilmesinde,

✓ Konut üretimi, Türkiye’de toplam yapı üretiminde %90’lık paya sahiptir.

hızlı kentleşmenin yarattığı gecekondular sorununun önlenmesinde çok önemlidir. İnşaat sektörü, Türkiye’de sabit sermaye yatırımları içinde son yıllarda birinci sırayı almaktadır.

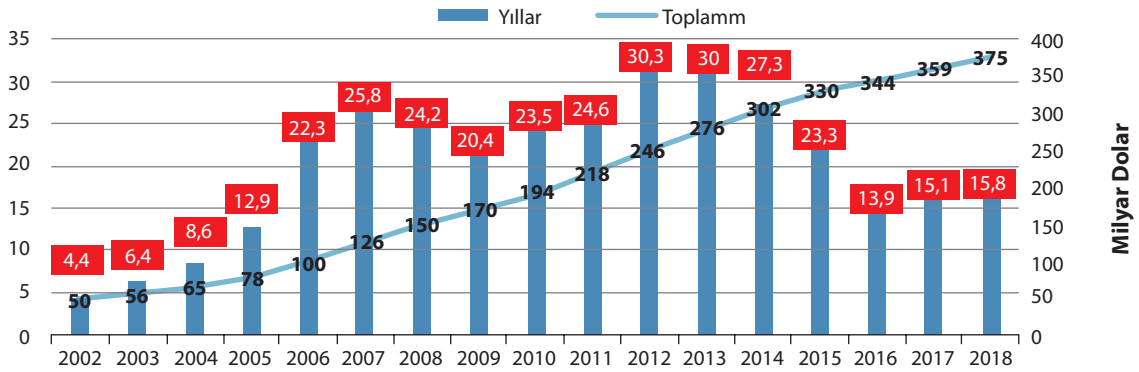
1980’li yıllardan sonra konut sektörünün toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payının yükselişinde, *Emlak Kredi Bankası*’nın verdiği konut kredilerindeki artışın ve *Toplu Konut Fonu*’nun kurularak konut yapımını ucuz kredi ile desteklemesinin önemli etkisi vardır. Enflasyonist ortamda tasarruf sahiplerinin enflasyondan korunmak için konuta yönelerek sektöre talep yaratmasını da unutmamak gerekir. **Ekonomide konut talebi, krizin etkisiyle 2008 yılından sonra önemli oranda düşmüştür.**

Yurt Dışı Müteahhitlik Hizmetleri

Dünyanın önde gelen müteahhitlik dergilerinden olan *Engineering News Record*’a (ENR) göre dünya genelindeki en büyük 250 müteahhitlik firmasının toplam uluslararası müteahhitlik gelirleri 2002 yılında 116,5 milyar dolardan 2017 yılında 482,4 milyar dolara çıkmıştır. 2017 yılındaki 482,4 milyar dolarlık gelirin bölgesel dağılımına bakıldığında; Asya ve Avustralya’nın %26,5, Avrupa’nın %21,2, Orta Doğu’nun %16,9, ABD’nin %12,5, Sahra-altı Afrika’nın %8,2, Latin Amerika’nın %5,6, Kuzey Afrika’nın %4,7, Kanada’nın %3,8 ve diğer coğrafyaların ise %0,7 pay aldığı görülmektedir.

Küresel pazardaki gelişmeler ve buna bağlı öngörülere göre, firmaların ülkeleri dışında üstlendikleri işleri gösteren uluslararası müteahhitlik hizmetleri büyüklüğünün 500 milyar dolardan, 2023 yılında 650 milyar dolara, 2030’larda ise 750 milyar dolara çıkması öngörülmektedir. **Türkiye ekonomisinde özellikle yurt dışı müteahhitlik hizmetleri 1970’li yıllardan sonra hızla gelişmiştir.** Türk müteahhitleri 1972 yılından Kasım 2018’e kadar 122 ülkede dönem boyunca toplam 374,6 milyar dolar değerinde 9.479 proje üstlenmiştir. **1972-2018 döneminde Türk müteahhitlerin en fazla iş aldığı ilk üç ülke; Rusya Federasyonu, Türkmenistan ve Libya’dır** (Tablo 6.5).

2005 yılında toplam üstlenilen proje bedelinde ilk defa 10 milyar doları aşan Türk müteahhitlik sektörü 2006 yılından sonra 20 milyar doların üzerinde bir performans göstermiştir. 2012 ve 2013 yıllarında üstlenilen yaklaşık 30 milyar dolarlık proje bedeli o dönem için ulaşılan en yüksek miktar olmuştur. 2016 ve 2017 yıllarında dünyada yaşanan siyasi ve ekonomik dalgalanmalar ile petrol fiyatlarının düşük seyrine rağmen sırasıyla 13,9 milyar ve 15 milyar dolarlık yeni proje üstlenilmiştir.

Şekil 6.2 Türk müteahhitlerin üstlendiği proje toplam tutarları ve yıllara göre dağılımı (2002-2018)

Kaynak: <https://ticaret.gov.tr/data/5b87dof613b8761160fa159b/Genel%20Mu%CC%88teahhitlik%20Notu%2003.12.2018.docx> (Erişim 17.01.2019)

Her yıl ENR (Engineering News Record) tarafından, firmaların bir önceki yıl yurt dışındaki işlerden kazandıkları gelir esas alınarak yapılan performans sıralamasına göre 2017 yılında dünyanın en büyük 250 müteahhitlik firması arasında 46 Türk firması yer almıştır. **Türkiye, en büyük 250 müteahhitlik firması sıralamasında, Çin’in ardından ikinci konumdadır.** Üçüncü sırada 36 firma ile ABD gelmektedir.

Tablo 6.5 Türk müteahhitlerin iş aldıkları ülkeler (1972-2018 Kasım sonu)

Ülkeler	Toplam Proje Bedeli (Milyar Dolar)	Pay (%)
Rusya Fed.	73,1	19,5
Türkmenistan	47,7	12,7
Libya	28,9	7,7
Irak	25,7	6,9
Kazakistan	24,5	6,5
S. Arabistan	22,7	6,1
Katar	15,6	4,2
Cezayir	15,5	4,1
Azerbaycan	12,5	3,3
BAE	10,9	2,9
Diğer Ülkeler	97,5	26,0
Toplam	374,6	100,0

Kaynak: <https://ticaret.gov.tr/data/5b87dof613b876116ofa159b/Genel%20Mu%CC%88teahhitlik%20Notu%2003.12.2018.docx> (Erişim 16.01.2019)

Öğrenme Çıktısı

5 İnşaat ve müteahhitlik sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Araştır 5

Türk müteahhitlerin 1972-2018 dönemindeki yurt dışı müteahhitlik hizmetlerini değerlendiriniz.

İlişkilendir

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, kent-köy ayrımının giderilmesinde, hızlı kentleşmenin yarattığı gecekondu sorununun önlenmesinde en çok hangi alt sektör etkili olmuştur?

Anlat/Paylaş

Türkiye’de konut talebi 2008 yılından sonra neden düşüş göstermiştir?

TURİZM SEKTÖRÜ

Turizm, dinlenmek, görmek, eğlenmek ve tanımak gibi amaçlarla yapılan geziler ve bir ülkeye veya bir bölgeye turist çekmek için yürütülen ekonomik ve kültürel faaliyetlerin tümüdür. Turizm hem dünya hem de Türkiye ekonomisi açısından önemli bir sektördür. **2017 yılında 24 milyar dolar olan turizm geliri, dış ödemeler dengesine net katkı açısından çok önemlidir.** Turizm, dünyanın en hızlı gelişen sektörlerinin başında gelmektedir. Yükselen refah seviyesine paralel olarak, seyahate ayrılan gelirin ve ulaşım imkânlarının artmasıyla büyüyen uluslararası turizm pazarından en yüksek payı almak için turist çeken ülkeler arasındaki rekabet giderek artmaktadır. *Dünya Turizm Örgütü* (UNWTO) verilerine göre, doğrudan veya dolaylı 32 faaliyet dalında istihdam yaratan turizm sektöründeki herhangi bir sarsıntının, ilgili ülkede önemli sosyal ve ekonomik olumsuzluklara yol açması kaçınılmazdır.

Turizm konusundaki istatistiki bilgiler, uluslararası karşılaştırmalara imkân tanımak için 1963 yılından sonra BM İstatistik Komisyonu ile Uluslararası Resmî Seyahat Kuruluşları Birliğinin tanımlarına göre derlenmektedir. Buna göre yabancı *turist*, sürekli oturduğu ülke dışında başka bir ülkeyi 24 saatlik bir süre için ziyaret eden kişidir. Bu kapsama girenler şunlardır: Eğlence, tatil geçirmek, sağlık, aile ziyareti için gelenler, bilimsel, idari, dinî ve spor gibi alanlarda bir görev veya toplantı için gelenler, ticari ve sınai iş takibi için gelenler ile özel gezi amacıyla günü birlik gelenler.

Türkiye’de 1983 yılına kadar turizmden sağlanan döviz gelir ve giderleri, Merkez Bankası ile bankalarda işlem gören dövizlerin hesaplanmasıyla belirlenmekteydi. Fakat resmî kur ile serbest kur arasındaki makas açılınca, turistler dövizlerini karaborsada bozdurmaya başlamışlar ve bu harcamalar resmî kayıtlara geçmemiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2013 yılının Şubat ayında turizm istatistikleri metodolojisinde güncelleme yaparak 2001-2012 yılları için turizm gelirlerini revize etmiştir. Bu kapsamda, daha önce ulaştırma hizmeti olarak dış denge hesaplarında yer alan ve yerli firmalar tarafından taşınan ziyaretçilerin uluslararası ulaşım harcamaları, marinalarda ziyaretçilerin yapmış oldukları harcamaları kapsayan marina hizmet bedelleri ve ziyaretçilerin ülkemizde yaptıkları GSM dolaşım harcamaları turizm gelirine dâhil edilmiştir. Yapılan değişiklikler sonrası daha önce 23 milyar 440 milyon dolar olarak açıklanan 2012 yılı turizm geliri, 29 milyar 351 milyon dolar olarak revize edilmiştir.

✓ Merkez Bankası turizm gelirleri tanımında 2004 yılında değişiklik yapmıştır. 2003 yılından sonra turizm gelirlerine, daha önce işçi gelirleri olarak hesaplanan ancak günümüzde yurda girişte turizm geliri olarak değerlendirilen harcamalar da dahil edilmiştir.

Türkiye’de vatandaş ve yabancıların giriş ve çıkışları ile ilgili ilk resmî kayıtlar, 1938 yılında güvenlik amacıyla Emniyet Genel Müdürlüğüne sınır kapılarında tutulmuştur. Bu uygulama 1953 yılından sonra DİE (günümüzde TÜİK) tarafından hazırlanan fişler aracılığıyla izlenmeye başlanmıştır. Turizm konusunda devlet yapısı içinde ilk örgütlenme 1934 yılında çıkarılan *2450 sayılı İktisat Vekâleti Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun*

ile başlamıştır. *2450 sayılı Kanun* uyarınca turizm örgütlenmesi, 1937 yılına kadar İktisat Vekâleti içindeki Dış Ticaret Dairesi Türk Ofisi içinde yürütülmüştür. 1938 yılında Türk Ofisinin içindeki yayın ve propaganda servisi, Turizm Müdürlüğüne dönüşmüştür. Turizm örgütü 1940 yılında Matbua Umum Müdürlüğü içinde kalmış ve 1949 yılında Basın, Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü adını almıştır. **1953 yılında Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu çıkartılarak sektör teşvik edilmeye başlanmıştır.** 25 Kasım 1957 tarihinde Genel Müdürlük, Turizm ve Tanıtma Bakanlığına dönüştürülmüştür. Günümüzde Bakanlığın adı **Kültür ve Turizm Bakanlığı**dır.

Türkiye’de turizm sektörünün gelişimi 1980’li yıllarla birlikte ivme kazanmıştır. 1982 yılında yürürlüğe giren *2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu* ile liberal dönemi başlatan önemli bir yasal düzenleme yapılmıştır. **2634 sayılı Kanun ile yatırımlar öncelikli olarak turizm alanlarına yönlendirilerek kıt kaynaklardan daha etkin bir şekilde yararlanılmaya çalışılmıştır.** 1984 yılından sonra yapılan düzenlemeler ile turistlerin dövizlerini bankalar dışında otellere, mağazalara, 1988’den sonra döviz bürolarına bozdurabilmeleri mümkün olmuştur. Sadece resmî kurumlar aracılığıyla elde edilen dövizler ile turizm gelirlerini sağlıklı olarak belirlemek tam olarak mümkün olmadığı için, kalınan süre ve ortalama harcama miktarı kullanılarak bulunan rakamlar, turizm gelirlerinin belirlenmesinde esas olmuştur.

✓ Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1972 yılından sonra Türkiye’ye giriş-çıkış yapan yabancı ziyaretçi ve vatandaş sayılarına ilişkin verileri, sınır kapılarında Emniyet Genel Müdürlüğüne bağlı Pasaport Polisi’nin tuttuğu milliyet bazındaki kayıtlardan elde etmektedir. Yabancılar ve Türk vatandaşlarına ilişkin tüm ziyaretçi sayılarına gününbirlikçi sayıları da dahildir.

Türkiye’ye gelen turist sayısında 1990’lardan sonra hızlı bir artış gözlenmiştir. Bunda, turizme verilen önem, turistik belgeli tesis ve yatak sayısındaki artış önemli rol oynamıştır. Genel ekonomideki gelişme ve turizm sektöründeki alt yapının (yol, yat limanı, ulaşım, arıtma tesisleri, haberleş-

me, tanıtım, personel yetiştirme) hızlı gelişimi, turist sayısındaki artışta belirleyici olmuştur. 1990'lı yıllarda, Türkiye uluslararası bir turizm merkezi olmayı başarmıştır. Buna karşılık 1997 ve 1998 yıllarında meydana gelen sırasıyla Asya ve Rusya krizleri sonrasında Türkiye'nin turizm gelirlerinde reel olarak bir azalma meydana gelmiştir.

2015 yılında artan terör olayları, iç karışıklık ve Rusya ile yaşanan uçak krizi gibi nedenlerden dolayı, gerek ülkeye gelen turist sayısında gerekse ülkeye giren döviz miktarında büyük bir azalma yaşanmıştır. 2015 yılında turizm gelirleri 2014 yılına göre %8,3 oranında düşmüştür.

✓ 1950-1967 döneminde turizm giderleri, dış seyahat kısıtlamaları ve döviz sınırlamalarına rağmen turizm gelirlerinin üzerinde seyretmiştir.

1990'lı yıllar, dünya turizminin istikrarlı olarak büyümeye devam ettiği, ancak rekabet ortamının gide- rek yoğunlaştığı dönemdir. Dünyada turist sayısında yıllık ortalama artış oranı %4,3, turizm gelirlerinde ise %6,5'tir. Bu artış hızı baz alınarak yapılan tahminlere göre 2020 yılında toplam turizm gelirleri 2 trilyon dolara ulaşacaktır. Dünyanın gelişmiş ülkelerinde dış turizm gelirinin ihracata oranı %7, gelişme yolunda olan ülkelerde ise %9,6'dır. Dünya turizm hareketleri içinde AB ülkelerinin, turizm gelirinden aldıkları pay %40'ı geçmektedir. **AB'de en çok turist çeken ülkelerin başında Fransa, İspanya ve İtalya gelmektedir.** OECD ülkeleri içinde yabancı turist girişi bakımından son 5 yılda %20,6 artışla en hızlı gelişen ülke Türkiye'dir.

Tablo 6.6 Yabancı ziyaretçi ve yurt dışında ikamet eden vatandaş ziyaretçilerinden sağlanan turizm gelirleri (2001-2018)

Yıllar	TOPLAM			YABANCI ¹		VATANDAŞ ²	
	Turizm Geliri (Milyar Dolar)	Gelen Ziyaretçi Sayısı (Milyon kişi)	Ortalama Harcama (Dolar)	Turizm Geliri (Milyar Dolar)	Ortalama Harcama (Dolar)	Turizm Geliri (Milyar Dolar)	Ortalama Harcama (Dolar)
2001	10,1	13,5	748	7,4	655	2,7	1.233
2002	11,9	15,2	782	9,0	697	2,9	1.261
2003	13,9	16,5	850	10,1	740	3,6	1.384
2004	17,1	20,8	843	13,1	759	3,9	1.262
2005	20,3	25,0	842	15,7	766	4,4	1.214
2006	18,6	23,9	803	13,9	722	4,5	1.153
2007	20,9	27,2	770	15,9	692	4,7	1.121
2008	25,4	31,1	820	19,6	742	5,4	1.191
2009	25,1	31,8	783	19,1	697	5,7	1.222
2010	24,9	33,0	755	19,1	670	5,6	1.231
2011	28,1	36,8	778	22,2	709	5,6	1.168
2012	29,0	37,7	795	22,4	715	6,4	1.241
2013	32,3	39,9	824	25,3	749	6,8	1.252
2014	34,3	41,6	828	27,8	775	6,3	1.130
2015	31,5	41,1	756	25,4	715	5,8	970
2016	22,1	30,9	705	16,0	633	6,0	978
2017	26,3	38,0	681	20,2	630	5,9	903
2018 ⁽³⁾	23,0	37,0	638	18,7	608	4,2	793

(¹) Çıkış Yapan Yabancı ziyaretçilerden elde edilen gelir. (²) Yurt dışında ikamet eden vatandaş ziyaretçilerden elde edilen gelir. (³) Ocak-Eylül dönemi verileridir.

Kaynak: <http://www.kultur.gov.tr/TR-96268/turizm.html> "Turizm İstatistikleri" (Erişim 16.01.2019) <http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-3/turizm.html> "Turizm İstatistikleri" (Erişim 04.03.2012)

Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından hazırlanan **Turizm 2020 Yılı Vizyonu** (Tourism 2020 Vision) çalışmasında, 2010 yılında dünyadaki turist sayısının bir milyarın üzerine, turizm gelirlerinin ise 1,5 trilyon dolara ulaşacağı öngörülmüştür. Raporda, 2020 yılında dünyadaki turist sayısının 1,5 milyar kişi, toplam turizm gelirlerinin ise 2 trilyon dolar olacağı, 717 milyon kişi ile Avrupa'nın, en çok turist kabul eden bölge olmayı sürdüreceği, ancak dünya turizminden 1995 yılında ortalama %60 oranında pay alan Avrupa turizminin payının %56'ya düşeceği tahmin edilmektedir.

UNWTO'nun tahminlerine göre, 2020 yılında en fazla turist çeken bölge Avrupa'nın ardından ikinci sırada 397 milyon kişi ile Doğu Asya ve Pasifik olacaktır. 2020 yılında dünya turizm pazarından en büyük payı Avrupa alacak (%56), bu bölgeyi %25,4 ile Doğu Asya ve Pasifik Bölgesi izleyecektir. Türkiye, dünya turizm pazarında turist girişleri açısından %3, turizm gelirleri açısından ise %2,3 pay ile en büyük 20 turizm varış noktası içinde turist girişleri açısından 7'nci, turizm gelirleri açısından ise 10'uncu sıradadır. **Türkiye, Avrupa turizm pazarında turist girişlerinde %6, turizm gelirlerinde ise %5,1 paya sahiptir.** 2018 yılında (Kasım) Türkiye'ye gelen turist sayısı 37 milyon kişi olmuştur.

Tablo 6.7 Dünya turizm vizyonu (1995-2020)

	1995	2010 ⁽¹⁾	2020 ⁽²⁾	Ort. Yıllık Büyüme Hızı 1995-2020	Pazar Payı	
					1995	2020
Dünya	565,4	1.006,4	1.561,1	4,1	100,0	100,0
Afrika	20,2	47,0	77,3	5,5	3,6	5,0
Amerika	108,9	190,4	282,3	3,9	13,3	18,1
Doğu Asya ve Pasifik	81,4	195,2	397,2	6,5	14,4	25,4
Avrupa	338,4	527,3	717,0	3,0	59,8	45,9
Orta Doğu	12,4	35,9	68,5	7,1	2,2	4,4
Güney Asya	4,2	10,6	18,8	6,2	0,7	1,2
Bölgelerarası ⁽¹⁾	464,1	790,9	1.183,3	3,8	82,1	75,8
Bölgelerarası Seyahat hariç hepsi	101,3	215,5	377,9	5,4	17,9	24,2

⁽¹⁾ Tahmin (Bin kişi) ⁽²⁾ Ülke orijini belirtilmeyen seyahatlerdir.

Kaynak: UNWTO, Tourism 2020 Vision Vol. 7, Global Forecast and Profiles of Market Segments.

1985 yılından sonra Türkiye'nin turizm sektöründen elde ettiği gelirler artış trendine (eğilimine) girmiş, 1990'lı yıllarda Türkiye uluslararası turizm merkezi olmayı başarmıştır. Buna karşılık 1997 ve 1998 yıllarında meydana gelen sırasıyla Asya ve Rusya krizleri sonrasında, Türkiye'nin turizm gelirlerinde reel olarak bir azalma meydana gelmiş ise de 2000'li yıllarda dünya turizm sektöründe turizm gelirleri ve turist varışları sıralamasında ilk on ülke arasına girmiştir.

✓ Avrupa Birliği, Türk turizmi için çok önemli bir pazardır. Türkiye'ye gelen turistlerin yarısından fazlası ve gecekalmaların yaklaşık dörtte üçü AB ülkeleri kaynaklıdır.

Tablo 6.8 En çok turist çeken ülkeler ve bu ülkelerin turizm gelirleri (2015-2016)

Sıra	En Çok Turist Çeken Ülkeler (Milyon Kişi)			Sıra	Uluslararası Turizm Gelirleri (Milyon Dolar)		
	Ülkeler	2015	2016		Ülkeler	2015	2016
1	Fransa	84,5	82,6	1	ABD	205,4	205,9
2	ABD	77,5	75,6	2	İspanya	56,5	60,3
3	İspanya	68,5	75,6	3	Tayland	44,9	49,9
4	Çin	56,9	59,3	4	Çin	45,0	44,4
5	İtalya	50,7	52,4	5	Fransa	44,9	42,5
10	Türkiye	39,5	..	6	İtalya	39,4	40,2

Kaynak: UNWTO, World Tourism Highlights 2017, s. 7.

UNWTO tarafından yayımlanan *World Tourism Highlights 2017* raporuna göre, 2016 yılında uluslararası ziyaretlerin sayısı bir önceki yıla göre %3,9 oranında artarak 1 milyar 235 milyona ulaşmıştır. En yüksek büyüme oranı %9 ile Asya ve Pasifik bölgesinde gerçekleşirken, onu %8 ile Afrika ve %3 ile Amerika izlemiştir. Dünyanın en çok ziyaret edilen bölgesi olan Avrupa'da büyüme %2 olurken; Orta Doğu'nun ziyaretçi sayısı ise %4 oranında düşmüştür. 2016'da küresel turizm gelirleri 2015 yılına göre %2 oranında artarak 1 trilyon 220 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (UNWTO, 2017).

Öğrenme Çıktısı

6 Turizm sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Araştır 6

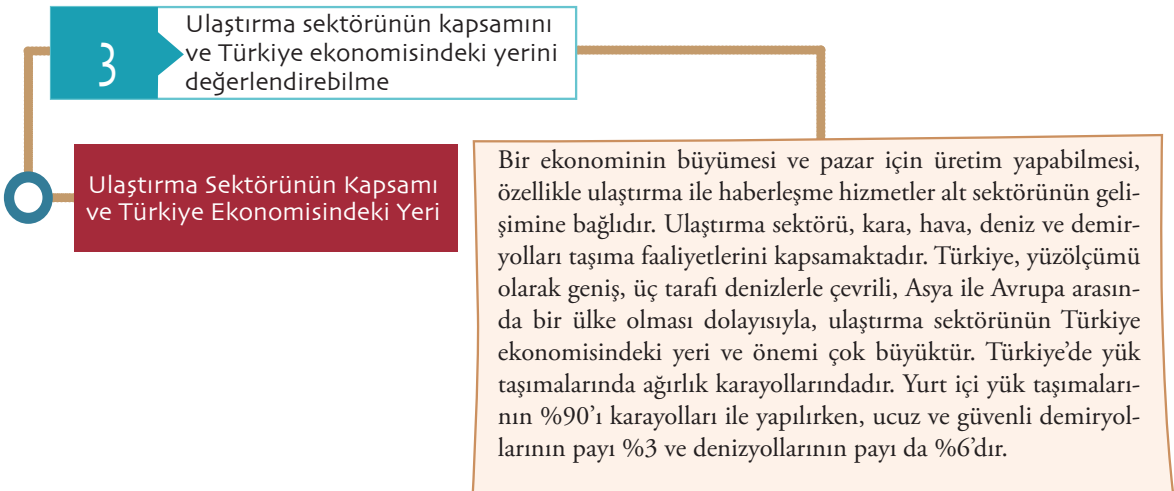
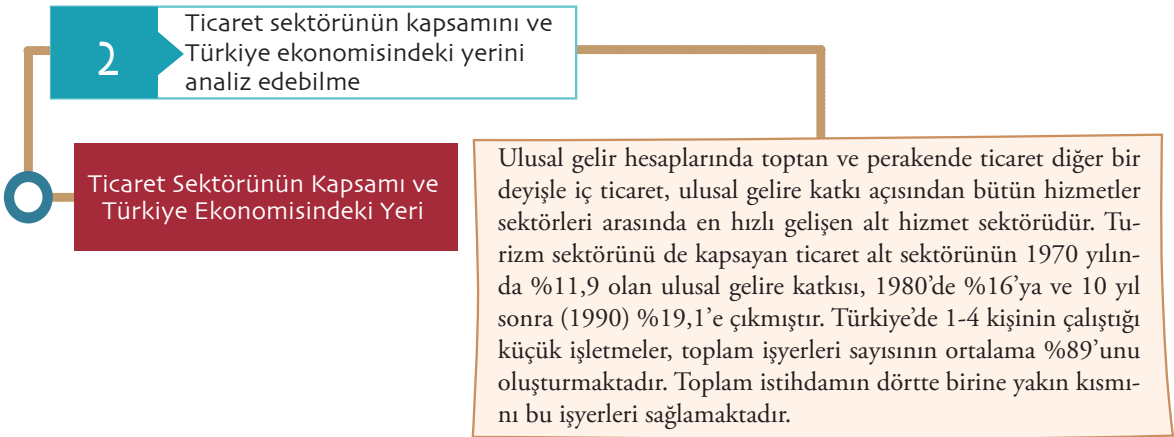
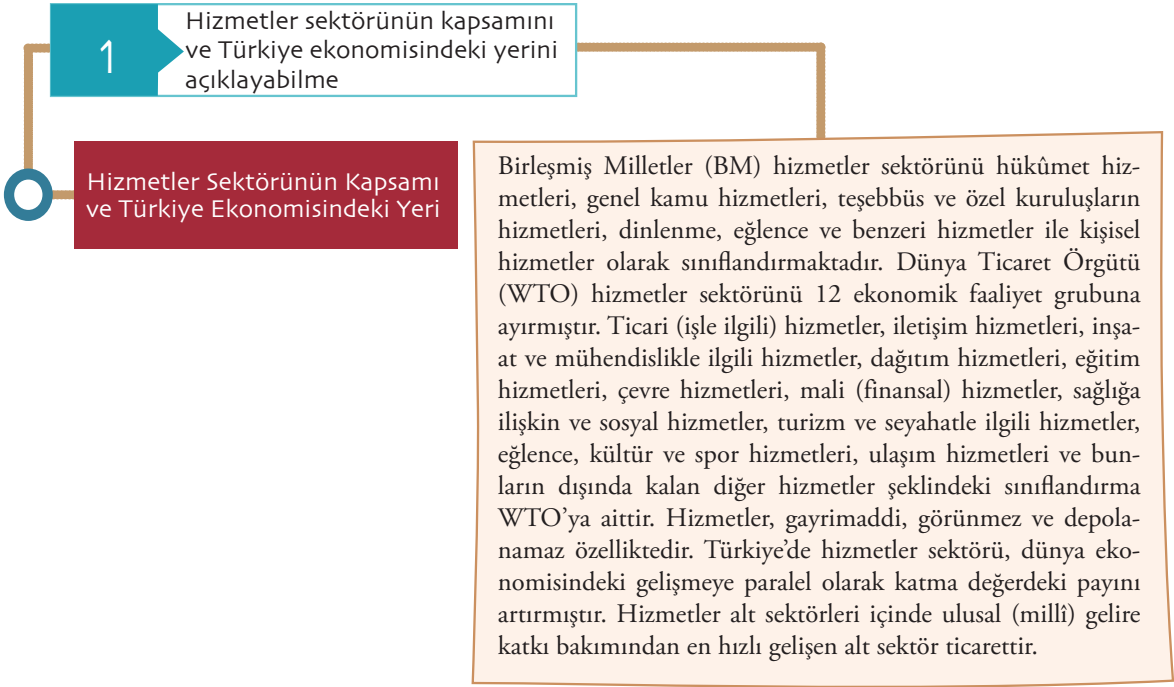
2015 yılında en çok turist çeken ülkeler hangileridir? Araştırınız.

İlişkilendir

TÜİK'in 2013 yılının Şubat ayında turizm istatistikleri metodolojisinde güncellenmenin turizm gelirlerine etkisi olmuş mudur? Anlatınız.

Anlat/Paylaş

Turistin tanımı yaparak dünyada en çok turist çeken ve en fazla turizm geliri elde eden ülkeleri araştırınız.

4

Haberleşme sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Haberleşme Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Haberleşme faaliyetleri, ekonominin temel hizmet sektörlerinden biridir. Haberleşmenin etkinliği ile ekonomik gelişme arasında çok yakın ilişki vardır. 1980'lerde başlayan özelleştirme faaliyetleri sonucunda haberleşmede, özellikle telefon hizmetlerinin özelleştirilmesi konusunda dünya ülkeleri büyük başarı sağlamışlardır. Cumhuriyet Dönemi'nde haberleşme hizmetinin düzenli ve modern bir şekilde yapılması, PTT'nin 13 Temmuz 1953 tarih ve 6154 sayılı Kanun ile bir İDT'ye dönüştürülmesiyle mümkün olmuştur. Bu tarihten sonra haberleşme hizmetlerinde çok hızlı bir gelişim gözlenmiştir.

5

İnşaat ve müteahhitlik sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

İnşaat ve Müteahhitlik Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Türkiye özelinde yoğunlaşılacak yapılar itibarıyla inşaat; emek yoğun, fazla nitelikli elaman gerektirmeyen, dışa ve ithalata bağımlılığı düşük bir sektördür. Üretken yatırımlardaki payın azalması pahasına kaynakların inşaat sektörüne yönelerek sektörün genişlemesi, ekonomideki büyümeyi olumsuz yönde etkileyebilir. İnşaat hizmetler alt sektörü, topluma fayda sağlayan her türlü yeraltı ve yerüstü yapıları içine alır. Bu anlamda konut, sağlık, eğitim, spor, ticari ve turistik idari yapıları kapsayan çok geniş bir alt sektördür.

6

Turizm Sektörünün Kapsamı ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Turizm sektörünün kapsamını ve Türkiye ekonomisindeki yerini açıklayabilme

Turizm, dünya ekonomisinde son yıllarda hızla gelişen hizmetler sektörüdür. Sektör, Türkiye açısından öncelikle dış ödemeler dengesine net katkısı açısından önemlidir. Turizm, ödemeler dengesinin görünmeyen işlemler dengesine katkıda bulunmaktadır. Türkiye'de turizm sektöründen sağlanan gelirler, özellikle 1960'lı yılların ikinci yarısından sonra artmaya ve net bakiye vermeye başlamıştır. 1990'lı yıllarda Türkiye uluslararası bir turizm merkezi olmayı başarmıştır. Buna karşılık 1997 ve 1998 yıllarında meydana gelen sırasıyla Asya ve Rusya krizleri sonrasında Türkiye'nin turizm gelirlerinde reel olarak bir azalma meydana gelmiş ise de 2000'li yıllarda dünya turizm sektöründe turizm gelirleri ve turist varışları sıralamasında ilk 10 ülke arasına girmiştir.

1 Aşağıdakilerden hangisi uluslararası hizmet sunumu yollarından biri **değildir**?

- A. Hizmetlerin sınır ötesi dolaşımı
- B. Tüketicinin ihracatçı ülkeye hareketi
- C. Hizmetin sağlanacağı ülkede ticari varlık oluşturulması
- D. Hizmet sağlayıcının ihracatçı ülkeye hareketi
- E. Gerçek kişilerin hizmet vermek üzere başka bir ülkede geçici dolaşımı

2 Aşağıdakilerden hangisi Dünya Ticaret Örgütü hizmetler sektöründe yer alan ekonomik faaliyetlerden biri **değildir**?

- A. Ticari hizmetler
- B. İletişim hizmetleri
- C. Nihai hizmetler
- D. Dağıtım hizmetleri
- E. Çevre hizmetleri

3 Türkiye’de ekonomik faaliyetlere göre, GSYH içinde 2017 yılında en büyük pay aşağıdakilerden hangisine aittir?

- A. Ticaret sektörü
- B. Sanayi sektörü
- C. Tarım sektörü
- D. Hizmetler sektörü
- E. Dış ilişkiler sektörü

4 Aşağıdakilerden hangisi ekonominin üçüncül sektörüdür?

- A. Bitkisel üretim
- B. Hayvansal üretim
- C. Balıkçılık ve su ürünleri
- D. İmalat sanayi
- E. Hizmetler

5 Toptan ticaret yapan işyerleri arasında ilk sırada aşağıdakilerden hangisi yer almaktadır?

- A. Gıda maddeleri
- B. Dokuma ve giyim eşyası
- C. Mobilya
- D. Kereste ve yapı malzemesi ticareti
- E. Perakende ticaret

6 Türkiye’de Karayolları Genel Müdürlüğü hangi bakanlığa bağlıdır?

- A. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı
- B. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
- C. İçişleri Bakanlığı
- D. Millî Savunma Bakanlığı
- E. Hazine ve Maliye Bakanlığı

7 2015 yılında Türkiye’de yurt içi yük taşımalarında, karayolu taşımalarının payı yaklaşık olarak yüzde kaçtır?

- A. 49
- B. 59
- C. 69
- D. 79
- E. 89

8 Rusya’dan Türkiye’ye doğal gaz nakletmek için yapılan boru hattı aşağıdakilerden hangisidir?

- A. Bakü Tiflis Ceyhan
- B. Trans Anadolu Petrol Boru Hattı
- C. Mavi Akım
- D. Batman Dört Yol
- E. Nabucco

9 1980 yılında başlayan özelleştirme faaliyetleri sonucunda haberleşmede, özellikle telefon hizmetlerinin özelleştirilmesi konusunda aşağıdaki ülkelerden hangisi başarılı **olmamıştır**?

- A. Arjantin
- B. Pakistan
- C. Güney Kore
- D. Meksika
- E. Kuzey Kore

10 2015 yılında dünyada en çok turist çeken ülke sıralamasında Türkiye kaçınıcı sıradadır?

- A. 1.
- B. 3.
- C. 5.
- D. 7.
- E. 10.

1. D

Yanıtınız yanlış ise “Hizmetlerin Özellikleri ve Uluslararası Hizmetler Ticareti Biçimleri” konusunu yeniden gözden geçirin.

2. C

Yanıtınız yanlış ise “Hizmetler Sektörünün Tanım ve Kapsamı” konusunu yeniden gözden geçirin.

3. D

Yanıtınız yanlış ise “Türkiye Ekonomisinde Hizmetler Sektörü” konusunu yeniden gözden geçirin.

4. E

Yanıtınız yanlış ise “Hizmetler Sektörünün Tanım ve Kapsamı” konusunu yeniden gözden geçirin.

5. A

Yanıtınız yanlış ise “Ticaret Sektörü” konusunu yeniden gözden geçirin.

6. A

Yanıtınız yanlış ise “Karayolları ve Ulaştırma” konusunu yeniden gözden geçirin.

7. E

Yanıtınız yanlış ise “Ulaştırma Sektörü” konusunu yeniden gözden geçirin.

8. C

Yanıtınız yanlış ise “Boru Hatları Taşımacılığı” konusunu yeniden gözden geçirin.

9. E

Yanıtınız yanlış ise “Haberleşme Sektörü” konusunu yeniden gözden geçirin.

10. E

Yanıtınız yanlış ise “Turizm Sektörü” konusunu yeniden gözden geçirin.

6

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 1

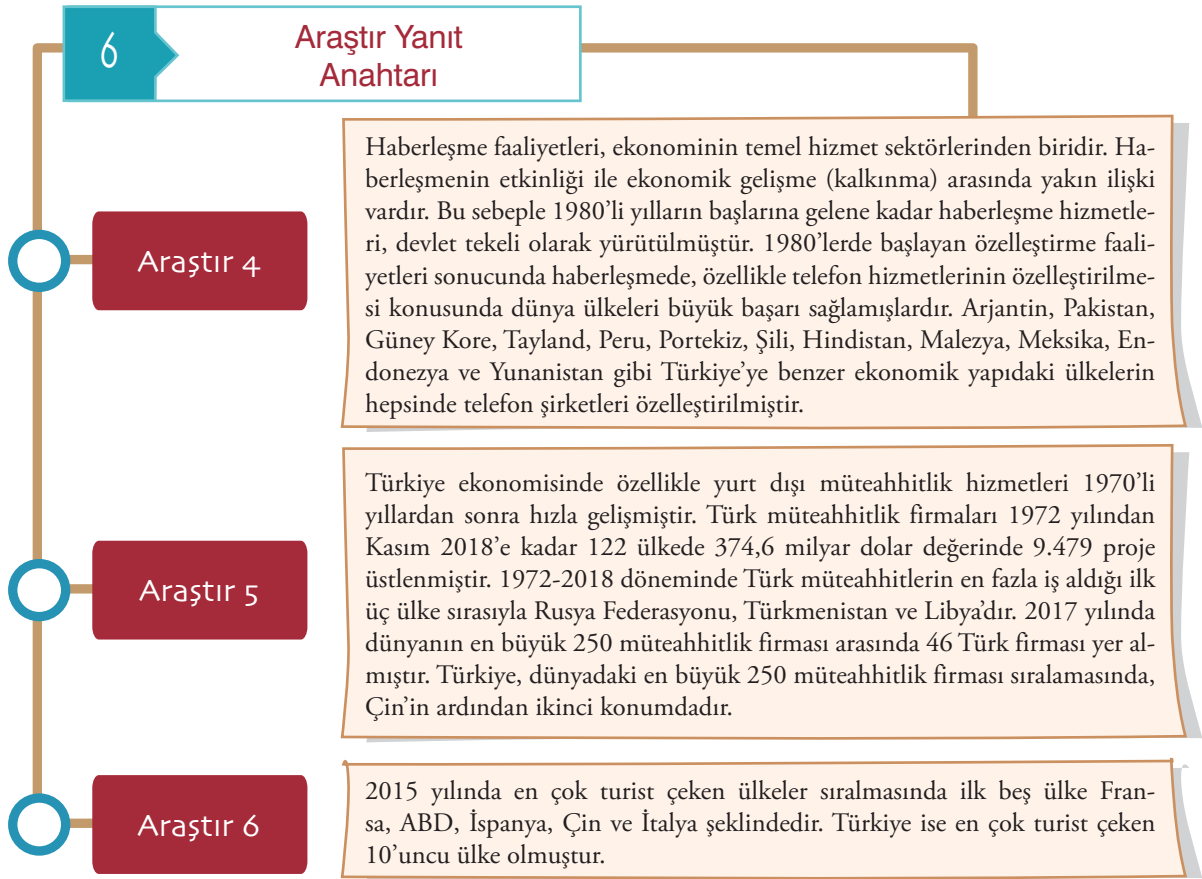
Hizmetler sektörü, tarım ve sanayi sektörlerinin GSYH'ya yaptıkları katkılar toplamından ortalama iki kat daha fazla GSYH'ya katkı (örneğin 2017'de %27,5'e %72,5 oranında) sağlamıştır (2008 hariç). 2002-2009 döneminde inşaat, ticaret ve ulaştırma, haberleşme, hizmetler sektörünün yaratmış olduğu gelire en fazla katkıda bulunan alt sektörlerdir. 1973 yılında hizmetler sektörünün payı %44,9 iken, 1980'de oran %48,4'e, 1985'te %55,9'a, 1990'da %52,2'ye, 2004'de %58,7'ye, 2009 yılında %72,6'ya 2010'da 72,4'e ve 2017 yılında ise %72,5'e yükselmiştir.

Araştır 2

Türkiye'de ticaret, hizmetler sektörünün en önemli alt sektörlerindendir. Ticaret sektörünün tarım ve sanayi gibi temel sektörlerin yanı sıra diğer hizmetler sektörleri ile olan ilişkisi, özellikle üretim ve istihdam açısından önemlidir. Bu sektör diğer sektörlerle olan yakın bağlantısı sebebiyle ekonomideki olumsuz gelişmelerden fazlasıyla etkilenmekte ve bağlantılı olduğu sektörlerdeki faaliyetleri doğrudan etkilemektedir. 2008 ve 2009 yıllarında uluslararası piyasalardaki dalgalanmalar yurt içi talebi ve yatırımları olumsuz etkilemiş, ulusal gelirde ve çeşitli sektörlerde daralmaya yol açmıştır. Bu durumdan en çok etkilenen sektörlerden biri ticaret hizmetleri sektörüdür. Ticaret hizmetlerinde 2008 yılının üçüncü çeyreğinden itibaren başlayan daralma, 2009 yılında da sürmüştür.

Araştır 3

Ulaştırma sektörü, kara, hava, deniz ve demiryolları taşıma faaliyetlerini kapsamaktadır. Türkiye'nin geniş yüzölçümü ve üç tarafının denizlerle çevrili olması ve Asya ile Avrupa arasında önemli bir geçiş noktası olması sebebiyle sektörün ekonomideki yeri önemlidir. Ulaştırma sektörü, Cumhuriyet Dönemi'nde hızla gelişmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha çok demiryollarına, 1950'li yıllardan sonra ise karayollarına önem verilmiştir. Yurt içinde yolcu ve yük taşımacılığının büyük bir kısmı karayolu taşımacılığı ile yapılmaktadır. 2015 yılında yurt içi yolcu ve yük taşımacılığının yaklaşık %90'ı karayolları ile yapılmaktadır.

Kaynakça

- Akbank. (1980). **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978**. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Alpay, Y. (2008). **Türkiye Ekonomi Tarihi**. İstanbul: Akademia Yayınları.
- Atay, F. R. (1969). **Çankaya**. İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi.
- Aslan, H. M. (1998). **Hizmet Ekonomisi**, İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Boratav, K. (2005). **Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985**. Ankara: İmge Kitabevi.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018). **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler**.
- DPT. (1997). **Türkiye İktisat Kongresi**. Ankara.
- Fouré, J., Quéré, A.B., Fontagné, L. (2012). **The Great Shift: Macroeconomic Projections for the World Economy at the 2050 Horizon**, 1905-1989, No.2012-03.
- IMD. (2018). **World Competitiveness Yearbook**. Lausanne.
- IMF. (2018). **World Economic Outlook**. Washington, DC.
- Ministry of Treasury and Finance. (2018). **New Economy Program: Balance-Discipline-Transformation 2019-2021**. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. (2017). **Orta Vadeli Program: 2008-2020**. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. (2017). **2018 Yılı Programı**. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). **Uluslararası Ekonomik Göstergeler**. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. (2012). **Katılım Öncesi Ekonomik Program: 2012-2014**. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. (2012). **2012 Yılı Programı**. Ankara.
- Karluk, S. R. (2014). **Türkiye Ekonomisi**, 13. Baskı, İstanbul: Beta.

- Kazgan, G. (2009). **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2011). **Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kurtoğlu, R. (2012). **Türkiye Ekonomisi: 1938-2010**. İstanbul: Sinemis Yayınları.
- Tezel, Y. S. (1994). **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TMMOB. (2012). **Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri (KOBİ'ler)**. Yayın No: MMO/583, Genişletilmiş Dördüncü Baskı, Ankara: TMMOB Yayını.
- Tonus, Ö. (2015). **Temel Göstergelerle Türkiye Ekonomisi**. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. (1981). **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**. Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını.
- UNWTO. (2018). **Tourism Highlights 2018 Edition**. Geneva.
- WTO. (2001). **Tourism 2020 Vision Vol. 7, Global Forecast and Profiles of Market Segments**. Geneva.
- WTO. (2012). **Trade Policy Review Report by Turkey**. WT/TPR/G/259, 17 January 2012. Geneva.

İnternet Kaynakları

- <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-competitiveness-ranking-2018/> (Erişim 29.12.2018)
- <https://ticaret.gov.tr/data/5b87d0f613b8761160fa159b/Genel%20Mu%CC%88teahhitlik%20Notu%2003.12.2018.docx> (Erişim 17.01.2019)
- <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (Erişim 19.01.2019).
- <https://www.tanap.com/kurumsal/hakkimizda/> (Erişim 19.01.2019)
- <http://www.kultur.gov.tr/TR-96268/turizm.html> (Erişim 16.01.2019)
- <http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-3/turizm.html> (Erişim 04.03.2012)
- <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (Erişim 19.01.2019)
- https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/serv_sectors_e.htm (Erişim 15.01.2019).
- <http://marketintelligence.unwto.org/publication/unwto-tourism-highlights-2018> (23.12.2018)
- <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/07/02/world-economic-outlook-update-july-2018> (10.12.2018)
- <http://www.eumed.net/cursecon/economistas/colin-clark.htm>
- <https://www.enr.com/toplists/2018-Top-500-Design-Firms5>
- <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284404667>
- <http://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler/#1540021349004-1497d2c6-7edf>
- <http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/11245,ovpsunumv11ingilizcepdf.pdf?0>
- <http://mkt.unwto.org/en/content/tourism-highlights>
- http://www.imd.org/research/publications/wcy/upload/Web_brochure_order_form.pdf
- <http://www.cepii.fr/anglaisgraph/bdd/baseline.ht>
- <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/01/pdf/text.pdf>
- <http://www.dpt.gov.tr/Kalkinma.portal>
- <http://www.imf.org/external/index.htm>
- <http://www.worldbank.org/>

Bölüm 7

Türkiye’de Finansal Yapı, Krizler ve Ekonomik İstikrar Kararları

öğrenme çıktıları

Türkiye’de Finansal Yapı, Bankacılık Sektörü ve Para Politikası

- 1 Türkiye’de genel olarak finansal yapıyı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının görev ve yetkileri ile para politikası uygulamalarını değerlendirebilme

Türk Bankacılık Sektörünün Yapısı: 2002 Sonrası Gelişmeler

- 2 Bankacılık sektörüne ilişkin temel verileri, performans göstergelerini ve genel olarak bankaların faaliyetlerini kavrayabilme

Ekonomik Krizler ve İstikrar Politikaları

- 3 Ekonomik krizler ve istikrar politikalarını açıklayabilme

Türkiye Ekonomisinde İstikrar Programları

- 4 Türk ekonomisine ilişkin ekonomik krizler, 2008’deki küresel kriz ve bunlara yönelik istikrar politikaları ile bu süreçte çeşitli makro değişkenlerin seyrini yorumlayabilme

Anahtar Sözcükler: • Merkez Bankası • Bankacılık Sektörü • Finansal Kriz • Enflasyon • Devalüasyon • İstikrar Politikaları • İstikrar Kararları • Şubat 2001 Krizi • Küresel Kriz

GİRİŞ

Her ekonomide zaman zaman istikrarsızlıklar ortaya çıkabilir ve bunun çeşitli sebepleri vardır. İstikrarsızlıklar, bazen reel ekonomiden, yani mal veya faktör piyasalarından kaynaklanan durgunluk, yüksek işsizlik veya enflasyon şeklinde kendini gösterebilirken, bazen de finans sektöründen kaynaklanan ulusal paranın değeriyle (döviz kuru ile), bankacılık sektörüyle, borsadaki aşırı dalgalanmalarla veya özel ve kamu borç stokunun çevrilemez duruma gelmesiyle ilgili olabilir. Ancak, son 30 yılda meydana gelen ulusal ve uluslararası çaptaki ekonomik krizlere bakıldığında, çok büyük bir kısmının finansal kaynaklı krizler olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki, kriz nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, netice itibarıyla kısa sürede reel ve finansal piyasalar arasında etkileşim kaçınılmaz olmaktadır. O nedenle, krizin sebebinin finansal yapı olup olmaması bir yana, alınan tedbirler muhakkak surette finansal-parasal tedbirleri içermektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye ekonomisine bakıldığında, oldukça benzer bir durum karşımıza çıkmakta, hatta istikrar kararları alınma sayısı bakımından dünya ortalamasının üzerinde bir durumun söz konusu olduğu dikkat çekmektedir. Neredeyse her 10 yılın sonunda bir ekonomik kriz patlak vermiş ve hükümetler acil istikrar tedbirleri almak zorunda kalmışlardır. Fakat, mevcut yapı değişmediği için, alınan kararlar kısa süre sonra etkisini kaybetmiş ve istikrarsızlık yeniden hâkim olmaya başlamıştır. Kuşkusuz bunda uluslararası konjonktürün yanı sıra yurt içindeki ekonomik yapının ve zayıf hükümetlerin de büyük etkisi olmuştur. Bu bölümde öncelikle Türkiye’de para politikası ve bankacılık sektörünün yapısı ve işleyişi ele alınmıştır. Ardından geçmişte ve günümüzde ortaya çıkmış olan krizler ve bu krizlere karşı alınan istikrar politikaları anlatılmıştır.

TÜRKİYE’DE FİNANSAL YAPI, BANKACILIK SEKTÖRÜ VE PARA POLİTİKASI

Finansal sistem tüm para ve sermaye piyasalarını içine alan bir yapıdır. Buna göre, merkez bankasının da içinde yer aldığı bankacılık sektörü ile menkul kıymetler piyasasında alınıp satılan kamu ve özel sektöre ait para ve sermaye piyasası araçları finansal yapının ana unsurlarıdır. Bu kısımda,

Türk finansal sistemin en önemli unsuru olarak bankacılık sektörü ele alınacaktır. Bankacılık sektörü; merkez bankası, mevduat bankaları, katılım bankaları ile kalkınma ve yatırım bankalarından oluşmaktadır.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

Ülke bankası olarak da nitelendirilen merkez bankaları, ekonomide parayı ve para politikasını kontrol eden, büyük ölçüde kamu kurumu niteliğinde yapılan ve ekonomide **nihai ödünç mercii** ya da **likiditenin son kaynağı** olarak faaliyette bulunan bir banka türüdür. Merkez bankalarının en temel niteliği, ekonomiyi fonlayacak en son merci olmasıdır.

Dünya’da ilk kez 1694 yılında İngiltere’de ortaya çıkan merkez bankacılığı, olgunluğa 1800’li yıllarda ulaşmıştır. Türkiye’de bir merkez bankası kurulması, 1863’te İngiliz ve Fransız sermayesi ile yeniden yapılandırılan ve devlet bankası olarak tanımlanan **Osmanlı Bankası** ile başlar. Millî bir merkez bankası kurulması fikri ise ilk olarak 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde ortaya atılmıştır. 1930 yılında *1715 sayılı Kanun* uyarınca bugünkü **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)** kurulmuş, TCMB 1 Ocak 1932 tarihinde fiilen faaliyete başlamıştır.

4651 sayılı Kanun’la **TCMB’nin temel görevi, fiyat istikrarını sağlamak ve enflasyonu kontrol altında tutmak** şeklinde tanımlanmıştır. Kanun’a göre, TCMB fiyat istikrarını sağlamak için uygulayacağı para politikasını ve kullanacağı para politikası araçlarını doğrudan kendisi belirler ve fiyat istikrarını sağlama amacı ile çalışmamak kaydıyla Hükümetin büyüme ve istihdam politikalarını destekler. Bununla birlikte, TCMB açık piyasa işlemleri, reeskont ve avans işlemleri, döviz rezervlerinin yönetilmesi, mali piyasaların izlenmesi ve zorunlu karşılıkların belirlenmesi gibi ek görevleri de yerine getirir.

TCMB’nin *temel görevleri* şunlardır:

- Açık piyasa işlemleri yapmak,
- Hükümetle birlikte Türk Lirası’nın (₺) iç ve dış değerini korumak ve kur rejimini belirlemek,
- Zorunlu karşılıklar ve genel disponibiliteler ile ilgili usul ve esasları belirlemek,

- Reeskont ve avans işlemleri yapmak,
- Ülke altın ve döviz rezervlerini yönetmek,
- TL’nin (₺) hacim ve tedavülünü düzenlemek,
- Finansal sistemde istikrarı sağlayıcı para ve döviz piyasalarını yürütmek,
- Mali piyasaları izlemek,
- Mevduatların vade ve türleri ile katılım hesaplarının vadelerini belirlemektir.

✓ Reeskont kredisi

Bankalar ellerindeki ticari senetleri merkez bankasına iskonto ettirmek suretiyle kısa vadeli olarak temin ettikleri kredi olup, bu krediye uygulanan iskonto ya da faiz oranına da *reeskont oranı* denir.

TCMB’nin *temel yetkileri* ise şunlardır:

- Banknot ihracı imtiyazını tek elden yürütmek,
- Hükûmetle birlikte enflasyon hedefini tespit etmek ve bununla uyumlu olarak para politikasını belirlemek,
- Fiyat istikrarını sağlamak için gerekli para politikası araçlarını kullanmak,
- Nihai kredi mercii olarak bankalara kredi (reeskont) vermek.
- Bankaların ödünç para verme ve mevduat kabulünde uygulayacakları faiz oranlarını bankalardan istemeyebilmek,
- Gerek duyulduğunda, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu’na (TMSF’ye) avans vermek,
- Bankalar, diğer mali kurumlar ile düzenleyici ve denetleyici kurum ve kuruluşlardan ihtiyaç duyduğu bilgileri ve istatistikleri istemek.

TCMB’nin hükûmetle olan ilişkileri ve bununla ilgili müşavirlik görevleri ise mali ve ekonomik müşavirlik, mali ajanlık ve haznedarlık şeklindedir. **Mali ve ekonomik müşavirlik**, Merkez Bankasının hükûmetin mali ve ekonomik istişare organı olmasını ifade eder. Banka bu sıfatla diğer ülkelerle yapılacak mali ve ticari anlaşmalar akdine ilişkin müzakerelerde hükûmeti temsil eder. **Mali**

ajanlık, bankanın hükûmet adına her nevi devlet iç borçlanma senetlerinin ödemesini, kambiyo denetlemesini ve dış ticaret rejimi uygulamasını veya benzeri işlemleri yapmasını ifade eder. **Haznedarlık** ise, bankanın devletin gerek içeride ve gerekse yabancı ülkelerde tahsilat ve ödemelerini ve bütün hazine işlemlerini ve yurt içi ve yurt dışı her türlü para nakil ve havale işlerini ücretsiz yapmasıdır.

2001 yılında yaşanan krizin ardından TCMB’nin bağımsız hâle getirilmesi ve öncelikli hedef olarak fiyat istikrarının benimsenmesinin ardından, esas olarak politika faiz oranı üzerinden iç talebi kontrol etmeye dayalı bir politika izlenmiştir. Bu dönemde fiyat istikrarı sağlandığında, finansal istikrarın önemli bir sorun oluşturmayacağı kanaati hakimdi. Bu bakış açısından hareket edilerek; politika faiz oranı (haftalık repo faiz oranı) ile birlikte açık piyasa işlemleri, döviz müdahaleleri, reeskont kredileri ve zorunlu karşılıklardan oluşan geleneksel para politikası araçları kullanılmakta idi.

Bunun neticesinde yıllık enflasyon oranı 1995-2001 yılları arasında ortalama %71,6 olarak gerçekleşmiş iken, 2002-2011 arasında %10,5’e düşmüştür. Banka bunu yaparken de 2000’li yıllarda dünyada hızla bollaşan likiditenin yoğun bir şekilde ülkemize girmesine ve ₺ cinsinden varlıklara aktarılmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, bir yandan kurun uzunca bir süre düşük kalmasına (₺’nin değerlenmesine) ve rekabet gücümüzün kısıtlanmasına, diğer yandan da hızla artan cari açığa kolay finansman sağlanmasına yol açmıştır.

2008’in son çeyreğinde küresel finansal krizi patlak verince, TCMB pek çok diğer merkez bankası gibi fiyat istikrarından ziyade, büyüme ve istihdam kaygılarını öne çekerek faiz oranlarında her ay kademeli bir indirimle gitmiştir. Ancak, **2008’de başlayan** küresel krizin ardından küresel ekonomide artan finansal riskleri göz önünde bulundurarak **TCMB fiyat istikrarının yanı sıra finansal istikrarı da öncelikli hedefi olarak beyan etmiştir**. Bu çerçevede, geleneksel para politikası araçlarına ilave olarak; faiz koridoru, farklılaştırılmış karşılık oranları ve rezerv opsiyon mekanizması ve rezerv opsiyon katsayısı araçlarından oluşan bazı makro ihtiyati araçları da uygulamaya koymuştur. Hatta bireylerin ve şirketlerin tek tek finansal sağlığını korumayı amaçlayan mikro ihtiyati önlemler de alınmıştır.

Mevduat Bankaları

Temel faaliyet alanı, para ve paranın ikamesi olarak menkul değerlerin alım ve satımı olan bankalara **mevduat (ticaret) bankaları** adı verilir. Bu çerçevede ticaret bankaları; bireyler, firmalar ve resmî kurumlardan sağladıkları fonları, ihtiyacı olanlara kredi, plasman (yatırım) ve menkul değer olarak transfer eder. Bu transfer işlemi esnasında fon temini ve aktarımından doğan maliyet ile getiri arasındaki fark ise, ticaret bankalarının temel gelirlerini oluşturur.

Bir ekonomide merkez bankaları para basmak ve bunu piyasaya sürmek ve çekmek suretiyle para arzını artırır ve azaltır. **Asli para** olarak bilinen bu **emisyon** yoluyla parasal genişleme veya daralma sürecine, ticaret bankaları hesaptan hesaba devir yaparak, **kaydı para** üretmek suretiyle katkı sağlarlar. Kaydı para, bankaya yatırılan mevduatın belli bir kısmının yasal zorunluluk olarak tutulması (TCMB’de bloke edilmesi); kalanının ise, kredi veya başka yollarla piyasaya sürülmesi, bundan bankacılık sistemine geri dönen kısmın aynı süreçle yeniden piyasaya çıkması ve tekrar geri dönmesi ile bir döngü sonucunda kümülatif bir paranın üretilmiş olmasıdır.

Ticaret bankalarının temel işlevleri şunlardır: Hesaptan hesaba devir yaparak kaydı para oluşturmak, ticari ve diğer alanlara kredi vermek, kambiyo işlemleri yapmak, kasa kiralamak, tahvil ve hisse senedi emisyonuna aracılık etmek, kefalet mektubu ve kabul kredisi vermek ve diğer bankacılık işlemlerini yapmak.

Katılım Bankaları

Hizmet tanımını “*faizsiz bankacılık*” olarak yapan **katılım bankaları**, parayı ticarete doğrudan konu olan bir meta şeklinde görmezler, parayı esas olarak ticarete mübadelenin yapılmasına imkân tanıyan bir araç olarak ele alırlar. Katılım bankalarının fon kaynakları ve fon toplama yöntemleri ticari bankalarinkinden farklıdır. Buna göre, bu (katılım) bankalar fon arz edenlere, faiz yerine kâr-zarar ortaklığına dayalı bir sözleşme önerirler. Dolayısıyla, topladıkları fonlar diğer bankalardaki mevduat hesaplarına benzese de, onlarda olduğu gibi önceden belli bir faiz oranı vaat edemezler. Dönem sonunda faiz esaslı bankalarda geçerli getiri oranlarına yakın bir kâr payı verirler. Topladıkları fonlar; vadesiz ise özel cari hesaplar, vadeli ise *kâr ve zarara katılma hesapları* olarak kaydedilir. Ayrıca, diğer ticari bankalarda olduğu gibi faiz cinsinden bir borç kaynağı kullanmaları prensip olarak yasak olduğu için, kısa vadeli her türden borçlanma işlemine giremezler.

Katılım bankacılığında geleneksel bankalardan oldukça farklı olarak, nakdi kredilendirme yerine *aynı kredilendirme* söz konusudur. Buna göre krediler/ fonlar şöyle sınıflandırılabilir ya ticaret yoluyla kullanılır ya da ortaklık yoluyla kullanılır.

Kalkınma ve Yatırım Bankaları

Gelişmekte olan ülkelerde sermaye yetersizliği içindeki firmalara veya büyük sanayi firmalarının yapacağı yatırımlara kaynak ve teknik yardım sağlayarak ekonomik kalkınmayı hızlandırma amacı güden finansal araçlara **kalkınma bankası** adı verilir. Gelişmiş ülkelerde âtıl fonlara sahip kurumsal yatırımcılara fonlarını menkul değer alım ve satımı ile değerlendirmelerinde aracılık ve danışmanlık yapan, işletmelere doğrudan kredi vermeyen, ancak işletmelerin orta ve uzun vadeli fon gereksinimlerini karşılayan finansal araçlara ise **yatırım bankası** adı verilir.

Öğrenme Çıktısı

1 Türkiye’de genel olarak finansal yapıyı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının görev ve yetkileri ile para politikası uygulamalarını değerlendirebilme

Araştır 1

2008’deki küresel kriz karşısında TCMB’nin fiyat istikrarı hedefinde bir değişiklik olmuş mudur? Araştırınız.

İlişkilendir

Finansal sistem ve bankacılık sektörü ile ilgili ayrıntılı bilgi için “Ekrem Erdem (2017), Para Banka ve Finansal Sistem, Ankara: Detay Yayıncılık” adlı yayına bakabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

TCMB’nin nihai kredi mercii görevi ile mevduat bankalarının kaydî para yaratma sürecinin nasıl çalıştığını araştırarak paylaşınız.

TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN YAPISI: 2002 SONRASI GELİŞMELER

2001 krizinin ardından alınan tedbirlerin ve uluslararası piyasalardaki gelişmelerin etkisiyle Türkiye ekonomisi büyüdükçe finansal sistem de bu pastadan payını almıştır (TBB, 2017). Türk finansal sisteminde önemli bir ağırlığı olan bankacılık sektörü 2001 krizinden sonra önemli ilerlemeler kaydetmiştir.

2002 Sonrasında Türk Bankacılık Sektöründe Gelişmeler

Türk bankacılık sektörünün gelişmesinde Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nda alınan tedbirlerin ciddi etkisi söz konusudur. Şimdi 2002 sonrasında bankacılık sektöründe yaşanan gelişmeleri çeşitli açılardan ele alalım.

Finansal Derinlik

Finansal varlıkların milli gelir içindeki payına bakıldığında, 2002-2017 yılları arasında toplamda %87’den %110’a yükseldiği görülmektedir. Para ve benzeri araçların oranının %29’dan %59’a yükselmiştir. Buna karşılık sermaye piyasası araçlarının payının %61’den %42’ye kadar geriledikten sonra %50 seviyesine gelmiştir (Tablo 7.1). En dikkat çeken değişiklikler ise 2001 ve 2008-2009’daki krizlerin etkisiyle mevduat, hisse senedi, tahvil ve bononun paylarında yaşanmıştır. **Kriz dönemlerinde mevduatın ve hisse senetlerinin payları ciddi oranda düşse de istikrarın sağlandığı yıllarda bu kalemlerde hızlı bir yükselme yaşanmıştır.** Bono ve tahvilin payında ise tersi olmuştur. Zira **kriz dönemlerinde faiz oranlarındaki artışa bağlı olarak borç senetlerinin getirisi yükseldiği için talep artmakta**, ardından istikrarlı dönemlerde faiz oranındaki düşüşe bağlı olarak talep gerilemektedir.

Tablo 7.1 Finansal aktiflerin GSYH'ya oranı (finansal derinlik) (%)

	2002	2008	2011	2015	2017
Para ve Benzeri Araçlar	29	46	52	58	59
Nakit	2	3	4	4	4
Mevduat	36	42	47	53	55
Türk Lirası				31	31
Yabancı Para				23	24
Repo	1	0	0	0	0
Sermaye Piyasası	61	49	42	47	50
Hisse Senedi (piyasa değeri)	4	19	11	24	28
Bono ve Tahvil	43	29	29	20	18
Yatırım Fonu	1	1	1	2	2
Toplam	90	95	94	105	109

Kaynak: TCMB, SPK.

Banka, Şube ve İstihdam Sayısı

2017 yılı itibarıyla, Türkiye’de faaliyet gösteren 34 mevduat bankasından 3’ü kamu sermayeli, 9’u özel sermayeli, 21’i yabancı sermayeli, 1’i Fon’a (TMSF) devredilmiş banka, 13’ü kalkınma ve yatırım bankası, 5’i ise katılım bankasıdır. Türkiye’de faaliyet gösteren toplam banka sayısı, 2002-2017 döneminde, 59’dan 52’ye gerilemiştir (1999’da 81 idi). Buna karşılık şube sayısı 6.251’den 11.582’ye, çalışan sayısı ise 123 binden 208 bine yükselmiştir. **Banka sayısı azalırken, şube sayısı yaklaşık iki katına çıkmış, çalışan sayısı ise yaklaşık %70 artmıştır.** Banka başına şube sayısı yaklaşık olarak 106’dan 226’ya, banka başına çalışan sayısı yaklaşık olarak 2.085’ten 4.058’e çıkmış, şube başına çalışan sayısı ise yaklaşık olarak 20’den 18’e düşmüştür. Bu verilere bakıldığında, **son 15 yılda bankaların** çok hızlı bir şubeleşme eğilimine girmiş, **çalışan sayılarını önemli miktarda artırmış** olduklarını söyleyebiliriz. 2016- 2017 yılları arasında ise banka sayıları ile istihdam hacmi hemen hemen aynı kalırken, şube sayısında 158 adet azalmıştır.

2001 krizinden sonraki dönemde *mevduat bankalarının alt bileşenlerinin dağılımında* ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde özel sermayeli banka sayısı 20’den 9’a gerilerken, yabancı sermayeli banka sayısı 15’ten 21’e çıkmıştır. Yabancı bankaların sahip oldukları şube sayısı ise 206’dan 2.809’a çıkmıştır.

Tablo 7.2 Türk bankacılık sektöründe banka, şube ve istihdam sayıları (2017)

Banka Grupları	2002			2017		
	Banka	Şube	İstihdam (Bin Kişi)	Banka	Şube	İstihdam (Bin Kişi)
Mevduat Bankaları	40	6.087	118	34	10.500	188
Kamu Sermayeli	3	2.019	40	3	3.677	59
Özel Sermayeli	20	3.659	67	9	4.013	73
Fondaki Bankalar	2	203	6	1	1	0,2
Yabancı Sermayeli	15	206	5	21	2.809	56
Kalkınma ve Yatırım Bankaları	14	19	5	13	50	5
Katılım Bankaları	5	145	3	5	1.032	15
Toplam	59	6.251	123	52	11.582	208

Kaynak: TBB. Not: K.K.T.C ve yabancı ülkelerdeki şubeler dâhil.

Toplam Bilanço Büyüklüğü, Dağılımı ve İçeriği

Faiz esaslı bankaların toplam bilanço büyüklüğü, 2017 yılı sonu itibarıyla, yaklaşık 864 milyar ABD Doları (3,3 trilyon₺) olup, GSYH’ye oranı ise %105’e ulaşmıştır. Katılım bankaları dâhil ettiğimizde, bu oran %111’e yükselmektedir. 2002-2017 döneminde, **kamu bankalarının toplam aktiflerdeki ve mevduattaki payı ciddi oranda azalırken, kredilerdeki payı ciddi oranda artmıştır**. Özel sermayeli bankaların tüm kategorilerde payı büyük oranda azalmıştır. Yabancı sermayeli bankaların payı ise tam tersine tüm kategorilerde beş katın üzerine çıkmıştır. Mevcut durumda, *üç kamu bankasının toplam bilanço büyüklüğündeki payı %31, özel sermayeli bankaların %36, yabancı sermayeli bankaların payı %24, katılım bankalarının ise %5 civarındadır*.

Rekabet Düzeyi ve Ölçek Büyüklüğü

Yoğunlaşma oranlarına bakıldığında, 2017 yılı itibarıyla ilk 5 ve 10 bankanın toplam aktiflerdeki, mevduatlardaki ve kredilerdeki payları fazla değişmemiştir. İlk 5 bankanın bu alanlardaki payları yaklaşık %55-60 aralığındadır. İlk 10 bankanın payları ise %84-91 aralığında seyretmektedir. Bu veriler sektörde az sayıda bankanın sektör paylarının nispeten yüksek, dolayısıyla **rekabet düzeyinin nispeten düşük** olduğunu göstermektedir.

Ölçek bakımından bankacılık sektöründe (katılım bankaları hariç) ciddi mesafe kat edilmiştir. 2002’de 10 ile 40 milyar ABD Doları (bundan sonra kısaca “dolar” ifadesi kullanılacaktır) aktif büyüklüğüne sahip 6 banka mevcut olup, bunun da ikisi kamu sermayelidir. 2017’ye geldiğimizde, aktif büyüklüğü 100 milyar doların üzerinde 1, 80-100 milyar dolar arasında 4 (bir önceki yıl 2), 40-80 milyar dolar arasında 2 (bir önceki yıl 4) ve 10-40 milyar dolar arasında ise 5 (bir önceki yıl 6) banka vardır. Bununla birlikte, bankaların dörtte üçünün (35 banka) aktif büyüklüğü 10 milyar doların altında, %40’ının (19 banka) aktif büyüklüğü ise hala 2 milyar doların altındadır (Tablo 7.3).

Tablo 7.3 Banka büyüklükleri (2016)

Banka Büyüklüğü ⁽¹⁾ (Milyar Dolar)	0-2	2-10	10-40	40-80	80-100	100+
Mevduat Bankaları	11	11	4	2	4	1
Kamu Sermayeli	-	-	-	1	1	1
Özel Sermayeli	2	3	1	1	2	-
Yabancı Sermayeli	9	8	3	-	1	-
TMSF’ye Devredilen Banka	1	-	-	-	-	-
Kalkınma ve Yatırım Bankası	7	5	1	-	-	-
Toplam Banka Sayısı	19	16	5	2	4	1

(1) Bankaların milyar dolar olarak büyüklük aralığıdır.

Kaynak: TBB (2017). Bankalarımız 2016, s. 21.

Sektörde Para İkamesi (Dolarizasyon)

2000’li yıllarda enflasyonun düşmesi, kurun nispeten istikrarlı bir seyir izlemesi ve ₺’nin güçlenmesi-ne bağlı olarak, aktifler ve pasiflerdeki para ikamesi azalmıştır. Buna karşılık **2011 ve 2012’de başlayan, 2016 sonrasında şiddetlenen ve Temmuz 2018’den itibaren sert yükseliş ve düşüşlere sahne olan döviz kuruna bağlı olarak yabancı para oranı hızla yükselmiştir**. Nitekim mevduatın %48’i Türk lirası mevduat/katılım fonlarından, %50’si döviz tevdiat hesabı/katılım fonlarından ve %2’si kıymetli maden hesaplarından oluşmaktadır. Mevduatta para ikamesi oranı özel ve yabancı sermayeli bankalarda kamu bankalarına göre daha yüksektir. Kredilerin %68’i ₺ ve %32’si yabancı para cinsindendir.

Kredilerin ve Menkul Değerlerin Durumu

Kredilerin toplam aktifler içindeki payının %23'ten %61 seviyesine yükselmiştir. Menkul değerlerin payı ise yaklaşık %41'den %12 seviyelerine gerilemiştir. Böylece, **bankalar hükümetlerin bütçe açıkları yerine giderek reel sektörün harcamalarını finanse etmek suretiyle büyümeyi finanse eder duruma gelmiştir.** Nitekim kredilerin GSYH'ya oranı 2000'li yılların başında %15'ten (katılım bankaları dâhil) iken, 2018'e gelindiğinde %68'e yükselmiştir.

Kredilerin dağılımına bakıldığında ise, Eylül 2018 itibarıyla, krediler içerisinde ticari ve kurumsal kredilerin payı %54, KOBİ kredilerinin payı %26 ve tüketici kredilerinin (kredi kartları dâhil) payı %26'dır. Bireysel krediler içerisinde ihtiyaç ve diğer tüketici kredilerinin payı %41, konut kredisinin payı %38 ve kredi kartlarının payı ise %20 olarak gerçekleşmiştir. Öte yandan, menkul kıymetlerin %64'ü devlet tahvili, %26'sı Hazinece ihraç edilmiş eurobond ve %3'ü de sukuktan oluşmaktadır (BDDK, 2018, s. 4-13).

Hanehalkı kredilerindeki artış, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de hanehalkı yükümlülüklerini hızla artırmıştır. Hanehalkı toplam yükümlülüğünün GSYH'ye oranı 2006'da %10 seviyesinde iken, 2017'de %18'e yükselmiştir.

Mevduat Büyüklüğü ve Niteliği

2017 yılında toplam mevduat 454 milyar dolar seviyesinde olup, GSYH'ya oranı ise %56'dır. Ayrıca, bilançonun %53'ü mevduat ile finanse edilmektedir. **Mevduatın ortalama vadesi son 10 yılda fazla değişmeyerek 2,4-2,9 ay bandında kalmıştır.** 2017 yılı sonunda toplam mevduatın dörtte üçü vadesiz mevduattan ve 1-3 ay arası vadeli mevduattan oluşmaktadır. **Mevduatların ortalama süresinin üç ayın bile altında kalması, ekonominin büyüme performansının sürdürülebilir hâle getirilmesi bakımından sorunlu bir görünüm arz etmektedir.** Bunun için de daha düzenli ve yüksek büyüme ve tasarruf oranı ile birlikte finansal sisteme olan itimadın artırılması yönünde etkili politikaların geliştirilmesine ihtiyaç vardır.

Sermaye Yeterliliği

Sermaye yeterlilik oranı 2001 krizinden sonra sürekli olarak yasal hedefin (%8) çok üzerinde seyretmiştir. Özellikle 2001'deki krizi takip eden

5 yıl %20'nin üzerinde kalmıştır. Fakat, bazı kredi türlerinin risk katsayılarının yükseltilmesi ve kurun aşırı yükselmesi nedeniyle 2011 yılından sonra bir miktar gerilemiş olan sermaye yeterlilik oranı, 2017 yılında yaklaşık %18 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Şube-Dışı İşlemler ve İnternet Bankacılığı

2002-2017 döneminde, kredi kartı sayısı, yaklaşık olarak 35 milyondan 58 milyona çıkmıştır. Aynı dönemde banka kartı sayısı 16 milyondan 117 milyona, POS cihazı sayısı 500 binden 1,7 milyona yükselmiştir. 2017 yılı sonunda ATM sayısı 48 bin, banka kartı ve kredi kartı ile yapılan işlem hacmi ise 338 milyar dolardır. Banka kartı ve kredi kartıyla yapılan işlem hacminin GSYH'ya oranı ise %46 olmuştur. Sadece kredi kartları ile yapılan işlem hacminin artış hızı yıllık %10'dur. Şube-dışı işlemlerde ve şube-dışı işlemleri destekleyen teknik altyapıda ciddi ilerlemeler sağlanmıştır.

2000'li yıllardan sonra internet bankacılığı oldukça hızlı gelişmekte, bankacılık işlemlerinin büyük bir kısmının artık şube dışından gerçekleştirilmektedir. Temmuz-Eylül 2018 döneminde, toplam (bireysel ve kurumsal) aktif dijital bankacılık müşteri sayısı 41 milyon 580 bin kişidir. Bu sayının yaklaşık 5 milyon kişisi *sadece internet bankacılığı* işlemi yaparken, yaklaşık 29 milyonu *sadece mobil bankacılık* işlemi yapmıştır. Hem internet hem mobil bankacılık işlemi yapan kullanıcı sayısı ise 7 milyon 808 bin kişidir. Aktif dijital bankacılık müşteri sayısının %90'dan fazlasının bireysel müşteridir. Dijital bankacılık işlem hacminin GSYH'ya oranı %130'un üzerine çıkmıştır.

Türk ve AB Bankacılık Sektörlerinin Karşılaştırması

Türk bankacılık sektörünün temel büyüklükleri Avrupa Birliği (AB) ortalaması ile kıyaslandığında, aradaki nitelik ve nicelik farkı giderek azalma eğiliminde olsa da açığın hâlâ büyük olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim **Türk bankacılık sektörü 2016 yılı itibarıyla 736 milyar Avroluk aktif büyüklüğü ile AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında 13'üncü sırada yer almaktadır.** Türkiye'deki banka aktiflerinin GSYH'ya oranı %105 ile AB ortalamasının yaklaşık üçte biri kadardır. Yine, kredilerin GSYH'ye oranı bakımından AB ortalamasının %42'sine, mevduatların GSYH'ye oranı açısından ise %38'ine karşılık gelmektedir.

Bankacılık sektörünün en temel iki kalemi olan mevduatlar ile kredilerin oranlarında Türkiye daha avantajlı duruma gelmiştir. Buna göre, sektörün pasifleri (kaynakları) içerisinde mevduatların payı AB ülkelerinde ortalama olarak %51 düzeyinde iken, Türkiye’de %53’tür. Kredilerin aktifler (alacaklar) içerisindeki payı AB’de %55 iken, Türkiye’de bu oran %64 gibi oldukça yüksektir. Aynı şekilde, öz kaynakların aktiflere oranı da Türkiye’de %11 ile AB ortalaması olan %8’in üzerindedir. Diğer yandan, Türkiye’de ortalama bir banka personeli AB ülkeleri ortalamasının iki katından fazla, ortalama bir banka şubesi ise 2,4 katı kişiye hizmet vermektedir (Tablo 7.4). Dolayısıyla, **Türkiye’de hem personel başına hem de şube başına hizmet verilen kişi sayısı AB ortalamasının oldukça üzerindedir.**

Tablo 7.4 AB ve Türkiye için seçilmiş bankacılık göstergeleri (2016)

	AB Ortalaması	Türkiye
Aktifler/ GSYH (%)	291	105
Krediler/ GSYH (%)	159	67
Mevduat/ GSYH (%)	149	56
Krediler/ Aktifler (%)	55	64
Mevduat/ Pasifler (%)	51	53
Öz kaynaklar/ Aktifler (%)	8	11
Nüfus/ Personel (Kişi)	182	378
Nüfus/ Şube (Kişi)	2.835	6.794

Kaynak: TBB 2017; AMB; BDDK; TÜİK.

Öğrenme Çıktısı

2 Bankacılık sektörüne ilişkin temel verileri, performans göstergelerini ve genel olarak bankaların faaliyetlerini kavrayabilme

Araştır 2

Finansal derinleşmenin ne anlama geldiğini araştırınız.

İlişkilendir

Bankacılık sektörü ile ilgili ayrıntılı bilgi için “Ekrem Erdem (2017), Para Banka ve Finansal Sistem. Ankara: Detay Yayıncılık” adlı yayına bakabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı kapsamında alınan hangi tedbirlerin Türk bankacılık sektöründe kırılganlığın azaltılmasına katkı sağladığını anlatınız.

EKONOMİK KRİZLER VE İSTIKRAR POLİTİKALARI

Tarihsel açıdan bakıldığında, ülke ekonomilerinin sürekli belli bir seyir izlemediği, ekonomilerin genel görünümünde kısa dönemli dalgalanmalar veya uzun dönemli yön değişimlerinin yaşandığı görülmektedir. Ekonomilerde yaşanan dengesizlikler son dönemlerde daha sık yaşanmaya başlamış, küreselleşme ve finansal serbestleşme ile birlikte söz konusu dengesizliklerin ülkeler arasında yayılımı hızlanmıştır. Ekonomik istikrarsızlığın nedenleri olarak; dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler, ülke içinde ortaya çıkan politik istikrarsızlıklar, yanlış makroekonomik politikalar ve ülke ekonomisindeki yapısal sorunlar sıralanabilir.

Ekonomik Krizler

Ekonomik krizler, reel sektör krizleri ve finansal krizler olarak iki ana başlık altında toplanabilir. **Reel krizler**, mal ve hizmet piyasalarında ortaya çıkan, enflasyon veya durgunluk şeklinde kendini gösteren dengesizlikler ile üretim faktörleri piyasalarında meydana gelen ve istihdam düzeyini de etkileyen dengesizliklerden oluşmaktadır. **Finansal krizler** ise, finansal piyasalarda finansal ataklarla ortaya çıkan ve ülkelerin para, bankacılık, borsa ve diğer finansal piyasalarındaki büyük çaplı dalgalanmaları ifade eder. Finansal krizlerin ortaya çıkmasında etkili olan faktörler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Arz ve talepteki ani dalgalanmalar
- Sürdürülemeyen büyüme ve belirsizliğin artması
- Enflasyon ve enflasyonu düşürmeye dönük yanlış politikalar
- Firma bilançolarının bozulması
- Finansal serbestleşmeye erken geçiş ve deregülasyon
- Aşırı borçlanma, faiz oranlarının yükselmesi ve uluslararası sermaye hareketleri
- Kurdaki aşırı oynaklıklar ve yanlış kur politikaları

✓ Finansal serbestleşme, bir ülkenin para, sermaye, bankacılık ve menkul piyasalarının uluslararası aktörlere ve yatırımcılara açılması, işlemlerin ve yurt dışına transferlerin serbestçe yapılabilmesidir.

Finansal Kriz Türleri

Finansal krizleri kaynağına göre borç krizleri, borsa krizleri, para krizleri ve bankacılık krizleri olmak üzere dört alt gruba ayırabiliriz. Borç krizleri, bir ülkenin kamu veya özel kesime ait dış borçlarıyla kamunun iç borçlarını ödeyememe durumudur. Özellikle kamunun bütçe açığına dayalı mali politikaları sonucu artan kamu kesimi borçlanma gereği bir taraftan reel faizleri yükseltirken, diğer yandan yeni borç bulma konusunda sıkıntılara neden olmaktadır. Sonuçta borçların çevrelememesi, borç ertelemesi (konsolidasyon), borç takası gibi borç-

ların yeniden yapılandırılmasına veya doğrudan ülkenin dış borçlarını ödeyemeyeceğini (moratorium) ilan etmesine neden olmaktadır. Borç krizleri için verilebilecek en iyi örnek, 2009 yılı sonunda Avro Bölgesi'nde başlayan 2010'da diğer ülkelere sıçrayan *Avrupa Borç Krizidir*.

Borsa krizleri, menkul kıymet borsalarında görülen aşırı dalgalanmalardır. Dalgalanmaların kaynağı, mikro düzeyde borsada faaliyet gösteren firmaların yapılarındaki bozulmalar olabileceği gibi, siyasi krizler veya dünya piyasalarındaki ham madde ve emtia fiyatlarında aşırı hareketlilik gibi makroekonomik faktörler de olabilir. Borsa krizleri için verilebilecek en iyi örnek ise 1929 *Dünya Bunalımı* (Büyük Buhran).

Para krizleri, ulusal paranın değerinde ortaya çıkan büyük çaplı dalgalanmaları ifade eder. Uygulanan kur rejimi ile doğrudan bağlantılı olan para krizlerini ve krizin gelişimindeki süreçleri açıklayan farklı kriz modelleri geliştirilmiştir. **Dış ticaret dengesindeki açıklar, spekülasyon davranışları ve güven sorunu para krizlerinin temel sebepleri**dir. Söz konusu kriz, ekonomide uygulanan kur rejimine de bağlı olarak kurda aşırı oynaklıklar, döviz rezervlerinde hızlı düşüş, faizlerde yükselme, kısa vadede büyük çaplı sermaye çıkışı, ithalat ve ihracat fiyatlarında değişim gibi önemli sıkıntılara neden olmaktadır.

Bankacılık krizleri, genellikle 'banka paniği' şeklinde bir ya da birkaç bankada ortaya çıkan yoğun fon çekilişleri şeklinde başlayıp kısa sürede diğer bankalara da sirayet ederek sistemik bir hal alan bunalım durumudur. Bu krizler bazen sektör dışında gelişen ulusal ya da uluslararası makroekonomik istikrarsızlıklardan (*dışsal sebepler*), bazen de sektörün kendi iç dinamiklerinden (*içsel sebepler*) ortaya çıkabilmektedir. Bankacılık sektöründen kaynaklanan nedenlerin başında; yasal düzenleme ve denetlemelerdeki yetersizlikler, zayıf muhasebe standartları, bankaların varlık ve yükümlülüklerinin vade yapısındaki dengesizlikler, ahlaki tehlike (istismar riski) ve ters seçim sorunları, bankaların sermaye yetersizliği ve ölçek sorunu, risk yönetiminin zayıflığı, kredi yoğunlaşması ile yüksek kamu açıkları gelmektedir. Ayrıca, yukarıda bahsedilen kriz türlerinden ikisinin birlikte yaşandığı durumu ifade etmek için **ikiz kriz**, birden fazlası birlikte görüldüğünde ise çoklu kriz kavramı kullanılmaktadır.

✓ Ahlaki tehlike veya istismar riski, finansal piyasalarda borçlunun kullandığı fonları planladığı gibi kullanıp kullanmadığının alacaklı tarafından tespit edilmesi ve takibi ile ilgili bir sorundur. Dolayısıyla finansal sözleşme sonrasında ortaya çıkan bir asimetrik bilgi meseledir.

Ortodoks ve Heterodoks İstikrar Politikaları

Ekonomide yukarıda açıklanan finansal veya reel sektörlerdeki dengesizliklerin giderilmesi amacıyla hükümetler istikrar programlarını uygulamaya koyarlar. **Ekonomide istikrarın sağlanmasında temel iki unsur, fiyat istikrarı ve tam istihdamın sağlanmasıdır.** Bu çerçevede uygulanabilecek istikrar politikaları ortodoks ve heterodoks politikalar olarak iki grupta sınıflandırılır.

Ortodoks istikrar politikaları fiyat istikrarının sağlanmasında sıkı para, sıkı maliye ve sabit kur politikalarını kullanır. Sıkı politikaların içeriğinde kamu harcamalarının kısılması, reel ücretlerin düşürülmesi, kamu yardımlarının azaltılması, para arzının daraltılması bulunmakta ve bu yolla toplam talebin kontrol altına alınması hedeflenmektedir. Ancak, bu yönde uygulanan daraltıcı politikalar bütçe disiplini sağlamak konusunda başarılı olsa da ekonomide durgunluğu beraberinde getirir.

IMF tarafından da desteklenen ortodoks politikaların millî gelir, istihdam ve reel ücretler üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle kamuoyunda pek destek bulmamaktadır. **Ortodoks politikalarda, piyasada oluşan nispi fiyat yapısını bozucu etkileri nedeniyle fiyat kontrollerine sıcak bakılmamaktadır.** Arz yanlı yeni ortodoks istikrar politikalarında ise temel amaç üretimin artırılmasıdır. Yeni yaklaşımda nominal döviz kurunun çıpa olarak kullanılması önerilmektedir.

Heterodoks istikrar politikalarının temelinde ise, sıkı para ve maliye politikaları ile sabit kur sistemine ek olarak ücret ve fiyat kontrolleri şeklinde uygulanan gelirler politikası yer alır. Bu şekilde üretim ve istihdam düzeyine zarar vermeden enflasyonla mücadele edilmesi hedeflenir.

Ortodoks istikrar programlarında enflasyonla mücadelede önerilen tedrici (aşamalı) tedbirlerden farklı olarak, heterodoks istikrar programlarında özellikle yüksek enflasyon durumlarında şok politikalar savunulur. **Heterodoks programlarda, her ne kadar uygulandığı dönemde enflasyonla mücadelede ortodoks politikalara oranla daha yüksek başarı sağlansa da, orta vadede, diğer politika araçlarının desteği de önemli hâle gelmektedir.**

IMF türü geleneksel daraltıcı ortodoks istikrar politikalarının uygulanmasında genel olarak tercih edilen araçlar şunlardır: Sıkı para politikası, faiz oranlarının yükseltilmesi, devalüasyon, sıkı maliye politikası, sıkı gelirler politikası, fiyat kontrollerinin kaldırılması ve uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi.

Öğrenme Çıktısı

3 Ekonomik krizler ve istikrar politikalarını açıklayabilme

Araştır 3

Ortodoks ve heterodoks istikrar politikaları arasındaki temel farkları araştırınız.

İlişkilendir

Konu ile ilgili derinlemesine bilgi için “M. Merih Paya (2013), Küresel Ortamda İktisat Politikaları. İstanbul: Türkmen Kitabevi”, künyeli eseri inceleyebilirsiniz.

Anlat/Paylaş

Finansal krizlerin nasıl reel sektör krizine dönüşebileceği örnekleriyle birlikte anlatınız.

TÜRKİYE'DE EKONOMİK İSTİKRAR PROGRAMLARI

Türk ekonomisinde de yurt içi veya yurt dışı kaynaklı çok sayıda ekonomik bunalım (kriz) yaşanmış, ortaya çıkan sorunların çözümüne yönelik istikrar programları yürürlüğe konmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası ekonomik dengelerin yerine oturmaya başladığı dönemde, Türkiye'de 7 Eylül 1946'da gerçekleştirilen ilk devalüasyon bir yana bırakılırsa; 1958, 1970, 1980, 1994, 2000-2001 ve 2008 yılından itibaren devam eden geniş çaplı istikrar programları yürürlüğe konmuştur. Bunlara ek olarak, hayata geçirilemeyen 1978-1979 istikrar kararları ile 1997 Güneydoğu Asya ve 1998 Rusya krizlerinin Türkiye üzerindeki etkilerini hafifletmeyi amaçlayan istikrar politikaları da takip alt başlıklarda ele alınmıştır.

4 Ağustos 1958 İstikrar Kararları

Türkiye'de ilk kapsamlı istikrar programı 4 Ağustos 1958'de alınan kararlardır. 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti Hükûmeti özel sektör ağırlıklı, hafif sanayi kolları ve tarıma dayalı bir büyüme stratejisi belirlemiştir. Dönemin başından itibaren uygun iklim koşulları, Marshall Planı kapsamında sağlanan mali yardımlar, genişleyen tarım alanları, İkinci Dünya Savaşı sonrası atıl fonların ekonomiye dâhil olması ve kredi koşullarının genişlemesinin etkisi ile yüksek büyüme oranları yakalanmıştır. Dış ticarete ise, serbestleşmeye bağlı olarak özellikle 1952 yılından sonra dış ticaret açığı önemli miktarda artmıştır. 1954 yılında iklim koşullarının değişmesi ve dış yardımların azalmasıyla birlikte yıllık büyüme oranları düşmeye başlamış, enflasyon oranları yükselmiş ve döviz sıkıntısı baş göstermiştir.

Sonraki yıllarda alınan önlemler sonucu makroekonomik verilerde iyileşme sağlanmakla birlikte ekonomideki yapısal sorunlar devam etmiş buna bağlı olarak bütçe dengesinde bozulmalar ortaya çıkmıştır. Diğer yandan **döviz rezervlerindeki azalmanın ithalat üzerindeki daraltıcı etkisi ve para arzını artırıcı politikalar, yüksek fiyat artışları yaşanmasına yol açmıştır.** Özellikle 1957 yılından itibaren büyüme oranındaki sert düşüş ve kamuoyundaki devalüasyon beklentisinin de etkisiyle **4 Ağustos 1958 İstikrar Kararları** yürürlüğe konmuştur. IMF desteği ile oluşturulan istikrar programı kapsamında yapılan düzenlemeler şunlardır:

- Dolar kuru 2,8 ₺'den 9 ₺'ye çıkarılarak **devalüasyon yapılmış**, döviz alım işlemlerinde 1 dolar başına 6,22 ₺ vergi alınması kararlaştırılmıştır.
- **Bütçe dengesinin sağlanması** amacıyla kamu harcamalarında kısıntı yapılmış, KİT ürünlerine zam yapılmış ve KİT'lerin Merkez Bankası kaynaklarıyla finansmanına sınırlamalar getirilmiştir.
- 422 milyon dolar düzeyindeki **dış borçlar ertelenmiş** ve yeni bir ödeme planına bağlanmıştır (moratoryum). Buna ek olarak, IMF, ABD ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütünden (OECE'den) toplam 359 milyon dolarlık yeni kredi sağlanmıştır.
- **Dış ticarete serbestleşmeye gidilmiş**, bu kapsamda ithalat üçer aylık programlara bağlanmış, hammadde ve ara malı ithalatına öncelik verilmiş, ihracatta ise fiyat kontrollerinde bürokratik işlemlerin hafifletilmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır.
- **Emisyon hacmi kısıtlanmıştır.**

Tablo 7.5 1954-1960 döneminde temel makroekonomik göstergeler (%)

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Büyüme Oranı	-3,0	7,9	3,2	7,8	4,5	4,1	3,4
Enflasyon Oranı	9,0	11,9	11,5	12,5	15,7	22,6	7,4
Bütçe Açığı/ GSMH	2,2	3,3	2,1	1,2	1,6	2,0	2,7
İhracat/ İthalat	70,0	63,0	74,9	86,9	78,5	75,3	68,5

Kaynak: DPT; TÜİK.

4 Ağustos 1958 İstikrar Kararları genel olarak açık finansman ve para arzındaki artışları frenleyerek enflasyonla mücadele amacını taşımaktadır. Ancak bir yandan KİT ürünlerinin fiyatlarında yapılan artış, diğer yandan devalüasyonun ekonomide yol açtığı maliyet enflasyonu bu amacın gerçekleştirilmesine büyük ölçüde engel olmuştur.

Alınan önlemler sonrasında dış ticarete serbestleşmeyle birlikte ithalatın ihracattan daha fazla artması sonucu, dış ticaret açığı azalmak yerine artmaya devam etmiştir. Nitekim 1958-60 döneminde ithalat %48,6 oranında artarken, ihracat sadece %29,7 oranında artmış, dış ticaret açığı ise 67,8 milyon dolardan 147,5 milyon dolara yükselmiştir. Tablo 7.5’te görüldüğü gibi, ihracatın ithalatı karşılama oranı %78,5’den %68,5’e gerilemiştir. Dolayısıyla, Cumhuriyet Dönemi’nde o zamana kadar alınan bu en yüksek oranlı **devalüasyon kararı ve dış ticarete serbestleşme politikası beklenen sonucu verememiştir.** Diğer yandan, kamu harcamalarının kamu gelirlerinden daha hızlı artması nedeniyle, bütçe açığı yükselmiştir. Büyüme hızı düşmeye devam etmiş ve enflasyon yüksek seyrini korumuştur (Tablo 7.5). Ekonomide bir yandan kamunun harcama disiplini giderek bozulurken, diğer yandan ekonominin üretim kapasitesi neredeyse hiçbir alanda yeterince artırılmamıştır.

Yeni düzenlemelere ek olarak, *planlama* fikri ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu doğrultuda yatırımların gerçekleştirilmesinde eşgüdümün sağlanmasına yönelik olarak 1959 yılında **Koordinasyon Bakanlığı** kurulmuştur. 1958-1960 döneminde istikrar programıyla amaçlanan sonuçlar tam olarak elde edilememekle birlikte, 27 Mayıs 1960 darbesiyle birlikte siyasal sistemdeki değişiklik istikrar programının orta vadeli sonuçları hakkında yorum yapma imkânını ortadan kaldırmaktadır.

10 Ağustos 1970 İstikrar Programı

1963 yılından itibaren uygulamaya konulan beş yıllık kalkınma planları (BYKP), ekonomik büyüme, ödemeler dengesi, fiyat istikrarı ve bütçe ile ilgili somut hedefler ortaya koymuş ve ekonomi politikaları planlardaki bu hedefleri gerçekleştirecek şekilde tasarlanmaya başlanmıştır. Planlarda, özellikle yatırımların artırılması ve hızlı büyüme ön planda tutulmuştur. Önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, kalkınma planlardaki hedefler kamu için zorunlu iken özel sektör için yol gösterici nitelik-

teydi. I. BYKP ile birlikte fiyat istikrarında önemli gelişmeler sağlanmıştır. 1963 sonrasında %5-6’larda dalgalanan yıllık enflasyon oranı dönemin sonlarına doğru hızla yükselmeye başlamıştır.

1960’lı yılların sonuna doğru ekonomide yeniden ortaya çıkan sorunlar makroekonomik veriler üzerinde de kendini göstermiştir. Bu dönemde benimsenen *ithal ikameci* sanayileşme politikalarının hedeflerin aksine, 1965-1971 döneminde ithalat yıllık ortalama %12, ihracat ise %7,5 oranında artınca dış ticaret açığı planlananın üzerinde gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemde, **dış ticaret açığı yaklaşık 4 katına** çıkmıştır. Bu dönemde dış ticarete denetimli kambiyo rejimi ve katlı kur sistemi devam etmiştir. Özellikle 1968-70 döneminde **büyüme hızla düşmüş** (%6,7’den %4,4’e), **enflasyon ise hızla yükselmeye başlamıştır** (TÜFE %4,1’den %11,8’e). Toplumun refah düzeyindeki olumsuz gelişmeleri yansıtan bu makro göstergelere işçi döviz girişlerindeki düşüş, yabancı kredilerdeki azalma ve *₺*’deki aşırı değerlenme de eklenince, ekonomide ciddi bir darboğaz oluşmuştur.

Bu ortamda hükümet 10 Ağustos 1970 tarihinde istikrar kararlarını açıklamıştır. *Program* kapsamında;

- %67 oranında **devalüasyon** yapılmış, dolar kuru 15 *₺* olarak belirlenmiştir.
- **Mali disiplin** kapsamında vergiler yükseltilmiş, maaş ve ücretler dondurulmuş, KİT ürünlerine zam yapılmıştır.
- Ekonomideki arz daralmasını gidermek amacıyla **ithalatta teminat oranları düşürülmüş**, miktar kısıtlamaları da azaltılmıştır.

Türkiye’de, o tarihlerde de sanayi üretimi önemli ölçüde ithal hammadde, yarı mamul madde ve yatırım malına dayandığı için, ithalat kısıtlaması yurt içi üretimi de sınırlandırmaktaydı. Uygulamaya konulan tedbirlerin ardından dış kaynak konusunda önemli gelişmeler sağlanmıştır. IMF’den alınan yeni krediler, artan işçi döviz gelirleri, hammadde ve mamul ihracatında artış ve kısa vadeli dış borçlar sayesinde, Tablo 7.6’da görüldüğü gibi, 1973 yılında ilk kez cari işlemler dengesi fazla vermiştir. Sonraki yıllarda da olumlu hava bir süre daha devam etmiş, kalkınma planlarında öngörülen ortalama yıllık büyüme oranları yakalanmış, dolar kuru 13,5 *₺*’ye kadar düşmüş, enflasyon oranı 1971-77 yılları arasında ortalama %18’lerde seyretmiştir. Ne var ki, yukarıdaki olumlu gelişmeler uzun sürmemiştir.

Tablo 7.6 1968-1978 döneminde temel makroekonomik göstergeler (%)

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Büyüme Oranı⁽¹⁾	6,7	4,3	4,4	7,0	9,2	4,9	3,3	6,1	9,0	3,0	1,2
M1/ GSMH	15,8	16,4	17,0	16,7	16,8	17,5	16,5	17,0	17,3	18,9	17,2
TÜFE^{(1) (2)}	4,1	5,7	11,8	21,8	15,3	15,8	15,4	19,0	16,4	22,5	53,3
TEFE^{(1) (3)}	3,2	7,2	6,7	15,9	18,0	20,5	29,9	10,1	15,6	24,1	52,6
Bütçe Açığı/GSMH	-0,61	-1,46	0,17	-2,39	-1,74	-1,33	-1,06	-0,78	-1,19	-4,29	-1,53
İhracat/ İthalat	65,0	67,0	62,1	57,8	56,6	63,1	40,6	29,6	38,2	30,2	49,8
Cari İşlemler Dengesi/ GSMH	-0,19	-0,17	-0,11	-0,63	-0,04	1,73	-1,88	-3,47	-3,78	-5,13	-1,89

(1) Değerler yıllık yüzde değişimlerdir. (2) TÜFE: Tüketici Fiyat Endeksi (3) TEFE: Toptan Eşya Fiyat Endeksi

Kaynak: TÜİK.

1978 ve 1979 Yıllarındaki İstikrar Kararları

Uluslararası piyasalarda 1974'teki ilk petrol şoku ve 1978 yılındaki petrol krizinin ardından petrol fiyatlarında ortaya çıkan yükselme **ekonomiyi birçok kanaldan olumsuz yönde etkilemiştir**. Şöyle ki, petrol fiyatlarındaki artış sonucu petrol ithalatının toplam ithalat içerisindeki payı 1980 yılında %47'ye kadar çıkmış, ihracatın ithalatı karşılama oranı %30,2'ye kadar gerilemiştir. İthalattaki bu artış **döviz sıkıntısını** ve **kısa vadeli dış borçlarda artışı** beraberinde getirmiştir. İlerleyen yıllarda finansman sorunu ile birlikte petrol ithalatının kısıtlanması gündeme gelmiş, bu durum **enerji darboğazına** ve **eksik kapasite kullanımına** neden olmuştur. Diğer yandan yurt içinde sosyal, siyasi ve iktisadi sıkıntılar hızla artmış, bunlara ek olarak, **Kıbrıs Barış Harekatı**'nın doğrudan maliyeti ve sonrasında **ABD'nin uyguladığı ambargo** da ekonomiyi derinden etkilemiştir. İthalat vergileri ve kısıtlamalar ile korunan ancak talep karşısında yetersiz kalan yurt içi üretim, bir taraftan fiyatlar üzerinde artış yönünde baskı yaparken, diğer yandan ekonomik büyümeyi kısıtlar hale gelmiştir.

Tüm bu faktörlerin etkisiyle, 1978'e gelindiğinde enflasyon oranı %53'e, dış borç tutarı 4,8 milyar dolara yükselmiş, büyüme oranı ise %1,2'ye kadar gerilemiştir. İç ve dış kaynak yetersizliği nedeniyle hemen her alanda üretim kapasitesi sınırlanmıştır. Hızla artan maliyet baskısı altında ekonominin üretim ve rekabet gücü düşmüştür. Yükselen fiyatlar genel düzeyi nedeniyle yaşam maliyeti sürekli olarak artmıştır. Bu şartlar altında, önemli ölçüde dışa kapalı, katı devletçi bir ithal-ikameci ekono-

mik yapı, çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Dönemin başbakanlarından 9'uncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in ifadesiyle, "ülke, 70 cent'e muhtaç hâle gelmiştir".

Bunalımdan çıkış için dış kaynak gereksinimi nedeniyle IMF ile gerçekleştirilen görüşmeler sonrasında 1978 ve 1979 yıllarında iki istikrar programı uygulamaya konmuştur. Mali disiplini sağlamaya yönelik olarak KİT ürünlerine zam yapılması, vergilerin artırılması, maaş ve ücret ödemeleri başta olmak üzere kamu harcamalarının disiplin altına alınması; cari işlemler açığının kapatılmasına yönelik olarak da devalüasyon, ithalatın sınırlandırılması, ihracatın teşvik edilmesi gibi maddelerin yer aldığı istikrar programları hızla tırmanan siyasi istikrarsızlığın da etkisiyle tam anlamıyla uygulanamamıştır.

24 Ocak 1980 Kararları

Ekonomideki kötüye gidişi önlemek amacıyla 24 Ocak 1980 tarihinde kapsamlı bir istikrar programı yürürlüğe konulmuştur. Program, temelde ortodoks nitelikli politikalara dayanmaktadır. Kamu açıkları, para arzındaki artış ve TL 'nin aşırı değerlenmesi, ödemeler dengesi açıkları ve enflasyonun temel nedeni olarak görülmüştür. Bu kapsamda sıkı para ve maliye politikalarına dayalı tedbirler üzerinde durulmuştur.

24 Ocak Kararlarının daha önceki istikrar tedbirlerinden önemli bir farkı, ithal ikameci sanayileşmenin terk edilerek ihracata dayalı sanayileşmenin benimsenmesidir. Artık piyasa ekonomisine dayalı, dışa açık ve ihracata yönelik üretimi esas alan bir kalkınma politikası söz konusudur.

Dolayısıyla, tedbirler kısa vadeli hedeflerin yanında, ülke ekonomisinde yapısal dönüşümü sağlayacak uzun vadeli stratejileri de belirlemektedir. Bu amaçlar doğrultusunda 24 Ocak 1980’de Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen 17 adet *karar* ve Haziran 1980’de ek olarak uygulamaya konan 33 adet *karar* genel hatlarıyla şu şekilde özetlenebilir:

- %48,6 oranında **devalüasyon** yapılmış, dolar kuru 47,1 ₺’den 70 ₺’ye yükseltilmiştir. **Döviz alım satımları kademeli olarak serbest bırakılmıştır.**
- Mal ve hizmet piyasaları ile üretim faktörleri piyasalarında fiyatların arz ve talep koşullarında belirlenmesi amacıyla uygun olarak **Fiyat Saptama-Kontrol Koordinasyon Komitesi kaldırılmıştır.**
- 1980 öncesi uygulanan negatif reel faiz uygulamasından vazgeçilmiş; kredi ve vadeli mevduat **faiz oranları serbest bırakılmıştır.**
- **Kamu sektörünün küçültülmesi** amacıyla,

la, özelleştirme politikası gündeme alınmış, kamu tarafından üretilen malların kapsamı daraltılmış, kamu harcamalarında kesintiye gidilmiştir.

- Tarım ürünlerinde **destekleme alımları sınırlandırılmış**, sübvansiyonların kapsamı daraltılmış, KİT’lere kendi ürünlerinin fiyatlarını belirlemelerine izni verilmiştir.
- **Dış ticarette serbestleşme** hedefine yönelik olarak **ihracat artışı sağlamak** amacıyla *ihracat kredileri, ihracata yönelik yeni teşvikler, ihracatta vergi iadesi uygulaması, yeni vergi muafiyet ve istisnaları* uygulamaya konulmuştur. İthalatın serbestleştirilmesi konusunda ise ithaline izin verilen mallar listesi yerine ithaline izin verilmeyen ürünlerin listesi belirlenmiştir.
- **Yabancı sermayeyi teşvik** için yeni düzenlemeler yapılmış, bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi için kararlar alınmıştır.

Tablo 7.7 1979-1983 döneminde temel makroekonomik göstergeler (%)

	1979	1980	1981	1982	1983
Büyüme Oranı⁽¹⁾	-0,5	-2,8	4,8	3,1	4,2
M1/ GSMH	15,4	13,3	12,1	12,6	13,9
TÜFE^{(1) (2)}	62	101,4	34	28,4	31,4
TEFE^{(1) (3)}	63,9	107,2	36,8	27	30,5
Bütçe Açığı/ GSMH	-3,15	-3,13	-1,54	-1,48	-2,24
İhracat/ İthalat	44,6	36,8	52,6	64,9	62
Cari İşlemler Dengesi/ GSMH	-1,73	-4,98	-2,71	-1,48	-3,18

(1) Değerler yıllık yüzde değişimlerdir. (2) TÜFE: Tüketici Fiyat Endeksi (3) TEFE: Toptan Eşya Fiyat Endeksi

Kaynak: TÜİK.

24 Ocak Kararları’nın Uygulaması ve Sonuçları

24 Ocak Kararları’nın yürürlüğe girmesinin ardından 1979-1980 yıllarındaki küçülmenin aksine, ekonomide 1981 yılında %4,8’lik büyüme sağlanmıştır. **Büyüme oranında en büyük pay âtl kapasitenin harekete geçmesi sonrası sanayi sektöründe kaydedilen %9,9’luk üretim artışına aittir.** Yukarıda bahsedilen daraltıcı tedbirler fiyat istikrarı üzerinde kısa dönemde olumlu sonuçlar doğurmuş, enflasyon oranı üç haneli değerlerden 1981 yılında %36,8’e gerilemiştir. **Bu dönemde bütçe açığında da düzelme sağlanmış, kamu personel harcamaları azalmış, buna karşılık faiz ödemelerinde artış olmuştur.** İhracatı teşvik edici düzenlemeler kısa sürede etkisini göstermiş; 1981 yılında 2,9 milyar dolar olan ihracat bir sonraki yıl 4,7 milyar dolara ulaşmıştır. Bunun yanında ihracatın içeriği de değişmiş, tarım ürünlerinin toplam içerisindeki payı azalırken, sanayi ürünlerinin oranı giderek yükselmiştir.

1983-87 yıllarını kapsayan I. Özal Hükûmeti döneminde hızlı büyüme ve serbestleşme politikalarının yol açtığı genişlemeci iktisat politikaları II. Özal Hükûmeti'nden (1987-1989) itibaren başka ekonomik sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak, **24 Ocak Kararları ekonomide uzun vadeli istikrarı sağlayamamıştır**. Yetersiz büyüme oranları, artan işsizlik, yükselen kamu açıkları ve sürekli büyüyen dış borçlar nedeniyle, 1988 yılında ekonomide yeni bir kriz yaşanmıştır. Bu dönemde hızla yükselen faiz oranları ile döviz talebinde artış ve ulusal paradan kaçış sonrası 4 Şubat 1988'de özellikle finans piyasalarına yönelik yeni tedbirler yürürlüğe konmuştur. Tedbirlerin neticesinde kriz aşılma ile birlikte, ekonomik büyüme düşmeye devam etmiş, enflasyon oranı ise yükselme eğilimine girmiştir. 1989 yılında ekonominin dış kaynak ihtiyacının da etkisiyle ₺'nin konvertibl hâle getirilmesi, sermaye hareketlerinin önündeki engelleri kaldırmıştır.

Konvertibilite

bir ülke parasının piyasada diğer ülke paralarına veya altına serbestçe dönüştürülebilmesi, alınıp satılabilmesidir.

5 Nisan 1994 Kararları

Krizin Ortaya Çıkışı ve Nedenleri

1990-1993 döneminde ekonomi ortalama %6 oranında büyümekle birlikte, istikrarsız bir seyir izlemiştir. *Bu dönemde büyümenin temel kaynakları finansal serbestleşmenin ardından artan sermaye girişi, kamu harcamalarını artırıcı ve açık finansman sistemine dayalı bütçe politikası ve bankacılık sisteminin iç piyasaya yönelik açmış olduğu kredilerdeki yüksek artışlardır.* Doğal olarak, sağlam iktisadi temellere dayanmayan bu süreç orta vadede sorunları da beraberinde getirmiştir.

Artan kamu açıkları, iç borçlanma ve TCMB kaynakları yoluyla finanse edilmiştir. Bütçenin finansmanına ek olarak kaynak yetersizliği sonrası dış borçların ödenmesinde de iç borçlanmaya gidilmesi, faiz oranlarının hızla yükselmesine yol açmıştır. Merkez Bankasından finansman ise döviz rezervlerinin giderek azalmasına neden olmuştur.

Yükselen faiz oranları ise, ülkeye sıcak para girişini artırmış ve ₺'nin aşırı değer kazanmasına yol açmıştır. Bu ise, bir taraftan ihracatta rekabet gücünün azalmasına ve ithalatın yükselmesine yol açarak reel sektörü olumsuz etkilerken, diğer yandan dış ticaret açığını artırarak dış dengenin bozulmasına sebep olmuştur.

Finansal sistemde ise, bankaların döviz açık pozisyonlarının sürekli olarak artması özel kesime kredi sağlama işlevinden giderek uzaklaşması ve Merkez Bankasının döviz kurlarında yükselmeyi önlemek için piyasaya yabancı para sürmesi kırıl-ganlığı ve dalgalanmaları artırıcı unsurlar olmuştur. Bunlara **1990'lı yılların başından itibaren özellikle genel ve yerel seçimler nedeniyle hükümetlerin mali ve parasal disiplin konusunda gevşek davranması ve dünya ekonomisinde yaşanan genel durgunluk da eklenince, ekonomide kriz ortamı oluşmuştur.**

Krizle Karşı Alınan Tedbirler: 5 Nisan 1994 Kararları

Ekonomideki kriz ortamına çözüm olarak **5 Nisan 1994 Kararları** yürürlüğe konmuştur. **Programın kısa vadeli hedefi, döviz piyasası ve dış dengede istikrarın sağlanmasıdır. 5 Nisan Kararları, konjonktürel ve yapısal hedeflere yönelik kararlar olarak iki ana bölümden oluşmaktadır.** Program kapsamında yapılan düzenlemeler şunlardır:

- *Kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG) ve enflasyonu düşürmeye yönelik olarak kamu harcamalarının azaltılması ve gelirlerin artırılması:* Bu kapsamda kamuya yeni personel alımı durdurulmuş, maaş ve ücret artışları sınırlandırılmış, vergi oranları artırılmış ve bazı ek vergiler konmuş, KİT ve TEKEK ürünlerinin fiyatlarında yüksek oranlı artışlar yapılmıştır.
- *Finans piyasalarına yönelik olarak; mevduatlara getirilen garanti* 50 milyon ₺'den 150 milyon ₺'ye yükseltilmiş, 6 Mayıs 1994'ten itibaren de mevduatların tamamı güvence altına alınmıştır. **Hazine'nin, Merkez Bankasından kısa vadeli avans kullanımına sınırlama** getirilmiştir. Merkez Bankasının özerkliğini artırmaya yönelik yeni tedbirler yürürlüğe konmuştur.
- *Yapısal sorunların çözümüne yönelik olarak; KİT'lerin yapısının yeniden düzenlenmesi, özelleştirme politikasının etkin bir*

şekilde uygulanması, sosyal güvenlik reformu ile tarımsal destekleme politikasının yeniden düzenlenmesine yönelik kararlar alınmıştır.

5 Nisan Kararları, içeriği itibarıyla hem ortodoks hem heterodoks özellikler taşımaktadır. Ancak, programın tamamının kararlılıkla uygulandığını ve hedeflerinin tamamının tutturulduğunu söylemek mümkün değildir. Programın yürürlüğe konduğu 1994 yılında, ekonomide %6,1’lik daralma yaşanmış, enflasyon TÜFE’de %120,7 TEFE’de (şimdi ÜFE) %106,3 olarak gerçekleşmiştir. 1995’ten itibaren büyüme oranı tekrar artmış, ancak enflasyon oranı yüksek seviyelerde devam etmiştir. Yüksek enflasyon nedeniyle nakit ve vadesiz mevduat şeklinde para arzı daralmıştır. Faiz oranlarında beklenen düzeyde düşüş gerçekleşmemiş, kriz yılında Hazine borçlanmalarında o döneme kadarki en yüksek faiz oranları ödenmek zorunda kalmıştır (Hazine bonolarında yıllık bileşik faiz %406’ya çıkmıştır).

Tablo 7.8 1992-1998 döneminde temel makroekonomik göstergeler (%)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Büyüme Oranı⁽¹⁾	6,4	8,1	-6,1	8,0	7,8	8,3	3,9
M1/GSMH	7,1	6,5	5,9	4,9	6,0	5,4	4,4
TÜFE^{(1) (3)}	62,1	58,4	120,7	88,5	79,4	85,0	84,7
TEFE^{(1) (3)}	70,1	66,1	106,3	93,6	74,6	81,0	71,8
Bütçe Açığı/ GSMH	-4,3	-6,7	-3,9	-4,0	-8,2	-7,6	-7,3
İhracat/ İthalat	64,3	52,1	77,8	60,8	53,2	54,1	58,7
Cari İşlemler Dengesi/ GSMH	-0,6	-3,5	2,0	-1,4	-1,3	-1,4	1,0

(1) Değerler yıllık yüzde değişimlerdir. (2) TÜFE: Tüketici Fiyat Endeksi (3) TEFE: Toptan Eşya Fiyat Endeksi

Kaynak: TÜİK.

Diğer yandan, dış dengede ekonomideki daralmanın da etkisiyle iyileşmeler görülmüştür. ₺’nin değer kaybetmesi ithalatı pahalı hâle getirmiş, buna iç talepteki daralma ve yurt dışı kredi imkânlarının azalması da eklenince, 1994 yılında ithalat ciddi oranda azalmıştır. İhracatta artışın devam etmesi dış dengeyi olumlu yönde etkilemiş, 14 milyar dolar civarındaki açık 1995 yılında 5 milyar dolara kadar gerilemiştir. Aynı şekilde cari işlemler açığının millî gelir içindeki payında da ekonomiyi tehdit edecek bir durum oluşmamıştır. Ancak, ihracatın ithalatı karşılama oranı mütevazı seviyelerde seyretmeye devam etmiştir.

Bu dönemde daraltıcı mali politikalar sayesinde kamu açıklarında da azalma sağlanmış, ancak bu süreklilik arz etmemiştir. 1994’ün ilk yarısında yaşanan belirsizlik nedeniyle, mevduatların geri çekilmesi ve bankaların bilanço yapılarındaki bozulmaların etkisi ile banka iflasları yaşanmıştır. **Banka iflaslarını önlemek ve mevduat kaçışını engellemek için mevduatların tamamına devlet güvencesi getirilmiştir.** Netice itibarıyla, uygulanan daraltıcı politikalar ve alınan tedbirlere rağmen, enflasyonun düşürülememesi, programın yükünün büyük ölçüde dar gelirliiler üzerinde kalmasına, dolayısıyla gelir dağılımının zarar görmesine yol açmıştır.

1995-1999 Döneminde Ekonomik Gelişmeler ve İstikrar Tedbirleri

1994 yılında yaşanan krizin etkileri düzeltilmeye çalışılırken, bir sonraki yıldan itibaren Türk ekonomisi hem yurt içi hem de yurt dışı kaynaklı birçok faktörün tesiri altına girmiştir. 1/95 sayılı OKK (Ortaklık Konseyi Kararı) uyarınca 1 Ocak 1996’dan itibaren Türkiye ile AB arasında gümrük birliğinde son döneme girilmesi, dış ticarete yeni bir dönemi başlatmıştır. Türkiye’nin sanayi ve işlenmiş tarım ürünlerinde AB menşeli ürünlere gümrük vergilerini kaldırması Türkiye’nin dış ticaret açığına olumsuz katkı yapmıştır. Diğer yandan 1995-1999 döneminde siyasi istikrarsızlık artmış, beş yılda 7 hükûmet değişmiştir. Siyasi istikrarsızlıklar beraberinde ekonomik belirsizlikleri getirmiş, uzun vadeli politikalar üretilmesi veya üretilen uzun vadeli politikaların uygulanması konusunda sıkıntılar yaşanmıştır.

1997 yılına gelindiğinde, Tayland'da başlayan kriz, önce diğer Güneydoğu Asya ülkelerine sıçramış, ardından Rusya ve Latin Amerika ülkelerini etkisi altına alarak küresel bir kriz haline gelmiştir. Bu gelişmeler Türk ekonomisini doğrudan olumsuz bir şekilde etkilemeye başlamıştır. Güneydoğu Asya Krizi'nin Türkiye üzerindeki etkisi, krizin Rusya'ya sıçramasından sonra daha çok hissedilir olmuştur. Rusya'nın dış borçlarını ödeyemeyeceğine dair (moratoryum) kararının ardından Rusya'da olduğu gibi diğer riskli ülkelerde de yüksek miktarlarda sıcak para çıkışları yaşanmıştır. Bu durum, 27 Ağustos 1997 günü İMKB (bu günkü BİST) endeksinin %13,1 değer kaybetmesiyle iyice kendini göstermiştir.

1997 yılı, Güneydoğu Asya Krizi'nin yansımalarına ek olarak, ülke içerisindeki yapısal sorunların da kendini göstermeye başladığı bir yıl olmuştur. Enflasyon hedefi ile tutarlı kur politikalarında ve para politikası değişkeni olarak kullanılan faiz oranında krizin de etkisiyle gelişmeler meydana gelmiştir. Şöyle ki, uluslararası piyasalarda kriz nedeniyle yaşanan durgunluk, enflasyonla mücadele kapsamında yürürlükteki sıkı para ve maliye politikalarıyla birleştiğinde, ekonomide durgunluk sinyalleri ortaya çıkmıştır.

1998'e gelindiğinde, hem dış ticaretin hem de iç talebin daralmasıyla birlikte büyüme rakamları gerilemiştir. **Bu dönemde yüksek faiz oranlarının etkisiyle büyük şirketlerin kârlarının önemli bir kısmını yatırımlar yerine kamu açıklarını finanse etmeye ayırması, bankaların da benzer şekilde kredi işlemleri yerine kaynaklarını devlet iç borçlanma senetlerinde değerlendirmeleri, finans piyasalarını dalgalanmalara karşı daha savunmasız hâle getirmiştir.**

Mevcut yapısal sorunların etkisiyle her ne kadar 1997 yılında Hazine'nin Merkez Bankasından kısa vadeli avans kredisi kullanımına son verilmiş, 1998 yılında ise *mali milat* ve vergi düzenlemeleri gibi önemli kararları içerisinde barındıran *mali reform paketi* yürürlüğe konulmuş olsa da kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG) sürekli artmıştır. 1998 yılında millî KKBG/ GSMH oranı %8,7 seviyesine ulaşmıştır. Aynı şekilde, enflasyon oranında da hedeflenen düşüş sağlanamamış, TEFE bazında enflasyon oranları 1997 ve 1998 yıllarında sırasıyla %81,8 ve %71,8 olarak gerçekleşmiştir. Bu ortamda yürürlüğe konan *istikrar tedbirleri* şu şekilde özetlenebilir;

- 1997 yılı Ağustos ve Eylül aylarında hükûmet *para piyasaları ile ilgili acil tedbirleri* hayata geçirerek uluslararası krizin Türkiye'ye sıçramasına mani olmuş, ancak ihracattaki azalma reel sektörü etkilemiştir.
- 26 Haziran 1998'de *IMF ile* bir buçuk yıllık **Yakın İzleme Anlaşması** imzalanmış, bu program kapsamında IMF'den kredi kullanılmamış, üçer aylık dönemler itibarıyla ekonomideki gelişmelerin gözden geçirilmesi konusunda anlaşılmıştır.
- 11 Aralık 1998 tarihinde *ithalatı azaltma ve ihracatı artırmaya* yönelik bir dizi önlem paketi uygulamaya konmuştur.

✓ 1998 yılındaki mali milat, bankalarda kayıt altına alınan paraların bir kereye mahsus olmak üzere kaynağının soruşturulmamasıdır.

Söz konusu olumsuzluklara ek olarak, *Nisan 1999 genel seçimleri, 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999'daki depremler, kamu harcamalarının artmasına neden olmuştur.* Kamu kesimi faiz giderlerinin millî gelire oranı %13,7'ye yükselmiştir. Daha önceki yıllardan gelen sorunlara ilave olarak, yıl içerisinde **yaşanan doğal felaketlerin de etkisiyle ekonomi %6,1 oranında küçülmüş, bütçe açığının millî gelire oranı da hızla yükselerek %11,7 gibi rekor bir düzeye ulaşmıştır.** İhracatın aynı yıl (1999) %6 oranında azalması ve yüksek enflasyonun da sürmesi sonucu, Aralık ayının başında IMF'ye üç yıllık *Stand-by (Destekleme) Düzenlemesi* içeren niyet mektubu gönderilmiş ve 9 Aralık 1999'da 2000-2002 dönemini kapsayan **Enflasyonla Mücadele Programı (9 Aralık 1999 Kararları)** yürürlüğe konmuştur. Programın amacı, ekonomideki belirsizlikleri gidererek ve enflasyon beklentisini azaltarak reel faizler ile enflasyonda düşüş sağlamak ve ekonomik büyümeyi hızlandırmaktır. *Programın üç temel unsuru* vardır:

- Faiz dışı fazlanın artırılmasına yönelik **sıkı maliye politikası,**
- **Enflasyon hedefi ile uyumlu gelirler politikası,**
- Uzun dönemli beklentileri iyileştirmeyi ve bu şekilde **reel faizlerin düşürülmesini sağlayacak para ve kur politikaları.**

Program çerçevesinde, döviz kurlarında ilk 18 aylık dönem için enflasyon hedefine uygun *kur sepeti* (1 dolar + 0,77 euro) nominal döviz kuru çipası oluşturulmuş, sonraki 18 ay için ise kademeli olarak genişleyen *bant uygulaması* benimsenmiştir. Hedeflerin gerçekleştirilmesi için gerekli kaynağın yurt dışından sağlanan fonlar ile özelleştirme gelirleri olacağı belirtilmiştir. Ancak programdan beklenen başarı sağlanamamıştır.

Kasım 2000, Şubat 2001 Krizleri ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı

Türkiye 2000 yılından itibaren artan likidite sıkıntısı, yapısal sorunlar, spekülasyon hareketleri ve siyasi istikrarsızlığın etkisiyle yıl sonunda tarihinin en büyük krizlerinden biriyle karşı karşıya kalmış, ekonomide 1950 sonrasındaki en büyük daralma yaşanmıştır. **Türkiye’de 1990’lı yıllarda sıcak para girişi ile finanse edilen büyüme, 1998 sonrası uluslararası piyasalarda yaşanan krizlerin ardından sürdürülemez bir nitelik kazanmıştır.** 2001’de ekonomik büyüme -%9,5 olarak gerçekleşmiş, ekonomi ciddi bir şekilde daralmıştır. Bütçe açıklarının milli gelir içindeki payı hızla yükselmeye devam etmiş ve %16’ya ulaşmıştır. **Uygulamaya konulan programın sürdürülebilirliğine olan inanç, cari işlemler dengesindeki bozulma, yapısal reformlardaki gecikmeler, bankacılık sektöründeki sorunların etkisiyle azalmış, piyasalardaki devalüasyon beklentisi karşılık görmeyince, yabancı sermaye ülkeyi terk etmeye başlamıştır.**

Tablo 7.9 1999-2002 döneminde temel makroekonomik göstergeler (%)

	1999	2000	2001	2002
Büyüme Oranı	-6,1	6,3	-9,5	7,9
TEFE	53,1	51,4	61,6	50,1
TÜFE	64,9	54,9	54,4	45,0
Bütçe Dengesi/ GSMH	-11,7	-10,4	-16,3	-14,2
İhracat/ İthalat	65,4	51,0	75,7	69,9
Dış Ticaret Dengesi (Milyar Dolar)	-14,1	-26,7	-10,1	-15,5
Cari İşlemler Dengesi (Milyar Dolar)	-1,4	-9,8	3,4	-1,8

Kaynak: TÜİK.

Krizin ortaya çıkışında bankacılık sektöründe yaşanan sıkıntılar önemli role sahiptir. Söz konusu sıkıntılar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Bankaların pasiflerindeki yabancı para ağırlığı (döviz pozisyon açığı),
- Bankaların kaynaklarını yoğun olarak kamu iç borç senetlerinde kullanması,
- Aktif ve pasif kalemleri arasında vade uyumsuzluğu,
- Yasal altyapının finansal serbestleşmeyi takip edememesi,
- Bankaların küçük ölçekli olması ve öz kaynaklarının yeterli olmaması,
- Kamu bankalarının görev zararlarının artması ve
- Özel bankaların önemli kısmının holding ya da grup bankası olması.

1999 sonrasında ₺’nin aşırı değerlenmesi, bunun uzun vadede sürdürülemeyeceği beklentisini doğurmuştur. Ekim 2000’de Merkez Bankasının döviz rezervlerinde azalma başlamıştır. Ayrıca, 2000 yılı başında istikrar programının uygulanmaya başlamasıyla faiz oranları aşırı şekilde düşmüş; takip eden günlerde elinde bol miktarda kamu kâğıdı bulunduran bankalar giderek artan bir likidite sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. **Kasım 2000’de bankaların likidite ihtiyaçlarının iyice artması, faiz oranlarını yükseltmiş, döviz talebi artmış ve bir panik havası oluşmuştur.** Bankalararası piyasada çözülemeyen likidite sıkıntı-

sına yönelik Merkez Bankası da ciddi bir tedbir almayınca; bunalımın derinleşmesi, bazı bankaların (Demirbank vd.) iflası ve bunun bir krize dönüşmesi kaçınılmaz hâle gelmiştir. Gelişmeler sonrası bankalararası gecelik faiz oranları %873'e kadar yükselmiş ve ülkeden önemli miktarda sermaye çıkışı olmuştur. Merkez Bankasının dalgalanmalar karşısında önlem olarak döviz rezervlerini kullanması ve alınan diğer tedbirler ile IMF kaynaklarının kullanılması sonrasında piyasalar bir miktar rahatlamıştır.

19 Şubat 2001 tarihinde dönemin Cumhurbaşkanı ile Başbakanı arasında Millî Güvenlik Kurulu toplantısında yaşanan gerginliğin etkisi ile zaten aşırı kırılgan olan piyasalarda daha büyük bir kriz meydana gelmiştir. **Gerginlik piyasalarda etkisini hemen göstermiş, İMKB bir gün içerisinde %14,6 değer kaybetmiş, Türkiye'den 5 milyar doların üzerinde döviz çıkışı olmuş ve gecelik faiz oranları %4000'lere kadar yükselmiştir.** Hükûmetin bu gelişmeler karşısında ilk tepkisi, enflasyon ile mücadelede nominal çıpa olarak kullanılan döviz kurunu dalgalanmaya bırakmak olmuştur. Dalgalı kur sistemine geçişten kısa süre sonra ₺, dolar karşısında %50'ye yakın değer kaybetmiştir.

Kısa süre içerisinde bu kadar şiddetli dalgalanmalara yol açan kriz, zamanla reel sektör üzerinde de etkisini göstermiştir. Kamu ve özel tüketim harcamaları azalmış, kapasite kullanım oranları düşmüş, toplam yatırım harcamaları %31,7 nispetinde gerilemiştir. Sonuç olarak, 2001 yılında millî gelir %9,5 oranında küçülmüştür. Enflasyon oranı ise istikrar programı kapsamında kurlardaki düzenlemelerin maliyet artırıcı etkisiyle 2000 yılında TEFE bazında %51,4 iken, 2001 yılında %61,6'ya yükselmiştir.

Kriz ortamı özellikle artan borç yükünün etkisiyle kamu mali dengesinde de bozulmalara neden olmuş, bütçe açığının millî gelir içerisindeki payı 2000 yılında %10,4 iken, 2001 yılında bu oran %16,3'e yükselmiştir. Buna paralel olarak, KKBG/GSMH oranı 2001'de %16'ya kadar yükselmiştir.

Yaşanan durgunluk dış ticaret hacmi üzerinde de etkili olmuş, ithalat ciddi oranda azalmıştır. 2000'de 54,5 milyar dolar olan ithalat 2001'de 41,4 milyar dolara düşmüştür. Diğer yandan, dalgalı kur sonrası ₺'deki değer kaybı ve iç talepteki daralmanın etkisi ile reel sektör dış piyasalara yö-

nelmiş ve ihracat 2001 yılında bir önceki yıla göre %12 düzeyinde artmıştır. Bu gelişmelerin etkisiyle, 2001 yılında dış ticaret açığı 10 milyar dolara gerilemiş, cari işlemler dengesi ise 3,3 milyar dolar fazla vermiştir.

Şubat 2001'de krizin patlak vermesinin ardından, Nisan 2001'de yeni Merkez Bankası Kanunu çıkarılarak Merkez Bankasının temel amacının fiyat istikrarı olduğu açıklanmıştır. 14 Nisan 2001'de **Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı** yürürlüğe konmuş, Mayıs ayında bir Niyet Mektubu hazırlanarak IMF ile görüşmelere başlanmıştır.

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın temel amacı, "kur rejiminin terk edilmesi nedeniyle ortaya çıkan güven bunalımı ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve eşanlı olarak bu duruma bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmak" şeklinde tanımlanmıştır. Bu temel ilkeler çerçevesinde ikincil hedefler ise şöyle özetlenebilir:

- Dalgalı kur sistemi içerisinde enflasyonla mücadelenin sürdürülmesi,
- Bankacılık sektöründe hızlı bir yapılanma ile bankacılık ve reel sektör arasında sağlıklı bir ilişkinin kurulması,
- Kamu finansman dengesinin kalıcı şekilde güçlendirilmesi,
- Toplumsal uzlaşma ile enflasyon hedefi doğrultusunda gelirler politikasının sürdürülmesi,
- Etkinlik, esneklik ve şeffaflığın sağlanması-na yönelik yasal altyapının kurulmasıdır.

Bu kapsamda bütçe ile ilgili düzenlemeler, KİT'lerin görev zararları, bankacılık, kamulaştırma, kamu ihale sistemi, borçlanma, özelleştirme konuları başta olmak üzere, 15 yasal düzenlemenin yapılması kararlaştırılmıştır. Bunlar içerisinde hiç kuşkusuz en fazla öne çıkan düzenleme *bankacılık sektörü* ile ilgili olanıdır. Zira bankacılık sektörü 1990'lı yılların başından itibaren uluslararası standartlara ve rekabete aykırı şekilde yönetilmiştir. Nitekim devlet iç borç senetlerinin mevduat bankalarının toplam aktifleri içerisindeki payı 1990 yılında %10 iken, 2000'li yıllara gelindiğinde %40'ın üzerine çıkmıştır. Kredilerin payı ise %47'den %25'in altına düşmüştür. Bu gelişmelerin sonucu olarak, 1997-2001 döneminde 20 banka iflas etmiş ya

da devlet (adına Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu TMSF) el koymuştur. Özellikle **1999-2001 yıllarında toplam 18 banka TMSF’ye devredilmiştir**. 1990 sonrasında banka sahibi olmak kolaylaştığı için 10 yıl içinde banka sayısı 67’den 81’e çıkmıştır.

Bu şartları dikkate alarak *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* çerçevesinde 15 Mayıs 2001’de *Bankacılık Sektörü Yeniden Yapılandırma Programı* açıklanmıştır. Programın temel amaçları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Kamu bankalarını mali sistem içinde bir istikrarsızlık unsuru olmaktan çıkarmak,
- TMSF bünyesindeki bankaların sorunlarını en kısa sürede çözüme kavuşturmak,
- Yaşanan krizlerden olumsuz yönde etkilenen özel bankaların sağlıklı bir yapıya kavuşmalarını sağlayacak düzenlemeleri gerçekleştirmek.

Yeni istikrar programının en önemli özelliklerinden birisi, enflasyonla mücadelede “*döviz çıpası*” yerine, gelecekteki enflasyon değerlerini dikkate alarak kısa vadeli faiz oranlarında değişikliğe gitme şeklindeki “örtük enflasyon hedeflemesi” stratejisinin benimsenmesidir. Ayrıca, istikrar programı kapsamında mali disiplin tedbirleri doğrultusunda **2001 yılında 42 adet bütçe dışı fon kapatılmış ve ₺ mevduatlarını özendirmek için** döviz hesaplarına uygulanan gelir vergisi stopaj oranı yükseltilmiştir.

2008 Küresel Krizi: Sebepleri ve Sonuçları

2008 yılının son çeyreğinden itibaren yoğun olarak yaşanan kriz esas olarak küresel dinamiklerin tetiklediği ve yaydığı, iç dinamiklerin de buna destek olduğu bir krizdir. 2008’den bu yana küresel çapta yaşanan krizlerde sorunun kaynağı esas olarak dış piyasalarda olduğu için, çözüme yönelik etkili politikaların da küresel çapta olması gerekir. O nedenle, hiçbir hükûmetin tek başına küresel bir krizin üstesinden gelmesi mümkün değildir. Bu durumda uygulanması gereken en etkili politika, mümkün olduğunca ülkelerin geniş katılımıyla sağlanacak ortak uluslararası politikaların izlenmesi olacaktır.

Mortgage Krizi’nin Küresel Krize Dönüşmesi

ABD’de ortaya çıkan ve tüm dünyayı olumsuz yönde etkileyen ipotekli konut kredisi (mortgage) sektöründeki sorunlar, ilk olarak yaklaşık 2003 yılında ortaya çıkmaya başlamıştır. ABD’de, para hacminin yüksek olması nedeniyle bazı finansal kuruluşlar 2003 yılında önce kredibilitesi zayıf olan kişilere mortgage kredisi (*Subprime Mortgage Kredisi*) vererek geri dönüşü riskli bir mali yapıya girmiştir.

O zamana kadar ABD’de faizler düşük tutulduğu için düşük gelir grubundaki kişiler değişken faizli kredileri kullanmayı tercih etmeye başlamışlardır. Ne var ki, ABD Merkez Bankasının (*FED: Federal Reserve Bank*) 2006 ve 2007 yıllarında faiz oranlarını artırması, konut piyasasında durgunluğa yol açmıştır. Buna bağlı olarak, konut satış fiyatları ile kira gelirleri düşmeye başlamıştır. Böylece, konut kredisi kullanan düşük gelirli gruplar, kredi taksitlerini ödeyemez hâle gelmiştir. Bu durum **mortgage krizi** olarak ifade edilmiştir. Buna ilave olarak, bankaların, kredi talep eden kişilere alacakları ev ve dairelerin bedelinin tamamına, hatta değerinin %110’una tekabül eden kısma kadar borçlanma fırsatı vermesi, kredilerin geri dönüşünü zora sokmuştur. Bu arada bankalar, konut kredileri için gereken finansmanı, yatırım bankalarının ihraç ettikleri tahviller ile borçlanarak sağlamaktaydı. Ancak, kredilerin geri dönüşünün zora girmesi, yatırım bankaları ve ABD mortgage piyasasında likidite sıkışıklığının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu nedenle dünyanın en büyük yatırım bankalarından Lehman Brothers Eylül 2008’de iflas etmiştir.

Lehman Brothers’ın iflasıyla patlak veren küresel kriz, çok kısa bir sürede dalga dalga bütün dünyaya yayılmıştır. Kriz, etkilerini ilk olarak borsalarda göstermiş, özellikle gelişmiş ülkeler başta olmak üzere birçok ülkenin borsasında çok ciddi düşüşlere yol açmış, hatta bazı ülkeleri borsa işlemlerini durdurma noktasına kadar getirmiştir. **Mali (finans) kaynaklı kriz, gelişmiş ülkelerde, diğer ülkelere göre daha derin ve sert küçülmelere yol açmıştır.** Bunun sebebi, krizi tetikleyen finans sisteminin gelişmiş ülkelerde daha yaygın ve büyük çaplı olarak kullanılıyor olmasıdır.

2009 yılında, dünya, 1929 Büyük Buhranı'ndan bu yana 1970'li yıllardaki büyük petrol krizi de dahil olmak üzere en büyük ekonomik daralmayı yaşamıştır. Gelişmekte olan ülkelerin büyüme hızı ortalama %8'in üzerinde iken, %2'nin altına düşmüştür. Gelişmiş ülkelerin büyüme hızları ise %2 dolayında iken, -%4'e gerilemiş ve dünya çapında büyük bir refah kaybı yaşanmıştır.

Yaşanan *küresel krizin belirtilerini* ana hatlarıyla şu şekilde özetlenebiliriz:

- Küresel ekonomide büyümenin hızla düşmesi,
- Gelişmekte olan ekonomilere yönelik sermaye hareketlerinin yavaşlaması,
- Büyük ülkelerin dünya çapındaki bankalarının büyük kayıplar ve zararlar yazmaya başlaması ve krize doğru büyük sorunlar yaşamaya başlaması,
- Menkul kıymetler borsalarında ciddi düşüşlerin yaşanmaya başlaması,
- 2000'li yılların başından beri uluslararası para piyasalarında aşırı bollaşan likiditenin küresel çapta kurumaya başlaması.

Krizin Temel Dinamikleri

Krizin ortaya çıkmasını tetikleyen temel dinamikler dört ana grupta toplanabilir:

- Menkul kıymetleştirme:** Tahvil gibi piyasada alınıp satılan menkul kıymetler ihraç edilerek gerçekleştirilen borçlanmaların, borç verenle borç alan arasında özel olarak yapılan banka kredileri gibi karşılıklı görüşmelere dayalı kredilerin yerine geçmesidir. Bu uygulamanın avantajları; konut kredilerinin banka bilançolarından çıkarılması, varlıkların likiditesinin artması ve riskin farklılaşması olarak ifade edilebilir. Menkul kıymetleştirmenin dezavantajları ise, işletmelerin paket satışlara yönelme yoluyla şeffaflığı giderek zayıflatması ve mali güvenirliliğin (kredi itibarının) gözden geçirilmesini azaltması olarak söylenebilir.
- Derecelendirme kurumlarının rolü:** Finans piyasalarında finansal mübadeleye dair hem alacaklılara hem de borçlulara sağlıklı bilgi temini için varlığını sürdüren uluslararası derecelendirme kuruluşları, tarafların tam bilgi sahibi olmasında yetersiz

kalmışlardır. Bu yetersizlik devasa finans kurumları ile menfaat ilişkisine girmek suretiyle olabileceği gibi veri ve bilgi şeffaflığını sağlayamama nedeniyle de olabilir. Bu durumda, derecelendirme kuruluşları asimetrik bilgiyi minimize etme görevini yerine getirmemiş olmaktadır.

iii. Asimetrik bilgi sorunu: Asimetrik bilgi, alacaklı ve borçlu taraflardan birinin diğerine göre daha fazla bilgiye sahip olması ve bundan karşı tarafı haberdar etmemesidir. Bilgi maliyeti olarak bilinen bu yük, finans piyasalarında alacaklıların yanlış bir kişiye kredi kullandırmamak için borçluları sözleşme öncesinde ayrıntılı bir seçme sürecine tabi tutmasını (*ters seçim sorunu*), sözleşme sonrasında da paranın geri dönüşünde sorun yaşamamak için olası temerrüt durumlarına karşı sürekli izlemeye almasını (*ablaki tehlike sorunu*) gerektirebiliyor. Ayrıca, işletme/varlık sahipleri ile yöneticiler arasında güvensizlik ve buna bağlı sürekli bir amaç çatışması, anlaşmazlık sorunu da yaşanabiliyor (*sahip-yönetici* ya da *asil-vekil sorunu*).

iv. Makroekonomik arka plan (para politikası): Hatalar zincirinde son olarak, merkez bankalarının uyguladıkları para politikalarının yol açtığı **yanlış makroekonomik arka plandan** bahsedilebilir. Başta FED olmak üzere, pek çok merkez bankasının 2005 yılına kadar takip ettikleri düşük faize dayalı aşırı genişlemeci bir para politikası, başta inşaat sektörü olmak üzere neredeyse her alanda adeta talep patlamasına yol açmıştır. Ardından bankalararası piyasada faiz oranlarındaki artış, 2006 yılından itibaren konut sektöründe balonun patlamasına yol açmıştır. Son olarak da bilhassa ABD merkez bankası, finansal ürünler için tüketici oluşturma konusundaki rolünü ihmal etmiştir.

Küresel Krizin Avrupa'da Borç Krizine Dönüşmesi ve Türkiye'nin Durumu

2008'in son çeyreğinden itibaren küresel bir nitelik kazanan kriz, öncelikle özel kesimin borçlanma mekanizmasından kaynaklanmaktaydı. Böylece, bankacılık sektörü ile banka-dışı özel kesimin alacak-borç ilişkisinde yukarıda açıkla-

nan yüksek riske dayalı yürütmüş olduğu çarpık mekanizma işlemez hale gelmiştir. Sonuçta, firmalar ve hanehalkları bankalara olan yükümlülüklerini kısmen ya da tamamen yerine getiremez hale gelmişlerdi. Nitekim ABD, Japonya ve AB ülkeleri başta olmak üzere bilhassa gelişmiş ülkelerde, hanehalklarının konut kredisi yükümlülüklerinin GSYH içindeki payı 2000’li yıllar boyunca büyük bir hızla yükselmiştir. 2001 ve 2010 yılları itibarıyla, örneğin İngiltere’de bu oran kabaca %60’tan %84’e, ABD’de %52’den %72’ye, Avro Bölgesi’nde ise %30’dan %41’e yükselmiştir. Aynı dönemde Türkiye’de hanehalklarının konut kredisi yükümlülüklerinin GSYH içindeki payı %0,2’den %6,2’ye yükselmiştir (www.hmb.gov.tr).

Borç krizi yaşayan Avro Bölgesi’nde hanehalkının toplam yükümlülüğü ciddi bir oranda artmıştır. Avro Bölgesi’nde hanehalklarının toplam yükümlülüklerinin GSYH içindeki payı 2006’dan 2010’a %61’den %66’ya yükselmiştir. Türkiye’de ise bu oran %10’dan %17’ye yükselmiştir. Toplam yükümlülüklerle ilgili bu yüksek oranlar, gelişmiş ülkelerde ve tabii ki Avro Bölgesi’nde ödeme sınırlarını iyice zorlayacak boyutlara ulaşmıştır. Türkiye’de ise, artış oranı çok daha yüksek olmasına karşın, toplam oran nispeten düşük olduğu için durumun ödeme krizine dönüşme potansiyeli düşük düzeyde kalmıştır.

Özel kesimin yüksek borç yükünü hafifletmek ve finans sistemini çalışır hâlde tutabilmek için hükümetler tarafından devreye sokulan politikalar, 2011 yılından itibaren kamunun borç sorunu hâline dönüşmüş durumdadır. Avro Bölgesi ülkelerde, ortak para ve merkez bankası olduğu için AB Merkez Bankası (AMB), diğer ulusal merkez bankaları gibi “nihai ödünç mercii” ya da bireysel bazda üye ülkeler zorda kaldığında ulusal ekonomileri fonlayabilecek bir yetkiye sahip değildir. Bu nedenle hükümetlerin elinde krize karşı kullanabilecekleri tek istikrar politikası olarak **maliye politikası** kalmıştır. Dolayısıyla, Avro Bölgesi hükümetleri özel sektörü temerrüt hâlinde kurtarmaya yönelik hazırladıkları ulusal ve uluslararası kurtarma paketlerini resesyonu aşmak için devreye sokmaya başlayınca, kriz bu defa doğrudan kamunun sorunu hâline dönüşmüştür. Esasen, AB ülkeleri, 2000’li yıllar boyunca kendi koydukları bütçe dengesi borçlanma kriterini ihlal etmeye başlamışlar, bu durum da olayın kamu borç krizine dönüşmesine katkı sağlamıştır.

Mali disiplinle ilgili AB üyesi ülkelerin tabi oldukları iki önemli kriter vardır (*Maastricht Kriterleri*): Birincisi, üye ülke bütçe açığının GSYH’ya oranı %3’ü, ikincisi ise AB tanımlı kamu borç stokunun GSYH’ya oranı ise %60’ı geçmemelidir. Para, faiz ve kur politikalarını kullanamayan söz konusu hükümetler için yegâne istikrar aracı hâline gelen **genişletici maliye politikası uygulamaları, krizin hızla kamu borç krizine dönüşmesine neden olmuştur.** Nitekim 2007’den 2010’a AB genelinde bu oran %59’dan %80’e, Avro Bölgesi’nde %66’dan %86’ya, Yunanistan’da %107’den %148’e, İtalya’da ise %103’ten %119’a yükselmiştir. Diğer yandan, Türkiye’de aynı oran %40’tan %42’ye yükselmiştir.

Türkiye, Avro Bölgesi’ne göre oldukça farklı dinamiklere, mekanizmalara ve politikalara sahip olduğu için, Avro Bölgesi’nin yaşadığı sorunu ciddi ölçülerde yaşamamıştır. Zira, AB üyesi olmayan Türkiye kendi millî parasına ve merkez bankasına sahiptir ve gerek duyulduğunda, bu süreçte merkez bankası (TCMB) aracılığıyla para arzı, faiz ve döviz üzerinden piyasalara anında müdahale edebilmekte; gerektiğinde fonlama da yapabilmektedir. Bu çerçevede, **TCMB 2011 yılında fiyat istikrarından ziyade, ekonominin genel makro dengelerini korumak için finansal istikrarı esas alan uygulamalara ağırlık vermiştir.** Mali disiplin konusunda da hem gelirlerin daha etkin tahsili hem de harcamaların bütçe dengeleri dikkate alınarak yapılması üzerine geliştirilen üç yıllık bütçe politikasının takip edilmesi sürdürülmüştür. Türkiye, bu yıllarda 2009 yılı istisna tutulduğunda, bütçe dengesi ve borçlanma kriterlerini genel olarak yerine getirmiştir.

Küresel Krizin Türk Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Alınan Tedbirler

Küresel Kriz borsayı, döviz kurları, dış ticareti, ekonomik büyümeyi, istihdam ve işsizlik gibi birçok ekonomik ve sosyal değişkeni etkilemiştir. Krizi etkileri ve krize karşı alınan tedbirlerin detaylarına kısaca göz atalım.

Küresel Krizin Türk Ekonomisine Etkileri

Küresel kriz etkilerini ilk olarak ulusal borsalarda göstermiştir. İMKB-100 (şimdi BİST) endeksi, 2007 yılı boyunca yukarı yönlü bir trend izlemişken, 2008 yılının başından itibaren bu trend

aşağı yönlü olmuş ve 2008 Aralık'ında son iki yılın en düşük değerleri gerçekleşmiştir. Borsa (İMKB-100) endeksi 2009 Mart ayından itibaren yükselmeye başlamıştır. Genel kabul ise krizin etkilerinin 2009 yılı sonlarından itibaren hafiflemeye başladığı yönündedir.

Krizin etkilerinin incelenmesinde önem taşıyan bir diğer değişken *döviz kurları*dır. Türk ekonomisinin 2002 yılından itibaren gösterdiği ekonomik performans, 2008 yılı başlarına kadar TL'nin dolar ve Avro karşısında değer kazanmasına yol açmıştır. 2008 Nisan ayından itibaren ise döviz kuru dalgalı bir seyir izlemiştir.

Küresel krizle mücadelede uygulanan para politikası önlemlerinin başında merkez bankalarının faiz oranlarını düşürmesi gelmiştir. Bu politika, vadeli mevduat faiz oranlarının da düşmesine yol açmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, küresel kriz daha sonra bazı ülkelerde borç krizine dönüşmüş ve bankacılık sektörü de krize girmiştir. Bu durum karşısında **TCMB 2011 yılında finansal istikrarı koruma hedefini öne alarak karşılık oranlarını yükseltme kararı almıştır**. Bunu, bankaların yüksek riskli kredi verme ve müşterilerin de aynı şekilde fon kullanma iştahına sınırlama getirici bazı kararların alınması takip etmiştir.

Krizin finans sektörü üzerindeki etkileri, kuşkusuz reel sektörü de etkilemiştir. Nitekim Türk ekonomisi 2001 krizinin ardından ilk kez 2008'de krizinin etkisiyle 2008'in 4'üncü çeyreğinde negatif büyüme gerçekleşmiştir. Peş peşe 4 çeyrekte gerçekleşen negatif büyümelerden sonra 2009'un 4'üncü çeyreğinde pozitif büyüme gerçekleşmiştir. Özellikle 2010 ve 2011 yıllarında yıllık bazda yaklaşık %9 civarındaki büyüme ile dünyanın en hızlı büyüyen ekonomileri arasına girmiştir. İşsizlik oranı 2009'daki %14'ten %9-10 bandına geri dönmüştür. Krizin etkisiyle ortaya çıkan toplam talepteki daralma, enflasyon oranının 2009 yılında düşmesine neden olmuş; ancak takip eden yıllarda enerji ve emtia fiyatlarındaki aşırı artışın yanı sıra iç ve dış talebin yeniden artmasıyla birlikte enflasyon yeniden yükselme eğilimine girmiştir (Tablo 7.10).

Net kamu borç stoku rakamsal olarak artsa da borçlanma maliyeti düşmüş ve vadesi epeyce uzamıştır. Ayrıca, ağırlıklı olarak sabit faizle, ulusal para birimi üzerinden yapılan borçlanmanın millî gelire oranı hem iç hem de dış borçlarda epeyce gerilemiştir. Nitekim toplam kamu kesimi net borç stokunun GSYH'ya oranı, 2002'deki %62'lik seviyesinden 2010 yılında %29 seviyesine gerilemiştir.

Son olarak, dış ticaret hem ihracat hem de ithalat olarak daralmış, düşük ekonomik büyüme nedeniyle ithalattaki azalma daha büyük olduğu için, dış ticaret açığı da krizle birlikte ciddi olarak daralmıştır. 2010 yılından itibaren, ekonomi canlanmaya başlayınca hem ihracat hem de ithalat hızla artmaya başladığı için, bu defa cari işlemler açığı da hızla rekor düzeylere yükselmiştir. Nitekim cari açığın büyüklüğü, 2011 yılında 77 milyar dolar ile GSYH'nın yaklaşık %10'una ulaşmıştır.

Tablo 7.10 2004-2011 döneminde temel makroekonomik göstergeler

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Büyüme Oranı (%)	9,4	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,7	9,15	8,5
Enflasyon Oranı (%)	9,3	7,7	9,7	8,4	10,1	6,5	8,5	6,4
İhracat/ İthalat (%)	64,8	62,9	61,3	63,1	65,4	72,3	61,4	56,0
İç Borç Stoku (Milyar ₺)	224,5	244,8	251,5	255,3	274,8	330,0	352,8	368,8
Dış Borç Stoku (Milyar Dolar)	161,0	169,7	207,6	249,4	277,7	271,1	292,3	306,6
Dış Ticaret Dengesi (Milyar Dolar)	-22,7	-33,1	-41,1	-46,9	-53,0	-24,9	-56,4	-89,5
Cari İşlemler Dengesi (Milyar Dolar)	-14,4	-22,3	-32,2	-38,4	-41,5	-13,4	-46,6	-77,2

Kaynak: TÜİK, TCMB.

Küresel Kriz Karşısında Türkiye’de Alınan Tedbirler

Türkiye’de Hükûmet ve Merkez Bankası krize karşı pek çok alanda önlem paketleri açıklamıştır. **Para politikası kapsamında alınan tedbirler** aşağıda özetlenmiştir.

- Bankaların birbirlerinden dolar ve Avro üzerinden borç alıp vermelerine imkân sağlanmış,
- Bankaların bilanço büyüklükleri dikkate alınarak döviz ve efektif piyasalarında işlem yapma limitleri yükseltilmiş,
- MB döviz alım yerine, döviz satım ihalelerine başlamış ve bankalararası döviz piyasasında, döviz likiditesi akışının artırılması sağlanarak finansal sistemdeki akışkanlığı ve kredi piyasalarının etkin çalışmasını destekleyici uygulamalara başlanmış,
- Yabancı para zorunlu karşılık oranı %11’den %9’a indirilmiş, ₺ mevduatlarını ve kredileri teşvik etmek amacıyla yabancı para zorunlu karşılıklarına faiz ödenmesine son verilmiş, ₺ zorunlu karşılıklarının faiz oranı ise artırılmış,
- Bankacılık sektörünün **öz kaynak** yapısını daha da güçlendirmek amacıyla bankaların kâr dağıtımına sınırlama getirilmiş ve bankaların kâr dağıtabilmesi BDDK onayına bağlanmış.

Maliye politikası kapsamında atılan adımların bazıları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Hisse senedi kazançlarında yerli yatırımcıya uygulanan %10’luk stopaj sıfıra indirilmiş,
- Vergi borçlarına taksitlendirme imkânı getirilmiş,
- Yabancı fonların portföy yönetim şirketlerine bu fonlarını Türkiye’de değerlendirmeleri için bazı vergi avantajları sağlanmış,
- Menkul Kıymet Yatırım Fonları ile Menkul Kıymet Yatırım Ortaklıklarının sermaye piyasasında yaptıkları işlemler nedeniyle elde ettikleri gelirlere Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi (BSMV) muafiyeti getirilmiş,
- Yurt dışı tedarikçilerden sağlanan kredilerde stopaj oranı %5’e indirilmiş,
- Gelişmişlik düzeyine göre iller düzeyinde farklı vergi indirimleri uygulanmış,
- Belli **özellikleri taşıyan** konutlarda, araçlarda, beyaz eşyada, elektronik eşyada, internet ve haberleşmede vergi indirimine gidilmiştir.

Üretim ve ihracata yönelik alınan tedbirlerin bazıları ise aşağıdaki gibidir:

- KOBİ’lere 6 milyar ₺’nin üzerinde kredi desteği verilmiş,
- Organize Sanayi Bölgeleri ve Küçük Sanayi Sitelerine yönelik teşvikler artırılmış,
- Eximbank tarafından ihracatçılara kullanılan kredilerin hacmi performans esasına göre önemli ölçüde artırılmış ve kolaylaştırılmış.

Öğrenme Çıktısı

4 Türk ekonomisine ilişkin ekonomik krizler, 2008’deki küresel kriz ve bunlara yönelik istikrar politikaları ile bu süreçte çeşitli makro değişkenlerin seyrini yorumlayabilme

Araştır 4

24 Ocak 1980 Kararları’nı daha önceki istikrar programlarından ayıran temel özellikleri bakımından araştırınız.

İlişkilendir

Konu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi ve veri elde etmek için çeşitli Türkiye Ekonomisi kitaplarından veya bu konuda yazılmış makalelerden faydalanabilirsiniz.

Anlat/Paylaş

1980 yılını bir milat olarak kabul edecek olursak, 2000’li yılların ortalarına kadar Türk ekonomisinde tecrübe edilen hem heterodoks hem de ortodoks istikrar politikaları arzu edilen hedefleri yakalamada neden çok da başarılı olamadığını açıklayınız.

1

Türkiye’de genel olarak finansal yapıyı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının görev ve yetkileri ile para politikası uygulamalarını değerlendirebilme

Türkiye’de Finansal Yapı,
Bankacılık Sektörü ve Para
Politikası

Geniş anlamda finansal yapıdan bahsedildiğinde, menkul kıymetler piyasasında faaliyet gösteren tüm kurum ve kuruluşlar ile alınıp satılan tüm finansal araçlar, bankacılık sektörü, yatırım ve tasarruf kurumları ve araçları, emeklilik fonları vb anlaşılar. Bankacılık kesimi kendi içerisinde merkez bankacılığı, ticaret bankaları, katılım bankaları, kalkınma ve yatırım bankaları şeklinde sınıflandırılır. Tüm merkez bankaları gibi, “ekonomiyi fonlayacak en son mercii” olarak kurulan TCMB’nin temel görevi, fiyat istikrarını sağlamak ve enflasyonu kontrol altında tutmaktır. Banka, bu görevini esas olarak açık piyasa işlemleri, reeskont kredisi ve zorunlu karşılıklar gibi para politikası araçlarını kullanarak yerine getirir. Banka ayrıca hükûmetin mali ve ekonomik müşavirliğini, mali ajanlık ve haznedarlık görevlerini de üstlenir.

2

Bankacılık sektörüne ilişkin temel verileri, performans göstergelerini ve genel olarak bankaların faaliyetlerini kavrayabilme

Türk Bankacılık Sektörünün
Yapısı: 2002 Sonrası Gelişmeler

Mevduat bankaları, fon arz edenlerle fon talep edenler arasında aracılık yapan ve kaydı para üreten kurumlardır. *Katılım bankaları*, aynı hizmeti faiz yerine kâr payı esasına göre farklı fon toplama ve kullandırma araçları ile yerine getiren kurumlardır. *Kalkınma bankaları*, gelişmekte olan ülkelerde sermaye yetersizliği içindeki firmalara veya büyük sanayi firmalarının yapacağı yatırımlara kaynak ve teknik yardım sağlayarak ekonomik gelişmeyi hızlandırma amacı güder. *Yatırım bankaları* ise orta ve uzun vadeli fon gereksinimlerini karşılayan finansal araçlardır. Türk bankacılık sektörü, özellikle 2001 krizinden sonra uluslararası standartlara daha fazla uyum sağlayarak faaliyet göstermekte ve küresel tehditlere karşı oldukça dayanıklı bir görünüm arz etmektedir.

3

Ekonomik krizler ve istikrar politikalarını açıklayabilme

Ekonomik Krizler ve İstikrar Politikaları

Ekonomik krizler, reel sektör krizleri ve finansal krizler olarak ikiye ayrılmaktadır. **Reel** krizler, mal ve hizmet piyasalarında ortaya çıkan, enflasyon veya durgunluk şeklinde kendini gösteren dengesizlikler ile üretim faktörleri piyasalarında meydana gelen ve istihdam düzeyini de etkileyen dengesizliklerden oluşmaktadır. Finansal krizler ise, finansal piyasalarda finansal ataklarla ortaya çıkan ve ülkelerin para, bankacılık, borsa ve diğer finansal piyasalarındaki büyük çaplı dalgalanmaları ifade eder. Ekonomik krizler, bazen reel sektörden kaynaklanabiliyor olsa da son dönemlerde çoğunlukla finansal kaynaklı olmaya başlamıştır. Finansal krizler, finansal piyasalarda finansal ataklarla (saldırı) ortaya çıkan ve ülkelerin para, bankacılık, borsa, borçlanma ve diğer finansal piyasalarında büyük çaplı dalgalanmaları ifade eder. Son dönemdeki krizler çoğunlukla finansal kaynaklı olunca, çözümler de finansal tedbirler ağırlıklı olmaktadır.

Krizlerin etkisinin giderilmesinde ise ortodoks ve heterodoks istikrar politikaları başvurulan genel yöntemlerdir. Ortodoks istikrar politikaları fiyat istikrarının sağlanmasında sıkı para, sıkı maliye ve sabit kur politikalarını kullanır. Ortodoks politikalarda, piyasada oluşan nispi fiyat yapısını bozucu etkileri nedeniyle fiyat kontrollerine sıcak bakılmamaktadır. Heterodoks istikrar politikalarının temelinde ise, sıkı para ve maliye politikaları ile sabit kur sistemine ek olarak ücret ve fiyat kontrolleri şeklinde uygulanan gelirler politikası yer alır. Bu şekilde üretim ve istihdam düzeyine zarar vermeden enflasyonla mücadele edilmesi hedeflenir.

4

Türk ekonomisine ilişkin ekonomik krizler, 2008'deki küresel kriz ve bunlara yönelik istikrar politikaları ile bu süreçte çeşitli makro değişkenlerin seyrini yorumlayabilme

Türkiye Ekonomisinde İstikrar Programları

Türk ekonomisinde ilk kapsamlı istikrar programı 4 Ağustos 1958'de alınan kararlarıdır. Bu program genel olarak bütçe açıklarının MB kaynakları ile finansmanını ve para arzındaki artışları frenleyerek enflasyonla mücadele etmeyi amaçlamakta idi. 1958-1960 döneminde istikrar programıyla amaçlanan sonuçlar tam olarak elde edilememiştir. Bir sonraki istikrar programı 10 Ağustos 1970 tarihinde hayata geçirilmiştir. İlk başlarda olumlu gelişmeler yaşansa da hemen ardından yaşanan 12 Mart 1971 Askerî Muhtırası, uluslararası para sisteminde yaşanan krizler, Kıbrıs Harekatı ve 1974 ve sonrasında yaşanan petrol krizleri, Türkiye ekonomisi birçok kanaldan olumsuz yönde etkilemiştir. Yaşanan bu sıkıntılardan ardından 1978 ve 1979'da hayata geçirilemeyen istikrar kararları söz konusudur.

Türkiye ekonomisinin yönünü değiştiren kararlar 24 Ocak 1980 tarihinde alınmıştır. Türkiye ekonomisi içe kapalı, ithal-ikameci ve devletçi yapıdan dışa açık, ihracatın öncülüğünde piyasa ekonomisine dayalı bir yapıya geçmeye başlamıştır. Aynı yıl içinde yaşanan 12 Eylül Darbesi ile iş başına getirilen askerî hükûmet ve ardından iktidara gelen ANAP hükûmetleri, 24 Ocak 1980 Kararları doğrultusunda belli bir başarı sağlamış olsalar da ekonomide uzun vadeli istikrarı sağlama konusunda yeterli olamamıştır. 1988 yılında çözilemeyen sorunlar nedeniyle ekonomide düşük tonlu da olsa yeni bir kriz yaşanmıştır. 1990-1993 döneminde sağlam iktisadi temellere dayanmayan büyüme süreci sonrasında yeni bir kriz çıkmıştır. Ekonomideki kriz ortamına çözüm olarak 5 Nisan 1994 Kararları açıklanmıştır. Programın kısa vadeli hedefi, döviz piyasası ve dış dengede istikrarın sağlanmasıdır. 5 Nisan Kararları, konjonktürel ve yapısal hedeflere yönelik kararlar olarak iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu kararlar, içerik itibarıyla hem ortodoks hem de heterodoks özellikler göstermektedir. Netice itibarıyla, uygulanan daraltıcı politikalar ve alınan tedbirlere rağmen, enflasyonun düşürülememesi, programın yükünün büyük ölçüde dar gelirliiler üzerinde kalmasına, dolayısıyla gelir dağılımının kötüleşmesine yol açmıştır.

1995 ve 1999 döneminde ise ülke hem iç dinamiklerin neden olduğu kötü durum hem de Asya ve Rusya krizlerinin etkisiyle zor günler geçirmiştir. Daha sonra Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri ülkeyi iyice zor duruma sokmuştur. Türkiye, 2000 yılından itibaren artan likidite sıkıntısı, yapısal sorunlar, spekülasyon hareketleri ve siyasi istikrarsızlığın etkisiyle yıl sonunda en büyük krizlerden biriyle karşı karşıya kalmıştır.

Şubat 2001 Krizi'nin ardından Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı yürürlüğe konmuştur. 14 Nisan 2001 tarihinde Mayıs ayında Niyet Mektubu hazırlanarak IMF ile görüşmelere başlanmıştır. Yeni istikrar programının en önemli özelliklerinden birisi, enflasyonla mücadelede döviz çıpası yerine, gelecekteki enflasyon değerlerini dikkate alarak kısa vadeli faiz oranlarında değişikliğe gitme şeklindeki "örtük enflasyon hedeflemesi" stratejisinin benimsenmesidir. Daha sonra alınan önlemler işe yaramış ve ekonomi hızla toparlanma sürecine girmiştir.

2001 yılı sonrasında alınan önlemler ve uygulanan politikalar ekonomide iyileşme sağlarken, 2008 yılında patlak veren küresel kriz ekonomiyi sarsmış ve ciddi oranda daralma yaşanmıştır. Küresel krize dönüşen yapının ortaya çıkmasını tetikleyen temel dinamikler menkul kıymetleştirme, derecelendirme kurumlarının rolü, asimetrik bilgi ve makroekonomik arka plan (merkez bankalarının rolü) olmak üzere dört ana grupta toplanabilir. Küresel krize karşı alınan tedbirler Avrupa'da bir borç krizinin doğmasına da ön ayak olmuştur. Küresel krizle mücadelede uygulanan para politikası önlemlerinin başında merkez bankalarının faiz oranlarını düşürmesi gelmiştir. Türkiye'de de hükûmet ve merkez bankası krize karşı pek çok alanda önlem paketleri açıklamıştır. Bu tedbirler krizin etkisini nispeten azaltmıştır.

1 Aşağıdakilerden hangisi TCMB’nin temel görev ve yetkileri arasında **yer almaz**?

- A. Para politikasını belirleme ve hazine adına bankacılık işlemleri yapmak
- B. Ulusal paranın iç ve dış değerinin korunması için gerekli tedbirleri almak
- C. Ülke altın ve döviz rezervlerini yönetmek
- D. Mali ve ekonomik konularda hükûmete danışmanlık yapmak
- E. Para arzını kontrol etmek

2 Aşağıdakilerden hangisi TCMB’nin hükûmetle ilgili görevlerinden biri **değildir**?

- A. Mali ve ekonomik müşavirlik
- B. Mali ajanlık
- C. Haznedarlık
- D. Ekonomik konularda görüş bildirmek
- E. Hükûmetin bütçesini onaylamak

3 Aşağıdakilerden hangisi ticari bankaların işlevleri arasında yer alır?

- A. Para politikasını belirlemek
- B. Hesaptan hesaba devir yaparak kaydı para oluşturmak
- C. Reeskont kredisi vermek
- D. Hükûmetin haznedarlığını yapmak
- E. Munzam karşılık oranını belirlemek

4 Katılım ve kalkınma bankaları ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- A. Katılım bankalarının fon kaynakları ve fon toplama yöntemleri ticari bankalar ile aynıdır.
- B. Kalkınma bankaları işletmelere kredi vererek iştirak/ortaklık kurar.
- C. Katılım bankaları yatırımlara kaynak ve teknik yardım sağlayan finansal araçlardır.
- D. Katılım bankacılığı Türkiye’de diğer bankalara göre daha büyük hacimdedir.
- E. Kalkınma bankaları, nihai kredi veya ödünç mercii olarak bilinirler.

5 Aşağıdakilerden hangisi finansal krizlerin çıkmasında etkili olan faktörlerden biri **değildir**?

- A. Finansal serbestleşmeye erken geçiş ve deregülasyon
- B. Kurdaki aşırı oynaklıklar ve yanlış kur politikaları
- C. Arz ve talepteki ani dalgalanmalar
- D. İhracatın artması
- E. Firma bilançolarının bozulması

6 Aşağıdakilerden hangisi, krizlerin kaynağına göre sınıflandırılmasında **yer almaz**?

- A. Borç krizi
- B. Borsa krizi
- C. Para krizi
- D. Bankacılık krizi
- E. Mortgage (ipotekli konut) krizi

7 Aşağıdakilerden hangisi geleneksel daraltıcı ortodoks istikrar politikası uygulanmasında tercih edilen yöntemlerden biri **değildir**?

- A. Kamu harcamalarının artırılması
- B. Faiz oranlarının artırılması
- C. Sabit kur politikası
- D. Fiyat kontrollerinin kaldırılması
- E. Uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi

8 Aşağıdakilerden hangisi Türkiye’de uygulanan istikrar politikalarından biri **değildir**?

- A. 4 Ağustos 1958 İstikrar Kararları
- B. 11 Eylül 1998 İstikrar Kararları
- C. 10 Ağustos 1970 İstikrar Kararları
- D. 24 Ocak 1980 Kararları
- E. 5 Nisan 1994 Kararları

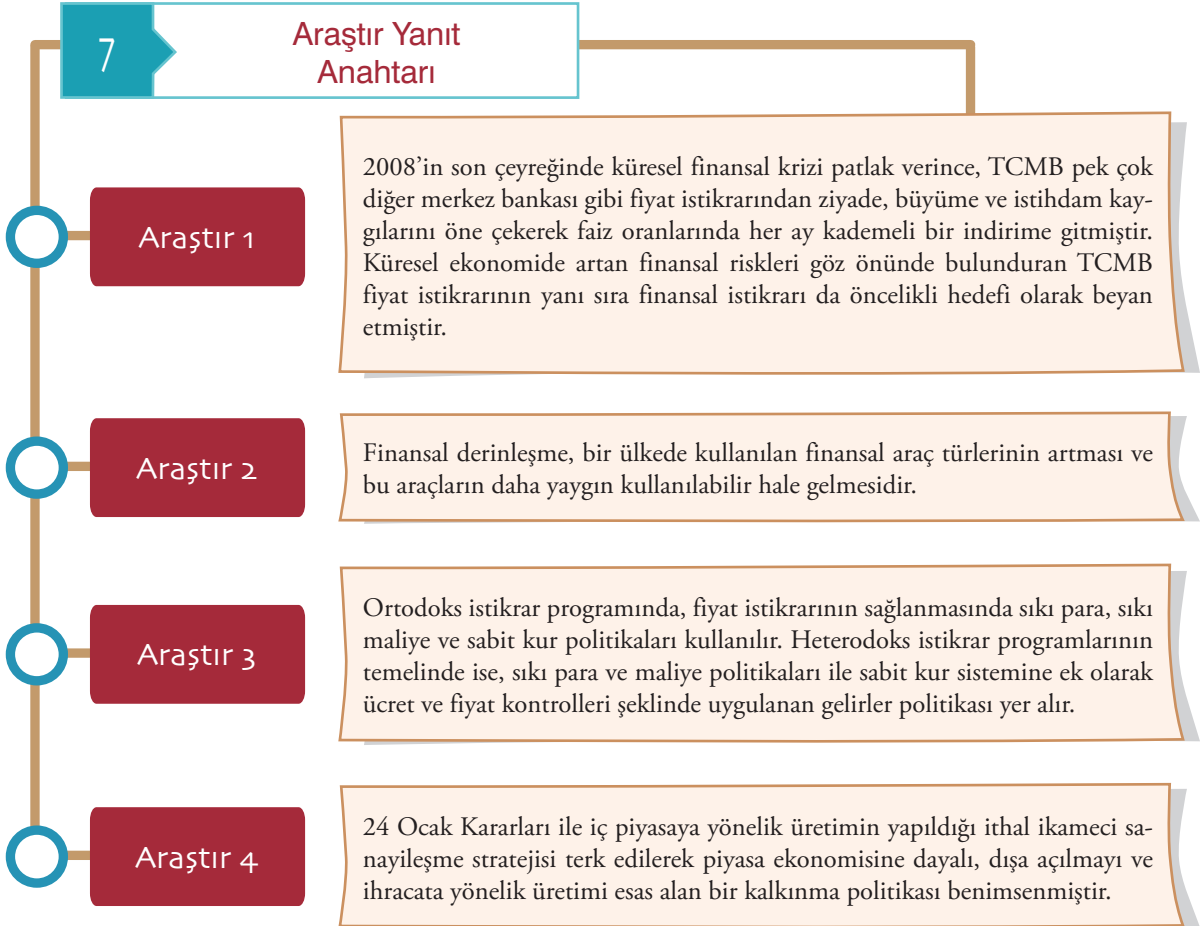
9 Aşağıdakilerden hangisi Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı çerçevesinde bankacılıkla ilgili amaçlardan biri **değildir**?

- A. Kamu bankalarını mali sistem içinde bir istikrarsızlık unsuru olmaktan çıkarmak
- B. TMSF bünyesindeki bankaların sorunlarını en kısa sürede çözüme kavuşturmak
- C. Türk Lirasının devalüe edilmesi
- D. Bankacılık sektöründe mali ve operasyonel yeniden yapılandırma
- E. Sektörde etkinlik ve rekabet gücünü artırıcı yasal ve kurumsal düzenlemeler

10 Aşağıdakilerden hangisi 2008'deki küresel krizinin belirtilerinden biridir?

- A. Küresel ekonomide büyümenin hızlanması
- B. Menkul kıymetler borsalarında ciddi düşüşlerin yaşanmaya başlaması
- C. Gelişmekte olan ekonomilere yönelik sermaye hareketlerinin artması
- D. Döviz kurlarının aşırı oynaklığı
- E. Petrol fiyatlarının çok yükselmesi

1. A	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. E	Yanıtınız yanlış ise “Finansal Kriz Türleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. E	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. A	Yanıtınız yanlış ise “Ortodoks ve Heterodoks İstikrar Politikaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. B	Yanıtınız yanlış ise “Mevduat Bankaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. B	Yanıtınız yanlış ise “Türkiye’de Ekonomik İstikrar Programları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. C	Yanıtınız yanlış ise “Kalkınma ve Yatırım Bankaları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. C	Yanıtınız yanlış ise “Kasım 2000, Şubat 2001 Krizleri ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. D	Yanıtınız yanlış ise “Ekonomik Krizler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. B	Yanıtınız yanlış ise “Mortgage Krizi’nin Küresel Krize Dönüşmesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Kaynakça

- BDDK. (2010). **Finansal Piyasalar Raporu**. Sayı 17.
- BDDK. (2008). **Finansal Piyasalar Raporu**. Sayı 12.
- DPT. (2007). **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2006)**. Ankara.
- DPT. (1963). **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara.
- DPT. (1996). **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara.
- Erdem, E. (2017). **Para Banka ve Finansal Sistem**. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Erdem, E. , Ö. Şanlıoğlu ve M. F. İlgün. (2009). **Türkiye’de Hükümetlerin Makro Ekonomik Performansı (1950-2007)**. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Esen, O. (1989). “Heterodoks İstikrar Programları: Teori ve Uygulama”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**. Cilt: 16, Sayı: 3-4, ss. 33-64.
- IMF. (2009). **World Economic Outlook**. April 2009.
- Kähler, J. (2009). **The Current International Financial Crisis: Symptoms, Diagnosis and Therapy**. Kayseri.
- Paya, M. (2013). **Küresel Ortamda İktisat Politikaları**, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- TBB. (2009). “Uluslararası Finansal Kriz Karşısında Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler Kronolojisi”, **Bankacılar Dergisi**. Sayı: 69, ss. 86-92.
- TBB. (2018). **Bankalarımız 2017**. Yayın No: 327.
- TBB. (2017). **Bankalarımız 2016**. Yayın No: 321.
- TBB. (2012). **Bankalarımız 2011**. Yayın No: 284.
- TBB. (2009). **Türkiye’de Finansal Sistem ve Bankacılık Sektörü**. TBB Araştırmaları.
- TCMB. (2001). **Yıllık Rapor 2001**. Ankara.
- TCMB. (1998). **Yıllık Rapor 1998**. Ankara.
- TOBB. (2002). **Ekonomik Rapor 2001**. Ankara.
- Yaşa, M. (1980). **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1926-1978**. İstanbul: Akbank Kültür Yayınları.

İnternet Kaynakları

- www.tbb.org.tr
- www.tcmb.gov.tr
- www.tuik.gov.tr

Bölüm 8

Ödemeler Dengesi, Dış Borçlar ve Döviz Piyasası

öğrenme çıktıları

1

Ödemeler Bilançosu

- 1 Ödemeler bilançosu kavramını ana bileşenleriyle açıklayabilme

2

Cari İşlemler Hesabı ve Dış Ticaret Açığı

- 2 Cari işlemler açığının yapısını ve tarihî gelişimini analiz edebilme

3

Finans Hesabı

- 3 Finans hesabının yapısını ekonomideki yeri çerçevesinde analiz edebilme

4

Dış Borçlar

- 4 Dış borçlar kavramını açıklayabilme
- 5 Dış borçların bileşimini ve tarihî gelişimini analiz edebilme

5

Döviz Piyasası

- 6 Döviz piyasası kavramını açıklayabilme
- 7 Döviz piyasasını aktörleri itibarıyla analiz edebilme

Anahtar Sözcükler: • Ödemeler Bilançosu • Cari Açık • Finans Hesabı • Dış Borçlar • Döviz Piyasası
• Para İkamesi • Yabancı Para Genel Pozisyonu • Uluslararası Kredi Notu

GİRİŞ

Planlı dönem olarak bilinen 1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye, ithal ikameci sanayileşme politikaları takip ederek, dünya ekonomisi ile bütünleşmesini 1980 yılına kadar geciktirmiştir. 1980 yılından başlayarak bu politika terk edilmiş ihracata dayalı sanayileşme stratejisi uygulamaya konulmuştur. Öncelikli olarak dış ticaretin serbestleştirilmesi gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda ihracatı teşvik edecek ve ithalatı serbestleştirecek nitelikte politikalar takip edilmiştir. Diğer yandan döviz kuru politikasında da bu doğrultuda 1980 öncesinde takip edilen sabit kur politikası terk edilerek, dış ticaret politikalarını destekleyecek şekilde kısmi serbesti sağlanmıştır. 2001 yılından itibaren ise dalgalı kur sistemi takip edilmektedir.

1996 yılından itibaren uygulanan Avrupa Birliği ile gümrük birliği aşaması da reel sektörler aracılığıyla Türkiye ekonomisini Avrupa ekonomileriyle bütünleştirmekte ve Türkiye ekonomisinin dışa açık bir ekonomi olmasının önemli bir ayağını oluşturmaktadır. 1990 yılından itibaren uluslararası sermaye akımlarına imkân verecek nitelikte finansal serbestleşmeye geçilerek günümüze kadar gelen süre içerisinde Türkiye ekonomisinin finans piyasaları aracılığıyla da dünya ekonomileriyle bütünleşmesi gerçekleşmiştir. Finansal serbestleşmeye geçilmesiyle birlikte, faiz oranları sadece iç talebi etkileyen bir büyüklük olmayıp, aynı zamanda uluslararası finansal akımların yönünü de belirleyen bir değişken olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye ekonomisi artık hem finans piyasaları hem de mal ve hizmet piyasaları aracılığıyla dışa açık bir ekonomi hâline dönüşmüştür.

ÖDEMELER BİLANÇOSU

Yıl içerisinde yabancı ülkelerle yapılan bütün ekonomik faaliyetler ödemeler bilançosuna (denmesine) kaydedilir. IMF'ye göre ödemeler dengesi (bilançosu), belli bir süre (1 ay, 3 ay veya 1 yıl) içinde bir ekonominin yerleşikleri ile yabancılar oluşan ekonomik akımlara bağlı değerlerin, transfer ödemelerinin ve rezervlerde meydana gelen değişikliklerin sistematik ve muhasebe kayıtlarına uygun olarak tutulduğu istatistiki belgedir. Ödemeler bilançosu ülkenin belli bir andaki borç ve alacaklarını değil, ülkenin belli süre (genellikle 1 yıl) içinde diğer ülkelerle yapmış olduğu ekonomik işlemlerin ne yönde değiştiğini göstermektedir (Karluk, 2007, s. 467). Bu yönüyle ödemeler bilançosunu kâr-zarar tablosuna benzetebiliriz.

Ödemeler bilançosunda iki temel hesap türü bulunur. Bunlar cari işlemler hesabı ve finans hesabıdır. **Cari işlemler hesabına** dönem içerisinde gerçekleştirilen mal ve hizmet ticareti kaydedilir. Buna karşın yerleşik ve yabancıların gerçekleştirdiği sermaye hareketleri finans hesabına kaydedilir. Yılsonu itibarıyla cari işlemler ve finans hesabının, ödemeler bilançosunda dengeyi sağlayacak şekilde gerçekleşmeleri beklenir. Bir diğer ifadeyle cari işlemler hesabında bir açık gerçekleşirse, bu açığı giderecek şekilde finans hesabının fazla vermesi veya cari işlemler hesabı fazla veriyorsa bu fazlalığı giderecek şekilde finans hesabının açık vermesi beklenir. Fakat ödemeler bilançosunda denge her zaman gerçekleşmeyebilir. Bu durumda, denkleştirici özelliği olan resmî rezervler hesabı aracılığıyla ödemeler bilançosunda denge sağlanır.

✓ Ödemeler Dengesi (Bilançosu)

Belli bir süre içinde bir ekonominin yerleşikleri ile yabancılar oluşan ekonomik akımlara bağlı değerlerin, transfer ödemelerinin ve rezervlerde meydana gelen değişikliklerin sistematik ve muhasebe kayıtlarına uygun olarak tutulduğu istatistiki belgedir.

Ödemeler bilançosunun değerlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken bir husus sermaye hesabı ve finans hesabı arasındaki ayırımdır. 2007 yılına kadar finans hesabı sermaye hesabı altında ele alınmaktaydı ve sermaye hesabı için ayrıca bir rakam öngörülmediği için de sermaye hesabı ile finans hesabı aynı büyüklükteydi; öyle ki genellikle finans sözcüğü kullanılmaz, sermaye hesabı gibi genel bir ifade tercih edilirdi. Ancak, sermaye hesabına son yıllarda çok düşük meblağlarda da olsa kayıt girilmesi, sermaye ve finans hesaplarının ayrı ayrı kullanılmasını gerektirmiştir. Eski yayınlarda genelde sermaye hesabı kavramı aynı zamanda finans hesabını ifade etmek için de kullanıldığına dikkat etmek gerekir.

Sermaye hesabında iki grup işlem kayda alınmaktadır: (i) Üretilmeyen ve finansal olmayan varlıkların edinimi ve elden çıkarılması (kara parçası gibi maddi olmayan varlıklar ile bayilikler, ticari marka ve kira ile lisans gibi transfer edilebilir sözleşmeler gibi maddi olmayan varlıklar), (ii) Sermaye transferleri (borç affı ve diğer sermaye transferleri gibi).

Finans hesabı ise dış finansal varlık ve yükümlülük hareketlerini kapsamaktadır. Finans hareketleri, bir ülkenin dış finansal varlıkları ve yükümlülüklerindeki değişimler ile bu değişimlerin karşılıklı kayıtlarını içermektedir. Finans hesabında, doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları, finansal türevler, diğer yatırımlar ve rezerv varlıkları kayıt altına alınmaktadır.

Hatırda tutulması gereken bir nokta da takip edilen kur politikasıyla resmî rezerv değişimleri arasındaki ilişkidir. İki uç döviz kuru sistemi olan sabit ve dalgalı kur sistemine veya bu sistemlerden birisine daha yakın olan bir kur politikasına (ara sistem) göre uluslararası resmî rezervlere duyulan ihtiyaç da değişiklik gösterecektir. Sabit kur sisteminin takip edildiği bir ekonomide resmî rezervlere duyulan ihtiyaç en üst düzeyde olurken, dalgalı kur sisteminde rezervlere daha az ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla uygulanan kur politikası sabit kur sistemine yaklaştıkça rezervlere duyulan ihtiyaç artmakta, buna karşın dalgalı kur sistemine yaklaştıkça rezervlere duyulan ihtiyaç azalmaktadır (Seyidoğlu, 2009, s. 313-326; Dornbusch vd., 2004, s. 313-315).

Türkiye’de ödemeler bilançosu verilerini Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası hazırlamaktadır. Bankanın hazırlamış olduğu veriler, bankacılık sistemindeki döviz kayıtları, döviz alım ve satım yetkisine sahip kurumlarından elde edilmektedir. Söz konusu veriler, uluslararası kayıt sistemine uygun olarak hazırlanır. Ödemeler bilançosu esas alınan para birimi ABD dolarıdır (kitabımızda “ABD doları” ifadesi yerine “dolar” ifadesi kullanılmıştır). Bu sayede ülke verileri uluslararası karşılaştırmalar daha uygun hâle gelmektedir.

Türkiye planlı dönemle birlikte (1963 yılından sonra) dış ekonomik ilişkilerde ve ödemeler bilançosunda dengenin sağlanması için daha bilinçli politikalar izlemeye başlamıştır. Bu kapsamda hazırlanan beş yıllık kalkınma planları ve 15 yıllık uzun vadeli planlarda belirlenen politikalar uygulanmıştır. Fakat söz konusu politikalardaki hedefler gerçekleştirilememiştir (Karluk, 2007, s. 471-272).

1970’li yıllardan itibaren Türkiye ekonomisinde döviz darboğazı ortaya çıkmıştır. Petrol fiyatlarının 1973’ün sonundan 1974’e kadar olan dönemde dört katına çıkması da Türkiye’nin ithalatını ve dolayısıyla döviz talebini artırmıştır. Türkiye

cari işlemler hesabındaki açığı kapatmak için yurt dışından kısa vadeli olarak borçlanmıştır. Kısa vadeli borçlar arasında ilk uygulaması 1967’de başlayan dövizize çevrilebilir mevduat (DÇM) önemli yer tutmaktadır. Kısa vadeli borçlanmanın önemli sakıncalar taşıması sebebiyle DÇM uygulaması 1979’da yürürlükten kaldırılmıştır.

✓ Döviz kuru, kalite, marka, patent, know-how, inovasyon gibi alanlarda söz sahibi olmayan, sadece fiyat yönünden avantajı bulunan mal ve hizmet üreten ülkeler bakımından dış ticaretin artırılmasında en önemli enstrümandır. Bu bakımdan Türkiye’nin ihraç ettiği malların önemli bir kısmında bu özellik geçerli olup, dış talebin fiyat esnekliği oldukça yüksektir.

Türkiye ekonomisinde cari işlemler hesabındaki açığın temel kaynağı, dış ticaret işlemlerinden (mal dengesinden) doğan açıktır. Cari işlemler hesabı 1976-2002 döneminde altı yıl haric devamlı açık vermiştir. Cari işlemler hesabının fazla verdiği yıllar ve tutarları ise 1988’de yaklaşık 1,6 milyar dolar, 1989’de 938 milyon dolar, 1991’de 250 milyon dolar, 1994’te 2,6 milyar dolar, 1998’de 2,0 milyar dolar ve 2001’de 3,8 milyar dolardır (<http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html> Erişim: 03.12.2018). Özellikle ulusal ve küresel ekonomik krizlerin olduğu yıllarda, cari işlemler açığında azalma olduğu veya fazla verildiği görülmektedir. Cari işlemler hesabı, 2003-2017 dönemi boyunca açık vermiştir. 2003 yılında 7,6 milyar dolardan başlayarak cari açık, arada dalgalanmalar yaşayarak artış göstermiş ve 2017 yılında 47,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. **2009 yılı küresel krizin en ağır yıl olduğu için Türkiye’nin cari açığında da rekor düzeyde azalma olmuştur.**

Cari açık 2011 yılında 74 milyar doları aşmasına rağmen, ekonomide gerçekleşen yüksek büyüme oranları ve bununla birlikte ekonomiye sermaye girişinin devam etmesi sayesinde cari açık sürdürülebilmektedir. 2003 yılında 7 milyar doları aşan finans hesabı 2013 yılında 73,5 milyar dolar fazla verirken, 2017 yılında 38,4 milyar dolar fazla vermiştir.

Dış ticaret bilançosuna, diğer adıyla mal denmesine fiziki malların ihracatı ve ithalatı işlemleri kaydedilir. Mal dengesini incelediğimizde, sürekli olarak açık verdiğini ve son olarak açığın 2017 yılında 59 milyar dolara ulaştığını görüyoruz. Bir diğer ifadeyle yapmış olduğumuz ihracat neticesinde elde edilen gelir ithalatımızı karşılamaya yetmemiştir. Küresel krizin etkisiyle hem ihracatımız hem de ithalatımız azalmış; dış ticaret açığı 2008 yılında 32,9 milyar dolar iken, 2009 yılında 24,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Tablo 8.1).

Cari işlemler hesabının bir diğer alt hesap grubu da hizmet(ler) ticaretidir. Hizmet(ler) hesabına turizm, uluslararası taşımacılık ve transit ticaret, inşaat gibi işlemler kaydedilir. Hizmet gelirleri hizmet giderlerini aştığı zaman dış ticaret açıkları hafifler. Örneğin, 2010 yılında hizmet ihracatı 36,2 milyar dolar ve hizmet ithalatı da 19,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 16,8 milyar dolar net döviz girdisi elde edilmiştir. Bu da mal ve hizmet dengesi birlikte dikkate alındığında, cari açığın 39,6 milyar dolar olarak gerçekleşmesine yol açmıştır.

Cari işlemler hesabının son iki alt hesap grubu uluslararası gelirlerle ilgilidir. **Birincil gelir hesabı**, yurt içi yerleşikler ile yurt dışı yerleşikler arasındaki emek, finansal ya da doğal bir kaynak sağlanması karşılığında elde edilen gelirler ile ödenen tutarların kaydının tutulduğu hesaptır. Ülkeler arasında çalışanların ücretleri ile doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve diğer yatırımlara ilişkin yatırım geliri ve giderleri, birincil gelir hesabından takip edilir. **İkincil gelir hesabı ise** ülkeler arasında bağış ve hibe şeklinde yapılan karşılıksız transferler, uluslararası kuruluşlara yapılan aidat ödemeleri, yurt dışında çalışan işçilerin gönderdikleri dövizler, sürekli oturmak üzere ülkeye göç edenlerin berabe-

rinde getirdikleri paraların kaydının tutulduğu hesaptır. 2017 yılında birincil ve ikincil yatırım kaynaklı gelir dengesi, 8,34 milyar dolar açık vermiştir. Dolayısıyla hizmetler hesabının dış ticaret açığını giderici etkisi gelir dengesinde meydana gelen açık ile azalmaktadır.

2010 yıllarına ait ödemeler bilançosu verilerini kullanarak bilançonun nasıl denkleştiğini açıklayabiliriz. 2010 yılı verilerine baktığımız zaman, cari işlemler hesabının (CA) 44,6 milyar dolar açık verdiği, finans hesabının ise 60,1 milyar dolar fazla verdiği görülmektedir (fazla negatif işaretlerle gösterilmektedir). Yine sermaye hesabı 51 milyon dolardır. Rezerv varlıklar 15 milyar dolar olduğu için, net hata ve noksan hesabı 464 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır (Net hata ve noksan = Finans hesabı - sermaye hesabı - cari işlemler açığı + rezerv varlıklar). Bir diğer ifadeyle 2010 yılında cari işlemler hesabı altında gerçekleşen işlemler aracılığıyla ülkeden 44,6 milyar dolar yurt dışına çıkarırken, finans hesabı yoluyla 60,1 milyar dolarlık giriş olmuştur. Yine genel denge mantığı gereği rezervlerdeki azalış 15 milyar dolar olduğu hesaplanmış ve giriş-çıkış eşitliği için net hata ve noksan 464 milyon olarak hesaplanmaktadır. Dolayısıyla cari açık olmasına rağmen, ekonomiye giren para, cari açığı fazlasıyla karşılamış ve genel denge 15 milyar dolar fazla vermiştir. Bilançoda oluşan bu fazlayı denkleştirmek için rezervlerde (R) bu büyüklüğe denk miktarda (15,0 milyar dolar) azalış olmuştur. Rezerv varlıkların işareti, artış olması durumunda negatif, azalış olması durumunda ise pozitif olur. Bunu eşitlik yardımıyla gösterirsek: Ekonomiye döviz girişi: Finans hesabı (60,1); Ekonomiden döviz çıkışı: Cari işlemler açığı + sermaye hesabı + rezerv varlıklardaki azalış + net hata ve noksan (toplam: 60,1) (Tablo 8.1).

Tablo 8.1 2002-2017 dönemi ödemeler bilançosu analitik sunum (milyar dolar)

	2002	2005	2009	2010	2011	2015	2016	2017
A. CARI İŞLEMLER HESABI	-0,6	-21,0	-11,4	-44,6	-74,4	-32,1	-33,1	-47,4
A.1. İhracat	40,7	78,5	109,7	121,0	142,4	152,0	150,2	166,2
A.2. İthalat	47,1	111,4	134,5	177,3	231,6	200,1	191,1	225,1
A.a. Mal Dengesi	-6,4	-32,9	-24,8	-56,3	-89,2	-48,1	-40,9	-59,0
A.3. Hizmet Gelirleri	14,0	27,8	35,6	36,2	40,9	46,6	37,4	43,7
A.4. Hizmet Giderleri	6,1	11,9	16,9	19,4	20,6	22,4	22,1	23,7
A.b. Mal ve Hizmet Dengesi	1,5	-17,1	-6,0	-39,6	-68,9	-23,9	-25,6	-39,0
A.5. Birincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	2,5	4,1	5,8	5,2	4,6	4,5	5,3	4,9
A.6. Birincil Yatırım Kaynaklı Giderler	7,0	9,5	13,5	11,7	11,9	14,1	14,5	16,0
A.c. Mal, Hizmet ve Birincil Gelir Dengesi	-3,1	-22,4	-13,7	-46,1	-76,1	-33,6	-34,8	-50,1
A.7. İkincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	2,4	1,5	2,3	1,5	1,7	1,4	1,7	2,7
B. SERMAYE HESABI	0,0	0,0	-0,043	-0,051	-0,025	-0,021	0,023	0,017
C. FİNANS HESABI	-1,2	-42,7	-9,9	-60,1	-67,1	-10,5	-23,0	-38,4
C.8. Doğrudan Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	0,1	1,1	1,6	1,5	2,4	5,1	3,1	2,7
C.9. Doğrudan Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	1,1	10,0	8,6	9,1	16,2	18,0	13,3	10,9
C.10. Portföy Yatırımları: Net Varlık Edinimi	2,1	1,2	2,7	3,5	-2,7	6,1	1,5	-0,4
C.11. Portföy Yatırımları: Net Yükümlülük Oluşumu	1,5	14,7	2,9	19,6	19,5	-9,6	7,8	24,1
C.11.1. Hisse Senetleri	0,0	5,7	2,8	3,5	-1,0	-2,4	0,8	3,2
C.11.2. Borç Senetleri	1,5	9,0	0,1	16,1	20,5	-7,2	7,0	20,9
C.12. Diğer Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	0,8	0,6	-11,0	-7,0	-11,2	15,0	6,1	8,1
C.12.1. Merkez Bankası	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
C.12.2. Genel Hükûmet	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	-0,2	-0,2	-0,3
C.12.3. Bankalar	-0,6	0,1	-6,4	-13,2	0,3	15,2	7,6	6,7
C.12.4. Diğer Sektörler	1,4	0,4	-4,6	6,1	-11,8	0,0	-1,3	1,8
C.13. Diğer Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	1,6	20,8	-8,3	29,4	19,9	28,3	12,6	13,8
C.13.1. Merkez Bankası	1,3	-0,8	-0,4	0,0	-1,4	-0,7	-0,4	-0,2
C.13.2. Genel Hükûmet	-0,7	-2,2	3,1	3,7	2,1	-1,2	-0,9	-1,4
C.13.3. Bankalar	-2,0	10,5	0,5	27,2	10,1	18,9	0,9	4,0
C.13.4. Diğer Sektörler	3,0	13,3	-11,6	-1,5	9,2	11,3	13,1	11,4
Cari, Sermaye ve Finans Hesapları	0,5	21,7	-1,5	15,4	-7,3	-21,6	-10,2	-9,0
D. NET HATA VE NOKSAN	-0,8	1,5	2,3	-0,5	8,3	9,8	11,0	0,8
GENEL DENGİ	0,2	-23,2	-0,8	-15,0	-1,0	11,8	-0,8	8,2
E. REZERV VARLIKLAR	-0,2	23,2	0,8	15,0	1,0	-11,8	0,8	-8,2
E.14. Resmi Rezervler	6,2	17,8	0,1	12,8	-1,8	-11,8	0,8	-8,2
E.15. Uluslararası Para Fonu Kredileri	-6,4	5,4	0,7	2,2	2,8	0,0	0,0	0,0

Kaynak: TCMB.

Öğrenme Çıktısı

1 Ödemeler bilançosu kavramını ana bileşenleriyle açıklayabilme

Araştır 1

Ödemeler bilançosu akım mıdır stok mudur? Araştırın.

İlişkilendir

Ödemeler bilançosunda birbirini dengeleyen ana kalemleri ilişkilendiriniz.

Anlat/Paylaş

Küreselleşen dünyada ödemeler bilançosunun öneminin ne yönde değiştiğini anlatınız.

CARI İŞLEMLER HESABI VE DIŞ TİCARET AÇIĞI

Cari açık gerek literatürde gerekse uygulamada bazen ekonomik büyümenin maliyeti, bazen de ekonomik krizlerin nedeni olarak görülür. Cari açık analizlerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları, portföy akımları, dış krediler, dış ticaret akımları ve döviz rezervleri önemli parametrelerdir.

Cari açığın finansman kaynağının kalitesi, söz konusu açığın sürdürülebilirliğini de belirlemektedir. Yurt dışı yerleşiklerin Türkiye'deki mevduat, kamu ve özel sektör borç kâğıdı ve borsadaki yatırım tutarı son yıllarda giderek azalarak 2018 Kasım sonu itibarıyla 60 milyar doların altında bir düzeye gerilemiştir. Bu finansal yatırım, günlük kullanımda sıcak para olarak nitelenir. Bu yatırım türünün likidite derecesinin oldukça yüksek olması, kimi zaman bu nitelikteki yatırıma yönelik kuşku da artırmaktadır. Ne var ki, **kredi, portföy veya doğrudan yatırım olarak Türkiye'ye gelen kaynağın, ekonomik büyümenin sürdürülmesinde önemli bir işlev gördüğü açıktır.** Dolayısıyla sıcak para girişi, Türkiye'nin ihtiyacından kaynaklanan bir husus olup, Türk finansal piyasalarının güvenilirliği bakımından gösterge rolü de oynamaktadır.

✓ Cari işlemler hesabında açık oluşuyorsa ve sermaye girişleri ile bu açık giderilemiyorsa, merkez bankasının resmî rezervleri kullanılarak ödemeler bilançosu denkleştirilecektir. Bu durumda da merkez bankası rezervlerinde bir azalma meydana gelecektir.

Yaşamla İlişkilendir

Çin'in ABD'yle olan dış ticaret fazlası Kasım'da rekora tırmandı

"Çin'in ABD ile dış ticaret fazlası, genel ihracat artışının güç kaybeden küresel talep ve ticaret savaşına ilişkin belirsizliğin etkisiyle yavaşlamasına karşın Kasım ayında rekor seviyeye ulaştı.

Kaynak: <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2179195-cin-in-abd-yle-olan-dis-ticaret-fazlasi-kasim-da-rekora-tirmandi> (Erişim 03.12.2018).

Ulusal Ekonomi İçinde Cari İşlemler Açığının Yeri

Cari işlemler açığı bir yandan dış ticaret ve hizmet dengesini diğer yandan ise transferleri kapsadığı için, bir ülkede ekonominin rekabetçilik düzeyi, ulusal düzeyde kaynak ihtiyacı, dış ticaret ortakları ve dış ticaret ürünlerinin yapısı itibarıyla karşılaştırmalı üstünlükleri konusunda kapsamlı bilgiler vermektedir. Literatürde, cari açık düzeyi ile ekonomik krizler arasında doğrusal ilişki kurulması, oldukça eskiye gider. Ne var ki, cari açığın hangi düzeye geldiğinde krize neden olacağı hep tartışma konusu olmuştur. Cari açık genelde milli gelirin oranı olarak ifade edilir ve bazı eşik değerlerin aşılması hâlinde döviz krizine yol açacağı tartışılır. Türkiye’de 2011 yılında cari işlemler açığının milli gelirin %8,9’una denk geldiği dikkate alındığında, eşik değer tartışmasının genelleştirilebilecek sağlamlıkta olmadığı söylenebilir (Tablo 8.2).

Tablo 8.2 Türkiye’de 1990-2011 döneminde cari işlemler dengesi (cari fiyatlarla, milyar dolar)

	2002	2005	2008	2009	2010	2011	2015	2016	2017
GSYH	238,3	501,2	764,6	644,5	772,3	832,5	859,4	863,4	851,5
Cari İşlemler Bilançosu	-0,6	-21,0	-39,4	-11,4	-44,6	-74,4	-32,1	-33,1	-47,4
Cari İşlemler Bilançosu / GSYH (%)	-0,3	-4,2	-5,2	-1,8	-5,8	-8,9	-3,7	-3,8	-5,6

Kaynak: IMF.

Yaşamla İlişkilendir

Cari denge 3 yıl sonra fazla verdi

Türkiye’nin cari işlemler dengesi 2018 Ağustos ayında 2,59 milyar dolar fazla verirken, 12 aylık cari açık ise 51 milyar 125 milyon dolar oldu. Böylece cari açık, 2015 Eylül’ünden bu yana aylık bazda ilk kez artıya geçti.

Kaynak: <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201810111035614962-turkiye-cari-islemler/>
(Erişim 01.12.2018)

Tarihsel Süreç İçinde Dış Ticaret Açığı

Aşağıda Türkiye’nin Osmanlı’dan 21’inci yüzyıl başına kadar olan dönemdeki dış ticaret temelindeki açıkları ele alınmaktadır. Gerek Osmanlı Dönemi’nde gerekse 1980’li yıllara kadar dış ticaret açığı kalemi cari açığı temsilen kullanılmıştır (Toprak, (1999a) ve Toprak (2008)). İncelenen dönem itibarıyla temsilde önemli bir hata olmadığı düşünülmektedir.

Osmanlı Son Dönemi Dış Ticaret Açığı (1880-1913)

Osmanlı dış ticaret politikası, ürün bolluğunu esas alan bir anlayışa sahip idi. Dönemin uluslararası çağdaş dış ticaret anlayışının yeterince anlaşılamadığı söylenebilir. Türkiye benzer bir uygulamayı planlı dönem olarak nitelenebilecek 1963-79 döneminde de yaşamış ve bu politikanın alternatif maliyeti bir hayli yüksek olmuştur. **Osmanlı dış ticaret anlayışı klasik tarım imparatorluğu anlayışına paralel olarak temelde ihracatı engelleyici, ithalatı artırıcı bir özelliğe sahip idi.** Bunun bir gerekçesi Ümit Burnu’nun keşfinin etkilerini telafi amaçlayan kapitülasyonlar (özellikle 1838 Türk-İngiliz Ticaret Anlaşması) ise diğer önemli bir gerekçesinin de iç pazarda mal arzını artırmak yoluyla fiyat istikrarını sağlama amacı olduğu söylenebilir.

İthalatın ihracatı karşılama oranının %60'tan düşük olması, devletin bu kategoride ciddi bir gelire sahip olmasını da engellemiştir. İngilizlerle imzalanan ticaret anlaşmasından sonra, Osmanlı diğer Düvel-i Muazzama ile de benzeri ticaret anlaşmaları yapmıştır. 1838-64 döneminde Osmanlı Devleti ticaret anlaşmaları ile dış etkilere açılmış ve yabancılara, kendi ülkelerinde dahi göremeyecekleri derecede, yasal ve kurumsal sınırlamalardan azade (serbest) bir ortam sağlanmıştır. İhracatta tarım ürünleri ve madenler ağırlıklı kısmı oluşturmaktaydı. Tarım ürünleri de genelde işlenmiş tarım ürünleri şeklinde değil de pamuk, tütün, fındık, ipek, incir, afyon gibi daha çok işlenmemiş ürünlerden oluşmaktaydı. Osmanlı'nın ithalatında ise dokuma ve giyim eşyası, şeker, un, diğer gıda maddeleri ve yakıtlar başta gelmekteydi (Tokgöz, 1995).

Düvel-i Muazzama

Osmanlı'da İngiltere, Almanya, Rusya ve Fransa gibi büyük devletlere verilen addır.

Araştırmalarla İlişkilendir

“...Osmanlı dış ticareti temelde ihracatı engelleyici, ithalatı artırıcı bir özelliğe sahiptir. Bunun bir gerekçesi kapitülasyonlar ise (özellikle 1838 Türk İngiliz Ticaret Anlaşması), diğer önemli bir gerekçesi de iç pazarda mal arzını artırmak yoluyla fiyat istikrarını sağlama amacı olduğu söylenebilir.

Kaynak: Metin Toprak (2002). Osmanlı'dan Devreden Kriz Potansiyeli ve Tek Parti Dönemi Ekonomik Krizleri, **Yeni Türkiye**, Cilt 17, ss.598-614.

Cumhuriyet'in İlk On Yılında (1923-32 Dönemi) Dış Ticaret Dengesi

Türk ekonomisinin 1923-29 döneminde korumasız olarak dışa açık fakir bir hammadde ekonomisi olduğu söylenebilir. **Lozan Anlaşması hükümleri gereği, 1929 yılına kadar devletin dış ticaret politikası belirleme yetkisi sınırlıdır.** Beş yıllık bir geçiş sürecinin ardından gümrük vergilerini serbestçe yükseltme imkânı elde edilmiş, bu yetki ile çıkarılan bir yasa sayesinde 1929 yılından yerli üretimi artırmak, özellikle sınaî üretimini dış rekabete karşı korumak gümrük vergileri yükseltilmiştir. Bu yasal düzenlemeden sonra ilk kez dış ticaret fazlası meydana gelmiştir; ancak 1929 yılından itibaren, ülke giderek dışarıya kapanmıştır.

Bir ülkenin iktisaden dışa açıklık derecesinin bir ölçütü olarak kullanılan toplam dış ticaret hacminin millî gelire oranı, 1929 yılından itibaren önemli bir gerileme kaydetmiştir.

Esasen, bu gelişmede dünyadaki yaygın ekonomik bunalımın da bir payı vardır kuşkusuz; ancak, daralmada, sağlık malzemesi ve diğer yasalarla tanınan vergi bağımsızlığı dışında kalan tüm ithal mallarında gümrük vergilerinin %16'dan %40'a çıkarılması çok etkili olmuştur. Türk lirasının diğer paralar karşısındaki değer kaybı, özel kesimde iflaslara yol açmıştır. Dünya piyasalarında tarım fiyatlarındaki gerileme hem iç piyasaya yansımış hem de dış ticaret hadlerini Türkiye aleyhine çevirmiştir. 1923-32 döneminde en çok açığın verildiği yıl 1929'dur. Ancak **1930 yılından itibaren ithalattaki dramatik düşüş bu açığı, ihracattaki düşüşlere rağmen, fazlaya çevirmiştir.** (Tablo 8.3).

Tablo 8.3 Dış ticaret açığı (1880-1932)

Yıl	İhracat ⁽¹⁾	İthalat ⁽¹⁾	Açık ⁽¹⁾	İhracat / İthalat (%)
1880	8,5	17,8	-9,4	47,8
1913	21,4	40,8	-19,4	52,5
1923	85,0	145,0	-60,0	58,6
1931	127,0	127,0	0,3	100,0
1932	101,0	86,0	15,0	117,4

(1) 1880-1913 arası, Milyar Osmanlı Lirası, 1923-32 arası, Cari Fiyatlarla Milyon ₺

Kaynak: Erdiç Tokgöz, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi, Hacettepe Üniv. İİBF Yayını, 3. Baskı, 1995, s:8-9; DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1992, s. 278.

1933-45 Dönemi Dış Ticaret Dengesi

Bu dönemde dış ticaret açığından olabildiğince kaçınılmış ve dış ticaret daha ziyade ikili anlaşmalarla yürütülmüştür. Bir yandan ikili anlaşmalara konu olan malların dış ticareti serbest bırakılırken, diğer yandan yurt içi üretimi yapılan malların ithalatı sınırlandırılmıştır. Kliring işlemleri 1934 yılında kurulan Dış Ticaret Ofisi tarafından yürütülmüştür. İncelenen dönemde dış ticaret 1938 yılı hariç, sürekli fazla vermiştir. Özellikle savaş yıllarında yurt içinde üretilen tarım ürünlerine ve başta krom olmak üzere madenlere olan büyük dış talep ihracatın süregelen artışına yol açmıştır. **Dönem boyunca tüketim mallarının ithalatına getirilen sınırlamalar dışa açıklık derecesini sürekli düşürerek dönem başında %15 olan düzeyinin dönem sonunda %6 olarak gerçekleşmesine neden olmuştur.**

Dış ticaret dengesinin dönem boyunca fazla vermesi altın stokunda artışa yol açmıştır. Altın stoku 1932-45 döneminde 14,5 tondan 210,8 tona yükselmiştir. Ülkenin elindeki döviz mevcudu da 320 milyon dolardır. Dolayısıyla, ülke savaş dönemini dışa karşı yükümlülükleri bağlamında rahat bir şekilde geçirmiştir denebilir.

✓ Ekonominin giderek içine kapanması ve kendi ürettiği ile yetinme gayreti, dönemin hükümetinin otarşik eğilimli olduğunu gösterir.

Yaşamla İlişkilendir

Türkiye ve İkinci Dünya Savaşı: "Taraflı Fakat Savaşmayan Ülke"

Kaynak: Wayne Bowen, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=354632&/T%C3%BCrkiye-ve-%C4%B0kinci-D%C3%BCnya-Sava%C5%9F%C4%B1:-Tarafl%C4%B1-FakatSava%C5%9Fmayan-%C3%9Clke-/-Do%C3%A7.-Dr.-Wayne-Bowen-> (Erişim 03.12.2018)

1946-62 Dönemi Dış Ticaret Dengesi

Bu dönemde dış ticaretteki artış oranı millî gelir artışının üzerindedir. Ülke dışa açılmada önemli bir mesafe kaydetmiştir. 1946-62 döneminde GSMH'daki artış yıllık ortalama %15 iken, ihracattaki yıllık ortalama artış oranı %22 ve ithalat için bu oran %34'tür. Görüldüğü gibi ülkenin dışa açılması gelir büyümesinden daha hızlı bir şekilde meydana gelmektedir. Dışa açıklığın önemli bir göstergesi olan toplam dış ticaret hacminin millî gelire oranı bu dönemde yıllık ortalama bazda %13 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 8.4).

Tablo 8.4 Dönemler itibarıyla ihracat/ ithalat oranı (1933-2017)

Dönem	İhracat / İthalat (%)	Standart Sapma
1933-1945	128,6	24,6
1946-1962	82,8	29,8
1963-1979	56,2	16,2
1980-2001	61,5	10,7
2002-2017	73,5	6,1

Kaynak: DIE, İstatistik Göstergeler, 1923-1992, s:278-79, 414; TCMB, EVDS; Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi Yayınları, 1995, s.69.

1963-79 Dönemi Dış Ticaret Dengesi

Planlı dönemin dış ticaret bilançosundaki ana kalemleri incelendiğinde, dışa açıklık derecesindeki gelişimin zaman içinde düştüğü görülmektedir. **İthalat doğrudan döviz yeterliliğine bağlı iken, ihracat da ithalata dayalı sanayi ürünleri kanalıyla döviz yeterliliğine bağlıdır.** Diğer bir deyişle ihracat yapabilmek için bazı ürünlerin yurt dışından ithal edilmesi gerekir, bu ise döviz yeterliliğine bağlıdır.

1980'den Günümüze Dış Ticaretin Yapısı

1980 yılına gelindiğinde, ihracatta tarımın payı %57,4'e düşerken, sanayinin payı 36 olarak gerçekleşmiştir. **24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte izlenmeye başlanan ihracata dayalı kalkınma stratejisi ile birlikte ihracatta tarım ürünlerinin payı azalırken, sanayi ürünlerinin payı ciddi oranda artış göstermiştir.** Tarımın ihracattaki payı giderek azalmış 1990 yılında %17,4, 2000 yılında %6 ve 2017 yılında %3,4 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde sanayinin payı ise hızla artmış, 1990 yılında %80,1, 2000 yılında %92,5 ve 2017 yılında ise %94,4 düzeyine ulaşmıştır (Tablo 8.5).

✓ İhracat, bünyesel olarak 1980'de tarım ürünleri ağırlıklıyken; söz konusu periyod (1980-2017) içinde giderek sanayi ürünleri ağırlıklı hâle gelmiştir.

Tablo 8.5 1950-2017 dönemi ana sektörler itibarıyla ihracat (% dağılım)

Yıl	Tarım-Hayvancılık, Ormancılık, Balıkçılık	Madencilik	İmalat Sanayisi	Toplam
1970	74,9	6,6	18,4	100,0
1980	57,4	6,6	36,0	100,0
1990	17,4	2,5	80,1	100,0
2000	6,0	1,5	92,5	100,0
2010	4,4	2,4	93,3	100,0
2017	3,4	2,2	94,4	100,0

Kaynak: TÜİK; Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı.

1990-2017 periyodunda, ithalat içinde ana sektörlerin paylarında çarpıcı bir dönüşüm olduğunu söylemek pek mümkün değil. Dolayısıyla, ithalatta son 30 yılda ana sektörlerin paylarında durağan bir seyir söz konusudur. 2017 yılında ithalat içinde tarım sektörünün payı %3,8, madencilik payı %11,2 ve imalat sanayisinin payı ise %78,3 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 8.6).

Tablo 8.6 1970-2017 dönemi ana sektörler itibarıyla ithalatın dağılımı (%)

Yıl	Tarım	Madencilik	İmalat Sanayi	Diğer	Toplam
1970	10,7	5,6	83,5	0,2	100,0
1980	1,0	39,9	59,1	0,0	100,0
1990	5,1	18,9	73,5	2,5	100,0
2000	3,9	13,0	81,3	1,8	100,0
2010	3,5	14,0	78,3	4,2	100,0
2017	3,8	11,2	81,6	3,4	100,0

Kaynak: TÜİK.

İhracat ve ithalat içerisinde ticareti en fazla gerçekleştirilen 10 faslın 2017 yılı için almış olduğu değer ve payları Tablo 8.7’de sunulmaktadır. 2017 yılı verileri değerlendirildiğinde, ihracatta en yüksek paya motorlu kara taşıtları sahiptir (%15,2). Toplam ithalat içerisinde en büyük paya %15,9 ile mineral yakıtlar ve mineral yağlar sahiptir. **Türkiye’nin ihracatında önemli düzeyde endüstri-içi ticaretin var olduğu söylenebilir.** Örneğin; ihracatta kazanlar, makine ve cihazlar grubunun payı %8,8 iken, bu ürün grubunun ithalatı %11,6’lık paya sahiptir. Yine, 2017 yılının en önemli ihracat ürün grubunu oluşturan motorlu kara taşıtlarının ihracattaki payı %15,2 iken, bu kalemin ithalattaki payı %7,5’tir (Tablo 8.7).

Tablo 8.7 2017 yılında en fazla ihracatı ve ithalatı yapılan fasıllar

	İlk 10 Fasl	İhracat (%)	İlk 10 Fasl	İthalat (%)
1	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	15,2	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	15,9
2	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	8,8	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	11,6
3	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	6,9	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı	9,0
4	Örme giyim eşyası ve aksesuarı	5,6	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	7,5
5	Demir ve çelik	5,2	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	7,5
6	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı	5,2	Demir ve çelik	7,2
7	Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	3,8	Plastikler ve mamulleri	5,7
8	Demir veya çelikten eşya	3,6	Organik kimyasal ürünler	2,3
9	Plastikler ve mamulleri	3,5	Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı	2,1
10	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar	2,8	Eczacılık ürünleri	1,9

Kaynak: TÜİK.

Dış Ticaret Açığı ve İhracatın İthalatı Karşılama Düzeyi

Dış ticaret, sadece cari işlemler hesabının değil, aynı zamanda ödemeler bilançosunun da en önemli hesap grubudur. 2017 yılı için mal ihracatı ve ithalatının toplamı (dış ticaret hacmi) 391,3 milyar dolara ulaşmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı istisnalar hariç %75'lerin üzerine kalıcı olarak çıkamamıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1980-2001 dönemi için yıllık ortalama %63,3, 2002-2017 döneminde ise ortalama %73,5 düzeyindedir; ancak dönem içinde bu oranda dalgalanmalar da gözlenmektedir. 1990-2017 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı ortalama %71,3'tür. Bu rakamlar ihracat gelirlerimiz ile ithalat faturamızın en fazla %70'ler civarında bir kısmını karşılayabildiğimizi ortaya koymaktadır. 2017 yılı için, ihracatın ithalatı karşılama oranının nispeten düşük ekonomik büyümenin de katkısıyla %73,8 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye orta ve uzun dönemde ithalatının ancak üçte ikisine yakınına ihracatıyla ödeyebilen bir ülkedir (Tablo 8.8).

Tablo 8.8 1990-2017 döneminde dış ticaret ve ihracatın ithalatı karşılama düzeyi (milyar dolar, %)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Açığı (M-X) (Milyar Dolar)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1990	13,0	22,4	-9,4	57,8
1994	18,1	22,3	-4,2	81,3
1995	21,6	34,8	-13,2	62,2
2001	34,8	38,1	-3,3	91,4
2009	109,7	134,5	-24,8	81,6
2017	166,2	225,1	-59,0	73,8

Kaynak: TÜİK.

Dış Ticarete Yatırım, Ara ve Tüketim Mallarının Payı

1990 yılında ihracatımızın yaklaşık yarısı (%51) tüketim mallarından oluşurken, bu oran zaman içinde azalarak 2017 yılında %41,3'e inmiştir. **Hammaddenin (ara malının) ihracatımızdaki payı sürekli yüksek olmuş ve %45-50 bandında seyretmiştir.** Türkiye ihracatında sermaye malının payı zamanda içinde artmakla birlikte, görece olarak düşük (2017'de yaklaşık %12) seviyededir. **Türkiye'nin ihracat gelirini hızla artırılabilirliği ve bunun sürdürülebilirliği için yurt içi katma değeri yüksek olan ürünlere (teknoloji yoğun sermaye mallarına) yönelmesi büyük önem arz etmektedir.** Yatırım (sermaye) malları, ara mallar ve tüketim malları dışında kalan diğer malların ihracattaki payı tüm dönem boyunca yaklaşık %0,3 düzeyindedir.

2015 yılında ihraç edilen ürünlere geniş ekonomik kategori sınıflamasına (BEC sınıflaması) göre baktığımızda, toplam ihracatın %32,9'u sanayi için işlem görmüş hammaddeler, %9,1'i yarı dayanıklı tüketim maddeleri, %9,1'i dayanıklı tüketim malları ve %6'sı dayanıksız tüketim mallarından oluşmaktadır. Yurt içi katma değeri yüksek olan malların ihracattaki payı oldukça düşüktür. Örneğin; yatırım (sermaye) mallarının (taşımacılık araçları hariç) 2015 yılı ihracatındaki payı yaklaşık %6'dır (TÜİK). İhracatımızın önemli bir kısmı işlem görmüş hammaddeler ve tüketim malları ile ilgili sanayi ürünlerinden oluşmaktadır.

Türkiye'de ithalatta ağırlık sermaye ve ara mallarındadır. 2017 yılında ithalatımızın %87,5'i sermaye (yatırım) malı ve ara malından oluşmaktadır. **İthalatımızın ağırlıklı olarak sermaye ve ara malından oluşmasının nedeni, yerli üretimin ithal sermaye malı ve girdilere olan bağımlılığından kaynaklanmaktadır.** İleri teknoloji ve sermaye-yoğun ürünleri üretebilen yerli üretimin yetersiz ya da hiç bulunmaması sebebiyle ithal mallara olan bağımlılık kırılmamakta ve buna bağlı olarak ekonomi büyümeye başladığında, ithalat talebi de artmaktadır. Bu, dış ticaret dengesine hem de cari işlemler dengesine olumsuz yansımaktadır.

1950'lerde ithalatla ağırlık sermaye (yatırım) mallarında olup, 1960 yılında %52,2'ye kadar yükselmiştir. Ancak 1970'li yıllarla birlikte sermaye malı ithalatının toplam ithalat içindeki payının azaldığı görülmektedir. 1980'de payı %20 civarında olan yatırım malları ithalatının toplam ithalat içindeki payı, 1993'ten itibaren artma trendine girmiştir. Burada en önemli artış taşıt araçları sanayisindeki ithalatla yaşanmıştır.

Ara malı ithalatının toplam içindeki payı, 1950- 1983 döneminde artış eğiliminde olmuş, bu trend 1983'ten sonra, bazı yıllarda artış gösterse de genelde azalış yönündedir. Buna karşılık 1998-2015 döneminde ara malı ithalatının toplam ithalat içindeki payı artmıştır.

1950'lerde ithalatın yaklaşık %20'sini oluşturan tüketim mallarının payı giderek azalmış, 1983'te en düşük seviyeye %1,2'ye inmiştir. 1983'ten sonra tüketim mallarının ithalattaki payı, bazı yıllarda düşüş gösterse de genelde artmış ve 2017 yılında 12,2 olarak gerçekleşmiştir. Sermaye, ara malı ve tüketim malları dışında kalan diğer malların ithalattaki payı tüm dönem boyunca yaklaşık %0,4 (sadece 2002 yılında %1'in üstünde) düzeyinde olduğu için tabloda yer verilmemiştir.

2015'te ithalatla en fazla payı %32,8 ile sanayi için işlem görmüş hammaddeler almaktadır. İkinci sırada %13,8 ile tüketim malları, yine %13,8 ile yatırım malları (taşımacılık araçları hariç) ve dördüncü sırada %11,3 ile kaynağı belirtilmeyen ürünler (gizli veri) yer almaktadır. Sanayi için işlem görmemiş hammaddeler %4,5, işlem görmüş diğer yakıt ve yağlar %5,0, taşımacılık araçlarının aksam ve parçaları %5,8 yatırım mallarının aksam ve parçaları %5,5, binek otomobiller %4,5 ve sanayi ile ilgili taşımacılık araç ve gereçleri ise yaklaşık %3,1 pay almıştır (TÜİK).

Coğrafi Bölgeler ve Ülkeler İtibarıyla Dış Ticaret

Dış ticaretimizin yarısından fazlası OECD ülkeleri ile gerçekleştirilmektedir. 2017 yılı itibarıyla ihracatımızın %52,7'si ve ithalatımızın %49,8'i bu ülkelerle gerçekleşmiştir. Dış ticaretimiz açısından önemli bir diğer ülke grubunu ise OECD ülkelerinin alt kümesi olan Avrupa Birliği (AB) ülkeleri oluşturmaktadır. 2017 yılına gelinceye kadar ihracat ve ithalatımız içerisinde AB ülkelerinin payları

genelde %50'nin altına düşmemekle birlikte, 2017 yılında AB'deki krizin etkisiyle meydana gelen dalgalanma neticesinde ihracatın payı %47,1'e, ithalatın payı da %36,8'e gerilemiştir. **İhracatımız içinde AB ülkelerinin azalan payı, İslam İşbirliği Örgütü ülkeleriyle yapılan ihracatın payı artırılarak karşılanmaya çalışılmıştır.** Karadeniz Ekonomik İşbirliğine (KEİ) üye ülkelerle gerçekleştirilen dış ticaret hacmimiz de OECD, AB ve İslam ülkelerinden sonra dördüncü sırada yer almaktadır.

Yaşamla İlişkilendir

Küresel Ticaret Savaşları: “Hazırlık Atışları” Başladı mı?

“... korumacı politikaların artık somut olarak şekillenmeye başladığı görülmektedir... Başlatılan soruşturmalar uluslararası ticaret kurallarını aşırı şekilde esneterek ve amaçlarının tamamen dışında kullanarak ithalatı sınırlamayı hedefleyen uygulamalar olarak ortaya çıkmaktadır. ABD ulusal güvenlik tehdit ediliyor iddiası ile en yakın müttefiklerine soruşturma açması yadırganmaktadır...”

Kaynak: <http://www.tepav.org.tr/tr/yayin/s/1321>
(Erişim 03.12.2018)

Türkiye, karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımına paralel bir ihracat örüntüsüne sahip olmakla birlikte özellikle sermaye yoğun ihraç ürünlerinin bir kısmının yeniden-ihracat (re-eksport) niteliği, geleneksel yaklaşıma ters bir sonuç ortaya çıkarmaktadır.

✓ Yeniden İhracat (Re-eksport)

Bir ülkenin ithal ettiği malları çok fazla fiziki değişikliğe uğratmadan başka ülkelere satmasıdır. İthalatçı ülke, küçük değişiklikler yaptığı ve yeniden ambalajladığı malı diğer ülkelere ihraç eder. Yeniden ihracatta amaç ülkeler arasındaki fiyat farklılıklarından faydalanmaktır.

Öğrenme Çıktısı

2 Cari işlemler açığının yapısını ve tarihi gelişimini analiz edebilme

Araştır 2

Cari işlemler açığı ekonomik büyümeyle ilişkili midir? Araştırın.

İlişkilendir

Türkiye’de cari işlemler açığı ile ekonomik krizler arasında ilişki var mıdır?

Anlat/Paylaş

Küreselleşen dünyada cari işlemler açığı veren ülkelerin gelişmişlik düzeyleri aynı mıdır? Anlatın.

FİNANS HESABI

Ödemeler dengesinde çift kayıt sistemine göre tutulduğu için borç ve alacakların birbirine eşit olması gerekir. Fakat bazı kalemlere ait bilgilerin eksik olması, kayıt yapılırken gerçekleşen hatalar ve unutmalar nedeniyle ödemeler dengesi ile ilgili eksik ve fazlalar net hata ve noksan yazılmaktadır. Net hata ve noksan kaleminde pozitif (+) değer söz konusu ise ülkeye resmî kayıtlara girmeyen sermaye girişi olmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse; 2005 yılı için hesap: finans hesabından (doğrudan yatırım, portföy yatırımı ve diğer yatırımın toplamı) (42,7)) cari işlem açığı (-21,0) çıkarılır. Kalan bakiye rezerv varlık stokundan düşülür ve net hata noksan elde edilir (23,2-21,7=1,5).

Finans hesabında doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve krediler yer almaktadır. 2003-2017 dönemine bakıldığında, doğrudan yatırım (154,1 milyar dolar), portföy yatırımı (166,1 milyar dolar) ve diğer yatırımlar başlığında sınıflandırılan krediler (271,4 milyar dolar) bakımından Türkiye’ye 591,5 milyar dolar net giriş olmuş ve Türkiye’nin ulusal açığı bu yolla kapatılmıştır (Tablo 8.1).

Yaşamla İlişkilendir

Pekin, dünya finans piyasaları üzerindeki nüfuzunu artırmak için harekete geçiyor (Beijing moves to cement influence over world’s financial markets)

Kaynak: <https://www.ft.com/content/521cea38-db5d-11e8-b173-ebef6ab1374a> (Erişim 03.12.2018)

Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Doğrudan yabancı yatırımlar, giriş yaptığı ülkeye sermayenin yanı sıra teknoloji ve işletme bilgisi de getirmektedir. Ayrıca ülkede yaratılan katma değer ile birlikte istihdam ve rekabete önemli ölçüde katkılar sağlayabilmektedir. Söz konusu yatırımlar ihracata dönük sektörlerde yapıldığında, dış ticaret dengesinde olumlu gelişmeler olabilir. **Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yarattığı ekonomik ve sosyal etkiler ülkelerin kalkınmasında önemli katkı sağlamaktadır.**

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunun ilk yıllarında, doğrudan yabancı yatırıma Osmanlı döneminde yaşanan olumsuz deneyimler nedeniyle mesafeli yaklaşmış, hatta yabancı mülkiyetindeki işletmeler millileştirilmiştir. 1950'li yıllarda dışa açılmayla birlikte yabancı sermayeyi doğrudan ilgilendiren ilk düzenleme 1951 yılında 5821 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu olmuştur. Ardından 5821 sayılı kanun yeniden düzenlenerek 1954 yılında 6224 sayılı Kanun olarak tekrar yürürlüğe girmiştir.

1954 yılındaki 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu günün şartlarına göre oldukça liberal bir yasa idi. Söz konusu Kanun 2000'li yıllarda günün ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaklaştığı için, 2003 yılında 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Sermaye Kanunu çıkarılmıştır. Bu Kanun ile birlikte bürokratik işlemler azaltılarak basitleştirilmiş, doğrudan yabancı yatırımlar bakımından her türlü ekonomik, siyasi ve sosyal olumsuzluklara karşı güvenceler artırılmış, anlaşmazlık olması hâlinde uluslararası tahkime gitme imkânı da tanınmıştır.

✓ 2017 sonu itibarıyla dünyadaki doğrudan yatırım stokunun üçte ikisi gelişmiş ülkelerde üçte birisi ise gelişmekte olan ülkelere (UNCTAD, 2018).

Türkiye'nin yabancı doğrudan yatırımlardan aldığı pay 2017 yılsonu itibarıyla 180,7 milyar dolardır. Doğrudan yabancı yatırım stok rakamı 2000 yılında 18,8 milyar dolar iken, 2007 yılında 156,6 milyar dolar ve küresel (global) krizin başladığı yıl olan 2008'de ise 81,2 milyar dolar iken, kriz yılı 2009'da 144,7 milyar dolardır (UNCTAD).

Yurt Dışı Yerleşiklerin Portföy Yatırımları

Gelişmekte olan ülkelerde sermaye ve tasarruflar görece kıt olduğu için, bunların fiyatları (faiz) da yüksek olur. Bu nedenle sermayenin ve tasarrufun bol olduğu gelişmiş ülkeler ile doğal kaynak zengini ülkelere gelişmekte olan ülkelere doğru bir akış olur. Bu akışın yönü önce finans piyasaları gelişmiş ülkeler olup, daha sonra oradan gelişmekte olan ülkelere doğru bir rotadır. **Türkiye'de de tasarruflar yetersiz olduğu için, yurt dışından yurt içine, yüksek getiri oranlarından yararlanmak için bir para akışı olur.**

✓ Yurt dışında yerleşikler veya yabancılar olarak nitelenen kesimin Türkiye'deki portföy yatırımları mevduat, hisse senedi ve bankalardaki menkul kıymetlerden oluşmaktadır.

Yabancıların mevduat, devlet iç borçlanma senetleri ve hisse senetlerinden oluşan Türkiye'de sahip oldukları portföy yatırımları 2012 yılında 181,6 milyar dolar iken, 2017 sonunda bu rakam 133,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

✓ Türkiye, kronik tasarruf açığı yaşayan bir ülke olduğu için bu girişlerin sermaye maliyetini aşağı çekme yönünde kayda değer işlev gördüğü söylenebilir. Yatırımlar için ihtiyaç kaynaklar yetersiz olan yurt içi tasarruflarla karşılanması durumunda faiz oranları hızla yükselerek sermaye maliyetini artıracaktır.

2017 sonu itibarıyla Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören hisse senetlerinin üçte ikisine yakını yabancıların elindedir. Ancak bu oran, Borsada işlem gören şirketlerin mülkiyetinin üçte ikisi anlamına gelmez, çünkü şirketlerin sadece halka açtıkları kısım borsada işlem görmektedir. **Yabancılar, Türkiye finans piyasası dalgalanmaya başladığında, genelde borsadan çekilerek mevduat ve kamu kâğıtlarına yönelmekte, sabit getirili araçları tercih etmektedir.** Yurt dışı yerleşiklerin portföy yatırımları içinde hisse senedinin payı 2012 yılında %38,8 iken, 2017 yılında %39,0; devlet iç borçlanma senetlerinin payı 2012 yılında %34,5 iken, 2017 yılında %23,2; mevduatın payı 2012 yılında %26,6 iken, 2017 yılında %37,8 olmuştur. Görüldüğü gibi son birkaç yılda yabancılar, ₺ cinsinden ve daha uzun vadeli portföy yatırım araçlarından, nispeten daha kısa vadeli ve likiditesi yüksek mevduata yönelmiştir (TCMB, Uluslararası Yatırım Pozisyonu, Eylül 2018).

Türkiye ekonomisine en fazla kaynak girişi bankaların ve firmalar sektörünün yurt dışından sağladıkları krediler yoluyla meydana gelmektedir. İkinci sırada kaynak girişi ise mevduat girişi ve hisse senedi piyasası araçları yoluyla meydana gelirken, tahvil ihracı yoluyla fon sağlama son yıllarda giderek azalarak son sırada gelmektedir (TCMB, UYP, Eylül 2018).

Yaşamla İlişkilendir

Dünyanın en büyük varlık fonu 1 milyar dolarını Türkiye’de değerlendirdi

“Norveç’in 900 milyar dolar büyüklüğündeki devlet varlık fonunun, 2016 sonu itibarıyla yaklaşık 1 milyar dolarını Türkiye’deki 48 şirketin hisse senetleriyle değerlendirdiği ortaya çıktı...”

Kaynak: <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2017/03/03/dunyanin-en-buyuk-varlik-fonu-1-milyar-dolarini-turkiyede-degerlendirdi> (Erişim 03.12.2018)

Öğrenme Çıktısı

3 Finans hesabının yapısını ekonomideki yeri çerçevesinde analiz edebilme

Araştır 3

Doğrudan yabancı yatırımlar ekonomik büyümeyi etkiler mi? Araştırın.

İlişkilendir

Yurt dışı yerleşiklerin portföy yatırımları ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında ilişki var mıdır?

Anlat/Paylaş

Küreselleşen dünyada yurt dışı yerleşiklerin doğrudan yatırımları ve portföy yatırımlarını belirleyen faktörler nelerdir? Anlatın.

DIŞ BORÇLAR

Bir ekonomide hanehalkları, kamu kesimi, firmalar kesimi ve dış âlem olarak nitelenen ekonomik aktörler arasındaki borç-alacak ilişkisi borç olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Borç alma veya borç vermenin arkasındaki güdü ise, her bir aktörün fon ihtiyacı ile elindeki fon miktarının birbirine denk olmamasıdır. **Türkiye ulusal düzeyde fon açığı veren bir ülkedir.** Borçlanmanın ve net olarak dışa karşı borçlu olmanın arkasında yatan neden de bu fon açığıdır. Ulusal düzeyde fon açığının temel iki göstergesi **tasarruf-yatırım dengesi ile cari işlemler açığıdır.** Bir ülke tasarruf açığı veriyorsa, yaklaşık aynı düzeyde cari açık da vermektedir. Türkiye’de 2004 yılına kadar kamu kesimi tasarruf açığı, özel sektör tasarruf fazlası vermiş; ulusal düzeyde ise net tasarruf açığı söz konusu olmuştur. Yani kamu kesimi açığı, özel kesim fazlaları ile karşılanmaya çalışılmış, fakat kamu açıkları sırf özel kesim tasarrufuyla kapatılamadığı için net olarak yurt dışından da fon temin edilmiştir. Ancak, 2002 yılındaki Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile birlikte kamu kesimi disipline edilmiş, faiz dışı bütçe fazlası hedefi ile birlikte kamunun borçlanma ihtiyacı giderek azalmıştır.

2004 yılından sonra özel kesim açık vermeye başlamış, kamu kesimi fon açığı azalmış ve bazı yıllarda fazla dahi vermiştir. Ulusal düzeyde ise açık sürmeye devam etmiş ve Türkiye ekonomisi net kaynak açığı yaşayan bir ekonomi olma özelliğini sürdürmüştür. **Millî gelirin oranı olarak ulusal düzeyde dış kaynak açığı genelde ortalama %5 düzeyinde olup, ekonomik büyümenin yüksek olduğu yıllarda artış göstermekte, kriz yıllarında ise düşen ekonomik büyümeye paralel olarak azalmaktadır.** Türk ekonomisine ne kadar fazla yabancı kaynak girerse, ekonomik büyüme o kadar yüksek olmaktadır. Nitekim kriz dönemlerinde düşen yatırım harcamaları nedeniyle dış kaynak ihtiyacı düşmekte, bu da ekonomik büyümenin düşmesine yol açmaktadır.

Borç yönetiminde özel kesim firmaları, birbirinden oldukça farklı modeller ve finansman teknikleri kullandıkları için, bütün firmalara uyarlanacak temel borçlanma ilkeleri geliştirmek çok uygun olmayabilmektedir. Oysa, kamu kesimi konusunda uluslararası camianın geliştirdiği ilkeler söz konusudur. **Türkiye borç yönetiminin temel ilkelerini** 1 Eylül 2002 tarihli “Borç ve Risk Yönetiminin Koordinasyonu ve Yürütülmesine İlişkin Esas ve Usuller Hakkında Yönetmelik” ile tespit etmiştir. Buna göre iki temel borçlanma ilkesi tespit edilmiştir:

- (i) Makroekonomik dengeleri gözeterek para ve maliye politikaları ile uyumlu sürdürülebilir, saydam ve hesap verebilir bir borçlanma politikası izlenmesi.
- (ii) Finansman ihtiyaçlarının, iç ve dış piyasa koşulları ve maliyet unsurları göz önüne alınarak belirlenen risk düzeyi çerçevesinde orta ve uzun vadede mümkün olan en uygun maliyetle karşılanması.

Türkiye Dış Borçlarının Tarihî Seyri

Osmanlı’da Dış Borçlanma ve Cumhuriyet’e Devreden Dış Borçlar

Osmanlı iç borçlanması, dış borçlanmasına göre çok daha önce başlamıştır. Osmanlı **ilk dış borcunu** aldığı **1854**’ten Cumhuriyet’in kuruluşuna kadar toplam 41 adet dış borç anlaşması imzalamıştır. 1875 yılında dış borç stokunun bütçeye oranı %25’tir (Bulut, 2008). **Osmanlı, 1875 yılında dış borç ödemesini yapamayacağını (moratoryum) ilan etmiş** ve Nisan 1876’da dış borç ödemelerini tamamen durdurmuştur.

1881 tarihindeki **Muharrem Kararnamesi** ile dış borçlarda yeniden yapılanmaya gidilmiş ve **Düyun-u Umumiye İdaresi** kurulmuştur. Bu İdare, dış borç ödemelerini güvence altına alacak vergi ve harç gibi gelirlerin toplanması yetkisini almıştır. Moratoryum ilan edildiğinde Osmanlı’nın dış borç stoku 239 milyon Osmanlı lirasıdır.

Dış borçlar, Osmanlı Devleti çöktükten sonra Osmanlı topraklarında kurulan devletler arasında paylaştırılmış ve en büyük borç yükünü Türkiye üstlenmiştir. 1925 yılında Osmanlı borçlarının üçte ikisinin Türkiye tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır. Türkiye’nin payına düşen 107,5 milyon altın Osmanlı lirası tutarındaki borcun

ödenmesi için Düyun-u Umumiye İdaresi ile 13 Haziran 1928 tarihinde Paris’te bir anlaşma imzalanmıştır. **Osmanlı’dan kalan borçların son taksitinin** ödeme tarihi, ilk borçlanma tarihinden tam bir yüzyıl sonra 25 Mayıs **1954**’tür.

Osmanlı Devleti’nin, Kırım Savaşı’nın etkisiyle ilk kez 1854 yılında gayrimüslim ülkelerden borçlanmaya başlamasında, Galata Bankerlerinin aracılık rolleri kayda değerdir. İlk yıl 5 milyon İngiliz Poundu borçlanan Osmanlı, ikinci yıl 5 milyon Pound daha borçlanmış ve borçlanma trendi âdetâ patlama yaparak devam etmiştir.

1877 yılında 191 milyon İngiliz Poundu ana para ve 62 milyon İngiliz Poundu da faiz olmak üzere toplam borç tutarı 253 milyon İngiliz Poundu dolayındadır. Bu borçlar karşılığı, Mısır Vergisi; Bursa ve Edirne ipek aşarları; Midilli, Balıkesir ve İzmir zeytinyağı aşarları; Halep, Adana, Suriye, Yanya, Trabzon, Bursa, Aydın, Menteşe, Konya gelirleri; Edirne, Tuna ve Selanik vilayetleri gelirleri; Anadolu ağnam vergisi ve İstanbul tütün rejisi gelirleri teminat olarak gösterilmiştir (Toprak, 1999a).

Esasen, 191 milyon Sterlin dolayındaki anapara borcun nominal değeri ile satış fiyatı farklı olmuş ve satış fiyatının düşüklüğünden ötürü, yapılan borçlanmanın ancak %53’ü fiilen Osmanlı’nın eline geçmiştir. Borçların %90’ı gerçek kişilerden ve bankalardan alınmıştır. 1881 Muharrem Kararnamesine göre borçların menşe ülkeler itibarıyla dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir (Tablo 8.9).

Tablo 8.9 Osmanlı borçlarının ülkelere göre dağılımı (1881)

Ülke	Pay (%)
Fransa	40,00
İngiltere	29,00
Türkiye (iç borç)	7,93
Hollanda	7,60
Almanya	4,70
İtalya	2,60
Avusturya-Macaristan	0,97
Diğer	7,20
Toplam	100,00

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı, 1973, s. 18.

Tablo 8.9'da görüldüğü gibi, borçların ağırlıklı kısmı Fransa ve İngiltere'ye olan borçlardan oluşmaktadır. 1914 yılındaki dış borçlar toplamı Düyun-u Umumiye yönetiminin Paris Maliye Konferansı'na verdiği rapora göre 153,7 milyon Osmanlı Lirasıdır. Toplam borçların devlet gelirlerine oranı ise %28,2 düzeyindedir.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarından İkinci Dünya Savaşı Sonuna Kadar Olan Dönemde Dış Borçlar

Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla birlikte yeni devlet, belki de uzun bir savaş döneminden çıkmanın ve gayrimüslimlerden çekinmenin verdiği bir halet-i ruhiye ile sadece Türklerin girebileceği alanlar, sadece Türklerin yararlanabileceği kolaylık ve imkânlar ihdas etmiştir (Toprak, 1999a). Lozan Anlaşması 1924 yılında yürürlüğe girmiş ve toplam tutarı 129.384.910 altın lira olan Osmanlı borçlarının 84.597.495 altın lirasını (%65,4) yeni devlete yüklemiştir. Bu borcun yıllık taksit ödemesi 5.809.312 altın liradır. Yeni devlete bu ödemenin getirdiği yükün ağırlığı, imkânlar dikkate alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Özellikle, 1930'lu yıllarda, 1928 yılında yapılan indirimlere rağmen, bütçe harcamalarının %13-18'ini Osmanlı borçları oluşturmaktadır. 1928 yılında Cemiyet-i Akvam aracılığı ile Türkiye'nin borç yükü kriteri yeniden belirlenmiştir. Buna göre, Osmanlı borçlarının 1912 öncesi olanların %62'si 1912 sonrası olanların ise %79'u Türkiye'ye yüklenmişti. Görüşmeler 1933 yılına kadar sürmüş ve sonuçta, Türkiye'nin 8 milyon altın lira (yıllık 700 bin altın lira taksit ödemeli olarak) ödemesi karara bağlanmıştır.

Cumhuriyet rejimi ilk dış borçlanmasını demiryollarının ve Haydarpaşa limanının kamulaştırılmasını yapmak amacıyla yapmıştır. Bir Amerikan şirketi, kibritle tekelinin kendisine bırakılması karşılığında 1930 yılında 10 milyon dolar borç vermiştir. Savaş yıllarına kadar ABD'den alınan 10 milyon dolar, Merkez Bankasının kuruluşunda; Sovyetler Birliği'nden alınan 10,5 milyon liralık kredi ise sanayileşmede, özellikle dokuma sanayisinde ve İngiltere'den sağlanan 16 milyon İngiliz Sterlini de Karabük Demir Çelik Fabrikasının yapımında kullanılmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında önemli boyutlarda iç borçlanma yapılmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında ABD önderliğindeki gelişmiş ülkeler hem Avrupa'nın yeni-

den imarı hem de diğer ülkeleri Sovyet tehdidine karşı korumak için önemli kurumsal düzenlemeler ve mali yardım programları devreye sokmuştur. Türkiye de özel sektör ve ticaret serbestisi uygulamalarını başlatarak bu uluslararası trendden yararlanma yoluna gitmiş ve Cumhuriyet'in dış yardım ve dış borçlanmaya yelken açması bu dönemle başlamıştır denilebilir. 1948-1949 döneminde, **Marshall Planı** bağlamında ABD'den 50 milyon dolarlık bir dış yardım alınmıştır. Yine bu dönemde Türkiye'nin henüz kurulan uluslararası örgütlere üyeliği söz konusu ana eğilimin bir uzantısı olarak alınabilir.

Demokrat Parti Döneminde Dış Borçlanma

Menderes Hükûmetleri döneminde (1950-1960) dış borçlanmaya âdeta yegâne çare olarak başvurulmuştur. 1950 yılında 776 milyon dolar olan dış borç toplamı, 1956 yılında 1,2 milyar dolara ve 1960 yılında 5 milyar dolara yükselmiştir. Devlet dış borç faizlerini dahi ödeyemeyecek hâle gelince **moratoryum** ilan etmiştir. 4 Ağustos 1958 tarihinde IMF önerileri doğrultusunda alınan istikrar tedbirleri ile ₺ devalüe edilmiş ve OECD, IMF ve ABD ile anlaşmalar imzalanarak 600 milyon dolarlık dış borç ertelenmiş, 350 milyon dolarlık yeni bir kredi alınmıştır. Bu aşamadan sonra Türk ekonomisi adeta borçlanabildikçe yaşayabilen bir işleyişe sahip olmuştur.

Dış borçlanmada ABD başlıca kaynak durumundadır. ABD kaynakları Truman Doktrini, Marshall Planı, AID ve PL 480 programları çerçevesinde gelmiştir. PL 480'e göre ABD tarım ürünleri fazlasından Türkiye'ye gönderilen miktarın karşılığı ₺ olarak Merkez Bankasında ayrı bir hesapta tutulmakta ve ikili anlaşmalara göre kullanılmaktaydı. Bu kaynağın Türkiye tarafından kullanılan bölümü bütçe ve KİT finansmanında, ABD tarafından kullanılan bölümü de ABD'nin Türkiye'deki özel ortaklıklarına kredi verilmesi biçiminde değerlendirilmiştir. PL 480 kanalıyla sağlanan kaynağın tutarı 351,2 milyon dolardır. 1954 sonrası dönemde ithal edilen birçok ithal malın bedeli ödenememiş ve bunlar, ödenmesi gecikmiş dış borç durumuna gelmiştir. 1960 yılında bu tür borçların tutarı 376,6 milyon doları bulmuştur. Toplam dış borçlar bu dönemde, ₺ cinsinden %750, dolar cinsinden ise %410 oranında artmıştır. Aradaki fark-

lılık 1958 devalüasyonundan kaynaklanmaktadır. Bu dönemde ülkeler itibarıyla ABD kaynaklı yabancı sermayenin oranı toplam içinde %40 iken, Batı Almanya, İsviçre ve Hollanda %10'luk paylarla arkada gelmekte ve gerçekleşen yabancı sermaye içinde bu dört ülkenin payları birlikte %85'i bulmaktadır.

Planlı Dönemde Dış Borçlanma

Planlı dönemde dış borçlanma özellikle 1975 yılından sonra hızlanarak artış kaydetmiştir. Bu borçlar hem yabancı devletlerden hem de yabancı firma ve uluslararası kuruluşlardan sağlanmıştır. **Dış borçların önemli bir bölümü proje finansmanında kullanılmış ve bakiyesi de dış ticaretin finansmanına yönlendirilmiştir.** Kamu kesimine açılan uzun dönemli krediler genellikle altyapı, ara malları üretimi, tarım ve kentleşme alanlarına yönelmiştir. **Planlı dönem boyunca artan dış borçlar ülkeyi 1970'li yılların sonunda bir döviz krizine sokmuştur** (Tablo 8.10).

Tablo 8.10 1964-1980 döneminde dış borçlar (milyar dolar)

	I.BYKP (1963-67)	II.BYKP (1968-72)	III.BYKP (1973-77)	1978	1979	1980
Kamu Kesimi	3,6	9,1	15,0	5,4	8,5	10,8
Özel Kesim	1,0	0,6	1,8	0,8	0,7	0,5
Toplam	4,6	9,7	16,8	6,2	9,2	11,3

Kaynak: Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi Yayınları, 1995, s. 159.

12 Eylül 1980 Sonrası Deregülasyon Döneminde Dış Borçlar

1980-98 döneminde iç ve dış kaynaklara borçlanma şeklinde yoğun bir başvuruyla ekonomik gelişmenin finansmanı sağlanmıştır. Bütün dönem ortalaması bakımından vergi gelirlerinin yaklaşık %90'ı borç anapara ve faizlerine gitmektedir. İç borç anapara ve faizi dönemin başında toplam vergi gelirlerinin %10'u ve dış borç anapara ve faiz ödemeleri de dönem başında yine toplam verginin %2'si oranında olmasına rağmen, dönem boyunca gerek iç borçlanmada gerekse dış borçlanmada büyük artışlar olmuştur. Dönem boyunca yıllık bazda ortalama olarak iç borç anapara ve faiz ödemeleri vergi gelirlerinin %69'u oranındayken, dış borç anapara ve ödemeleri de vergi gelirlerinin yine yıllık bazda ortalama olarak %21'i dolayındadır. **1983-97 döneminde ortalama olarak dış borç stokunun milli gelire oranı %39 düzeyindedir.** Aynı dönemde kısa vadeli dış borçların toplam dış borçlar içindeki oranı ortalama %20'ye yaklaşmaktadır. Bu veriler, anılan dönemde dış borç yükü bakımından ağır bir tabloya işaret etmemektedir.

Dış Borçlarda Güncel Durum

Dış Borcun Kamu ve Özel Sektör İtibarıyla Dağılımı

Türkiye'nin dış borçlarında IMF ile 1999 yılında imzalanan ve 2000 yılında yürürlüğe giren 17'nci destekleme düzenlemesi (stand by arrangement) sonrasında yapısal bir değişim gözlenmiş; dış borçlar içinde devletin payı çarpıcı bir düşüş, özel kesimin payı ise artış yaşamıştır. **Özel sektör dış borcunun toplam dış borç içindeki payı 1990'da %21, 2000'de %46 ve 2017'de %70 düzeyindedir.** Buna paralel olarak kamu kesiminin dış borç içindeki payı da gerileme yaşamıştır. Türkiye ekonomisi, büyümenin dış kaynak yoluyla finansmanında kamu yoluyla finansman yerine, özel kesim yoluyla finansmana doğru bir yönelme yaşamıştır (Tablo 8.11).

Türkiye'nin Dış Borç Stoku ve Vade Yapısı

Türkiye ekonomisinin hızlı büyüme dönemlerinde dış borçlarda hızlı bir artış, daralma veya düşük büyüme dönemlerinde ise dış borçlarda bir durağanlık veya düşük bir artış gözlenmektedir. Türkiye'nin iç tasarrufları ekonomik büyümesini finanse etmede yetersiz kaldığı için, dış tasarruflara (dış borç) ihtiyaç

duymaktadır. 2017 yılı sonunda toplam dış borç tutarı 454 milyar dolardır. Bunun %26'sı kısa vadeli iken, geriye kalan %74'ü orta ve uzun vadeli dış borçtur. Kısa vadeli borçların toplam borçlardaki payı 2009 yılında %18,2 olduğu dikkate alındığında, son yıllarda bu kalemdaki ciddi artış dikkat çekicidir.

Kısa vadeli borçların vadesi bir yılın altında olduğu için, ülkedeki döviz darboğazı olasılığında, ihtiyaç duyulan dövizin temini yönünden bir risk ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle, **kısa vadeli borcun toplam borçtaki oranının her zaman düşük olması, diğer bir deyişle, kısa vadeli borç düzeyinin düşük olması arzulanır.**

Tablo 8.11 1950-2017 döneminde dış borç stoku ve borçlu ve vadelerine göre dağılımı (milyon dolar)

Yıllar	Dış Borç Stoku (Brüt)	Borçluya Göre Dağılım (%)		Vadeye Göre Dağılım (%)	
		Kamu (TCMB dahil)	Özel	Kısa Vadeli	Orta ve Uzun Vadeli
1950	373	..	..	..	..
1960	992	..	..	..	..
1970	1.929	..	..	..	..
1980	16.227	..	..	15,0	85,0
1985	25.000	..	..	19,0	81,0
1990	52.381	79,4	20,6	18,1	81,9
1995	75.948	71,3	28,7	20,4	79,6
2000	118.602	54,1	45,9	23,9	76,1
2005	170.775	50,3	49,7	22,8	77,2
2010	291.718	34,5	65,5	26,5	73,5
2015	399.715	29,5	70,5	26,4	73,6
2017	454.284	30,2	69,8	25,9	74,1

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı.

Kamu Dış Borç Stoku

Türkiye'nin dış borçlarının kamu alt kesimleri itibarıyla izlenmesi nispeten yeni bir yaklaşımdır. Bu yeni yaklaşımla dış borçların izlenmesi ve disipline edilmesi, hükûmetin hesap verebilirliğinin artırılması ve şeffaflaşması mümkün hâle gelmiştir. 2007 yılında kamu dış borçları içinde merkezî yönetimin payı %91,3 iken, bu oran 2017 yılında %66,1 olarak gerçekleşmiştir. Kamu bankalarının kamu dış borcu içindeki payı 2007 yılında %3,8 iken, 2017 yılında %30,5 olmuştur. Kamu fonlarının kamu dış borcu içindeki payı ise 2007-2017 döneminde ortalama %2,3'tür.

Kamu Kesimi Dış Borçları

Kamu kesiminin toplam borcunda belediyeler, il özel idareleri, kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT), döner sermayeli kuruluşlar, İller Bankası, genel ve katma bütçeli idareler (merkezî yönetim) gibi bütün kamu alt kesimleri birlikte dikkate alınır. Buna göre, toplam kamu brüt borç stoku 2002 yılında 243,1 milyar ₺, 2009 yılında 442,1 milyar ₺ ve 2017 yılında ise 876,5 milyar ₺'dir.

Brüt kamu borcundan net kamu borcuna ulaşmak için, kamu kesiminin sahip olduğu varlıklarını düşmek gerekir. Buna göre işsizlik sigortası fonu net varlıkları, kamu mevduatı, Merkez Bankası net varlıkları dikkate alınarak brüt kamu borcundan düşülür. Bu çerçevede, Türkiye'nin net kamu borç stoku 2002 yılında 215,3 milyar ₺, 2009 yılında 309 milyar ₺ ve 2017 yılında ise 262,2 milyar ₺'dir (Hazine ve Maliye Bakanlığı).

✓ Kamu net varlıklarındaki artışlar, kamu net borç stokunun kamu brüt borç stoğuyla aynı oranlarda artmasına engel olmaktadır.

Türkiye'nin dış borcu ağırlıklı olarak dolar üzerinden yapılmaktadır. Nitekim 2002 yılında dış borç stokunda avronun (euro) payı %31, doların payı %46 ve IMF alacaklarını gösteren ve bir sepete dayalı hesap birimi olan IMF parası SDR'nin payı %17'dir. 2017 yılında ise dış borç içinde sırasıyla doların payı %58, avronun payı %33, ₺'nin payı %6 ve SDR'nin payı ise %0,3'tür.

Türkiye, 2005 yılından bu yana ₺ cinsinden dış borçlanmayı artırmıştır. Bu da yabancıların ₺ cinsinden borç vermeye razı olduklarını, dolayısıyla ₺'nin itibarlı hâle geldiğini göstermektedir. **2003 yılında ₺ cinsinden dış borç oranı %0,1 iken, 2005 yılında bu oran %2,9, 2010 yılında %9,7 ve 2017 yılında ise %6,2 olmuştur.** Türkiye'nin tıpkı dolar, avro, yen ve pound gibi paralarda olduğu gibi ₺ için de uluslararası bir simge (₺) geliştirmesi, ₺'nin bundan sonraki yıllarda diğer ülkelerin yatırımcıları ve parasal otoriteleri tarafından da rezerv para olarak kabul edilebileceği beklentisine dayanmaktadır.

Türkiye 2001 krizinden sonra uyguladığı başatlı maliye politikası sayesinde, 2010 yılından sonra Avrupa'nın maruz kaldığı borç krizini görece daha hafif atlatabilmiştir. Buna göre, kamu brüt borç stokunun millî gelir içindeki payı 2001 kriz yılında %76,2 iken, 2007 yılında %39,8'e gerilemiş; ancak kriz yılı olan 2009'da %40,4'e yükselmiştir. **Kamu brüt borç stokunun millî gelire oranı 2017 yılında %30,2 olarak gerçekleşmiştir.**

Buna paralel olarak, kamu net borcunun millî gelire oranı 2001 yılında %64,8 iken, 2007 yılında %28,2 ve 2017 yılında ise %8,4 olmuştur. **Kamu net borç stokunun millî gelire oranının dramatik düşüşünde TCMB'nin dış varlıkları ile kamu mevduatındaki artış rol oynamaktadır.** Kamu net borç stokunun millî gelire oranındaki düşüşte TCMB dış kaynaklarının payı %80, kamu mevduatı ise %20 dolayında etkili olmuştur (Hazine ve Maliye Bakanlığı, Kamu Borç Yönetimi Raporu, 2017).

Kamu kesimi dış borç stokunda iki başlıca borçlanma şekli vardır: **Kredi bulma yoluyla borçlanma** ve **tahvil ihraç ederek borçlanma.** 2003 yılında kredi yoluyla temin edilen borçların toplam kamu dış borç stoku içindeki payı %57,9 iken, bu oran sürekli azalarak 2017 yılında %26 olarak gerçekleşmiştir. Buna karşılık, tahvil yoluyla

borçlanmanın payı 2017 yılında %74 olarak gerçekleşmiştir. **Uluslararası sermaye piyasalarına kamu kâğıdı ihraç ederek borçlanma, kuşkusuz o ülke hükûmetlerinin prestijini gösterir.**

Kamu Borç Faizinin Ulusal Ekonomiye Maliyeti

Bir ekonomide borç stoku ne kadar yüksekse, o ekonominin katlandığı faiz yükü de o kadar ağır olur. Ne var ki, eğer ülke içi tasarruflar yetersizse, ekonomik kalkınmanın finansmanında dış kaynak ihtiyacı kaçınılmaz olmaktadır. Kıt olan yurt içi tasarruflar, nispeten bol ve ucuz olan yurt dışı tasarruflarla (borç) desteklenmeye çalışılır ve dış kaynak yoluyla içerdeki yüksek sermaye maliyetleri düşerek ülke için kaldıraç etkisi ortaya çıkar. **Türk ekonomisinde kamu kesiminin iç ve dış borç faiz ödemelerinin millî gelire oranı 2001 krizinde %16,7 düzeyine kadar çıkmıştır.** Aşırı yüksek sayılabilecek bu oran, sonraki yıllarda izlenen istikrarlı ve tutarlı makroekonomik politikalar sayesinde 2017 yılında %1,83 olarak gerçekleşmiştir (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler).

Dış borç sürdürülebilirliğinin Döviz Rezervi ile ilişkisi

Bir ekonomide vadesi bir yılın altında olan dış borçların, herhangi bir ekonomik kargaşa döneminde ödenme kabiliyeti, merkez bankasının döviz rezerviyle ilişkilendirilir. Buna göre, eğer bir merkez bankasının döviz rezervi, vadesi bir yılın altında olan dış borçları karşılayabiliyorsa, kısa vadede o ülkenin döviz krizine karşı nispeten dayanıklı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, **Merkez Bankası döviz rezervinin kısa vadeli dış borçları karşılayabilmesi, ekonominin bir panik anında likidite krizini aşması için önemli bir güvence olarak görülür.** Türkiye'de Merkez Bankası döviz rezervinin kısa vadeli dış borç stokuna oranı 1990-2000 arasında ortalama %83,5'tir. Bu oran, 2001-17 arasında ortalama %126'dır. Dolayısıyla, **2001 krizi sonrasında Türkiye'nin döviz darboğazlarına karşı bir tedbir olarak yeterli döviz rezervi konusunda hassas davrandığı söylenebilir** (TCMB, UYP, Eylül 2018).

Türkiye'nin Uluslararası Kredi Notundaki Gelişim

Türkiye'nin uluslararası derecelendirme kuruluşları nezdindeki borçlanma ve yatırım itibarını gösteren kredi notları son yıllardaki ekonomik krizlerde nispeten istikrarını korumuştur. Özellikle 2010-2017 yıllarında Avrupa'da şiddetlenen kamu borç krizleri dikkate alındığında, Türkiye'nin görece olarak iyi bir performans gösterdiği söylenebilir. Türkiye'nin uzun vadeli ₺ ve yabancı para cinsinden kredisi son yıllarda durağan seyretmiş ve düzeyini korumuştur (Tablo 8.12).

Tablo 8.12 Türkiye'nin kredi notu

Derecelendirme Kuruluşları	Uzun Vadeli ₺		Yabancı Para	
	2003 Sonu	2017 Sonu	2003 Sonu	2016 Sonu
Standard & Poors	B+ (durağan)	BB+ (negatif)	B+(durağan)	BB (durağan)
Moody's	B3 (pozitif)	Ba1 (negatif)	B1 (durağan)	Ba1 (durağan)
Fitch	B (pozitif)	BBB- (durağan)	B (pozitif)	BBB- (negatif)
JCR	B+(pozitif)	BBB- (durağan)	B+(durağan)	BBB- (durağan)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Kamu Borç Yönetimi Raporu.

Öğrenme Çıktısı

4 Dış borçlar kavramını açıklayabilme
5 Dış borçların bileşimini ve tarihi gelişimini analiz edebilme

Araştır 4

Dünyada en fazla dış borcu olan ülkeler hangileridir? Araştırın.

İlişkilendir

Türkiye'de dış borçların gelişiminde kamu kesimi ve özel kesim dış borçları arasında bir ilişki var mıdır?

Anlat/Paylaş

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, ülkelerin dış borç düzeyleriyle ilişkili midir? Anlatınız.

DÖVİZ PİYASASI

Döviz piyasası, döviz arz ve talebinin karşılaştığı piyasadır, bu piyasada oluşan fiyata da döviz kuru denir. Bir ülke parasının diğer ülke paraları cinsinden fiyatına veya yabancı ülke paralarının yerli ülke parası cinsinden fiyatlarına **döviz kuru**, yabancı ülke paralarının birbiri cinsinden fiyatına ise **çapraz kur** denmektedir. Döviz kuru, kalite, marka, patent, know-how, inovasyon gibi alanlarda söz sahibi olmayan, sadece fiyat yönünden avantajı bulunan mal ve hizmet üreten ülkeler bakımından dış ticaretin artırılmasında en önemli enstrümandır (araçtır). Türkiye'de döviz kuru yükseldiğinde (₺'ye karşı yabancı paranın değeri arttığından, yani ₺ değer kaybettiğinde) ihracat canlanmakta ve ithalat pahalılaşmakta; döviz kuru düştüğünde (₺'ye karşı yabancı paranın değeri düştüğünde, yani ₺ değerlendiğinde) ise ihracat düşmekte ve ithalat teşvik edilmektedir.

Türkiye 1980'li yıllara kadar sabit kur rejimi uygulamış, karaborsa döviz piyasası oluşmuş ve 1980'e gelindiğinde dış ticaret politikası ve kur rejimi politikası iflas etmiş bir ekonomi ortaya çıkmıştır. 24 Ocak 1984 Kararlarından sonra döviz piyasasının serbestleştirilmesine yönelik çeşitli kararlar alınmıştır. 25 Ocak 1980'de 1 dolar 70 ₺'ye eşitlenmiş, ardından Türk lirası farklı oranlarda devalüe edilerek Mayıs 1980'e gelinmiştir. Bu tarihe kadar döviz kurunu belirleme yetkisi Bakanlar Kurulunda idi.

Mayıs 1980’de yayımlanan Maliye Bakanlığı tebliği ile Merkez Bankasına, uluslararası ekonomik gelişmeleri de esas alarak döviz kurunu belirleme yetkisi verilmiştir. Bu tarihten itibaren TCMB döviz kurunu günlük olarak belirlemeye başlamıştır. 1983 yılının sonunda Merkez Bankasının döviz kurunu belirleme yetkisine dolar hariç son verilmiştir. Yetkili bankalara da TCMB’nin belirlediği kurun %6 altında ve üstünde alış ve satış kurundan işlem yapma imkânı tanınmış, bu oranlar efektif kurlar için Şubat 1984’te %8’e çıkartılmıştır. Mart 1986’ya gelindiğinde yetkili bankalara tanınan döviz kuru ile bu imkân %1’e indirilmiştir. Artık yetkili bankalar TCMB’nin belirlediği kurun en fazla %1 üstünde ve en düşük %1 altında kur belirleyebileceklerdir.

Ağustos 1988’e gelindiğinde döviz kurunun serbestçe belirlenmesi yönünde önemli bir adım atılmış, TCMB bünyesinde döviz ve efektif piyasaları açılmıştır. Döviz kuru artık Merkez Bankasının döviz işlemlerinde sorumlu yetkililerin yanı sıra bankalar, özel finans kurumları ve yetkili müesseselerin yer aldığı Döviz ve Efektif Piyasalar tarafından belirlenmeye başlanmıştır (Karluk, 2007, s. 557-558).

Türkiye, 3 Mart 1990 tarihinden itibaren uluslararası konvertibl para ilan etmiş ve hem yurt içinde hem de yurt dışından serbestçe alınıp satılmasını sağlamıştır. Böylece bankalar, özel finans kurumları ve yetkili müesseseler ticari ve ticari olmayan tüm işlemler için gişe alış ve satış kurlarını TCMB kurlarından bağımsız bir şekilde serbestçe belirlemeye hak kazanmışlardır (Altınkemmer, 1990, s.3). Böylece, 3 Mart aynı zamanda spekülasyon ve manipülasyonlara da daha açık hâle gelmiş; Türk hükümetlerinin 3 Mart’ın değeri üzerinde oynayarak destekleme ve genişletici maliye politikaları uygulama imkânı sınırlanmıştır. Kurulduğu 1944 yılından, 1971 yılındaki çöküşüne kadar Bretton Woods Sistemi uluslararası döviz piyasasında başlıca mekanizma olmuştur. Ne var ki, bu dönemde dahi salt bir sabit veya esnek döviz kuru rejiminden söz etmek güçtür.

Döviz kuru rejimleri esnek dalgalanma, yönetimli dalgalanma, bir bant aralığında dalgalanma gibi tam veya kısmi serbest rejim olabileceği gibi sürünen bant, sürünen kur, sabit fakat ayarlanabilir kur şeklinde önemli ölçüde sabit rejim de olabilir. Yine, daha ziyade gelişmekte olan ülkelerde 1990’larda moda olan para kurulu uygulaması da

sabit döviz kuru rejimine örnek verilebilir. Bazı ülkeler, ekonomik ilişkilerinin yoğunluğu, parasının saygınlığı ve istikrarı gibi nedenlerle ulusal paralarını başka bir ülkenin parasına tam anlamıyla bağlayabilmektedir. Bu uygulamaya tam **dolarizasyon** denmektedir. Döviz kuruyla oynayarak ekonomiyi soğutma veya ısıtma imkânı varken, bunun aynı zamanda ekonomik değer ölçüsü olan parayla oynayarak ekonomik aktörlerin ölçü birimi algısını zedelediği hatırlanmalıdır.

Türkiye’de döviz işlemleri temel üç piyasada yapılmaktadır. Bunlar; **serbest döviz piyasası, TCMB denetimindeki döviz ve efektif piyasası, bankalararası döviz piyasasıdır**. Serbest piyasada işlemler nakit döviz işlemleri ile yapılır ve efektif kur geçerlidir. Merkez Bankası piyasasında TCMB, bankalararası döviz hareketlerini yönetmenin yanı sıra kendi döviz kaynaklarını bankaların kullanımına sunmaktadır. Ayrıca, Türk lirasının yabancı paralar karşısındaki değerini ayarlamaktadır. Bankalararası döviz piyasası ise bankalar Merkez Bankası döviz ve efektif piyasası dışında bankaların kendi aralarında döviz işlemleri yaptıkları piyasadır. 1990 yılında itibaren faaliyette bulunan bankalararası döviz piyasasında işlemler bankaların limitleri dahilinde yapılır. Döviz işlemlerinin yoğun olarak yapıldığı piyasa bankalararası döviz piyasasıdır.

✓ Efektif kur

Sadece nakit döviz işlemleri için geçerli kurdur. Döviz kuru ise efektif kurun aksine döviz cinsinden çek, senet, poliçe ve hazine bonusu gibi ödeme araçlarını da kapsamaktadır.

Türkiye hem sabit kur rejimi uygulamalarında hem de esnek kur rejimi uygulamalarındaki başarısızlıklar nedeniyle birçok kriz yaşamıştır. Verimlilik, yenilik, üretken faaliyetlerde canlanma olmaksızın, kısa ömürlü hükümetlerle sırf para politikasına ve genişletici popülist maliye politikasına dayanan icraatlar, bu krizlerde başlıca rolü oynamıştır. Nitekim, **Türkiye’nin 2001 finans kesimi krizi, millî gelirini 13 yıl önceki seviyesine geri letmiştir**. Bu krizin referans göstergelerinde enflasyon ve kur düzeyi ilişkisi esas alınmış ve öngörülen ilişki gerçekleşmeyince, sonuç krizi tetikleyici olmuştur.

Şubat 2001 krizinden sonra Türkiye, dalgalı kur sistemine geçmiştir. Dalgalı kur politikası kapsamında döviz piyasasında kur döviz arz ve talebine göre belirlenmektedir. Merkez Bankası döviz kurlarında aşırı dalgalanma olması veya başta fiyat istikrarı olmak üzere Bankanın belirlediği çeşitli hedeflere uygun olarak döviz piyasasında alım veya satım yaparak kura müdahale edebilir. **2008’de başlayan küresel mali krize bağlı olarak döviz piyasasında yaşanan aşırı dalgalanmalara karşı TCMB’nin etkili müdahaleleri söz konusudur.**

Serbest piyasa ortamında esasen devalüasyon kavramı yerine değer aşınmasından söz edilmelidir. Ancak devalüasyon hem uygulamada hem de literatürde yaygın bir kabul ve kullanıma sahip olduğu için hem sabit ve yönetimli kur sistemlerinde hem de dalgalı veya esnek kur sistemlerinde paraların değerlerindeki büyük oranlı düşüşler devalüasyon kavramıyla ifade edilmektedir.

Yaşamla İlişkilendir

Londra döviz piyasasında rekor!

“Dünyanın en büyük döviz piyasası olan Londra’da günlük ortalama işlem hacmi nisan ayında rekor kırdı. İngiltere Merkez Bankası’nın (BoE) açıkladığı verilere göre nisan ayında günlük ortalama işlem hacmi 6 ay öncesine göre yüzde 15 artarak 2,73 trilyon dolar oldu...”

Kaynak: <http://uzmanpara.milliyet.com.tr/haber-detay/gundem2/londra-doviz-piyasasinda-rekor/84000/84881/> (Erişim 03.12.2018)

Türkiye’de Döviz Kuru Rejimi ve Döviz Kurunda Gelişmeler

Türkiye’de döviz kurunun belirlenmesi yetkisi 1990’lara gelene kadar kamu otoritesinde olmuştur. Özellikle 1950- 1970 döneminde döviz kuru, yapılan devalüasyonlar dışında önemli ölçüde sabit tutulmaya çalışılmıştır. **1980’e kadar ki dönemde izlenen döviz kuru politikaları nedeniyle ₺ aşırı değerlenmiştir.** Türkiye, 1980’lerde döviz kurundaki artışı veya buna paralel olarak enflasyondaki artışı, ekonomik büyümenin bedeli gören argümanlara tanıklık etti. Türkiye, 2005 yılı başında ₺’den altı sıfır atarak parasını istikrarlı ve değeri korunan paralar kategorisine sokma yönünde önemli adımlar atmıştır.

Tüketici (TÜFE) ve üretici (ÜFE) enflasyonları çerçevesinde hesaplanan kur endeksi incelendiğinde, ₺’nin 2003-2017 döneminde, 2003-2010 döneminde genelde ₺’nin değerlendirildiği, ancak 2011 yılından itibaren yabancı paralara karşı değer yitirdiği görülmektedir. Belirtmek gerekir ki, enflasyonla mücadele programı uygulayan ülkelerde yerli paranın değerlendirilmesi, programa güven bakımından yaygın olarak karşılaşılan bir sonuçtur (Tablo 8.13).

Tablo 8.13 1950-2017 döneminde döviz kurunda gelişmeler

Dönem	Ortalama Dolar Kuru	Ortalama Euro Kuru	Ortalama Sterlin Kuru
1950-59	2,80	..	7,90
1960-69	8,70	..	23,50
1970-79	17,40	..	37,40
1980-89	657,10	..	1.064,50
1990-99	1.260.121,40	1.316.394,30	2.013.008,30
2000-04	1.260.121,40	1.316.394,30	2.013.008,30
2005-17	1,96	2,46	3,08

Kaynak: TCMB, EVDS.

Bankacılık Sisteminde Döviz Kullanım Yaygınlığı

Bankacılık kesiminde toplanan fonların (mevduat) ve kullandırılan kaynakların (kredi) hangi düzeyde yerli ve yabancı para cinsinden oldukları, doğrudan o ülkenin parasal ve finansal istikrarına işaret eder. **Ulusal (milli) parası itibarlı, finansal sistemi sağlam olan bir ülkede, diğer şartlar sabit olduğunda (ceteris paribus), yurt içi tasarruflar daha ziyade ulusal para ile tutulur.** Aksine ulusal sermaye ve finans piyasaları istikrarsız, enflasyonu yüksek, makroekonomik yönetimi zayıf olan ülkelerde ise yurt içi birikimler yabancı sağlam paralara yönelir. Türkiye’de geçmişte sıklıkla yaşanan finansal krizlerden dolayı **para ikamesi** eğilimi güçlenmiş ve yurt içi tasarruflarda yabancı para tercihi artmıştır. Nitekim, bankacılık sisteminde yabancı para ile tutulan mevduatların toplam mevduat içindeki payı 2002 yılında %58,5 iken, uygulanan ekonomik istikrar politikasıyla giderek düşmüş ve %35 düzeyinde seyretmeye devam etmiştir. 2013 yılından itibaren, Hükûmete yönelik uluslararası destekli kumpaslar nedeniyle mevduatlarda yabancı paranın payı artış trendine girmiş ve 2018 yılında (23 Kasım 2018 itibarıyla) %49 düzeyine yükselmiştir.

Para ikamesi

Özellikle kriz dönemlerinde tasarruf aracı, işlem aracı, ölçü birimi olarak ulusal para-dan yabancı paraya doğru bir yönelmeyi ifade etmektedir.

Bankacılık sisteminde yabancı para cinsinden kullandırılan kredilerin toplam krediler içindeki payı, mevduattaki trende benzer bir örüntüye sahiptir, ancak yabancı para cinsinden krediler daha düşük orandadır. 2007 yılında toplam bankacılık kredileri içinde yabancı para cinsinden kredilerin oranı %11,3 iken, yıllar itibarıyla meydana gelen artışlarla 2018 (23 Kasım 2018 itibarıyla) kredi stokunda yabancı para payı %37,4’tür.

Türkiye örneğinin de gösterdiği gibi, **istikrar dönemlerinde para ikamesi olgusu tersine dönmekte ve yerli paraya yönelme artmaktadır.** Bankaların menkul değerler cüzdanının hemen hemen tamamı kamu borçlanma kâğıtlarından oluşmakta iken, son yıllarda ihmal edilecek düzeyde olsa da

özel sektör menkul kıymetleri de bankaların portföylerinde yer almaya başlamıştır. Kamu kesiminin mevduat bankaları menkul değerler cüzdanı içindeki payı 2018 yılı itibarıyla %94 dolayındadır. **Bankacılık kesimindeki menkul değerler cüzdanında yabancı para cinsinden araçların payı 2018 yılında %30 civarında gerçekleşmiştir.** Bu tablo, Türk lirasının son yıllarda önemli ölçüde hem yurt içi yerleşikler (Türk vatandaşları) hem de yurt dışı yerleşikler (yabancılar) nezdinde itibar kazandığını göstermektedir; çünkü menkul değerlere yatırım yapanlar hem Türklerden hem de yabancı-lardan oluşmaktadır.

Türkiye’nin Uluslararası Rezervleri

Türkiye’nin geçmiş yıllardaki krizlerinde başlıca tetikleyici unsur, yetersiz döviz rezervleri olmuştur. Son yıllarda ulusal döviz rezervi bu tür bir tehlikeyi kolaylıkla savuşturacak düzeydedir. Uluslararası piyasalarda meydana gelen altın fiyatlarındaki yükselişler, Merkez Bankasının altın rezerv tercihinde de kendini göstermiş ve 2003 yılında 1,6 milyar dolar olan altın rezervi, 2017 yılsonunda 23,5 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. **Merkez Bankası döviz rezervi de on yıl öncesiyle karşılaştırılamayacak düzeyde artış göstermiş; 2002 yılsonunda 26,8 milyar dolar ve 2003 yılında 33,6 milyar dolarlık düzeyinden 2013 yılında 111 milyar dolara çıktıktan sonra düşüş trendine girmiş ve 2017 yılsonunda 84,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.** Aynı şekilde bankaların döviz rezervleri de Merkez Bankası rezervleriyle birlikte dikkate alındığında; Türkiye’nin uluslararası net altın ve döviz rezervi 2003 yılsonunda 45,0 milyar dolar iken, 2017 yılsonunda 136,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Eğer Merkez Bankası döviz rezervi kısa vadeli dış borçlardan düşük ise döviz krizi olasılığı yüksek olur ve finans piyasasındaki kırılganlık artar.

Bankaların kendilerinde tutulan döviz tevdiat hesapları nedeniyle Merkez Bankası nezdinde ayırdıkları karşılıklar da Merkez Bankasının yükümlülükleri arasındadır. Bu durumda, **Merkez Bankasının nezdinde bulunan toplam döviz ve altın rezervinden Merkez Bankasının iç ve dış yüküm-**

lülükleri düştükten sonra kalan net tutar, Merkez Bankasının operasyonel olarak kullanacağı düzeyi göstermektedir. Sonuçta, Merkez Bankasının dış varlıklarından dış yükümlülükleri düştükten sonra kalan rezerv pozisyonu 2017 yılı sonunda 35,4 milyar dolara gerilemektedir.

Yabancı Para Genel Pozisyonu

2001 krizinde bankacılık sistemindeki döviz açığı tetikleyici ve krizi sürdürücü bir rol oynamıştır. IMF gözetiminde yürütülen yeniden yapılanma ve istikrar programı çerçevesinde bankacılık sisteminin bu yöndeki zayıflıkları önemli ölçüde giderilmiştir. Bankacılık sisteminin yabancı para pozisyon açığı 2000 yılı Ekim ayında en yüksek seviyesi olan 22,2 milyar dolara yükselmiş, **2000 yılı Kasım ve 2001 yılı Şubat aylarında ortaya çıkan finansal krizler nedeniyle bankalar yabancı para pozisyon açıklarını azaltmışlardır.** 2001 yılı sonunda bankaların yabancı para pozisyon açığı 12,1 milyar dolara gerilemiştir. **Bankacılık sisteminin yabancı para pozisyonu 2017 yılında 571,9 milyon dolar fazlaya sahiptir.** Burada bir noktaya işaret etmekte yarar vardır. Bankaların yabancı para pozisyonları bilanço içi ve bilanço dışı kalemlerin birlikte dikkate alınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Örneğin; 2017 yılında bilanço içi yabancı para açığı 46,9 milyar dolar iken, bilanço dışı fazla 47,5 milyar dolardır. Bu durumda 2017 yılında net fazla 571,9 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır (BBDK, Aylık Bülten). **Bilanço içi yabancı para açıkları, bilanço dışı önlemlerle (hedging) karşılanmakta ve böylece geleceğe yönelik işlemlerle döviz dalgalanmalarının etkileri en aza indirilmeye çalışılmaktadır.** Bu durumda, bilanço dışı tedbirlerin kalitesi ve gerçekçiliği son derece önem kazanmaktadır.

Firmalar Kesiminin Döviz Yükümlülükleri

Türkiye’de son on yılda firmalar doğrudan yurt dışından kredi temininde önemli bir mesafe kat etmiştir. Firmalar kesiminin net döviz pozisyonu 2002 yılında -6,5 milyar dolarken, 2009 yılında -66,8 milyar dolara ve 2017 yılında bu rakam -213,8 milyar dolara ulaşmıştır.

Öğrenme Çıktısı

6 Döviz piyasası kavramını açıklayabilme
7 Döviz piyasasını aktörleri itibarıyla analiz edebilme

Araştır 5

Döviz piyasasını açıklayarak, dünyada en fazla yabancı para tutan ülkeleri bu bağlamda değerlendiriniz.

İlişkilendir

Türkiye’de altın ve döviz rezervleri ile dış borçlarını ödeme kabiliyeti arasında bir ilişki var mıdır?

Anlat/Paylaş

Uluslararası finans merkezlerinin, ulusal paraların değerlerinin belirlenmesinde etkisi var mıdır? Anlatınız.

1

Ödemeler bilançosu kavramını ana bileşenleriyle açıklayabilme

Ödemeler Bilançosu

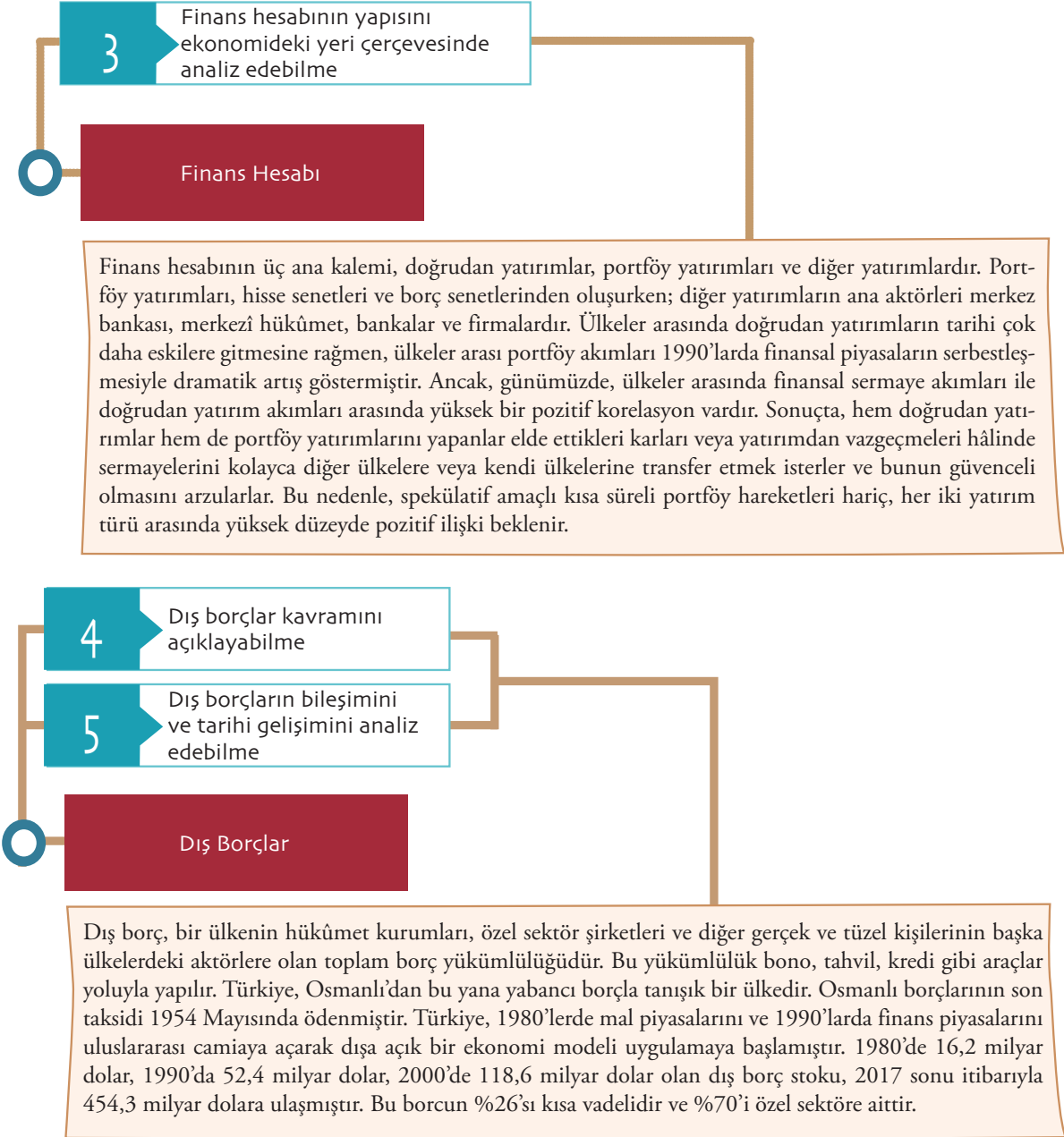
Ödemeler bilançosunun iki ana hesap cari işlemler hesabı ve finans hesabıdır. Ayrıca istatistiki farklar (net hata ve noksan) ile rezerv varlıklar hesabı bulunmaktadır. Cari işlemler hesabında mal ve hizmet ticaretine ek olarak karşılıksız transferlerle ilgili kayıtlar yer alır. Finans hesabında ise ülkeye giren ve ülkeden çıkan kısa ve uzun vadeli sermaye hareketleri izlenir. Net hata ve noksan hesabı, ödemeler bilançosu ile ilgili hesapların eksik veya fazla yapılmasından ve/veya kaynağı belirsiz işlemlerden doğan kayıtların yer aldığı hesaptır. Resmî rezervler hesabında ise ülkenin yurt içinde ve yurt dışındaki altın, döviz IMF nezdindeki Özel Çekme Hakları (SDR) gibi uluslararası rezervleri takip edilir. Cari işlemler hesabında bir açık gerçekleşirse, bu açığı giderecek şekilde finans hesabının fazla vermesi veya cari işlemler hesabı fazla veriyorsa, bu fazlalığı giderecek şekilde finans hesabının açık vermesi beklenir. Fakat, ödemeler bilançosunda denge her zaman gerçekleşmeyebilir. Bu durumda denkleştirici özelliği olan resmî rezervler hesabı aracılığıyla ödemeler bilançosunda denge sağlanır. Mesela, cari işlemler hesabında açık oluşuyorsa ve sermaye girişleri ile bu açık giderilemiyorsa, merkez bankasının resmî rezervleri kullanılarak ödemeler bilançosu denkleştirilecektir. Bu durumda da merkez bankası rezervlerinde bir azalma meydana gelecektir. Cari hesap, finans hesabı ve resmi rezervler hesabı ödemeler bilançosunda karşılıklı çalıştıkları için, ülkeye giren ve çıkan döviz miktarı çift kayıtlı muhasebe mantığı nedeniyle eşit olur.

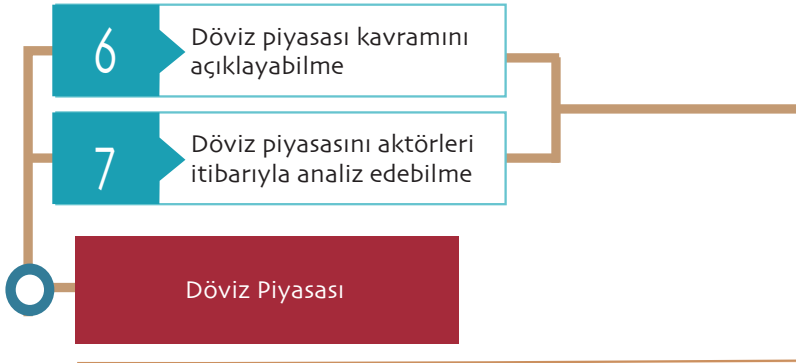
2

Cari işlemler açığının yapısını ve tarihi gelişimini analiz edebilme

Cari İşlemler Hesabı Ve Dış Ticaret Açığı

Türkiye gibi ülkelerde, üretimde ithalatın payı oldukça büyüktür. Türkiye’de tüketim mallarının ithalatındaki payı %10-12 arasında değişirken; yatırım, ara malı ve hammadde payı %88-90 dolayındadır. Bu da ekonomik büyümemizin önemli ölçüde ithalata dayalı olduğunu gösterir. Dolayısıyla, ihracat da üretime dayalı olduğu için, sonuçta önemli ölçüde ithalat olmadan ihracat da yapılamamaktadır. Ancak bütün ülkeler için bunu söylemek pek geçerli değildir. Cari işlemler açığı, Türkiye’de döviz krizleri bakımından bir gösterge olarak kullanılmaktadır. 2002-2017 döneminde yıllık ortalama olarak millî gelirin %4,6’sı oranında cari açık söz konusudur. Bu açığa ilişkin standart sapma 2,0 olduğu için; cari açığın genel olarak bu %5 civarlarında seyrettiği söylenebilir.

Döviz piyasası, ulusal paraların ticaretinin yapıldığı tek bir merkezi olmayan finansal piyasadır. Ulusal paraların birbirlerine karşı değerleri, genelde rezerv para olarak kabul edilen dolar, euro, yen gibi referans paralarla ifade edilerek belirlenir. Döviz piyasasında başlıca aktörler olarak dış ticaret, doğrudan dış yatırım ve uluslararası portföy yatırımları yapan iş adamları, bankalar ve dış ekonomik ilişkilere aracılık eden diğer aktörler, spekülâtörler ve tasarruf sahipleri sayılabilir.

Ülkeler birçok nedenle, yabancı para rezervleri tutarlar. Yerli paranın değerini istikrarlı tutma, ekonomik kriz durumunda yeterli likidite ile krizle başa çıkma, yabancı yatırımcılara, ulusal merkez bankasının talep hâlinde yeterli döviz sağlayacağı yönünde güven verme, ülkenin dış yükümlülüklerini yerine getirme kabiliyetini artırma ve merkez bankasına ve diğer tasarruf ve yatırım sahiplerine portföylerini çeşitlendirerek riski azaltma imkânı verme bu gerekçeler arasında en önemlileridir.

1 1960'lı ve 1970'li yıllarda, Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini engelleyen en önemli faktör aşağıdakilerden hangisidir?

- a. İthal ikameci politika uygulaması
- b. Dönemin yöneticilerinin başarısızlığı
- c. İş adamları
- d. Öğrenci hareketleri
- e. Yabancı devletler

2 Yıl içerisinde yabancı ülkelerle yapılan bütün ekonomik faaliyetlerin kaydedildiği bilanço aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Dış ticaret bilançosu
- b. Ulusal bilanço
- c. Envanter ve bilanço
- d. Milli gelir bilançosu
- e. Ödemeler bilançosu

3 Aşağıdaki döviz kuru rejimlerinin hangisinde resmi döviz rezervine daha az ihtiyaç duyulur?

- a. Yönetimli kur rejimi
- b. Sabit kur rejimi
- c. Yarı sabit kur rejimi
- d. Esnek veya dalgalı kur rejimi
- e. Bant aralıklı kur rejimi

4 Aşağıdakilerden hangisi cari işlemler hesabının alt kalemlerinden biri **değildir**?

- a. İhracat
- b. İthalat
- c. Hizmetler
- d. İkincil yatırım kaynaklı gelirler
- e. Portföy hareketleri

5 Aşağıdakilerden hangisi finans hesabı altında **yer almaz**?

- a. Yurt içinde doğrudan yatırım
- b. Portföy hesabı-yükümlülükler
- c. Yurt dışı doğrudan yatırım
- d. Hizmetler dengesi
- e. Portföy hesabı-varlıklar

6 Türkiye'de ihracatın ithalatı karşılama oranı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- a. İhracat sürekli olarak ithalattan yüksektir.
- b. İhracat ağırlıklı olarak ileri teknoloji ürünlerine dayalıdır.
- c. İhracat sürekli olarak ithalattan düşüktür.
- d. İthalatta lüks tüketim ağırlıklı paya sahiptir.
- e. İhracat tanım gereği ithalatla aynı düzeydedir.

7 Aşağıdaki ülke gruplarından hangisi, Türkiye'nin ihracatında en büyük paya sahiptir?

- a. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD)
- b. İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)
- c. Kuzey Amerika Birliği (NAFTA)
- d. Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ)
- e. Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)

8 Aşağıdakilerden hangisi, Türkiye'nin ihracatında en yüksek paya sahip ilk üç kalem arasında yer alır?

- a. Motorlu kara taşıtları
- b. Mobilya
- c. Pamuk ve mensucat
- d. Metal cevheri
- e. Tuz, kükürt, toprak, taş

9 Türkiye'nin tasarruf ve yatırım dengesi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- a. Yurt içi tasarruflar yetersizdir.
- b. Özel kesim ve hanehalkı tasarrufları yetersizdir.
- c. Kamu kesimi tasarrufları yetersizdir.
- d. Kamu tasarrufları aşırıdır.
- e. Yatırım harcamaları tasarrufları aşmaktadır.

10 Türkiye'nin dış borçları ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- a. Büyük kısmı kısa vadeli borçlardan oluşur.
- b. Büyük kısmı Merkez Bankası tarafından yapılır.
- c. Büyük kısmı hanehalkı sektörü tarafından yapılır.
- d. Büyük kısmı kamu iktisadi teşebbüsleri tarafından yapılır.
- e. Üçte birinden daha azı kısa vadelidir.

1. A

Yanıtınız yanlış ise “Giriş” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

2. E

Yanıtınız yanlış ise “Ödemeler Bilançosu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

3. D

Yanıtınız yanlış ise “Ödemeler Bilançosu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

4. E

Yanıtınız yanlış ise “Cari İşlemler Hesabı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

5. D

Yanıtınız yanlış ise “Finans Hesabı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

6. C

Yanıtınız yanlış ise “Cari işlemler Hesabı ve Dış Ticaret Açığı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

7. A

Yanıtınız yanlış ise “Cari işlemler Hesabı ve Dış Ticaret Açığı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

8. A

Yanıtınız yanlış ise “Cari işlemler Hesabı ve Dış Ticaret Açığı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

9. D

Yanıtınız yanlış ise “Dış Borçlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

10. E

Yanıtınız yanlış ise “Dış Borçlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

8

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 1

Ödemeler dengesi (bilançosu) belli bir süre (1 ay, 3 ay veya 1 yıl) içinde bir ekonominin yerleşikleri ile yabancılar arasında oluşan ekonomik akımlara bağlı değerlerin, transfer ödemelerinin ve rezervlerde meydana gelen değişikliklerin sistematik ve muhasebe kayıtlarına uygun olarak tutulduğu istatistiki belgedir. Ödemeler bilançosu ülkenin belli bir andaki borç ve alacaklarını değil (stok), ülkenin belli bir süre (genellikle 1 yıl) içinde diğer ülkelerle yapmış olduğu ekonomik işlemlerin ne yönde değiştiğini (akım) göstermektedir.

Araştır 2

Cari açık, literatürde ve uygulamada çoğu zaman ekonomik büyümenin maliyeti olarak görülür. Örneğin, Türkiye gibi ülkelerde, üretimde kullanılan hammadde (ara malı) ve yatırım mallarının payı oldukça yüksektir. Bu da ekonomik büyümemizin önemli ölçüde ithalata dayalı olduğunu gösterir. Dolayısıyla, ihracat da üretime dayalı olduğu için, sonuçta önemli ölçüde ithalat olmadan yüksek düzeyde ihracat da yapılamamaktadır. Ancak, bütün ülkeler için bunu söylemek pek geçerli değildir. Örneğin, ileri teknoloji ürünleri ihraç eden Almanya ve Japonya gibi ülkeler ile doğal kaynak ihraç eden Arap ülkeleri ve Rusya gibi ülkelerde cari işlemler fazla vermektedir. Bu ülkelerde cari işlemler fazlası ekonomik büyümeye katkı yapmaktadır.

Araştır 3

Yatırımlar, milli gelir içinde tüketim harcamaları ile birlikte iki ana harcamayı oluşturur. Bu nedenle, diğer şartlar veriyken, yatırımların millî geliri artıracığı varsayılır. Doğrudan yabancı yatırımlar da kural olarak bir ülkenin ekonomik büyümesini artırır. Doğrudan yabancı yatırımlar, kısa vadeli ve taktik hareketlerden ziyade uzun vadeli ve stratejik bakış açısıyla yapılır. Bu nedenle, doğrudan yabancı yatırımlar Türkiye’de de ekonomik büyümeyi uzun dönemde olumlu yönde etkilemektedir.

8

Araştır Yanıt Anahtarı

Araştır 4

Dış borç, bir ülkenin hükûmet kurumları, özel sektör şirketleri ve diğer gerçek ve tüzel kişilerinin başka ülkelerdeki aktörlere olan toplam borç yükümlülüğüdür. Bu yükümlülük bono, tahvil, kredi gibi araçlar yoluyla yapılır. Bugün dünyadaki en borçlu ülkeler (tutar olarak), en gelişmiş ülkelerdir. Dünyadaki dış borcun %90'dan fazlası gelişmiş ülkelere aittir. Gelişmekte olan ülkelerin yurt dışı fonları da gelişmiş ülkelerin piyasaları üzerinden diğer gelişmekte olan ülkelere ödünç olarak akmaktadır. ABD, İngiltere, Fransa, Almanya ve Japonya en yüksek borcu olan ülkelerdir. Bu ülkelerin gelişmiş piyasaları ve emniyetli piyasaları yoluyla yabancı fonları çektikleri ve söz konusu fonların bu ülkelerde ekonomik gelişmede önemli bir kaldıraç olarak işlev gördüğü söylenebilir.

Araştır 5

Döviz piyasası, ulusal paraların ticaretinin yapıldığı birçok merkezde işlem yapılan finansal piyasadır. Ulusal paraların birbirlerine karşı değerleri, genelde dolar, euro, yen gibi referans paralarla ifade edilerek belirlenir. Taşıma ve ulaştırma gibi maliyetler hariç tutulduğunda ve nitelik ve teknolojik farklılıklar göz ardı edildiğinde, mal ve hizmetlerin dünya genelinde tek bir fiyatlarının olacağı kabul edilir. Buradan hareketle ulusal paralar arasında kurlar belirlenir ve bu fiyata taşıma, ulaştırma, komisyon, teknolojik farklılık, kalite ve nitelik farklılığı gibi unsurlardan kaynaklanan fiyat farkları eklenerek aynı ülke içinde veya ülkeler arasında mal ve hizmetlerin farklı fiyatları oluşur. Dünyadaki en büyük finansal merkezler ve şehirler Londra, Singapur, Zürih, New York, Hong Kong, Chicago, Tokyo, Frankfurt, Şangay, San Francisco, Boston ve Toronto'dur. Bu merkezler hafta sonu hariç 24 saat boyunca çalışırlar. Bu merkezler sayesinde, fiyat ve kur ayarlamaları çok hızlı gerçekleşir. Döviz piyasası, işlem hacmi bakımından dünyadaki en büyük finansal piyasadır.

Ülkeler birçok nedenle, yabancı para rezervleri tutarlar. Yerli paranın değerini istikrarlı tutma, ekonomik kriz durumunda yeterli likidite ile krize başa çıkma, yabancı yatırımcılara, ulusal merkez bankasının talep halinde yeterli döviz sağlayacağı yönünde güven verme, ülkenin dış yükümlülüklerini yerine getirme kabiliyetini artırma ve merkez bankasına ve diğer tasarruf ve yatırım sahiplerine portföylerini çeşitlendirerek riski azaltma imkânı verme bu gerekçeler arasında en önemlileridir.

Bütün ülkeler birlikte dikkate alındığında, 2017 sonu itibarıyla yaklaşık 13,2 trilyon dolar değerinde yabancı para rezervinin olduğu tahmin edilmektedir. Bu rezervin %31,1'i Çin'e aittir (Hong Kong ve Tayvan dahil). Uluslararası rezervlerde; Japonya %9,3, İsviçre %5,2, S.Arabistan %3,9, Rusya %3,2, Hindistan %3,1, Güney Kore %3,0, Brezilya %2,9, Singapur %2,2 paya sahiptir. Türkiye'nin uluslararası rezervlerdeki payı ise %0,8, İngiltere'nin payı %1,0 ve ABD'nin payı %0,9 oranındadır. Görüldüğü gibi, Çin gibi teknoloji ve mamul mal satan gelişmekte olan bir ülkedeki döviz rezervi devasa boyutadur. Çin'in döviz cinsinden gelirleri, Çin'in yabancı para rezervlerinin başlıca kaynağıdır. ABD ve İngiltere gibi ülkeler, kendi paraları rezerv para olduğu için, fazla döviz tutma gereği duymamaktadır.

Kaynakça

- Altınkemer, M. (1990). **Türkiye’de Döviz Piyasası ve Kuruların Belirlenmesi**. TCMB Araştırma Tebliği No: 9012. Ankara.
- BDDK. İstatistiki Veriler.
- Blanchard, O. (2007). “**Current Account Deficits in Rich Countries**”, IMF Staff Papers, Cilt 54, Sayı 2, ss.191-219.
- Bulut, M. (2008). “**Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Borçları**”, Türkiye’nin Borçları ve Cari Açık Meselesi, ss. 17-30. MÜSİAD Ankara Şubesi Y., Ankara.
- Central Intelligence Agency. **Factbook**, periyodik.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2018). **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler**.
- DİE. (1992). **İstatistik Göstergeler 1923-1992**. Ankara.
- Dornbusch, R., S. Fischer, ve S. Richard. (2004). **Macroeconomics**. 9.Baskı. McGraw-Hill.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2017). **Kamu Borç Yönetimi Raporu**.
- Kalkınma Bakanlığı. (2011). **Uluslararası Ekonomik Göstergeler**. Ankara.
- Karluk, S. R. (2007). **Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm**. Gözden Geçirilmiş 11. Baskı. İstanbul: Beta Y.
- Karluk, S. R. (2010). **Türkiye Ekonomisi**. Editör: Nüvit Oktay ve Metin Toprak. Anadolu Üniversitesi Yayını. Eskişehir.
- Kepenek, Y. ve N. Yentürk. (1995). **Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi Y.
- Seyidoğlu, H. (2009). **Uluslararası İktisat**. 17. Baskı, İstanbul: Güzem Can Y.
- TCMB. (2018). **Uluslararası Yatırım Pozisyonu**, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/istatistikler/odemeler+dengesi+ve+ilgili+istatistikler/uluslararası+yatırım+pozisyonu>.
- TCMB. **Ödemeler Dengesi İstatistiklerine İlişkin Yöntemsel Açıklama**. http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/2f76dd78-0e09-41ea-b12a-4d15fdb048f8/BPM6_Turkce.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-2f76dd78-0e09-41ea-b12a-4d15fdb048f8-m3fzmNP
- TCMB. **EVDS**.
- Toprak, M. (2008). “**Cari Açık: Türkiye ve Dünya Deneyimi**”, ss. 77-101. Türkiye’nin Borçları ve Cari Açık Meselesi. Ankara: MÜSİAD Ankara Şubesi Y.
- Toprak, M. (2002). **Osmanlı’dan Devreden Kriz Potansiyeli ve Tek Parti Dönemi Ekonomik Krizleri**, Yeni Türkiye, Cilt 17, ss.598-614.
- Toprak, M. (2001). **Küreselleşme ve Kriz: Türkiye ve Dünya Deneyimi**, Ankara: Siyasal Kitabevi Y.
- Toprak, M. (1999a). **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi**. 75.Yıl Armağanı, Ankara: Kara Harp Okulu Y.
- Toprak, M. (1999b). **Türkiye Ekonomisinde Reel ve Finansal Etkileşim**. Ankara: Kara Harp Okulu Y.
- Tokgöz, E. (1995). **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi**. 3. Baskı. Ankara: Hacettepe Üniv. İİBF Y.
- TÜİK. **Konularına Göre İstatistikler**. www.tuik.gov.tr.
- UNCTAD. (2018). **World Investment Report**. <https://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=2130>.

■ İnternet Kaynakları

- <http://uzmanpara.milliyet.com.tr/haber-detay/gundem2/londra-doviz-piyasasinda-rekor/84000/84881/> (Erişim 03.12.2018)
- http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/2f76dd78-0e09-41ea-b12a-4d15fdb048f8/BPM6_Turkce.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-2f76dd78-0e09-41ea-b12a-4d15fdb048f8-m3fzmNP (Erişim 02.12.2018)
- <http://www.tepav.org.tr/tr/yayin/s/1321> (Erişim 03.12.2018)
- <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201810111035614962-turkiye-cari-islemler/> (Erişim 01.12.2018)
- <https://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=2130> (Erişim 02.12.2018)
- <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2179195-cin-in-abd-yle-olan-dis-ticaret-fazlasi-kasim-da-rekora-tirmandi> (Erişim 03.12.2018)
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2079rank.html> (Erişim 08.12.2018)
- <https://www.ft.com/content/521cea38-db5d-11e8-b173-ebef6ab1374a> (Erişim 03.12.2018)
- <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2017/03/03/dunyanin-en-buyuk-varlik-fonu-1-milyar-dolarini-turkiyede-degerlendirdi> (Erişim 03.12.2018)
- <https://www.tarih tarih.com/?Syf=26&Syz=354632&/T%C3%BCrkiye-ve-%C4%B0kin-ci-D%C3%BCnya-Sava%C5%9F%C4%B1:-Tarafl%C4%B1-Fakat-Sava%C5%9Fmayan-%C3%9Clke-/-Do%C3%A7.-Dr.-Wayne-Bowen-> (Erişim 03.12.2018)